

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

NEMZETI POLITIKÁJA.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA

GAAL JENŐ.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST
HORNÝÁNSZKY V. CS. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA.
1902.

ELSŐ KÖNYV.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

MINT REFORMÁTOR.

ELSŐ FEJEZET.

MAGYARORSZÁG KÖZÁLLAPOTAI A SZÉCHENYI ELŐTTI KORSZAKBAN.

Hazánk újkori történelmének legszebb és legtermékenyebb korszaka a XIX. századnak második negyede. Ez a nemzetiség megerősödésének és a népiségből nemzetté váló alakulásnak ideje. A kiváltságos osztályok lassankint belátják, hogy különállásuk mellett a nemzeti lét és haladás lehetetlen. A történelemben az a példátlan eset fordul elő, hogy a magasabb erkölcsi lelkesedés által áthatva, a nemkiváltságos osztályok fellázadása és a kormányhatalom nyomása nélkül a magyar nemesség önmaga mond le előjogairól, minélfogva sok, a múltban majdnem végzetessé vált, bűnét expiálta. Rendkívül tanulságos, és pedig nemcsak saját magunkra nézve, ezen hősiesség elhatározásnak összes körülményeit minél alaposabban megismerni. Ezáltal ugyanis határozottabban és világosabban fogjuk átérthetni, hogy a nemzetfejlesztés céljaira alkalmazott erkölcsi tényezők milyen hatást képesek előidézni. Annak konkrét példák alapján való kutatása, hogy a nemzetiség, a hol önálló fejlődésének jogosultsága megvan, melyet a külső körülmények és az erőviszonyok állapítanak meg, mily regeneráló befolyást gyakorolhat, oly vállalkozás, a mely meggyőződésem szerint általános becsűsel bír. Nemcsak a gyakorlati politikusokra, hanem magára a tudományra nézve is értékesek azon tapasztalatok, melyek az emberi természetből folyó és abban gyö-

keredző társas ösztönök kifolyásaiként jelentkező erkölcsi tényezők megfigyelésén alapszanak.

A magyar nemzet a mohácsi vész idején vezető osztályainak önzése és visszavonása folytán összetört. Nem csupán egy nagy csatát veszítettünk el 1526-ban, mert hiszen majdnem két századig dúló viharok által előidézett vérveszteségek és már-már halálos kimerülés következtek be annak nyomán. — Több mint hatszáz éven át önálló nemzet volt a magyar; ekkor kimerültsége folytán egyszerre elnyomott néppé lett. De száz évnek benyomásait és emlékeit kitörülni a további századok alatt sem lehetett. A félig halott nemzet ezért, valahányszor összeszedi erejét, mindig kísérletet tesz, hogy sírjából, melybe egyes jóakarói már bele fektették, végső erejének megfeszítésével is megint kikeljen. Küzdelme azonban egész a legújabb ideig sohasem volt sikeres, mivel megcsappant erejét rendszerint meghaladó célokat rögtönözve akart elérni. De midőn céljai meghatározásában szerényebb, akkor ezen lábbadozó állapotában is tényleg közelebb jut ahhoz az eszményhez, melyet a nemzeti létről alkotott magának. Közbe-közbe megint erőre kap, de erejét ismét elérhetetlen távoli célokra pazarolja. Így következett be egyik fájdalmas emlékü forradalma és szabadságharcza a másik után; azonban erőcsappanásait szintén így heverte ki. Életérdekű két tanulság harsog ki ez eseményekből. Az egyik arra int bennünket, hogy csak a lassanként gyorsuló, következetes haladásnak jól előkészített útján juthatunk közelebb a nemzeti nagyság végső céljához. A másik nagy tanulság pedig abból az, hogy valamint a múltban mindig az erkölcsi erőgyarapodás gyógyította meg e nemzetet, úgy a jövőben sem remélhet mástól üdvöt.

Ennek a két fontos tanulságnak alaposabb vizsgálata céljából a XIX. század első feléhez a megelőző század utolsó évtizedét kell még számítanunk, mert ennek lelkülete amazéval csaknem azonos.¹ Az új Magyarország alakulásának korszakát csak így kapjuk meg egészen. — Ennek az átalakulási időtartamnak is azonban két alkorszakát kell

¹ *Concha Győző*: A 90-éves évek reformeszméi s előzményeik. Budapesti Szemle, 1882. 388. 1.

megkülönböztetni. Ebből az időből az első harminczöt év a tespedésnek, lethargiának és a sülyedésnek oly állapotát jelzi, melyben a nemzeti szellem már-már haldoklik. A nemzet elvesztette önérzetét s kimerültségében tehetetlen. Az elkorcsosulás jelenségei ekkor minden téren mutatkoznak, minélfogva a nemzet nem tudott ismét egy nagy egészzé összeolvadni. — A másik korszak ellenben az erkölcsi érzet erősbulése folytán azt visszaadja önmagának. A már-már teljesen megbénult közszellem felébred. Alkotó eszmék öltenek testet. A társadalom felkarolja a nemzetiséget. A történeti nagy családok mind kevésbbé tagadják meg multjokat és a helyett, hogy mint azelőtt, megrontói lennének, vezetőivé és javítóivá válnak a többi osztályoknak. A már csaknem meghalt irodalom csodákat mivel; felemeli az erkorcsosult nemzetet, kiveszi a gyalázatos öngyilkosság rút fegyverét az elaljasodó nemzedék kezéből és visszaadja azt az életnek. A sír szélén megment egy nemzetet, hogy az rendeltetését a haladás útján betöltve, magasztos hivatását ismét teljesíthesse a jövőben. — Hanem az első korszak megismerése nélkül nem érthetjük meg a másodikat sem; tehát közelebről kell azt megtekintenünk.

Nem lehet feladatomban a derültebb képet mutató korszak fényének emelése czéljából túlságos sötétben festeni annak előzményeit. Hiszen nem a külső hatás, hanem az igazság tisztázása és tanulságainak lehető kidomborítása kedvéért írok. A mi hibája különben ezen első alkorszaknak volt, az nemcsak a magyar nemességnek róható fel. A nemzetek sorsa ugyanis esélyektől is függ. A kedvezőtlen viszonyok között azok vajmi gyakran tehetetlenül szenvednek, hanyatlanak, vagy legalább másokkal szemben elmaradnak. A külső körülmények úgy alakulhatnak, hogy befolyásuk folytán életerejük megbénultunk látszik. Az ezen csapások szülte kábultságban a balsikerekért azután a felelősség is kevésbbé terheli őket. És ha végre eme kedvezőtlen körülmények daczára mégis megmaradnak, a roppant nehézségeket leküzdik és a fejlődésüket gátló akadályokat annak útjából elhárítván, később erőhöz jutnak: akkor életképességükről oly megnyugtató bizonyítékot szolgáltatnak, melynek magukra nézve legaldásosabb jutalmát önérzetük gyára-

podása s bennök az önbizalomnak meggyökeredzése és szilárdulása képezik. Az ily küzdelemben kifejtett erély fokához képest a nemzeteknek van érdemük a netáni haladásban, melynek örvendhetnek; de viszont a kínálkozó kedvező alkalmak fel nem használása méltán betudható nekik.

A Széchenyi előtti korszak harminc® éve. az t. i., mely II. József halálától a nagy reformátornak az 1825. évben történt fellépéséig- lefolyt, hazánk történetében a régi Magyarországot pártolók véleménye szerint is ¹ egyike a nagyon szomorú korszakoknak. Mindazáltal lehet mondani, hogy ez alatt az a jó, melyből az 1825-től 1848-ig terjedő sikeres reformkorszak nőtt ki, és az a rossz, mely amazt megsemmisíteni törekedett, koronként igen élénk tusát folytatott egymással. Azt a nagy ellentállást a magyar köznemesség részéről, mely II. Józsefet, habár csak uralkodásának utolsó idejében is, midőn élete munkásságának eredményét kétségbeesetten összedőlni látta, arra kényszerítette, hogy a türelmi parancsnak kivételével minden rendelkezését visszavonja, oly tünény, melyet másnak, mint a nemzeti életerő, jóllehet csak rövid időre, fellobbanó nyilvánulásának tulajdonítani nem lehet. Az 1790/1-iki országgyűlés a politikai, egyházi és gazdasági téren egyaránt igen fontos és nagy horderejű reformkorszaknak ígérkezett. Az azon hozott törvények magukban véve is tiszteletreméltó és nagy vívmányokra támaszkodó haladást jeleznek. Az akkor kiküldött országos deputációk munkálatai pedig, ha szellemük uralkodóvá lehetett volna, Magyarország békés átalakulását európai állammá néhány évtizeddel hamarabb vitték volna keresztül, mint a hogy az eleinte nagy küzdelem, görcsös fájdalmak, számtalan félreértés és ellenséges indulat szülte convulsiók, azután véres erőpróbák mellett, később pedig az idők megnehezült járásának nyomása alatt a trón és nemzet közötti kényszerű közeledéssel és kibéküléssel végre mégis megvalósult. A mit az írók az így alakult újjal szemben régi Magyarországnak neveznek, az az ellentétek és ezek heves összeütközéseinek, a legkülönfélébb szempontokból kiinduló fölfogásnak, a túlcsapongó országboldogí-

¹ *Mocsáry Lajos*: A régi magyar nemes. Budapest, 1889.

tási vágyak légváiraival szemben a keserű valóságnak, a minden szabadságot elnyomni, minden gondolatbeli és nemzeti önállóságot kiirtani törekvő hatalmi túltengésnek a hazája volt.

Az 1790/1-iki országgyűlésre három év múlva, nem — mint törvény szerint kellett volna — egy másik országgyűlés következett, mely az előbbi szerves munkálatait jogerőre emelni lett volna hivatva, hanem a békés szellemű és csak az emberi méltóságot megvalósítani igyekvő Martinovics-féle összeesküvés vérbefojtása követte. Az igazságszolgáltatással való visszaélésnek kevés égbekiáltóbb példája van nemcsak hazánknak, de talán más nemzetek történetében is, mint a jogszolgáltatási gyilkosságoknak ez a rettenetes halmaza. Az az ellentét, mely az 1792-ik és az 1795-ik évek között fennáll, képezi alaphangulatát ezen egész kor vonagló, beteg szellemének. Az ily csalódás, a haladás és fejlődés folyamának ilyen erőszakos elgátlása után lehet-e csodálkozni a felett, ha az országnak mindazon tényezői, melyek a nemzeti szétdaraboltságnak az anyagi erők fejlesztése, az osztályok és felekezetek közötti közeledés s a kormányzatban az osztó igazságnak nagyobb mérvű uralomra juttatása által véget vetni lettek volna hivatva, mind elzsibbadtak, összetörték, vagy pedig már csirájokban haltak meg?

Ha ennek a kornak igazságot akarunk szolgáltatni s abban minden tényezőnek valódi érdeme szerint kívánjuk az elismerésből és a kárhoztatásból őket megillető részt kiosztani, akkor egy pillantást kell vetnünk az ország akkori állapotára, s e közben mérlegelnünk szükséges azokat az enyhítő és súlyosító körülményeket is, melyek figyelembe vételét annyi idő elteltével ma már a szándékos egyoldalúság vádja nélkül mellőzni nem szabad. És midőn ezt teszszük, bő alkalmunk lesz arra, hogy megfessük a nagy reformkorszaknak is a maga hátterét.

Ez a harminczöt év önálló, külön korszakot képez történelmünkben. Új eszmék kezdenek befolyást gyakorolni a társadalmi és állami életre, melyek a nyugot-európai polgárosultsághoz, ha még nem is a közfelfogás, de számos irányadó tényezőnek félreismerhetlen törekvése folytán észrevehetőig közelebb vittek bennünket. Mély és hatalmas mozgalom

indul meg a XVIII. század utolsó évtizedének kezdetén, melynek célját Magyarország boldogságának előmozdítása s fényes jövőjének megalapítása képezik. Kiváló egyesek, testületek, írók és magas állású hivatalos egyének tervekkel, indítványokkal lépnek fel, melyek félreismerhetlen újítási vágyról és arról tesznek tanúságot, hogy a korszellem szárnycsapásaiból keletkezett szellő megérintette hazánkat is. A tespedésnek lidércze eltűntnek látszott; az ódsóság boldog zürzavarában való maradás elve II. Lipót uralkodása alatt a reform és javítás utáni csengésnek adott helyet. „Azon nagy átalakulás, melyen a francia forradalom vérkeresztsége az emberi szellemet az állami és társadalmi viszonyokba átvitte, Magyarországot sem hagyta érintetlenül. A nemzetben az átalakulási vágy felébredt s nem vészett ki többé belőle egészen. A nagy-szerű kornak kedélyrázó, képzeltekápráztató eseményeiben s még inkább világderítő eszméiben csodás erő rejlett, mely mindenkit megragadott és tevékenységre ösztönzött.^{K1}

Habár ez az új irány közvetlenül nem is érte el célját és az a kor nem is teremtette meg magát a nemzeti átalakulást, kétségtelen, hogy megvetette a reformkorszaknak alapját s megindította azt a folyamatot, mely ezt az országot valamivel több, mint egy fél század múlva politikai, társadalmi, közgazdasági és műveltségi tekintetben teljesen átgyúrta.

Abból az álmkórból, melybe a szabadság viharai által annyiszor feldúlt Magyarországot Mária Teréziának szelíd, de veszedelmes kormányzata beleringatta volt, II. Józsefnek nagy-szabású, de erőszakos és nyíltan nemzetellenes reformtörekvései szerencsére még idejekorán felébresztették. A magyar nemzet tudatára jött annak, hogy ha elhagyja magát és jogosult önállóságának alapjait folyton nem szilárdítja, akkor a végenyészetnek árnyai fenyegetik őt. Az 1790/1-diki országgyűlésnek nagy horderejű határozataiban egész világosan és szabatosan kifejezésre jut azon élni soha többé meg nem szűnt felfogás, hogy ezt az országot úgy törvényhozási, mint kormányzati tekintetben Ausztriával szemben független államként kell szervezni s az önállóságát veszélyeztető félszeg és kétértelmű viszonyokat az uralkodóház úgynevezett örökös

¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből 1.7.1.

tartományaival szemben lehetőleg tisztázni szükséges. Nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is elodázhatatlannak ismerték fel ezt a nagy feladatot, mert a bécsi közigazgatási politika Magyarország anyagi fennállhatását is megtámadta, midőn azt egyszerű gyarmatként minden úton és módon kizsákmányolni igyekezett. Az ország iránytadó férfainak közvéleménye arról is meggyőződött ekkor, hogy annak minden ízében oly átalakuláson kell keresztül menni, melynélfogva a nyugot-európai országokéhoz rokon és velők lehetőleg egy színvonalra jutni törekvő állapotok közé kerüljön. Méltán tekinthetjük tehát ezen elhatározást korszakalkotónak, egy oly időszak kezdőpontjának, melyben ez a vezéreszme készül, de a kedvezőtlen külső befolyások súlya alatt általános érvényre nem bír vergődni. És a szóban levő első alkorszak akkor zárul be, midőn ez az érvényesülés 1825-ben tényleg megkezdődik.

Ezek a kedvezőtlen külső körülmények főleg két alapok körül csoportosultak. Az egyik a francia forradalom kitörése, a mely, ha eleinte lelkesítette is a nemzet világesemények iránt fogékonysággal bírt önzetlenül gondolkozó kis részét, később annak szertelenségei és túlzásai ezeket is elrémítették. Még később pedig a francia forradalomból kiemelkedett első francia császárság a rendet ugyan ismét helyreállította, de a nemzetek szabadságát elnyomni hajlandónak mutatkozván, minden önállóságára büszke nép közveszélyét volt kénytelen látni benne. — Annak egyesült erővel történt leveretésével azután a reakció szelleme által áthatott szent szövetség könnyű szerrel alapíthatta meg minden szabadabb mozgást, nagyobb mérvű felvilágosodást és lendületesebb haladást elnyomó rendszerét. Az állami létérdekért folytatott küzdelem tehát, kapcsolatban ezen elnyomatásnak hatalmával, együtt teremtették meg azt a több évtizedes vergődést, melynek rothadástól dögleletes légköre, ha nem is fojtotta el, de legalább megbénította a XVIII. század utolsó évtizedének elején oly reményteljesen megindult magyar reformmozgalmat. — Hanem daczára mindezeknek az említett üdvös irányzat szelleme által szertesztét szórt magvak csiráit teljesen megsemmisíteni többé nem lehetett. Azok nem keltek ki ugyan, de a föld mélyébe eltemetve s az erőszak által elnyomva is megtartot-

ták csírázó képességüket és megmaradtak egy jobb kor számára, a mely alatt az erkölcsi földindulás azután az erőteljesebb kihajtás és fejlődés hatalmas akadályait elhárította felőlük. Ezen történeti nagy tények szem előtt tartása nélkül lehetetlen hazánk újjáalakulásának elemi erővel végbement folyamatát helyesen felfogni. E végből érdemes, sőt szükséges azok összes főbb körülményeinek lehetőleg éles megvilágítása mellett behatóbban foglalkozni az ország közállapotaival is.

Aikotmá- Az önálló nemzeti élet a szatmári békekötéssel és a nyos élet. pra_gintajca sanc tióval egyelőre tökéletesen megszűnt hazánkban. Magyarország lassankint a Habsburgok monarchiájának csak névleg önálló, tényleg pedig annak egészébe mint ilyen határozottan beillesztett alkatrészévé lesz. Sem a külfölddel való önálló érintkezés, sem az országnak a nemzet érdekeit felölelő független kormányzata nem létezett. Mielőtt a dinasztia itten is örökletes lett volna, mindig volt abban bizonyos hajlam, hogy a magyar állami önállóságot elismerje. Később azonban az uralkodóház egy compact birodalmat akart magának teremteni; a magyar politikai egység fejlődésére tehát tér nem kínálkozott. A korlátok, melyek közé így az ország szorult, határt szabnak a fejlődésnek e tekintetben is. Csakhamar akadnak férfiak, a kik ennek veszélyes voltát belátják; de a főrendek Bécsbe, az udvar körébe vonatván, a honnan reájok nézve minden jó és esetleg minden baj származhatott, ebben a korszakban már alig volt valaki közöttük, a ki az ország önálló létének álláspontját elfoglalni merete volna. Hozzájárult ehhez, hogy a nádor, a ki a magyar rendi alkotmánynak fennmaradásáért a nemességgel szemben minden alkalommal mintegy kezességet tartozott vállalni; ezen egész időszak alatt az uralkodóháznak volt tagja s mint ilyen azon két főtenyező közül, melyek állandó érintkezésének közvetítésére vannak hivatva, iránta érzett őszinte jóakarata daczára is nem a nemzethez állott közelebb. Az országgyűlésen minden mélyreható kérdés mellőztetik s oly életbevágó gazdasági ügyek is, mint a devalvatio 1811-ben, már csak elintézésük után vitetnek hozzájárulás végett a törvényhozás elé. S valószínű az, a mit egykorú írók említenek, hogy a törvényhozás tényezői ekkép gondolkoz-

tak:¹ „Az uralkodóház szivacsnak tekinti az országot, melyet szükség esetén kisajtol, azután pedig időt enged neki, hogy ismét megteljék. A kiváltságos osztályok azonban nem akarnak adózni, holott ezt az osztrák rendek megteszik. A hatalom e felfogása szerint tehát állandósítani kell a fennálló gyarmati rendszert, mely mellett ők azt hiszik, hogy nem fizetnek semmit. A szegény adózó nép terhe így ugyan fokozódik, de az adott körülmények között nem járhatni el másképpen. A rendek pedig így vélekedtek: Az udvar fél érinteni bennünket, mivel abban a hitben él, hogy hitele nélkülünk bizonytalan. Ha valamit követel az országtól, adjuk meg azt, hiszen nem a mienkből megy. Az udvar fenntart bennünket, de nem a mi szép szemeinkért, hanem önmagáért. Nekünk is úgy kell tenni. A reformok veszedelmesekké is válhatnak, mert ki tudja, hogy behozataluk nem fog-e több kárt okozni, mint a mennyit ér az, a mit veszíthetünk általa?“

A rendi szerkezet ezen kor alkotmányában úgy alakult, hogy abból a képviseleti elv már teljesen kiveszett volt s a királyi hatalom és a kiváltságos osztálya törvényhozásban képviselőkkel nem bíró, politikai szempontból jogosítatlan nagy tömegnek rovására folyton alkura lépnek egymással. Keletkezik ugyan az alsó táblán már 1802-ben erős és zajos ellenzék, mely a hazafias általánosságok hirdetése és követelésében bátor és szokimondó; de az tényleg legalább is oly mértékben önző volt, mint a mily mértékben hangoztatja szóval a nemzet jogait. Míg a fejedelem a francia háborúk költségeinek legalább részben való megszavaztatása szempontjából reá szorult, addig hitegeti az országgyűlést; de minden gyökeresebb reformot a fennforgóit feszült nemzetközi viszonyokra való hivatkozással üt el. A mint azonban a francia háborúnak vége szakad, az országgyűlést és a vele való alkudozást mint szükségtelent egyszerűen mellőzi. — Az alkotmány biztosítékai tehát e korban nagyon gyarlóknak bizonyulnak s az csak annál fogva nem vész el, mert a megyék a magok passiv ellenállásával annak ez esetben csakugyan védbástyaivá lettek.

A rendi alkotmány természetének megfelelőleg mindazon ügyekben, melyekre a rendeknek befolyásuk nem volt, a

¹ Gaal Jenő. Berzeviczy Gergely élete és művei. I. 133. és 134. 11.

király korlátlan hatalommal intézkedett. Ilyenek voltak a külügyi, sok tekintetben a hadügyi teendők, az egyházi és a közmívelődési ügyek. E tekintetben az ország főhatóságai voltaképp kizárólag az ő közegei, melyeket tetszése szerint szervez, átalakít s céljainak és érdekeinek megfelelő szellemmel hat át. Ezek a főhatóságok a rendekkel szemben semmiféle felelősséggel nem tartoztak. Ha e hatóságok valamely sérelmet követnek el, a rendek ellenük irányuló panaszait is a király elé terjesztik. Magyarország ugyan a törvények értelmében önálló és független állam, melyet más országok vagy tartományok módjára kormányozni nem szabad, de annak önálló kormánya nincs, mert ilyen sem az udvari kancellária, sem a helytartó-tanács nem képez. Ha ez időben az emberek akárhol is a kormányról beszéltek, akkor mindig azokra a legfőbb közegekre gondoltak, melyek a monarchia kormányzatát vezették s mint ilyenek döntő befolyást gyakoroltak hazánk ügyeire is, s a melyeknek a kancellária és a helytartó-tanács tulajdonképp csak véleményező és végrehajtó hatóságai. A dolgok lényegét tekintve tehát azt kell mondanunk, hogy a kormány nem egyéb, mint maga a király. Ő a neki szükségesnek látszó tanácsokat is azoktól kéri, a kiket tanácsosainak korlátlanul maga választ. S törvényeink és a történelem arról tanúskodnak, hogy ezek a magyar ügyekben igen gyakran nem magyar emberek voltak, mert ezeket mint tanácsosokat a király csak kivételesen tartja megbízhatóknak.

Hogy maguknak a törvényeknek is minő gyakorlati értékök volt, azt legjobban mutatja, hogy az 1790/91. évi X. t.-cz.-nek, mely a magyar állam önállóságát oly nyomatékkan hangoztatja, meghozatala után a bécsi, kormány befolyása Magyarországon csak öregbedik. A magyar udvari kancellária szoros függésbe jut az államtanácstól, melyet 1760-ban Mária Terézia állított fel s a mely az államminiszterium felett állván, döntő befolyást gyakorolt hazánk közügyeinek intézésére is. Pedig az nem magyar közjogi intézmény, nem is hatóság, csak tanácskozó testület. Feladata tulajdonképpen az osztrák tartományok belügyeire vonatkozó fejedelmi elhatározások előkészítése volt. A külügyi és a katonai ügyek kizárásával eleinte Magyarországra annak befolyását a királynő nem is akarta kiterjeszteni; de később már magyar köz-

oktatási ügyeket is tárgyaltat vele. Így például 1768-ban¹ a nagyszombati egyetem újjászervezéséről tanácskozik. Annak véleménye alapján követelik később azt is, hogy az államadósságok egy részét Magyarországnak kell elvállalni. A dohányegyedárúságnak Magyarországon való behozatalára irányuló törekvés Szintén ebből a testületből indult ki. Az pendíti meg a magyarországi jobbágyság sorsának javítását és az úrbéri nyílt parancsok az államtanács német tagjainak munkálatai. II. József magyar tagokat is nevezvén ki bele, országunkra vonatkozó reformjai a „Staatsrath“-on mentek keresztül. Első Ferencz 1810-ben megszüntette az államtanácsot és helyette egy három osztálylyal bíró „Staats- und Conferenzministerium“-ot állított fel, melynek rendeltetése az volt, hogy az összes államügyek legfelsőbb felülvizsgáló hatóságát képezze. Nem törvényeink értelmében, de tényleg a cseh-osztrák, a magyar, az erdélyi és az olasz udvari kancelláriák a belügyek állami miniszterének alá voltak akkoriban rendelve. Ebben a minisztériumban magyar előadók is működtek, a kik részben a magyar udvari kancelláriából tétettek át oda. Azonban 1814-ben az államtanácsot ismét visszaállították s hatáskörét Magyar- és Erdélyországra is kiterjesztették. — Az egyes szakoknak kizárólag német előadói voltak ekkor is, de a magyar és erdélyi kancelláriák újfent alája helyezettvén, egyes előkelő magyar urak ismét szintén neveztetek ki abba. Ott tárgyalták a magyar országgyűlés elé terjesztendő királyi proposíciókat is. És habár arról itt hivatalosan nem vettek tudomást, hazánkban egész a felelős miniszteriuni kinevezéséig, mint már említém, a kormány elnevezése alatt mindenki nem-magyar hatóságot értett.

Hiába mondogatták törvényeink tehát azt, hogy az udvari kancellária, a helytartótanács és a magyar udvari kamara független magyar hatóságok, melyek csak a királytól vesznek utasításokat. Ha ez tényleg így lett volna is, azok szelleme a fejedelem megállapodott felfogása mellett nem lehetett más, mint az osztrák hatóságoké. Kiinduló pontja ugyanis a monarchia egysége és nem Magyarország

¹ *Dr. Pauler Tivadar*: A budapesti kir. m. tudomány-egyetem története, Budapest, 1880. I. köt. 68. 1. latin jegyzet.

különállása volt. A magyar udvari kancellár a király bizalmi férfia, ennél fogva más irányzattal nem bírhatott, mint a szintén bizalmi állást elfoglaló osztrák államférfiak, a kik az uralkodó politikáját első sorban képviselték, gyakran pedig sugalták is.¹

A királyi hatalom az alaptörvények és rendek jogai által elvileg ez időben is korlátolva volt ugyan; de az életben ezen korlátokon az könnyen túltehette magát, mert ha nem is mellőzte az országgyűlést, a mit pedig szintén megtehetett, azon mindig nagy és befolyásos pártja volt. A papság és a főurak folyton vele tartottak. A felső táblán ellenzék akkor még egyáltalán nem létezett. Az alsó táblán mindjárt a század elején keletkezett ugyan oppositio, de a mint a törvényhozás szerkezetéből látni fogjuk, az valóban hatályossá nem válhatott. — Az ország rendei azok a törvényhozásra jogosított egyének voltak, a kik az országgyűlésen személyesen vagy képviselők által megjelenhettek. A koronázás utáni 1608. évi I. t.-cz. ezeket így sorolja fel: A katolikus főpapság — a kikhez az 1792. évi X. t.-cz. rendelkezése folytán a görög nem egyesült püspökök járultak — a világi zászlós urak, a grófok és bárók; a köznemesség küldöttei és pedig minden megyéből két követ; a szab. kir. városok kiküldöttei. Ez a négy rend együttvéve volt a politikai nemzet. Tulajdonképp azonban csak a nemesi rend játszott jelentékenyebb szerepet, mert az egyháziak is nemeseknek tekintettek, a szab. kir. városoknak pedig az országgyűlésen együttvéve csak egy szavazatuk volt. — A magyar országgyűlés két táblája már korán elvált egymástól. A felső táblának elnöke a nádor volt; tagjait pedig a püspökök és mágnások képezték s az országgyűlésre mint ilyenek külön meghívókat kaptak. Az alsó táblának elnöki székében nem önválasztotta saját, hanem a királyi táblának elnöke, a király által kinevezett személynök ült. Tagjai a megyei követek, minden szabad királyi városnak egy-egy követe és a felső táblára meghívást kapott, de ott meg nem jelent főuraknak kiküldöttei. Jegyzőit az alsóház szintén nem maga választotta, hanem azok teendőit a királyi tábla ítélőmesterei látták el. A király által kineve-

¹ Grünwald Béla: A régi Magyarország, IV. fejezet, 52. 1.

zettek száma az említetteken kívül is nagy volt az országgyűlésen, mivel a követek közt foglaltak helyet a királyi tábla bírái közül tizennégyen, továbbá 29 káptalannak egy-egy kiküldötte, két apát és prépost. Ezeken kívül Horvátországnak, a kun- és jász-kerületeknek, a hajdúvárosoknak két-két és a turopolyai nemeseknek egy követe ült ottan. — Az 1808. évi országgyűlés alsó táblájának 425 tagja volt és pedig a már szám szerint említetteken kívül 98 megyei, 80 városi követ és 180 absentium ablegatus.¹

A követek, a megyeiek és városiak, napidíjat kaptak. Pest szabad királyi város követeinek például a XIX. század elején naponként 4 frt és az Írnok számára egy forint járt. Az udvari kamarának 1807. évi okt. 14-iki rendelete értelmében a többi városi követeket 6 frt, az Írnokokat 2 frt, a szolgát pedig 45 kr illette meg naponként. Ezeket, ha a királyhoz folyamodnak, ő utalványoztatta nekik. A megyei követek valamivel többet kaptak. Az 1790. évi országgyűlésen 6—8, sőt 13 frtot is fizettek a nagyobb megyék követeinek. Egy 1803. évi királyi rendelet a követek napidíját általában, az Írnoknak napidíját és a hajdúnak bérét is beleszámítva, 9 írtban állapította meg. De a beállott drágaság folytán Pest vármegye 1805-ben már 12 frtot utalványozott a követeknek, a miből kettő az írnonak, egy pedig a hajdúnak járt. A megyének ezt a határozatát 1807-ben és 1808-ban felső helyen jóváhagyták.²

A felsőház tagjai pedig két katolikus érsek, 16 megyés, 10 címzetes püspök, a benczések pannonhalmi főapátja és a premontreiek jászói prépostja, 200 gróf és báró, a horvát-szlavon-dalmát királyságok egy követe, negyven főispán és a fiumei kormányzó, összesen 273-an voltak. — Az egész törvényhozás tehát 698 jogosult személyből állott. Ezekhez számítandók a felső táblán még: a görög nem egyesült püspökök, az alsó táblán pedig a királyi jogügyek igazgatója, aki az 1807. évi országgyűlésen szintén jelen volt. — Az országgyűlés székhelye rendszerint Pozsony volt. A király az országgyűlés városában a megnyitás és

¹ *Schwartner Márton*: Die Statistik des Königreichs Ungarn, II. kötet, 123.

² *Schwartner* idézett műve II. kötet, 12G. 1.

berekesztés alkalmával megjelent, vagy pedig arra királyi biztost küldött ki. Az országgyűlést akkor is eleinte a királyi, később pedig nagy pompával a neki lakóhelyül szolgáló primási palotában nyitották meg és nem az ország házában. Ez alkalommal megnyitó trónbeszéd is tartatott. Ugyanekkor közöltettek a királyi előterjesztések is a rendekkel. Azoknak elolvasása után, de már az országházban, előterjesztettek a sérelmek, vagyis a rendeknek követeléseit. A két tábla egymással küldöttségek útján érintkezett, melyek élén az alsóház részéről mindig egy kanonok, a felsőház részéről pedig egy püspök vitte a szót. Néha azonban, hogy az izenet-váltások elkerülhetők legyenek, a két tábla vegyes ülést is tartott. — A rendek külön szavaztak s a mit képviselőik többsége határozott, az tekintetett döntőnek. Három rend szavazata képezte a többséget; de szavazásra rendszeren nem engedték venni a dolgot. Ez a felsőháznál sohasem, az alsóháznál vajmi ritkán fordult elő. Inkább húzták-halasztották a tanácskozást, míg a többség valamely vélemény mellett világossá lett. Az ily különféleképp összealkotott testületnél a szavazás sok bajjal és bizonytalansággal is járt volna. — Jogszerint először a sérelmeket kellett tárgyalni, azonban rendszerint a királyi előterjesztések vétettek fel korábban, és ha a király az országgyűlést hamarabb rekesztette be, a sérelmek tárgyalására nem is került a sor. A követek utasításhoz voltak kötvé; de miután ez nem mindenre terjedt ki és pótló utasítást sem mindig lehetett kérni, azok tehát bizonyos dolgokban belátásuk szerint cselekedhettek. — Akkor nem törvényjavaslatokat terjesztettek a törvény hozás elé, hanem a törvények szövegét utólag — a leiratok és fölterjesztések révén létrejött megállapodásokhoz képest — készítették el, a mi sok tévedésre, félreértésre és igen gyakran félremagyarázásra, nevezetesen egyes kétértelmű kifejezések becsusztatására szolgált alkalmuk — A felsőbb táblán csak latinul, az alsó táblán ez időben már túlnyomólag magyarul folyt a tanácskozás.

Elmésen adta elő egyik beszédében Széchenyi azokat az anomáliákat, melyeket az országgyűlési tanácskozások nyelvi tekintetben akkor feltűntettek: „Mi az országos tárgyakat otthon németül vitatjuk meg, itt magyarul szólunk, fel diákul küldjük, ott németre fordítják, mert sokaktól kérnek tanácsot,

a kik sem magyarul, sem diákul nem tudnak. Németül készí-
tik a választ, nekünk diákra fordítva küldik le, mi ismét
magyarul vitatjuk és magyarul csinálunk diák törvényt, a mely
házi körünkben megint németül fordul elő. A sok fordítás
egészen megváltoztatja a dolgok értelmét. A mi eredetileg
szerény bár, de őszinte volt, az első fordításban sanyarú, a
másodikban gorombaság lesz. Így kerülnek a Felső elébe
oly kicsapongó kifejezések, melyek a hű magyar nemzetnek
eszében sem voltak. Itt van hát a német, magyar, diák tör-
vényhozás; csak még egy görög törvény kell hozzá és készen
van a Bábel tornya“.

Az országgyűlési vitákról a közönség egyáltalán nem
értesült; a jegyzőkönyvekbe is szárazon csak a tanácskozás
tárgyai és a határozatok vétettek fel. De azért tényleg
történtek hivatalos feljegyzések főleg az udvar számára.
Hogy a követek szabadabban tanácskozhassanak, az ú. n.
kerületi gyűlésekben jöttek össze, a minő kettő volt: a
tisza és dunai. Ezekbe a megyék követei a szerint sora-
koztak, a mint azok hazánk két nagy folyójának egyik
vagy másik partján feküdtek. Ezen kerületi gyűlések elnö-
keiket vagy maguk választották, vagy az elnökség sorba
ment át az egyes megyék követeire. Azok üléseiben vitatták
meg az országgyűlés tanácskozási tárgyait. És hogy lehetőleg
egyértelmű határozatot hozzanak, a kerületi gyűlések úgy
érintkeztek egymással, mint a törvényhozás két táblája. —
Az ezekben folyt viták szintén nem maradtak az udvar
előtt titokban, mert az ezekről mindig biztos értesítést tudott
szerezni magának. — Annál nagyobb keletnek örvendet-
tek a minden országgyűlés alatt és különösen után rend-
szerint nagy számmal megjelent gúnyiratok, melyekben, az
igaz, sokszor ugyan kissé eltorzítva, de a tréfás köntösben
is a valóság lényegileg híven jutott kifejezésre. Az ország-
gyűlés alatt a személyes érintkezés ily viszonyok közt foko-
zott fontossággal bírt. Ez okból a vendégszeretetet is nagy
mértékben gyakorolták és különösen a felső és alsó tábla
gazdagabb tagjai gyakran gyűjtötték el- és nézetekonaikat
maguk köré, a mi természetesen sokba került. — Némely ország-
gyűlésen a kíváncsiság kielégítése végett, de gyakran főleg
a hatalom ellenőrködése szempontjából készített kéziratokban

egész névjegyzékek keringtek, melyek az egyes vendéglátók által meghívottak neveit foglalták magukban.

Az országgyűlések tanácskozásának főtárgyait képezték, ha annak ideje volt, a koronázás ünnepélyes végrehajtása, illetve a koronázási hitlevélnek a fejedelemmel való közös megállapítása; a nádor választása; a külföldi mágnások és nemes emberek indigenatusának törvénybe iktatása; a szabad királyi városok sorának kiegészítése céljából egyes mezővárosoknak ily módon való kiváltságolása és részökre az országgyűlési követküldési jognak megadása; a törvények hozatala; az adók és a segélyek ügye. — Sok külföldi, sőt egyes magyar írók is azt állítják, hogy az egész régi magyar alkotmány voltaképp nem volt semmi más, mint a külföldi hűbérrendszer utánpótlása. Hogy a feudalizmus befolyást gyakorolt a mi alkotmányos viszonyainkra, az kétségtelen; de az is bizonyos, hogy a nemzeti vérszerződésnek szelleme alkotmányunkban mindig érvényesülni igyekezett. A fejedelem nem mint hűbérúr, hanem mint a nemzeti egységet és hatalmat képviselő korona viselője gyakorolta itt a törvényes királyi hatalmat.

Politikai jogai csak a nemességnek voltak, mivel a papok és a szabad királyi városok is ezzel a minőséggel felruházottaknak tekintettek. A nemesek pedig ezen kiváltsághoz azon jogi felfogás alapján jutottak, mely szerint ők „a szent koronának tagjai”. Közéletünkben a kiindulási pontot tehát, régi alkotmányunk értelmében is, nem a fejedelem, hanem a nemzet összessége képezte. De az erőviszonyoknak a nemzetre nézve kedvezőtlen alakulása folytán a gyakorlati élet ezt a kiindulási pontot nem tartotta tiszteletben és az a köztudatból is teljesen kiveszettnek látszott. A fejedelmi hatalom ugyanis abban az egész korszakban oly túlnyomó volt, hogy vele szemben nagyon sokáig minden más tényezőnek ereje gyengének mutatkozott.

A nemesség kiváltsága eredetileg nem volt csupán egyoldalú előny, hanem avval az ország védelmének súlyos kötelezettsége is együtt járt. A nemes ember földbirtokossá eredetileg azért lett, hogy katonai kötelezettségének anyagi gondok nélkül tehessen eleget. Birtokjogának ez volt létalapja. De mivel földjeit maga nem művelhette, a mezőgazda-

sági teendők végzését bizonyos szolgálatok és szolgáltatások fejében olyanoknak engedte át, a kik — katonai kötelezettségük nem lévén — a termelő munkának zavartalanul engedhették át magukat. A nemesi birtokokat megművelő ezen népesség közterhei eleinte csak azokban a munkákban és azon nyerstermények beszolgáltatásában állott, melyeket a földesúrnak adni és melyekkel a földesúr nevében a csekély közszükségletet fedezni tartoztak. Míg a közigazgatás nagyobb része a nemesek egyszerű ingyen szolgálatai felett rendelkezett, addig a helyhatósági kormányzat sok pénzbe nem került. A nemesi katonakötelezettség idején és a terménygazdaság mellett a honvédelem czéljaira sem volt sok pénz szükséges. Azonban a banderialis rendszer a változott hadászati viszonyok folytán a tárgyalt korszakban az ország védelmi követelményeinek már nem felelt meg, ez okból a honvédelemről — 1715 óta a törvény értelmében is — állandó hadsereg fenntartása által kellett gondoskodni. A nemesség hadi kötelezettsége tehát legnagyobb részt megszűnt; de az avval járó előnyök csorbitatlan élvezetében a nemesség továbbra is megmaradt, és az a maga kiváló állása egyik fő atributumának ekkor már kizárólag az adó- és egyéb mentességeket tartotta. A nemesség a törvények hosszú sorozata által lehetőleg hatályos biztosítékokat kívánt felállítani a végből, hogy előjogai folyton elismertessenek. Sőt törvénybe iktatta azt is, hogy kiváltságainak törvényhozási megszorítása, annál kevésbbé azok eltörlése szóba sohase jöhessen. Így keletkezett az a visszás helyzet, mely e kor egyik fő jellemvonását képezi, t. i. hogy az egyik oldalon néhány százezer ember kezében minden jog össze volt halmozva minden kötelezettség nélkül, a másik oldalon pedig a né] túlnyomó nagy része mindennemű kötelezettség súlya alatt roskadozott a nélkül, hogy biztonságban tényleg bármily csekély jogot élvezhetett volna. Az országgyűlésen jelenlevők és a törvényhozói hatalmat valósággal kezelők az államnak terhét egyáltalán nem viselték, azok pedig, a kiknek vállaira ez a kisebbség a terheket kiróta, a törvényhozó testületben egyáltalán nem voltak képviselve. A végrehajtó hatalmat kezelő fejedelem ily viszonyok közt a kiváltságos rendekkel szabály szerint alkura lépett olyformán, hogy az ország lakossága nagy

többségének kellett megfizetni azt az árt, a melybe egyfelől a hatalmi terjeszkedés, másfelől pedig az idejökét múlt és igazságtalan kiváltságoknak fenntartása került. Ez magyarázata annak a fonákságnak, hogy a rendek a nagyobb királyi haszonvételeket ellenőrizetlenül engedték át a koronának. Ez okozta azt is, hogy a rendiség uralma alatt a nagy nemzeti érdekéket megóvni és a nemzeti fejlődést előmozdítani nem lehetett.

A király keze ügyében levő legfőbb magyar kormány-
szék ez időben az udvari kancellária. A magyar királyoknak kancellárai, a kiket kezdetben az egyházi rendből vettek maguk mellé, mindig voltak. Később és különösen a Habsburg-házból származott királyok alatt világiakkal töltötték be ez állást, mely mellett az ügyforgalom növekedtével alkancellárság is rendszeresített. A kancellárián alkalmazott hivatalnokok száma azután folyton szaporodott és a kancellár javadalma is emelkedett. I. Lipót alatt 1690-ben annak fizetése készpénzben még csak 1500 forintot tett, de 1811-ben az már 16,000, táblapénze pedig 4000 forintra rúgott. Az 1741. évi III. törvényczikk értelmében ez a hivatal semmiféle más udvari hivattól nem függött volna; de hogy az önállóság itt miként nézett ki, azt fennebb láttuk. — Ezen kormány-
szék ügykezelésének gyarapodásáról tesz tanúságot az, hogy kiadásai 1743-ban már 65,000 forintot tettek. — II. József a magyar és erdélyi kancelláriákat egyesítette, de II. Lipót alatt azok ismét elválasztattak egymástól. — Személyzete 1808-ban a fő- és alkancelláron kívül egy katolikus püspökből, tíz magyar és egy horvát mágnás vagy köznemes udvari tanácsosból állott, és e hivatal ügyforgalma ekkor 13,463 számot tett. Az egész személyzet 136 egyénből állott, a kikhez még 18 udvari ügynök és czimfestő járult.¹ Mindezek fizetése és drágasági pótléka 1809-ben 180,562 forintra rúgott. A bécsi belső vár-utczában, azelőtt Schenken-Strasse-ban, levő udvari kancelláriai épület a magyar megyék segélyével gróf Nádasdy Lipót kancellársága alatt 1746-ban épült. Ugyanez év óta a kancelláriában ellenőrző német hivatalnok nem alkalmaztatott.²

¹ Schicartzer i. m. II. 226. 1.

² Az utolsó ilyen hivatalnok neve Hittner János volt.

Ezt a kormányhatóságot használta fel a király mindazon állami ügyek elintézésére, melyek kizárólag tőle függöttek. Az adományozások, nemesi oklevelek és a honosság megadása, a hivatalnokok kinevezése, egyházi javadalmak, érsekségek, püspökségek, apátságok, prépostságok, kanonokságok adományozása és általában a királyi legfőbb kegyúri jog gyakorlása általa történt. A nádor, a koronaörök, a szabad királyi városok szaporítására vonatkozó okmányok ezen hivatal által állították ki. Az állami legfőbb rendszet, az igazságszolgáltatás legfőbb vezetése annak segélyével történt. Őrizete alatt voltak az ügynevezett királyi könyvek (libri regii), a melyek I. Ferdinand óta minden nevezetes, különösen adományra és rangemelésre vonatkozó, okmányt tartalmaznak. Ezek nagy fontossággal azért bírtak, mivel a belőlük vett másolatok hitelesek voltak. Bizonyítványai a végrendeletekről, ügyvédvallásról, az ügynevezett fassiókról, t. i. magános szerződők kötéseiről általa kiállított okmányok az egész országban érvényes bírtak. Főfeladatát azonban a királyi előjogok feletti örökös képezte.

Magyarországnak 1724 előtt a saját területén központi helytartóközigazgatási hatósága nem volt. A király korábban Bécsből kormányozta az országot s rendeleteit onnan intézte a megyékhez, kerületekhez és városokhoz. Az országgyűlés 1723-ban nagy nehezen határozta el magát a helytartó-tanács intézményének elfogadására. A rendek féltek a központosítástól, mert a tényleges hatalom nem volt magyar és így a megyékben bírt befolyások megcsorbításától több okból is méltán tartottak. Ennek daczára az 1723. évi 97. t.-cz. a helytartó-tanács célját és hatáskörét nem állapította meg, hanem csak azt mondja, hogy ő felsége a helytartó-tanácsot felállítja, annak tagjait most és a jövőben ki fogja nevezni; elnöke a nádor s a főpapok, mágnások és nemesek rendjéből annak 22 tanácsosa lesz, a kik ízetésöket a királytól fogják kapni. Ezen magyar központi hatóságnak függetlenségét a törvényhozás tehát semmiféle biztosítékokkal nem törekedett megóvni, mert hiszen az említett és további törvények szövegéből világos, hogy, ha némi hatálytalan felterjesztési joga volt is, az benne csak véleményező testületet kívánt felállítani, mely legfeljebb javaslatokat tehet, míg az elhatározási jog továbbra is a királyé

maradt. — A helytartó-tanács nem is vergődött soha önállóságra, hanem a német miniszterek befolyása alatt álló király parancsainak egyszerű kiadója volt mindig. III. Károly idejében még császári biztosok jelenlétében tartotta üléseit, mert magyarok — mint láttok — a legfelsőbb bizalmat akkor még nem élvezték. De Mária Terézia alatt e biztosok elmaradnak, mert nádorokká és a helytartó-tanács elnökeivé oly főnrak lettek, a kik már teljesen meg voltak nyerve. — A nádori méltóság azután egy ideig nem tölthetett be; midőn az később megint föléled, 1792 óta ezt a nagy méltóságot csak főherczegek viselik. Ezzel a helytartó-tanács függetlenségének a dolog természete szerint még akkor is vége lett volna, ha az valaha létezik. — Az 1724. évi január 20-án kelt utasítás különben, melynek alapján a helytartó-tanács működött, semmi olyat nem tartalmaz, a mi a törvényesség szempontjából kifogásolható lett volna. A tanácsosok által leteendő eskü mintája is az ország törvényeinek szigorú megtartására kötelezi a helytartó-tanács tagjait. Ez utasítás szerint a helytartó-tanács tartozik a hatóságok önkénye és zsarolásai ellen védelmezni az alsó néposztályokat. Örökdik a felett, hogy a főispánok kötelességeket teljesítsék, hogy a megyék a közgyűléseket, a törvényszéki üléseket és tisztújító székeket a törvényes időben megtartsák. Továbbá felügyel arra, hogy a tisztviselők tisztjeiket betöltsék, a népet ne nyomják, közmunkával a saját céljaikra ne terheljék; hogy a felektől ajándékokat ne fogadjanak el; az adókvetést és összeírást igazságosan eszközöljék, a számadásokat rendesen vezessék; hogy az adó a közgyűléseken s ne a birtokosok tudta nélkül titokban vettessék ki; hogy a hadi adó a házi adótól elkülönítve szedessék be és kezeltessek; hogy a törvények és királyi rendeletek végrehajtása és a kellő felvilágosítást makacsul megtagadó törvényhatóságok a királynak feljelentessenek. A helytartó-tanács kötelessége az azok megfegyelmezésére szolgáló módok iránt is véleményt adni. Az felügyeletet gyakorolt az egyházak, iskolák és kegyes alapítványok fölött s kezelte a vallás-, a tanulmányi és egyetemi alapokat. A közegészségügy is hatásköréhez tartozik, és a könyvbírálat kezelése révén vezeti a felvilágosodást. Annak körébe öt könyvíráló volt alkalmazva, kik a kéziratokat tanulmányozták. A munkácsi és a nagyváradi görög egyesült

káptalanok javaslatára két censor neveztetett ki a király által, a kik a szerb és oláh könyveket bírálták meg. Ezenkívül az ország minden részében voltak könyvrevizorok, a kik a külföldről jövő nyomtatványokat vizsgálták át. — A földmivelés, ipar és kereskedelem erkölcsi eszközökkel való előmozdítása szintén annak volt feladata. Felülvizsgálta az adóügyi számadásokat; döntött az úrbéri jogok és kötelességek vitás kérdései felett. — Intézte a katonaságnak az országban való elosztását és beszállásolását. Ügykezelésének módja ugyanaz volt, mint az osztrák kormányzékeké.

De ezen magyar fő kormányzéseknek még fegyelmi joga sincs és sem a törvényhatóságokat, sem a tisztviselőket nem kényszerítheti a törvények és a királyi rendeletek végrehajtására. Egyszerűen javaslatokat és véleményeket terjeszt a király elé. Átv teszi a királyi rendeleteket, melyeket intimatum alakjában közöl a törvényhatóságokkal. A törvénykezési és katonai ügyek kivételével az egész közigazgatásra felügyel, azonban minden ügyre nézve csupán jelentést és indokolt javaslatokat tesz a királynak, de az intézkedés joga azt egy irányban sem illeti meg.

Az ország közigazgatása ennél fogva közvetlenül és korlátlanul a király kezeibe volt letéve. Hatalmának határai ezen a téren nem jogiak, csak ténylegesek. Nem lakik az országban, aránylag csak kevés ügy kerül eléje, de a mi színe elé jut, azt — bármily csekély legyen is — ő dönti el. A törvények a közigazgatási teendők részleteire vonatkozó kevés intézkedést foglalván magokban, azok nagyon hézagosak voltak. A királyi hatalomnak így igen tág tere nyílt. — Azonban a királyi Vendeletek nagy része tényleg nem hajtatik végre, főleg azért, mivel a közlekedés akkori állapota mellett a végrehajtásnak állandó ellenőrzése kivihetetlen. Azon, hogy a helytartótanács ily függésben volt a királytól, senki sem ütközött meg és a rendek meg vannak elégedve azzal, ha a király rendeleteit nem az osztrák hatóságoktól, hanem a helytartó-tanács útján, vagy még inkább, ha közvetlenül tőle veszik. Ennek a felfogásnak legjobb bizonyítéka, hogy az 1791. évi országgyűlés azon választmánya is, mely a közigazgatási munkálatot készítette el, kimondta, hogy a végrehajtó hatalom a király kezében van, a kinek a helytartó-tanács alárendelt

végrehajtó közege. Kötelessége a király rendeleteinek engedelmeskedni, ezeket a törvényhatóságoknak kiadni, sőt a végrehajtásról is gondoskodni; legfeljebb némi felterjesztéssel élhetett volna a királyhoz. Tehát az akkori legfelvilágosultabb közvélemény is természetesnek találta, hogy a helytartó-tanács az udvar készséges eszköze legyen. A megyék és városok némi ellenkezés és tiltakozás után, de csaknem mindig végrehajtották a király parancsait, leggyakrabban még akkor is, ha azok törvénybe ütköztek. A királyi hatalom oly nagy volt ez időben, hogy annak sikeresen ellentálni nem tudott senki. — A helytartó-tanács hivatalnoki létszáma a kellő segélyszemélyzettel együtt fizetésben és drágasági pótlékban 1810-ben 298,177 forintot húzott s a tisztviselők maguk, valamint özvegyeik is nyugdíjat élveztek.

A király pénzügyeit a rendek befolyása alatt nem álló külön hatóság, a magyar királyi udvari kamara kezelte, mely számos törvény tilalma ellenére tényleg a bécsi udvari kamarának volt alárendelve. A maga működési terén a kamara nagy hatalom volt, azért félték is tőle. Erőszakoskodásait sok büntetlenül elkövetethetett sérelem bizonyítja, a miért általán gyűlölték azt. E sérelmeket rendszerint a királyi érdekek buzgó szolgálatával igazolta, minélfogva az idegenkedést kiterjesztette ezekre is. — Alatta állottak a királyi jogügyek igazgatója, a vízépítészeti főigazgatóság, az erdészeti hivatalok, az ország több részében felállított kamarai igazgatóságok vagy praefecturák s ezek alattas hivatalai, a só-, harminczad- és posta-hivatalok. Az udvari kamara volt a csempészek bírója; birtokadományozások esetében az adott véleményt; befolyást gyakorolt a szabad királyi városokra, mert azok gazdasági kezelését ellenőrizte s joga volt az ott tapasztalt visszaéléseket bizottságok által megvizsgáltatni és megszüntetni. A fő bányagrófi hivatal Selmecezen, a bányahivatalok, a bányakamarák s a pénzverő azonban nem ezen, hanem közvetlenül a bécsi udvari kamara alá voltak rendelve.

A királynak ugyanis, mint az örökös tartományok fejedelmének, onnan több jövedelme lévén, az osztrák udvari kamarával szemben a magyar udvari kamara lassankint az alárendeltség helyzetébe jutott, mert az mindent, a mire különös súlyt fektetett, képes volt magához ragadni. — A magyar

kamara kezelése egészen annak mintájára volt berendezve; alkalmazottainak egy része is onnan került ki. Habár a magyar udvari kamara élén előkelő főurak állottak, ezen kormányzók önállóságáról szó sem lehetett, mert fejeiknek csak Bécsben teljesen megbízhatóknak tartott férfiakat neveztek ki. Így történt azután, hogy a magyar udvari kamara csakhamar tökéletesen németté vált, az is maradt folyton, és a meddig befolyása terjedt, következetesen germanizált mindenütt.

A vármegye a magyar közélet és közigazgatás legjelentékenyebb tényezője és az ország közlete politikai főelemének, a nemességnek, helyi szervezete. Nemcsak közigazgatási hatóságot képezett, hanem az egyúttal a törvénykezés egyik főszerve volt és nagyfontosságú politikai tényezőként is szerepelt. A XVIII. század végén Bessenyei György találóan azt írja róla: „Egy kis ország áll előttem és körülöttem, mely egy várnak megyéje. A mennyi vármegyében fekszik a nemzet, annyi egymástól független tartományt és ítélőszéket formál.“¹ Itt van a „helyi életet élő“ vidéki nemességnek egész világa. Ezt a világot pedig a mozdulatlanság szelleme hatja át. Az országnak szervezett politikai pártjai nincsenek. E korban új eszmék szállongnak ugyan a levegőben, de azok a közélet eldaraboltsága, elmaradott volta és túlságos merevsége folytán nagyon lassan szivárognak be az elmékbe. Ez időben a nemzetiségi érzés kezd már ébredni, de az még csak a magyar nyelv hivatalos használatának — nem is elég általános és kelleténél gyengébb — követelésében nyilvánul.

A megye élén a főispán állott, a kinek feladata volt a kormányt képviselni, a törvények végrehajtása felett őrködni és a municipalis hatóságokat vezetni. Ezen törvényhatóságnál volt a közigazgatás, az adóügyek, továbbá a polgári és büntető igazságszolgáltatás kezelése és a közrendészet is. Főtisztviselője az első alispán, a vice comes ordinarius, és ennek helyettese a vice comes substitutus. A főispánok sokszor más állami vagy udvari tisztséget is viselven, nem is laktak a megyében s a megyei kormányzat vezetése tényleg az alispán kezében volt. A megye járásokra (processus) oszlott, és szá-

¹ Bessenyei Gy.: Magyarország törvényes állása, 15. 76.

műk a terület nagysága szerint legalább kettő, legfeljebb öt, rendszerint pedig négy volt. Élén állott a főszolgabíró; az ő segítségére szolgáltak az esküdtek. A megyei főügyész és segédei a közvádó szerepét játszották, ki a szegényeket köteles volt ingyen védeni s a törvény értelmében a jobbágyot ura ellen is támogatni. Az adót a megyei főpénztárnok, a generális perceptor az alárendelt particularis perceptorokkal szedette be. A mivel a megye a katonaságnak tartozott, annak behajtása a hadbiztossági hivatalnokok által történt, de azok fizetéseiket nem az udvari kamarától, hanem a megyei házi pénztárból kapták. Onnan húzták járandóságait még a levéltárnok, mérnök, orvos, sebészek, a csendbiztos, a bábák és megyei hajdúk is. A táblabírák, a kiknek birtokos nemes embereknek kellett lenni, részint vagyonukra, részint képzettségükre való tekintettel a főispán, esetleg az adminisztrátor által nevezettek ki. Ezek állandó fizetést nem húztak, de midőn általában, vagy a törvénykezési ülésekben igénybe vették, napidíjat kaptak. A tisztújítás minden három évben tartatott, midőn a rendes fizetéssel bíró hivatalnokok választása szavazással, vagy hangos acclamatióval a főispán kijelölése alapján ment végbe. A vármegyéknek a közgyűléseken kívül voltak kisgyűléseik (congregationes particulares), melyek különben mintegy állandó választmányok voltak az alispán elnöklete alatt. Ezekben kellett a halasztást nem tűrő rendelkezéseket megtenni, de jegyzőkönyvei a legközelebbi közgyűlésen bemutatandók voltak. Közgyűlés összesen három-négy volt egy esztendőben. Ezeken választattak a tisztviselők és az országgyűlési követek. Ott adatott nekik az utasítás I a helytartótanácsi intimátumokat' is szintén ott hirdették, midőn egyúttal az azokban foglalt királyi parancs végrehajtása is elrendeltetett, vagy pedig az ellen a felírás határozatott el. A megye csak a törvénykezési dolgokban nem állott a helytartó-tanács hatósága alatt; ezekre nézve a felebbezés a királyi táblára ment. De a perek és a letartóztatott egyének számáról, a börtönök állapotáról, a számadásokról s más ide vágó nem érdemleges eljárásokról a helytartó-tanácsnak jelentést kellett tenni és az ezekre vonatkozó jegyzőkönyvek is felterjesztendők voltak. A megyék levelezhettek egymással s felterjesztéseik támogatására igen gyakran tényleg felkérték egymást.

Magyarország közigazgatása a XVIII. század végén és a XIX. század elején nagy átalakuláson ment keresztül; de nem a törvényhozás intézkedései, hanem királyi elhatározások alapján. Hogy ezek mily mérvűek voltak, mutatja, hogy Ferencz király a maga uralkodásának első 31 éve alatt 5000-nél több erre vonatkozó rendeletet adott ki. — A megyei élet általában nagyon csendes volt. E tekintetben csak 1823-tól fogva mutatkozik lényegesebb változás. Nemcsak a kis, hanem gyakran a közgyűléseken is aránylag kevesen vesznek részt. — A követségért az emberek e korban még nem igen törik magukat. Rendszerint a megyei első alispán az egyik követ; de gyakran az is kéri a megye rendéit, hogy e megtszítettéstől kíméljék meg, mert az utazás nagyon költséges, veszélyes s a küldetés állandóan távol tartja őt hivatalától és gazdaságától. A követi utasításokat is aránylag kevesen állapítják meg. Pestmegye 1811. évi június 15-én tartott közgyűlésén a főispán például üdvözlí az e végből, mint mondja, szokatlanul nagy számmal megjelent nemeseket, a kik azonban mindössze csak harmincz-heten voltak.

Nem szenved kétséget, hogy a megyékben a jogosult befolyásos nemesek első sorban osztályérdekeiket igyekeztek megvédeni. De a történet tanúsága szerint az is bizonyos, hogy az alkotmánynak e korban a megyei törvényhatóságok igazán védbástyái voltak.¹

Az alkalmas emberek hiánya és a szabály szerint nem nagy készülségit és széles látkörű nemesi tisztviselők részrehajlása, pártos szelleme és tehetetlensége vagy lustasága miatt a közigazgatás természetesen valami szabatosan nem folyt. Sok rendetlenség és visszaélés uralkodott a megyében; hiszen a határozatokat vajmi gyakran még csak helyesen fel sem jegyezték, annál kevésbbé hajtották tehát végre azokat pontosan. Az igazságszolgáltatás lassú volt. Sedriákat — így hívták a törvénykezési üléseket — ritkán tartottak. A börtönök rosszak s a gonosztevők őrizete is hiányos lévén, azok igen sokszor megszöktek. Rossz az utak és hidak állapota is s az igazságtalanság és zaklatás minden irányban napirenden volt.

¹ *Mocsáry Lajos*: A régi magyar nemes. 145. 1.

Gr. Dessewffy József 1824-ben Kazinczynak ezt írja: „Liberi esse volunius et neseimus esse justi. (Szabadok akarunk és nem tudunk igazságosak lenni.) Azt hányjuk az udvar szemére, hogy nem tart diétát minden harmadik évben, a mint a törvény tartja, mi pedig úgy ragaszkodunk a hivatalokhoz, melyek viseléséhez nem tudunk, hogy mindent elkövetünk, hogy a törvény kívánsága megszegődjön és hogy restauratio ne tartassák minden harmadik esztendőben. Lehetetlen becsülnöm hazámfiainak nagyobb részét a kimondhatatlan alávalóságok és következetlenségek miatt“.

A megyét ebben az időben szabály szerint néhány család dominálta mindenütt, a kik tagjai vagy teremtményei közül az alispánok kerültek ki. Voltak más családok, melyekből szolgabírák, ismét mások, melyekből csak alantás tisztviselők kerülhettek ki. Általában nobile officiumnak tekintett a megyei hivatal, de téves az a nézet is, hogy a régi időkben a tisztviselők rendszerint ingyen szolgálták a vármegyét. Sok helyen a pénz akkori vásárló képességéhez képest a készpénzfizetések is jelentékenyek voltak, a természetben, terményekben és a szokásos visszaélések révén kapott fizetések pedig mostani fogalmak szerint is nagy összegekre rúgtak. — A tisztviselőtől magasabb elméleti és gyakorlati képzettséget nem kívántak. Az így alkalmazott azután a párt- és osztályérdek folytán rendszeren elnéző jó pajtás volt a saját rend- és családtagjaival szemben. A nagyobb földesúr gyakran a tisztviselő által tétette meg azt a visszaélést, a melyet maga közvetlenül elkövetni már restellett. A nem kiváltságosokkal szemben a tisztviselő eljárásában a törvények kijátszása és az önkény volt leggyakrabban az uralkodó jellemvonás. Ilyen közigazgatás mellett képzelhető, hogy néztek ki a közállapotok.

Községi élet ebben a korszakban úgy, miként azt mi értjük, nem is létezett. Az ezen időben érvényes törvények az újkori község fogalmát nem ismerik. Ha a jobbágyoknak községi szervezetei léteztek is, azokat közbizalmi természetű testületeknek és törvényes hatóságoknak nem ismerhették el, mert hiszen úri hatalomnak alávett elemekből alakultak. Még a nagyobb mezővárosok, ha tényleg, valamelyes önállóságot élveztek is, ezt nem a törvényeknek, hanem a

földesúrral kötött külön szerződéseknek, egyes kiváltságleveleknek, vagy a részökre kedvező alakult szokásnak köszönhetőek.

Ebben az időben, az 1822. év után következett időktől eltekintve, a megyék politikai szereplésében is hiányzott minden emelkedetebb tartalom. Felírási joguk a királyi rendeletek ellen megvolt ugyan és azt kétségbe nem vonta senki sem, hanem a megyék azért nem tettek mást, mint aggódtak, elégtelenedtek s legfeljebb duzzogtak, de a kedvezőtlen és nagyrészt törvénytelen állapotokba rendszerint mégis belenyugodtak. „Azok a vármegyék, melyek mindent megtagadtak“, írja gróf Dessewify József 1813-ban, „egy új levélke után most már mindent magadnak megint.“ Cserey pedig azt írja 1811-ben Kazinczynak, a ki az ellenzéki szellem által áthatott pestmegyei jegyzőkönyvet megküldötte neki: „Jó patriótákat látok benne, de gondolod-e, hogy lejjebb nem szállnak, mihint az udvar keményen megriasztja őket?“ A devalvációt kimondó 1811. évi február 20-án kelt nyílt parancs és a nádornak arra vonatkozó körlevele a megyékhez, melyben ezeket annak végrehajtására szólítja fel, mindenféle nagy megdöbbenést okoztak az országban. A megyék nagy része azonban szó nélkül hajtja végre azokat. Egyes megyék jegyzőkönyveikben tiltakoznak ugyan ellenük, mert törvényteleneknek tartják, de valamennyi megtesz minden intézkedést, mely foganatosításukhoz szükséges. Még azok a megyék is, a melyek többször felírnak, a fejedelem iránti engedelmességre hivatkozva, végre tényleg foganatosítják a törvénytelen nyílt parancsot.

A városokban összpontosult a kulturái élet. Azok voltak az ipar és kereskedelem, a közmívelődés és forgalom székhelyei, de általában véve nem nagy szerepet játszottak az ország közéletében. A polgárság ugyan országos rendet képezett, de nyomatéka nem nagy volt, hiszen, mint már említettem, az országgyűlésen valamennyi szabad királyi város együttvéve csak egy szavazattal bírt. A hol fejlődöttebb városi élet mutatkozott ez időben, ott a lakosság túlnyomólag német, mert a tősgyökeres magyar városok lakossága valóban nem városias. Az kevésbé iparral, mint földmíveléssel foglalkozik, s így e helyek inkább a nagyfalvak, mint a városok benyomá-

sát teszik. Ezek a nagy magyar városok jólétben és lakosságban gyarapszanak ugyan, de hatékony szerepet a nemzet anyagi és szellemi fejlesztésében nem játszanak.. A többi városok viszont azért nem bírtak e tekintetben nyomatékkai, mert nem voltak magyarok. — Különben az ipar és kereskedelem ezekben sem fejlődhetett úgy, mint kívánatos lett volna, részint mert a czéhek a szabad mozgást akadályozták, részint mert az országnak Bécsből intézett vámpolitikája nem a magyar, hanem az osztrák iparnak erősödését célozta. Szélesükön! kereskedelmi tevékenységet sem folytattak a városokban, hanem a görög, örmény és zsidó boltosok inkább csak kalmárkodtak, aprólékos szatócüzleteket tartottak. A mennyiben nagy kereskedelemmel foglalkoztak is. kénytelenek voltak az osztrák iparcikkek behozatalára és magyar nyersárúknak, ha az osztrák ipar anyagait képezték, ennek részére való olcsó kiszállítására szorítkozni, így azután nem volt, a mi a lendületesebb városi életet táplálja. — Egyébiránt a városokat nálunk tulajdonképp semmiféle hatalom sem támogatta. A nemesség, mely az ipart és kereskedelmet alárendelt foglalkozásnak tekinté, nem támogatta azokat, mert ezenfelül még idegen befolyásnak engedő elemeket is látott bennök; a hatalom nem, mivel politikailag gyengék és hasznavehetetleneknek találta, gazdaságilag pedig csupán alárendelt eszközöknek tekintette azokat. Magukban a városokban sem emelkedhetett fel jelentékenyebb, önérzesebb és befolyásosabb polgárság. A városokban ugyanis szabadabb közélet nem fejlődhetett ki, mivel azt az udvari kamara elnyomta. Nincs ott politikai élet, de nincs kulturális élet sem. mert miként az ország lakosaiban általában, itt sincs lendületesb szellemi haladás, egységesebb fel fogás és közszellem. Valamint a többi rendek, úgy a polgárság is a helyi és az osztályérdekek apró köreiben satnyul el. — Az alacsony gondolkozásmóddal bíró polgárságnál az újkor eszméi is oly gyenge visszhangot keltenek, hogy a nemesség egyes tagjai, a kik különben folyton szaporodtak, határozottan több érzéket tanúsítanak azok iránt. És később is a magyar közélet átalakulását nem a polgárság, hanem annak támogatása nélkül a nemesség vezeti és viszi keresztül. Az a polgárság, a mely ilyformán nem volt mozgó tényező még

a társadalmi életben sem, nem bírhatott tekintélyvel, sőt általában véve egyik veszedelmét képezte a magyar alkotmánynak és nemzeti fejlődésnek.

A városi közigazgatás mivolta ezt kellőleg megmagyarázza. Minden szabad királyi városnak volt bírása, belső és külső tanácsa, jegyzője, levéltárnoka, ügyésze, adószedője, kamarása, a ki a városi gazdaságot gondozta. Nagyobb városokban, a minő Pest, Buda és Pozsony., a közigazgatási dolgok a polgármester, a törvénykezésiek pedig a városi bíró hatásköréhez tartoznak. A nevezetesebb ügyek elintézésük előtt a szenátorokból álló belső tanács elé tartoztak. Rendszerint tizenkét szenátor volt, a kik ítéleteikben és határozataik hozatala alkalmával a törvénykezési kérdésekben az ország törvényeihez, rendészeti és közigazgatási ügyekben pedig a helytartó-tanács ultimátumaihoz voltak kötelesek tartani magukat. Gazdasági ügyekben a városok a magyar udvari kamarának voltak alávetve. A külső tanács a városok nagysága szerint 50—100 ú. n. választott polgárból állott. Ennek szónoka a városi szószóló. Ez a külső tanács választotta a polgármestert, bírót, a többi városi hivatalnokokat, a szenátorok kivételével, a kik az udvari kamara által állandóan voltak alkalmazva. — A városi követek ezeknél fogva többnyire az udvari párthoz is tartoztak.

Az ország lakosságának túlnyomó nagy többsége a^A paraszt-
«
jobbágyság. A törvények értelmében ugyan a jobbágy személyére nézve szabad volt, de munkaereje és ennél fogva anyagi élete is annyira le volt kötve, hogy jogai tulajdonképp csak írott mulasztót képeztek, számtalan kötelességeik és kötelezettségeik pedig nemcsak a gyarapodást, hanem egyszerűen az emberies lét folytatását is lehetetlenné tették reá nézve. A jobbágy tényleg sem közjogi, sem magánjogi személyiséggel nem bírt. Ha például pert visz más ellen, ekkor őt földesúrnak kell képviselni. A paraszt a nemes emberrel szemben sokáig nem is tanúskodhatott. Rendes bírása maga a földesúr, a ki vele szemben a legtöbb esetben egyúttal fél is. Panaszai-
val a király elé nem járulhat. Ha nem is a törvények értelmében, de tényleg röghöz volt kötve, mert szabad költözködését — éppen annak törvényes föltételei által — könnyen ki lehetett játszani. A paraszt viseli az országnak csaknem minden közterhét.

Midőn a nemesség katonai kötelezettségének már nem tesz, vagy a változott viszonyok folytán nem képes eleget tenni, az állandó hadsereg tartásához szükséges hadi adót a jobbágy fizeti. A túlnyomólag nemesi érdekek megóvása céljából fennálló megyei közigazgatás költségeit szintén ő szolgáltatja be a házi pénztárba. Az ország képviselétéből ki van ugyan zárva, mert a jobbágyok nem képez rendet, de a nemesség képviselőinek fennebb kimutatott nem is csekélyapidíjait ő adja, mert azok e terhet is vállaira rakják. Ha a nemesség a királynak koronázási ajándékot szavaz meg, azt voltaképp nem az fizeti, hanem megfizetését szintén a jobbágyokra hárítja. — Az ujonczokat ők szolgáltatják. Valóságos körkép az, a mit e részben Berzeviczy Gergely a magyar katonai-ügyről irt, de kézírásban maradt munkájában mond.¹ Leírja benne a nálunk alkalmazott hadkiegészítési rendszereket. Az egyik abban állott, hogy miután az állítandó ujonczok száma a községekkel közöltetett volna, az előljáróság, a szolgabíró a földesúrnak vagy gazdatisztjének és a plébánosnak egyetértésével megállapítja a megfogandó ujonczokat. A pártoskodásnak, önzésnek, csalásnak és igazságtalankodásnak tág tere nyílik itten. Mennyi visszaélés történik az ujonczok befogásával; milyen egyoldalú magán előny hajhászás jelentkezik ekkor egyfelől, milyen megvetése és meggyalázása a népnek másfelől! Valóban szomorú módja ez a haza védelmére kelni hivatott hősök teremtésének. A szolgabírák megállapítják a napot, vagy helyesebben az éjszakát, midőn a kiszemelt ujonczokat a hatóságnak hatalmába kell keríteni. Az előljáróság megtesz minden szükséges előkészületet. Ha valamely községnek például egy ujonczot kell állítani, ekkor négyet-ötöt fognak össze, mert nem tudják, hogy azok közül az ujonczozó katonának hányat fognak majd visszavetni. Az ujonczfogdosásnak nagy ravaszsággal kell végbemenni, mert ha nem titokban teszik ebbeli lépéseiket, mindazok, a kik magukat ujonczjelölteknek tartják, felfedezhetetlen módon megszöknek. — A szerencsétlen éjszaka végre elérkezik. A fogdmegek minden irányból előtörnek s a szegény emberekre, míg azok alszanak, rárontanak s őket feleségeik és szülőik karjai

¹ Ennek egy kézírata a nemzeti múzeumban őriztetik.

közül kiragadván, megkötözve magukkal hurcolják. Óriási láрма, sírás, átkozódás, káromkodás keletkezik a házakban és az utcákon ennek következtében. Az elfogandók ellentállanak s néha halálos kimenetelű verekedések színhelyévé válik a község. A befogottak megcsönkítják magukat és öngyilkosságot követnek el. Hozzátartozóik kérnek, könyörögnek, segítségért kiabálnak, futkorásznak, ajándékokat osztogatnak, szóval céljuk elérésére megragadnak minden eszközt. Beleavatkoznak ez eljárásba a földesurak, a gazdatisztek, a hatósági személyek, a plébánosok és mindenki, a ki azt hiszi, hogy ezen villongó állapotban valamit nyerhet, vagy veszíthet. Végre odáig jut a dolog, hogy a kétségbeesett ujonczot megvizsgálják. Tíz összefogdosott közül gyakran csak egy válik be, a mi egyetlen vigasza ezen rettenetes bánásmódban részesített embereknek. A községeknek és egyeseknek roppant költségébe kerül ez az egész eljárás; a mellett a közerkölcsiség is borzasztóan szenved általa.

A toborzás nem ily csúf, de mindent összevéve, szintén dúsan burjánzó visszaélései folytán, nem sokkal jobb eljárás. A toborzó tisztnek minden alkalmas legényért tíz rénes forint járt a katonai pénztárból. Feladatának könnyítése végett ez összeg fejében neki a félrevezetés céljából az ezred egyenruhájától nagyon különböző toborzó ruhát, a csábító zenét, a bort és pálinkát, melyek ilyenkor nagy mértékben fogyasztatnak, be kellett szerezni. Tehát minden költséget ő viselvén, az utalványozott összeg rendszerint nem elég; azt ennél fogva valamiképp pótolni kell. És honnan történhetnék ez, ha nem a szegény adófizető nép zsebéből? Ennek olyformán ejtik módját, hogy a toborzásba csalárd fogások által mennél többet bonyolítanak be, a kik azután menekülni igyekezvén, anyagi erejükhöz képest minden váltságpénz fizetésére hajlandók. Ezt a hajlandóságot mesterségesen előidézni egyik mellékes, de magábanvéve mégis nagyon fontos feladata a toborzásnak. — A tisztnek e végből beszédbbe keverednek a fiatal legényekkel, hogy azokat felbuzdítsák vagy leitassák. Kezet adatnak velők, vagy valami más jel által bizonyos közeledést csálnak ki tőlük, melyet azután a katonának való fölcsapás kötelező ígéreteként magyaráznak. Az áldozat erre,

ha menekülni akar, tizedt, vagy pedig ujoncznak benmarad.¹

Ha katonaság jelenik meg a vidéken, azt a jobbágyoknál szállásolják el. Ha előfogatokra van szükség, azt tőle szerzik be. Az utak készítéséhez szükséges közmunkát a jobbágyok szolgálja le, de azért ez utakon vámot csak a parasztt fizet. E mellett igás és kézi napszámaival megmiveli a földesúrnak földjeit, a saját telkének pedig tizedét neki, egy másik tizedét pedig, az ú. n. kilenczedet az egyháznak, tehát együtt a nyerstermékek ötödrészét dézsma és papibér fejében átadja. A földesúr erdejében évenként többször dolgozik; ezenkívül hosszú fuvarra kénytelen menni és pedig saját igájával és költségén, a földesúrnak malmán tartozik 'örölni s minden rendkívüli alkalommal még külön is adózni.

Berzeviczy Gergely a parasztról írt munkájában a valószínűleg megfelelőleg részletesen írja le annak helyzetét a múlt század elején. Szerinte a jobbágyok állapotát Magyarországon általában a következők jellemzik. — Az egész telkes jobbágyoknál átlag 24 hold szántóföldje, 12 kasza rétje és egy hold belsősége van; a fél és negyed telkes jobbágyoknál aránylag kevesebb. A zsellér csak belső telekkel bír. Mind-egyiknek legelője és a hol erdő létezik, ott mérsékelt faizási joga is van. A jobbágyok helyzete egyébiránt az ország különböző részeiben nagyon különböző volt. Néhol a talaj oly termékeny, hogy annak egész területét be lehetett vetni, másutt ennek legjelentékenyebb része csak legelőül volt használható. Az ország különböző vidékein a paraszttok nem egyformán voltak megterhelve. Általában az egész telkes jobbágy urának 52 igás, vagy 104 kézi napszámot tartozott szolgálni, egy rénes forint házadót fizetni, egy hosszú fuvarrt teljesíteni, egy öl fát összeállítani, három napot vadászaton tölteni, két tyúkot, két kappant, 12 tojást, féloldal szalonnát, egy borjúnak harmadrészét átadni, a pálinkaégetésért két rénes forintot letenni s minden mezőgazdasági termékének már említett részét neki és a lelkésznek beszolgáltatni. Ha ura vagy úrnője házasságot köt, ő minden alkalommal 38 krajczárt

¹ *Gaal Jenő*: Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest, 1902,

fizet. Ha urát netalán elfognák, érte a váltságdíjat, továbbá az országgyűlési követek napidíját aránylag fizetni tartozik. Tartja ezenkívül az egyházfit, a jegyzőt, a mezőbíró, a csőszöket és a falusi szolgákat. — Szerzeményeit gyermekei örökölhetik. Ha azonban gyermekei nincsenek, ez esetben ugyan végrendelkezhetik, de hagyatékának egy harmada így is a földesúré. Ellenben, ha a paraszt nem végrendelkezik, akkor a földesúr egész hagyatékára kezet tehet. A jobbágnak nincs tulajdon telke, mert az a földesúré, a ki azt tőle elveheti és másnak adhatja. A jobbágy közhivatalt nem viselhet. Magánjogi és büntetőügyeiben, mint említém, az ő bírója saját földesura. A jobbágy e részben csak annyi előnyt élvez az állam részéről, hogy az úri széktől felebbezési joga van s a megyei ügyész őt támogathatja, és hogy az úri szék a törvényes bizonyság, t. i. a szolgabíró és esküdt, jelenlétében ülés. De az úri szék a földesurakból, azoknak megbízottai vagy osztálytársaiból állott.

Berzeviczy Gergely a múlt század elején a paraszt összes terheit átlag egy jobbágytelek után 255 forint 28 kr-ra, bevételeit pedig csak 180 forintra számítja. De ez a bevételi összeg csak névleges, mert terményeit nem képes mindig az ezen számításnál felvett középáron sem eladni. Sőt gyakran azokat háznépével együtt nagyrészt maga fel is emészti, ennélfogva minden általa készpénzben fizetendő szolgáltatásnak fedezetét csakis különös szorgalma által szeresheti meg. De erre a maga eredeti munkakörében nem igen volt alkalma, hanem azt neki ezen kívül kellett megkeresni. Ha azután ilyen rendkívüli igyekezetét nem tudott vagy nem akart kifejteni, akkor hátrálékban maradt és ki volt szolgáltatva ura kegyelmének, a ki kénye-kedve szerint bánhatott vele. Ennélfogva az ország lakosságának túlnyomó nagy részét képező parasztság általában anyagilag, szellemileg és erkölcsileg egyaránt igen rossz viszonyok között tengődött. Rendszerint nagy nyomorban élt a jobbágyság s ha egyesek közülök nem is szenvedtek ínséget, sőt bizonyos jólétnek örvendtek, azok ezt leggyakrabban a többiek rovására élvezték. Általában oly helyzet súlyosodott reájok, hogy csak megélhetések végett is teljes erejüket kellett megfeszíteniük s nem volt szabad őket szerencsétlenségnek érni, különben ezen ingatag viszonyok

között fenn sem tarthatták magukat. Hogy a paraszt értelmileg és erkölcsileg mi vetődjék, vagy az élet ártatlan örömeinek részese legyen, arra sem ideje, sem anyagi eszközei nem maradtak.

De nemcsak maga a szolgáltatás súlya, hanem annak módja is rendkívül nyomasztó volt. Ha netalán méltányos földes úr alatt élt, akkor ezt a nagy terhet nagy szorgalommal és lemondással valahogy csak elbírhatta. De ha földesura csupán egy kissé kötekedő vagy embertelen volt, ezer eszköz állott rendelkezésére, melyekkel jobbágyait agyonsújtotta. Tönkre tehetette őt már csak azáltal is, hogy a tizedet a terményekből késlelkedve vette át. A rossz időjárás ugyanis esetleg bekövetkezvén, a gabona a mezőn romlott el s a parasztnak meghiúsult egész évi reménye. Ugyanezt tehetette a lelkész is a maga kilenczedével, a hol t. i. azt természetben szolgáltatták be. Ha akarta, a földesúr a paraszttól a legsürgősebb munka idején is kívánhatta a neki járó hosszú fuvart, mely esetben a paraszt 4 lóval két magyar mértföldre egy rénes forintért volt köteles elhajtani. Sokat szenvedett a paraszt a katonaságtól, ha annak szállást volt köteles adni, vagy midőn a deperditákat fizette. Egy lépést sem tehetett, hogy urának vagy a hatósági személyeknek ajándékot ne lett volna kénytelen adni Ezek ritkán valának ugyan nagyok, de egészben véve szerfelett súlyosan nehezettek reá és kevésbé gazdagították azokat, a kiknek adattak, mint szegényítették, a kik ez ajándékokat felajánlani voltak kénytelenek.

A Királyhágón túli rész az unió előtt külön országot képezett, mely semmi hivatalos összefüggésben nem állott Magyarországgal. De hazánk kiegészítő része lévén, annak közállapotait sem hagyhatom tehát itt egészen tekinteten kívül.

Erdély alkotmánya jobbra az I. Leopolddal 1691-ben kötött szerződésen alapult. Lényege az, hogy a három, t. i. a magyar, a székely és a szász nemzet; továbbá a négy vallás, a róm. katolikus, a két protestáns és az unitárius, jogegyenlőséggel bírnak; a hivatalokban az említett hét felekezetbeliek osztoznak; országgyűlés, mely a törvényhozás jogát kizárólag gyakorolja, évenként tartatik. A kormányszék tagjai, kiket az országgyűlés választ s a fejedelem erősít meg, elvileg felelősek, kormányzót ezeknek élére a fejedelem nevez, az udvari kancellárt viszont az országgyűlés választja; a

megyei hivatalokra a megye részéről csak kijelölés történik, a kinevezés a kormányt illeti. A bécsi kormány azonban Erdélyben még hatalmasabb volt, mint Magyarország köz-igazgatásában, minek következtében az alkotmányos jogok ott csak árnyak. A szabadabb intézményeket mind megfosztá eredeti érvényűktől, vagy legalább megcsorbítá hatáskörükben; a kormányzók felelőssége végképp eltűnt, a megyei tisztújítások kimentek a divatból s a kormány által a megye megkérdezése és kijelölése nélkül kinevezett, a központtól bürokratiai függésbe jutott tisztviselők kezelték az igazgatást. Az előkelőbb, függetlenebb családok tagjai a hivatalokból kiszorítatván, a közügyekre alig gyakorolhattak többé valamely csekély befolyást. Az országgyűlés maga is, mely nagy részben ily kinevezett hivatalnokokból állott, elvesztő minden alkotmányos erejét, valahányszor 1791 óta összehivatott. A bécsi kormány nyomasztó hatása alatt alkotott minden új törvény csak az ősi jog- és szabadságalapot fogyasztotta és szorította szűkebb korlátok közé. 1811-től fogva pedig éppen nem hívtak össze országgyűlést, minek az lett a következménye, hogy a kormányzókban évről-évre kevesbedett a rendek által választott tisztviselők száma, míg az végre egyetlenegyre olvadt. És ekként az egész igazgatás a Bécsből kinevezett hivatalnokok kezére jutott, kik azt a szinte onnan vett rendeletek és szabályok szerint folytatták, mitsem gondolva a törvény intézkedéseivel. A bürokrácia kezébe került Erdélyben az egész államhatalom.¹

Erdélynek külön udvari kancelláriája volt Bécsben. A helytartó-tanács helyett a gubernium működött, melynek élén a fejedelem által kinevezett gubernátor vagy guberniumi elnök állott.

Az erdélyi tizenhárom magyar megyében az első tisztviselő a főispán, a kővári s a fogarasi kerületben a főkapitány, a székely székeken a főkirálybíró volt. A második tisztviselő a hajdan Magyarországhoz tartozott vármegyékben, vagyis az úgynevezett kapcsolt részekben, Közép-Szolnok, Kraszna és Zárándmegyében az alispán, a többi erdélyi vár-

¹ *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből, Genf, 1864. I. 11. 347-348 k.

megyében és székekben a főbíró, az említett két kerületben pedig a vicekapitány volt. A harmadik tisztviselő az említett három megyében a főszolgabíró, a többi megyékben a szolgabíró, a székeleyknél a dnló. A felebbviteli bíróság a két királyi tábla, legfőbb ítélőszék a guberniumnak egy tanácsa. Guberniumi tanácsosokká sokszor főispánokat neveztek ki. A guberniumi elnöknek nem volt vármegyéje. A szász közigazgatásnak élén a szász nemzetnek comesje állott. — A fizetések pl. Hunyadmegyében a következők voltak. A főispán kapott 1200 forint évi fizetést, a főbíró 300-at, a viceispán 250-et. A királyi perceptor, a milyen például Hunyad megyében három létezett, a királyi nevet azért viselte, mert az adót a királyi pénztárba gyűjtötte. De ebből nemcsak a központi hivatalnokok, hanem a vármegyék és székek tisztviselői is fizetettek. Ebből fedezték a vármegyei székházak építésének és javításának költségeit is, építették és tartották fenn az utakat és hidakat és ebből kerültek ki a katonaság költségei is. A Lipót-féle diploma szerint Erdély 400000 forint adót fizetett békében, s kétszer annyit háború esetén. A perceptorok mellett voltak az ú. n. rectificator commisarások; ezek vitték keresztül a rectificálást vagy a dicalis összeírást. Fizetésök 900 forint és minden általuk rectificált forint után húsz százalék. A többi tisztviselőknél fizetése is csekély. Az erdélyi legnagyobb megyében a főjegyző 250 forintot, a két aljegyző egyenkint 200 forintot, a levéltárnok 100 forintot, az iktató 60 frtot, 4 írnok egyenkint 50 forintot, 19 szolgabíró egyenkint 50 forintot kapott. A táblabírák nem kaptak rendes fizetést, hanem részökre együttesen évenként 1200 forint volt felvéve, s működésükhöz mérten utólagosan kaptak tiszteletdíjat. A megye ügyészének fizetése 80 frt, a szegények ügyvédjéé 60 frt volt. Ezenkívül létezett egy fő- és két al-útfelügyelő, három állomási biztos, egy erdőigazgató, egy földmérő, egy megyei orvos, három sebész, három bába, egy börtönfelügyelő és négy levélhordó. Végre létezett a tized bérletének behajtója. Ez a tisztviselő azért volt szükséges, mert a hajdani fejedelmek a fiskusra szállott jószágokat kiosztván, azok tizedét maguknak tartották meg. Az ily dézsmákat a helybeli földesurak megválthatták és pedig kalangyánként négy garasával. Ezeket a váltáságarakat szedték be az említett perceptorok.

Az erdélyi gubernium és a magyarországi helytartó-tanács közt a főkülönbség az volt, hogy az előbbi egyúttal legfőbb ítélőszék is, minélfogva a kolozsvári és marosvásárhelyi királyi táblákon elintézett pörök egy része a guberniumhoz, más része pedig a kancelláriához ment fel. A guberniumnak 1820 óta volt két főosztálya, t. i. a közigazgatási és törvénykezési. A gubernium a honi fejedelmek alatt országgló tanács volt. I. Lipót ezt Gyulafehérvárra tette, III. Károly pedig Kolozsvárra helyezte át. 1743-ban Szebenbe követte az országgyűlést, a honnan II. József 1788-ban a levéltár egy részét Kolozsvárra helyezte át, a hova halála után 1790-ben az egész gubernium is követte azt.¹

Ez időben a rendiség uralma alatt nálunk az igazság- igazság-
szolgáltatás nem volt sem egységes, sem általános, vagyis az ^{szol. | G^{Ha}} ország minden lakosára egyaránt kiterjedő. Nemcsak az ország-
részeknek, minők a társországok, a kiváltságos kerületek, volt sok tekintetben külön jogrendje, hanem az egyes osztályok is más és más bíróság illetékessége alá tartoztak, tehát minden rendnek külön joga és igazságszolgáltatása van. — Mint az egész jogállapot, a törvénykezés is nagy részben kiváltságok alapján épült fel, s minél becsesebbek ezek, az ilyen különös jogok élvezői annál inkább tartózkodtak attól, hogy előnyeiket másokra is kiterjeszszék. Különösen a nemesi és a polgári igazságszolgáltatás bírt ilyen előnyökkel, a minőkkel a jobbágság nem igen dicsekedhetett. A nemesi és polgári rend kivívja és törvénybe iktatja azt, hogy felette csak osztálytársai ítéltessenek. Ez a nemesekre nézve a legfelsőbb fokozatig tényleg be is következik, míg a polgárt a városokban csak az első fokig illeti meg e jog. A parasztnak ellenben magánjogi perekben bírója mindig az úriszék, bünyfenyítő perekben szintén, kivéve a halálbünytetés alkalmazásának eseteit, midőn a megyei törvényszék ítéltessenek felette is, mely azonban az ő földesurának osztálytársaiból alakult. Az úriszékeken a parasztnak jogbiztonságáról a törvény úgy gondoskodott, hogy ülésein a törvényes bizottságnak, vagyis a szolgabírónak és esküdtnak jelen kellett lenni. A megyei tör-

¹ Kazinczy Ferencz erdélyi útirajzainak függelékéből vettem ez adatokat, melyeket ő erdélyi barátaival annak idején átnézetett.

vényszéken pedig, a hova az úriszéki ítéletek felebbezhetők voltak, és a bűnfenyítő ügyekben is, a tiszti ügyésznek hivatalos kötelességét képezte volna a parasztot védelemben és támogatásban részesíteni. Nem állíthatni tehát, hogy a paraszt a törvénykezés ezen szervezete mellett minden esetben oltalom nélkül maradt. Sőt ha földesura méltányos ember volt, akkor az úriszéken sem történt szabály szerint nagy baja. De biztosítékok ez iránt az érvényben volt igazságszolgáltatási rendszerben a parasztra nézve gyakorlatilag nem léteztek. Az úriszék előtt, a szolgabíró és esküdt jelenlétének daczára, sőt ezeknek a földesúr iránti érdekszülte természetes tekintete folytán sokszor éppen ezért, teljesen az úrnak kegyelmétől függött. A megyei törvényszéknél, ha csak némileg befolyásos, tekintélynek vagy közkedveltségnek örvendő földesúrral állott szemben, a szegény paraszt annyira nem boldogulhatott, hogy midőn Széchenyi Stádiumában a régi állapotokat átmeneti reformokkal akarta javítani, akkor az általa indítványozott törvényjavaslatok közül egyet a parasztság védelmére szolgáló ú. n. pártvéd intézményének szentel. A megyének érdekében állott ugyan a parasztságot védelmezni, mert hiszen az szolgálta le a közmunkát és az fizette a hadi adó mellett a házi adót is; de ez az érdek általános természetű és közös volt a földesúrnak azzal az érdekével, hogy parasztjai a robotot leszolgálják, a tizedet beszolgáltatni és a többi tartozásokat leróni képesek legyenek. Igen gyakran mindazáltal a megye nem ezt az érdeket, hanem a nemesi előjogoknak minél teljesebb érvényesülését és a nemesség zömével való jó viszonyának ápolását tartotta első sorban szeméi előtt. Tény ennél fogva az, hogy a parasztok feletti bírászkodás egészen a földesurakra ruháztatott, és áll az, hogy a ki birtokot vett, avval együtt megkapta a rajta levő jobbágyság feletti törvénykezés teljes jogát is. E részben classicus tanunk van, a ki az úriszékek eljárását a XIX. század elején nagyon szemléltetően írja le. Ez Bessenyei György, a kinek egy kéziratban meglevő munkája ezeket is tartalmazza: „Megengedi az ország, hogy minden birtokos nemes embernek ítélő bírói széke legyen, hol senkit halálra ítélni ugyan nem szabad, de testében, pénzében, vagyonában büntetni lehet. Mihelyt itt-ott az ország és korona adózó embereinek földesurokkal ügyük-bajuk van,

a vármegyék dominális (úri) székét rendelnek el, a mi azt teszi, hogy az uraság a maga ügyében a reá panaszló szegénység ellen mint bíró igazságát ítélje meg magának a maga számára. Azután megajándékozott, elijesztgetett tanuk által csúrt-csavart állapotában a dolog feladatik a vármegye törvényszékére, a hol megítélik, hogy helyes!“ „Az elnyomatott szegénynek ügyében a vármegye az uraságnak a dominális székét mindaddig parancsolja, míg fogságában az ártatlan ember meg nem hal és vagyonos, népes háza el nem pusztul. A táblánál ülő némely urak néha csaknem sírva fakadnak bosszús keservükben, hogy az ártatlant az erőszak alól nem szabadíthatják. De hiába, ez törvény és való dolog“. „Más földesúr úriszékét a maga házánál tartván, kinézi előre, hogy esmeretes emberei közül micsoda bizonyosságokat hívjon meg a vármegye tisztjei között és hogy ki legyen az előülő táblabíró. Ott esznek, isznak, vendégeskednek. Megesett, hogy némely nemes úriszéknek minden délután keresni kellett magát. A panaszos szegény borbúzból okoskodó hatalmas bírái közt nem tudja magát hol feltalálni. Csak azt látja, hogy büntetik vagy fiztetetik, a mihez irgalommal ezt ragasztják, hogy a tömlőcztől való megmenekedését urának köszönheti. Ezen kínos grátiával megelégedve vonulnak haza, ártatlanságukban, mint a bűnösök; mely eseten ebédnél odabe nevetnek. Sok úriszéken e szegények ügye mulatságul szolgál illetéknépen“. E dolognak vizsgálása közben, mint mondja az író, hogy sok példára bocsátkozhatnék ki, melyek előtte megestek; de mivel benne az emberek magukat felismerhetnék, azokat tanácsos elhallgatnia. Egyébiránt nem szükség eseteket felhozni, mert erre minden emberséges ember száz példát tudhat ott, a hol lakik, akárhol legyen. „Ez a dominális szék különben“ — írja tovább, — „az embernek társaságbeli boldogító szabadságára semmit sem tartozik. Hasznomra e szegény taksásaim ellen igazságtalan lehetek, ha akarok“. „Ez a törvénybe vett igazságtalanság“.¹

Ugyancsak ő a pallosjog gyakorlásának módjáról így tájékoztatja olvasóját: „Megfogatja a vármegye a gonosztevőt,

¹ *Bessenyei György*: Magyarország törvényes állása, 1804. A Nemzeti Múzeumban őrzött kézirat. 94. és 59G. 11.

kérdezik bűnöstársait hol vannak? Megnevezi. Ez itt az uraság tömlöczében, amaz amott más jus gladius birtokosnál, írnak, kéri, az uraság fiskusai felelnek, . . . megtartóztatják, illetlenségekre vetemednek, a rab ott marad, bűnének árát szabják, megfizeti s elmegy. A bírói széknél ura attól tíz, húsz, harmincz mértföldnyire lakik; cselédjei élnek szabadságával helyette, esznek-isznak és megesik, hogy néhol rovására a bűnnel is kereskednek. Ő pedig maga csak akkor látja, mi csoda hatalmas ítélőbíró, mikor költségeit, melyeket elvesztegettek, számadásba teszik azért az úri kevélységért, hogy mint a vármegyének, neki is tömlöcze, akasztófája s hajdúi legyenek“.¹

A magyar magánjog ez időben is, mint mindig, visszatrövi a nemzet gazdasági viszonyait. E mellett közjogi elemekkel van telítve, melyeket nem lehet a nemesség kiváltságos állásának megingatása nélkül abból kiszakítani. Különösen az ősiség az, mely felett, habár az ingatlanok értékének emelkedését az nem engedte meg és mellette a hitel nem fejlődhetett, mégis mint a magyar nemesi családok egyik legfőbb biztosítéka felett örködtek. Erre az intézményre mérte Széchenyi első csapásait, midőn a közviszonyok javítására irányuló általánosabb érvényű nagy reformeszmével fellépett. Az ősiség mellett a nemesség az egyéni tulajdon előnyeit éppenséggel nem élvezhette. Az adományozott nemesi földbirtok nem volt a tulajdonosé, hanem voltaképp a családé, melyre nemcsak a most élő nemzedéknek, hanem a jövődöbeli várományosoknak is joguk volt. Azonban csak két föltétel alatt: hogy a családnak magva nem szakad, azaz annak tagjai férfiágon ki nem halnak, továbbá, hogy a családnak birtokos tagja az ország és a király irányában hűtlenséget nem követett el. Ez esetekben a koronának joga tudniillik azok birtokának területére feleledt. — Az ősiség intézményének szelleme ellentétben állott az újabb kor egész gazdasági irányzatával. Az lehetetlenné tette az okszerű gazdálkodást, leszállította a birtok értékét, a hitel áldásos felhasználásának előnyeiből a birtokost kizárta, bizonytalanná tette magát a földtulajdont, viszályt és ellenségeskedést szült a vérrokonok, az ismerősök és osztálytársak között.

¹ *Bessenyei* i. m. 86. 1.

Az életből vannak merítve Bessenyeinek erre vonatkozó következő szavai: „A széles világnak minden nemzetségei közt annyi per sehol sem találtatik, mint Magyarországon. Nincs birtokos nemes olyan, kit per tiz-húszfelől ne húzzon, czibáljon, rángasson. Minden teleknek más-más részre elágazott örökös osztályosa van. Minden veszi, minden adja, húzza, vonja, használja s e miatt egymást üti, veri, szidja, vádolja, mely atyafiságos csata és háború után magokat perbe fogják; jönnek-mennek, utaznak, leveleznek, bírót, prókátort nyomoznak, gyomroznak, ajándékokkal duggatnak, Ígérekkel biztatnak azért, hogy magukat elpusztítva, nyerhessenek meg attyok fián hat sing földet, melyért inkább a bosszúállás és irigység perel, mint haszonvételének kívánása. Örökké perelve, mindenből kiszorul. Minekutána nem bír annyit, hol talpára állván, felegyenesedhessen, egy abrakos tarisznyát vészén társzekerének hátára; továbbá oldott táskáját elenyészett örökségének füstös leveleivel megtörni; botot keres, elindul, régi örökségének mutogatván ki a mennyi várost, falut, kastélyt talál Budáig, mely felé éhen-szomjan vonszolja holt reménységét, hogy majd pusztákat, falukat nyer*.

„A gazdag házak fiskusai, mint a kavargó szelek mindenfelé zúgnak az országban, hol, mibe és kinek birtokába akaszt-hatnának horgot, melyet uroknak pénzével, tekintetével, ajándékaival a szegénytől elperelve, magokat holtig való kenyérbe s jutalomba helyeztethessék általa. Telket olyat bírnod nem lehet, mely ellen annyi per ne támadjon, mint a mennyi karót kerítésében felállítasz, vagy szilvafát reá plántálsz. Összevissza, keresztül-kasul az egész országban minden famíliának jussa van mindenféle birtokhoz, melyeket zálogosítás, adás-vevés, házasság egybe zttrt-zavart és egymás hátára kevert. Valamennyi osztályos atyafi majdnem mind perel egymással. A nagyok a kicsinyekkel s magok közt ezek is magokkal. Kik perelnek hát legtöbbet? A vérség szerint való osztályosok. Száz ember közt szül minden atyának halála veszeke-dést, pert-patvart, húzást-vonást. Az egész nemzet perel önmagával. És az atyafiságnak ismertető jele az, ha tizenkétfelé húznak, perelnek, jussaikat keresvén nálad. Nincsen is a földnek kerektségén tudományyal, törvénynyel és vallással élő nemzet olyan, hol az atyafiság annyi idegenséggel, hideg-

séggel legyen magához, mint Magyarországon. Peres ellenség és atyafi egymástól meg nem különböztetett, egyenlő értelemben vett szavak“.¹ És a törvénykezés egészen véve ily képet mutatott a múlt század közepéig. A perjog oly bonyolult vala, hogy az igazsághoz vezető út tekervényessége miatt ahhoz rendszerint nem jutottak el az emberek. Az ügyvédi kar a maga hivatásának nem a jog őszinte védelmét, hanem a furfangot tekintette, melynek révén a jogorvoslatokkal való visszaélés által évtizedekig, néha pedig a végtelenségig elhúzták a pereket. A bíraskodásnál szintén nem a szakképzettség és lelkiismeretes jogszolgáltatás volt a fődolog. Az alsó bíróságoknál a bírói tiszt elnyerésének föltétele kevésbé a jogtudomány s a törvények alkalmazásában való jártasság volt, mint a nemesi rendhez tartozás és a kellő összeköttetés. De nemcsak a megyei, hanem a felső bíróságok sem ütötték meg a mértéket. A királyi tábla 26 tagja közül kettőnek főpappnak, másik kettőnek mágnásnak kellett lenni. Tagjai voltak még a nádor- és országbírónak helyettesei, négy ítélőmester vagy protonotarius, egy államügyész, négy királyi és primási, azután pedig kilencz számszeletti ülnök. A hétszemélyes tábla elnöke volt a nádor, tagjai pedig 5 főpap, ezek között rendszeren a primás, a kalocsai érsek és három czimzetes püspök, hat főúr és kilencz köznemes. Ha ezekből nem került ki a határozatképes szám, akkor az elnök a saját tetszése szerint választhatott helyetteseket.

Hogy a felső bíróságok milyen részrehajlatlanok voltak, ha felsőbb helyről gyakoroltak nyomást reájuk, mutatja a Martinovics-féle összeesküvésbe bonyolódottak elítélése. Az említett titkos szövetség a mi viszonyaink között annyira gyakorlatiatlan volt, a Martinovics-féle káté a maga rousseaui szellemével annyira ellenkezett a magyarok kurucz hagyományival, akkori gondolkozás! módjával és az egész társadalom közérzésével, hogy azt igazán veszélyesnek alig lehetett tartani. Jól jegyzi meg az egykorú Berzeviczy Gergely, hogy égbekiáltó igazságtalanság volt az egész s egy újabkori író,² hogy „csakis a korlátolt látókörrel bíró és reactionarius haj-

¹ *Bessenyei György*: Magyarország törvényes állása, 1804. 356. 1.

² *Mocsáry Lajos*: A Régi Magyar Nemes. Budapest, 1889.

lamú hatalom és a zsarnokság remegése kívánhatott itt vért és csinálhatott a mozgalom részeseiből vértanukat“. A magyar törvény szerint ez esetben a büntethetőség nem volt megállapítható. Tényleges támadásról a felség személye ellen szó sem lehetett és daczára ennek a Martinovics-féle kátének pusztá lemásolása is halálos ítéletet, egyszeri elolvasása több évi súlyos börtönt vont a szerencsétlen vádlottak fejére. Az udvaronc szellem kész volt megtenni a hatalomnak ezt a szolgálatot s rendkívül -jellemző az akkori magas állású emberekre nézve, hogy a hétszemélyes tábla nemhogy szelídítette volna, hanem még jelentékenyen súlyosbította az ítéletet. Ha a felső és legfőbb bíróságoknál ilyen volt a szellem ebben a korszakban, hogyan lehetett volna jó igazságszolgáltatást kívánni az alsóbbaknál, a hol a hatalomtól való függés nem volt ugyan ily közvetlen, de a kisebb érdekek nagy mértékben zavarták meg az igazságérzetet és a törvényekben való járatlanság a pártatlan igazságszolgáltatásra alkalmatlannokká tette őket. Bessenyei szerint azok a táblabírák, a kik a megyei sedriákon ítélkeztek, gyakran a gabona nyomtatásának színhelyéről, a szérúról vagy a szénaboglyák közül közvetlenül kerültek a törvényszék asztalához, a hol az ügyeket a prókátorok a törvények szövevényeinek felhasználásával már teljesen összebonyolították volt. Különben sem nagyon sokat foglalkoztak e bírák a jogtudománnyal. A hosszadalmas allegaták hallgatása közben el-elszundikáltak s azokra bízták az ítélethozatalt, „a kik tudtak hozzá“. Ehhez járult még az, hogy a felső és alsó bíróságoknál ajándékok elfogadása a felektől nem tartozott a kivételek közé. Ennélfogva az igazság rendszerint jobban mosolygott a vagyonos, mint a vagyontalan emberekre. A bírói állás a főlebbviteli törvényszékeknél nem volt biztosított, mert az esetleg a korona óhajával ellenkezően ítélkező bírót könnyen elmozdították. A királyi ügyész forma szerint ugyan eltávolozott abból az ülésteremből, a hol az ő ügyét tárgyalták, de befolyása azért abból nem vonult ki vele. Magyarország lakosságára így osztálykülönbség nélkül súlyosan nehezedett e korszak igazságszolgáltatása is, melytől csak a rendi alkotmány megdöntése után szabadult meg.

Ez időben Magyarország pénzügyét még sok tekintetben a középkor államgazdaságának szelleme hatja át. Ebben az államgazdaságban a fő jellemvonás az, hogy az országnak nincs rendes háztartása. A fejedelemnek kétféle jövedelme van: olyan, melyet a rendek szavaznak meg neki és olyan, mely a királyi haszonvételekből származik. A hadi adókat és a só árát az országgyűlés állapítja meg. Koronként az országgyűlés szavazza meg a rendkívüli nemesi segélyeket is; de a bányák, a harminczadok, a pénzverés, a vám, a posta, a kincstári és koronajóságok, a megüresedett egyházi javak időközi jövedelmei, a nemességért, az adományokért, a címekért járó díjak, a bírságok, a talált kincsekből a fiskust illető hányad: mind oly jövedelemrészletek, a melyeket nem kell megszavazni senkinek, mert azok beszédese és felhasználása a koronázott királyt a törvények értelmében megilleti.¹ Mindezekről azonban épp oly kevéssé kell neki számolnia, mint a rendek által megszavazott jövedelmekről, úgy hogy az országnak jövedelmei ezáltal teljesen a fejedelem rendelkezésére vannak bocsátva. Ennélfogva fölösleges mindenféle országos költségvetés, a szükségletek és fedezetek megszavazása és a pénzügyi tervhez simuló zárószámadás. Az országnak pénzügyei tehát teljesen felolvadnak a király pénzügyeiben, a miért is lehetetlenné válik az, hogy a nemzet mint olyan valamit magáért is áldozhasson. Az ország, habár a saját fejlődésének eszközeivel nem bír, daczára annak, hogy a nemesek nem adóznak, ezen korszakban mégis igen jelentékeny összegeket bocsát a fejedelem felelősségnélküli, korlátlan rendelkezésére. Schwartner szerint² 1809-ben a királynak Magyarországból a rendek által megszavazott jövedelme összesen meghaladta a negyven millió forintot. De tényleg csak harminczkét milliót tett az, mert 10 millió oly közvetett haszon is foglaltatik abban, a mit Ausztria a vámpolitika révén élvezett tőlünk. Berzeviczy 1805-ben 100 millióra tevén a monarchia jövedelmét, Magyarország akkori adózása

¹ *Kautz Gyula*: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon, Budapest, 1868. 88, 95, 109, 191. 11.

² *Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungarn II. k. 84, 85, 86, 87. §§.

tehát megfelelt a mai quotának. A sóregálé ugyanis 18 millió forintot jövedelmezett, a pénzverés egy milliót, a harminczadok egy milliót, a zsidók türelmi díja százhuszezer, a hadi adó 5 millió, a deperditák 3 millió, a fiskalitások 94 ezer, a posta fél millió, a főpapoknak járuléka a várépítésekhez 121 ezer, végül a bányák és pénzverés 1 millió frtot hoztak. A többi jövedelem onnan származott, hogy Magyarország úgyszólván mint gyarmat hozzájárult az osztrák ipar és kereskedelem jövedelmezőségének emeléséhez, a mit körülbelül 10 millióra becsülhetni. — Az önállótlanág e tekintetben annyira ment, hogy az országnak még állami pénztára sincs, hanem az összes jövedelmeket a bécsinek alárendelt magyar udvari kamara kezeli. Az ország render a múlt század elején szerettek volna egy országos pénztárt, vagy helyesebben pénzalapot létesíteni s erről több országgyűlésen tanácskozások folytak is. De minden törekvés daczára sem vihetik azt keresztül, mert a megyék követeinek erre vonatkozólag nincs utasításuk s mert az evvel járó költségek számára nem tudnak fedezetet kimutatni, új adót és új szolgáltatást pedig megszavazni nem akarnak, így az országos alap létesítése, melyből a termelők, különösen az iparosok és kereskedők kölcsönt kaphattak volna, nem létesült. A pénzügyek ebben a meghatározhatatlan állapotban maradtak egészen 1848-ig.

Az adót a szabad királyi városok polgárságán kívül — ismétlem — kizárólag a jobbágság fizette. Arra háritották át a hadi adót, az fizette a házipénztárba a megyei közgazgatás és igazságszolgáltatás költségeit is. Fizette a megyei követeknek, sőt még ha követelte, az országgyűlésen megjelent saját mágnásainak költségeit is. Midőn a törvényhozók a királyné megkoronáztatásakor ajándékot szavaztak meg, azt is a parasztra rótták ki. A kiváltságos osztályok tehát semmiféle közterhet nem viseltek, s még az oly művelt és előkelő gondolkozású férfiak is, mint gróf Dessewffy József, meg voltak arról győződve, hogy míg a viszony az uralkodó és nemzet között a régi marad, addig a magyar alkotmány egy követ sem lévén szabad megbolygatni, ennélfogva a nemesség adómentessége sem érinthető, mert különben összedől az egész magyar alkotmány. Elkövettek azért mindent annak az elvnek általános elismertetése végett, mely szerint

az adó nem a jobbágyioldeket, hanem a jobbágy személyét terheli. A terület ugyanis nem a paraszté volt, hanem a nemesé, a ki pedig adómentes. Földadó ilyformán nem létezett, sőt az 1802. évi országgyűlésen az is elismertetett, hogy a városokban a háztulajdonosok, mint ilyenek, sem fizettek adót.

Az adók kivetése, beszedése és behajtása a lehető legbonyolultabb volt. A hadi adó kezelésére nem léteztek állami hatóságok, hanem azt szintén a megyei közegek vetették ki és hajtották be. Az országgyűlésen egy összegben megszavazott hadi adó az egyes megyékre a porták szerint vettetett ki. De a porta nem jelentett háztelket, hanem egy bizonyos összeget, a melylyel azután a megyék ú. n. portalétszámát kellett szorozni, hogy az illető megyei adófizető közönségre kirótt adó összege megkapható legyen. Ha a megyének képviselői a saját törvényhatóságuk portalétszámát igen magasnak találták, akkor elkezdtek panaszkodni, a minék az lett az eredménye, hogy bizonyos számú portát a kimutatásból levontak annak javára és azokat más törvényhatóságokra osztották szét. A következő alkalommal meg ezekre került a sor, hogy panaszkodjanak. A jajgatásnak így azután hossza-vége nem volt. Az adót a megyékben az elfogadott dikák, vagy adóegységek száma szerint osztották szét az egyesekre, miután a megyei porták száma előbb az egyes községekre szétosztatott volna. Ezen adóegységek 95 rovatban a legnagyobb önkénnyel állítottak össze s e tekintetben a törvényhatóságok között gyakran a legnagyobb ellentéteket föltűntető különbségek mutatkoztak.

Az egész adó ügyben tehát, a mennyiben ez az önkormányzati hatóságokat illeti, voltaképp a legnagyobb szabadság, önkényesség és részrehajlás uralkodott. A rendszertelenségek ezt a nagy rendszerét szintén nem merték megbolygatni senki sem, megint abból a felfogásból indulván ki, hogy ha annak valamelyik részét megingatják, akkor összedől a pénzügyeknek ez az egész bonyolódott és mesterkéltnél tálakolmánya.

De az a nagy aránytalanság és az a sok önkényesség, melyből ez az adórendszer állott, nem akadályozta meg a rendeket abban, hogy néhány százezer forintnyi adóemelés miatt hosszadalmas huza-vonát ne folytassanak az országgyűlésen. Sohasem azon meggyőződés által voltak t. i. áthatva,

hogy a törvényhozás az adót az országnak szavazza meg, hanem azt hitték, hogy azt a királynak adják, a ki ezen többlet nélkül talán el is lehetne. Ebben a felfogásban megerősítette a rendeket az, hogy az általok megszavazott összegekről nekik sohasem számoltak be, minélfogva az ország tényleges kiadásainak mibenlétéről alapos tudomást nem is szerezhettek maguknak. A pénzügyi politikának részleteibe a rendek, mert azt Bécsből intézték, nem voltak beavatva, és általában az egész állami gépezet menetének csak hiányos ismeretével bírtak. De ha egyesek az állami élet elsőrendű nyilvánításait képesek voltak is felfogni, a legnagyobb bizalmatlansággal viseltettek a bécsi kormány iránt, mely az állam megélhetésének legfontosabb követelményeinél sem mulasztotta el soha azt, hogy velők az ország önállóságának és függetlenségének megdöntésére vagy legalább meggyengítésére irányuló célzatot ne kössön össze. ,

így keletkezett ezen korszaknak legnagyobb pénzügyi kérdése is, mely a bécsi kormány és a rendek között sok súrlódásra adott alkalmat és a melyet végre az 1811. évi február 20-án kiadott pátenssel a fejedelem a törvényhozás meghallgatása nélkül önkényesen, egyedúri hatalommal döntött el, t. i. a túlságos mértékben kibocsátott papírpénz elértéktelenedése folytán szükségesnek tartott ú. n. devalvatio.

A monarchiának pénzügyei nemcsak a XVIII. század végén és a XIX. elején viselt háborúk folytán bonyolódtak össze, mert azok már III. Károly, Mária Terézia és II. József hadjáratai és az ezek által szükségessé vált hitelműveletek által is meglehetősen meg voltak viselve. Hogy a királyi pénztár kiadásai számára fedezetet szerezzenek, lassankint megrontották a forgalmi ügyletek lebonyolítására szolgáló pénzeket, úgy hogy mindig több és folyton rosszabbodó ezüst és rézváltó pénzek, később azután a fedezet nélküli bankcédulák nagy mennyisége tette megbizhatlanná a forgalmat, folyton pontatlanabbá az értékmérést és ingatabbá a hitelt. Különösen az 1796-tól 1806-ig egyre nagyobb mértékben kiadott fedezetlen bankók rontották a helyzetet. A magyar országgyűlések 1796-tól fogva folyton foglalkoztak ezzel a kérdéssel, mert az ingadozó árfolyamok s napról-napra értéktelenebbé váló osztrák bankjegyek és váltópénzek mindinkább a köz-

csapás jellegét öltötték magukra. Az alsó tábla 1802-ben a sérelmek tervezetének 18. pontjában már követeli azt, hogy a váltópénzek anyagául használt réz az országból ne vitessék ki, hogy a bankjegyek túlságos felszaporodása akadályoztassák meg és a bányáügy a magyar udvari kamara által kezeltessék. De az országgyűlés udvari pártja az alsó és felső táblán egyaránt minden a rézkivitel megtiltására irányuló kívánságon túlmenő panaszkodást szükségtelennek tart, mert meggyőződése, hogy hiszen Ő Felsége semmit sem fog elmulasztani, a mi országainak boldogítására szükséges, következésképp ez ügyben is gondoskodni fog, hogy a királyi kincstár mostani állapota a körülményekhez képest javuljon. Leghelyesebb lett volna szerintök mindezek folytán Ő Felségének e tárgyra vonatkozó elhatározását egyszerűen bevárni. A királyi leiratok csakugyan mindenféle czélszerű intézkedéseket ígértek is s a rendek belenyugodtak ezen királyi ígéretekbe. Az 1807. évi országgyűlés tartama alatt azonban a pénzügyi helyzet már nagyon súlyos volt. Az apró bankjegyek annyira elszaporodtak, hogy az érczpénzt teljesen eltüntették a forgalomból és csak a rossz váltópénz maradt meg. Az árak ennek folytán igen nagy mértékben emelkedtek, a hitel megingott, a bankóczedulák értéke pedig rohamosan alábbszállott. Az ország rendei a baj megszüntetését a gazdasági és különösen a kereskedelmi politika megváltoztatásától remélték. A bankóczedulák jelentékeny részének visszavonását kívánták azért s arra kérik a királyt, hogy szüntesse meg a bányászat akadályait; hogy hajtassa végre azokat a törvényeket, melyek az arany és ezüst pénzeknek az országból való kivitelét megtiltják; a névértéknek megfelelő jó pénzeket veressen, a pénzváltókról, uzsorásokról és az országba hamis pénzt behozókról szóló törvényes intézkedéseket foganatosítsa, és végre a rossz váltópénzek további veretését szüntesse be, a létezők bevonását rendelje el, szóval hogy az egészséges érczpénzforgalmat állítsa helyre.

Ezen törekvéseknek vajmi kevés eredmények volt, mert a pénz- és bankügy királyi fenntartott jognak tekintetvén, a fejedelem azt tette, a mit német tanácsosai javasoltak neki. Miután a kibocsátott nagy mennyiségű papírpénz miatt az értékforgalomban már rendkívüli bonyodalmak mutatkoztak,

annak csökkentésére okvetlenül kellett valamit tenni. Azokat az akkori gazdasági viszonyok között beváltani nem lehetett, mivel Magyarország rendei arra, hogy a törvényhozásban a papírpénz beváltására száz millió szavaztassák meg, bírhatók nem voltak, a bajt tehát másképp, mint a devalutációval megszüntetni csakugyan nem lehetett. Ennek ez esetben igen káros következményei voltak, mert a bankjegyek értékének négyötödében való elveszte számos családot megrontott Magyarországon is, de az legalább a közös birodalmi pénzügynek törvényes keletkezését akadályozta meg. Ennélfogva a rendek pénzügyi ismeretei mellett s az akkori törvényhozási formák megbízhatatlansága folytán az, a mi történt, talán mégis a kisebb rossz volt.

Az anyagi károsodás azonban 1816-ban ismétlődött, mert az ez évben keletkezett osztrák bank jegyeit Magyarországnak megint el kellett fogadni. Ekkor a magyar udvari kancelláriát és kamarát ugyan egyoldalúan újból az osztrák pénzügyminiszter hatósága alá helyezik, de legalább mindez nem törvényhozási úton történt. Hanem ez mitsem változtat azon a tényen, hogy Magyarország pénzügyei, ha nem is jogilag, de a valóságban bizonyára ezen egész korszak alatt Önállósággal egyáltalán nem bírtak.¹

A nemzetgazdaság általában véve alacsony fejlemfokot Közgazdátüntet fel, a mi az ország más tekintetben való hátramardottságáról is tanúságot tesz.² — A magyar korona országainak népessége 1820 és 1825 között 11 $\frac{1}{2}$ millió lélekre tehető.

Ezt az összeget azonban a Fényes³ adataiból, melyek szerint 1839—40-ben itt 12.880,406 lélekből állott a lakosság, csak valószínűségi következtetés által lehet kihozni. Ebből esett Erdélyre 1.513,315 és Magyarországra az összes kapcsolt részekkel együtt 11.367,091. A József-féle 1786-ki népszámlálás óta nálunk ilyen művelet 1851-ig nem tartatván, Fényes ez adatokat roppant fáradsággal főleg az egyházi névtárak, a

¹ *Acsády Ignác*: Magyar adótörténet, Közgazdasági Lexicon I. 58_v. I. u. o. olvasható *Acsády Ignác* korábbi időkről szóló adótörténeti becses műveinek czimjegyzéke is.

² *Kautz Gyula*: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon. Budapest, 1868., 137., 150., 183. 11.

³ *Fényes Elek*: Magyarország statistikája, Pest, 1842. I. 34. 1.

katonai határőrvidékre nézve pedig az ottani összeírások alapján állította egybe. Ebből a főösszezből magyar csak 4*8 millió volt. — Az egyoldalú és fejletlen gazdálkodás mellett a köztér is félszeg életműködést mutat, de ez viszont a gazdasági elmaradottságnak nem a legkisebb oka. A központi hatalom nemzetgazdasági felfogás tekintetében nem ért egyet a törvényhozással s nem vállalva ápolják a nemzet anyagi erőforrásait. A nyerstermelést Bécsből úgy a hogy még támogatták, de az iparral és kereskedelemmel szemben ellenséges álláspontot foglaltak el. A nyerstermelés fejlődését azonban a jobbágyi rendszer akadályozta.

Föld- A mezőgazdaság nagyon külterjes; az ország területének miveies. je^ell^keny része el van hanyagolva; a mocsarak és a futóhomok elleni küzdelem a szükséghez képest csekély; egyes tájakon azt meg sem kísérlük. A mi haladás e részben mutatkozott, azt legnagyobbbrészt a királyi hatalom mozdította elő, a mely itt a földmívelést és állattenyésztést fejleszteni akarta, hogy az ország adóképesebb legyen s nyers anyagokat bőven és olcsón szolgáltatson az osztrák iparnak és kereskedelemnek. De voltak egyes kiváló fő- és köznemesek is, kik, habár csak nagyon korlátolt sikerrel, szintén buzgólkodtak e részben.

A mi gazdálkodásunk akkor általában még nagyon egyszerű volt. Az alföldön a magtermelés sem öltött valami nagy arányokat, hanem annak területét főleg legelők foglalták el. A mi gabona termett, azt a szabadban hordták össze és nem csépték, hanem szérún nyomtatták ki. A gabonaárak igen alacsonyak lévén, belterjesen nem lehetett gazdálkodni. Békés és Csongrád megyében nem is kerestekbe, hanem csak vontatókba hordták össze a gabonákat, mint most a szénát. A hol ló nem volt, ott ökröket bocsátottak a beágyazott szérúre. A népesség nagy része általában akkor is a falukba hordta össze a termését. A gabona eltartása sírvermekben történt. A mellett sok a kár, mert ha ezen olcsó raktározásnál nagyon nem vigyáztak, annak tetemes része elpusztult. A tanyai gazdálkodás az alföldön azonban már sok helyen lábra kapott volt és több határban építettek szállásokat. Ebből nőtte ki magát lassanként a tanyai és a vegyes rendszer. A szállások eredetét némelyek a Nyitra és Zólyom megyében szokásos elszórt telepekkel hozzák kapcsolatba, a

honnan azok szokását állítólag a leköltözött népség vitte volna magával az alföldre.¹

A jobbágyság gazdálkodása a Kárpátok aljában is nagyon kezdetleges; de ott az allódiumokon sok helyen jobban gazdálkodtak. Voltak mintagazdaságok is és több ilyenén a külföldi tapasztalatok felhasználásával a földmivelés és állattenyésztés minden ágát gondosabban folytatták. Egyes birtokokon még gépeket is alkalmaztak már, vagy inkább csak kísérleteket tettek velők.³ A felvidéken a szabályszerű hármás nyomású mívelési rendszer szerint takarékosan gazdálkodtak és csűröket is építettek. A gabonát itt sok vidéken keresztetekbe rakták már. Volt több középbirtokos nemes is, a ki jó példával járt elől.³

A nagybirtokosok közül kitűnően gazdálkodott az 1819-ben elhalálozott gróf Fesztetich György, a keszthelyi Georgikon alapítója, a mely tanintézet számos ügyes gazdatisztet képezett. Mintagazdaságnak tekintették a nyitrai megyei Kopcsányt is, mely patrimonialis jószág volt. Wittman jószágkormányzójának tanácsára Albert szász-tescheni herceg Magyar-Óvári 1818-ban szintén létesített egy gazdasági tanintézetet. Tessedik Sámuel szarvasi evangélikus lelkész 1794-ben alapított egy földmives iskolát, de az 1806-ban már megszűnt.

A szükséglet fedezésére a felvidéken elég gabona rendszerint nem termett, az ország déli részein viszont, ha nem volt szűk esztendő, annyi termett, hogy nem tudtak vele mit csinálni. Azonban ha esetleg a legtermékenyebb vidéken is rossz volt a termés, a közlekedés gyarlósága folytán mindjárt igen nagy bajok keletkeztek. Így például 1816-ban a búza ára mérőnként 30 forintra rúgott, Erdélyben pedig a lakosság alsó rétegében éhhalálesetek tömegesen fordultak elő.⁴ Egyes tájakon a gyümölcsstermelés is felkaroltatott. A legtöbb jó gyümölcs Sopron és Vas megyében, továbbá a felső

¹ *Csaplovics*: Das Gemalde von Ung. II. 5.

² *Csaplovics*: Das Gemalde von Ung. II. 20. 1.

³ *Kunics* 1824-ben kezdte leírni a nevezetesebb gazdaságokat, de füzetes vállalata csakhamar abban maradt.

⁴ *Szeniere Pál* levele Kazinczy Ferenczhez 1816. jan. 30-áról és Bölöni Farkas Sándor levele Kolozsvárról 1816. évi márczius 18-áról. Szemeretár, VI. kötet 141. lap.

nyugati, de nem a kárpátalji megyékben, így pl. a gömöri jolsvai völgyben termett. Gömörben 1808-ban különben pomológiai társaság is keletkezett 67 működő taggal.

Kazinczynak 1803 évi feljegyzése szerint Schedius Lajos már akkor egy országos oeconomica societás tervét dolgozta ki s azt kéziratként kinyomatván, bemutatta József nádornak, a kitől a nevezett társaság elnökségének elvállalását kérte. A nádor e munkálatra vonatkozó nézeteit írásba foglalta. Kazinczy látta ez iratot, mely német nyelven volt szerkesztve, s azt mondja róla, hogy beillett volna egy consiliárius munkálatának.¹

Minden mai nevezetesebb borvidékünk, ha azokat nem is nagyon észszerűen kezelték, akkor már be volt ültetve. A tokajvidéki 5—6 □-mértföldnyi szőlőterület termékét régen a borok királyának ismerték el és az nemcsak Lengyelországba, hanem Oroszországba is egész Astrachánig el szokott volt jutni. Mint rendkívüli termések sokáig híresek voltak az 1811., továbbá az 1822. és 1823. évek. A hegyaljai bortermést a huszas évek közepe táján 250,000 akóra becsülték, melyből 62—63,000 akó aszú volt. — A kereskedelmi és iparnövények, különösen a dohány termelése is el volt már terjedve, de annak gyártása nem karoltatott fel; a dohánygyártmányokat csak 300 mázsára becsülték akkortájt.

Egyes uradalmakban már talajjavítások is fordultak elő. Voltak csatornaépítési és vízlecsapolási kezdemények is. Így például a Hansághon, a marczali tón és az ecsedi lápon, továbbá Keszthely, Csurgó, Nagy-Atád, Szigetvár, Hód-Mező-Vásárhely, B.-Csaba és Zsombolya környékén. Különösen Károly főherczeg magyar-óvári uradalmában az egykorú írók által nagyon magasztalt talajjavítások eszközöltettek. Baranya megyében a bélyei uradalom a Karasiczát szabályoztatta; 18 évig dolgoztak rajta és a vele összefüggő Albert-csatorna 1811-ben lett készen.² Egész sora létezett azonkívül az árvízvédelmi munkálatoknak. Így a Temesen és a Murán is. Biharmegyében

¹ Szemeretár, I. k. 39 lap. — Gazdasági egyletek Tolna és Nógrád megyében alakultak ez időtájt. (Tud. Gyűjt. 1820. évi XI. és III. számok.)

² *Csaplovics*: i. m. (I 83—85. 1.)

a Sebes-Kőrös szabályozásával 70,000 holdat mentettek meg az áradásoktól. Felemlítendő Bereg megyében a nagy-lucskai csatorna. A munkácsi uradalom tulajdonosa, gróf Schönborn, hét évig dolgoztatott vízmentesítő munkálatokon, melyek 1824-ben lettek készen. Azelőtt a Latorcza mintegy 10,000 hold legjobb búzatermő vidéket árasztott el folyton. Gróf Zichy Ferencz kir. biztos 1811 és 1825 között Veszprém, Fehér, Tolna és Somogy megyében oly nagy munkálatokat készíttetett, hogy ezek által 335,805 holdnak vízmentesítését hitték elérettnek. Erről jelentés is adatott be az 1825. évi országgyűlésnek.

A mezei munkásviszonyok a jobbágyrendszer mellett egészen sajátos, a maiaktól teljesen elütő jelleget mutattak; de már ekkor ezer és ezer felvidéki hornyák vonult le annak idején füvet kaszálni és gabonát aratni az alföldre. A délnyugati dunántúli megyékben lakó horvátok ugyanezt tették Szlavóniába és a Bácskába. A munka helyére és onnan való elvonulásuk valóságos ünnepi menet volt zene, dudaszó és koronként táncz mellett.

Az állattenyésztést ezen korszakot megelőzőleg már ^{te}és Mária Terézia és II. József is ápolni igyekeztek. A szarvasmarhatenyésztés annyira elterjedt volt e korszak elején, hogy annak további fejlesztése nem mutatkozott szükségesnek. Az alföld széles rónáin a gulyák és göbölők nagy száma legelészett. Különösen örmény haszonbérlok innen látták el hússal Bécsset, az osztrák örökös tartományokat, Németország egy részét, sőt Velenczét is, a hova természetesen lábon hajtották a hizott ökröket. Az állattenyésztés is nagyon extensive üzetett. A jószág évről-évre, télen-nyáron szabadban volt a nélkül, hogy valaha fedelet látott volna.

Az istállózás, egyes előhaladott uradalmak kivételével, alig fordult elő. A mindig szabadban volt ménesek és gulyák sok helyen egészen elvadultak. Ha szigorú telek voltak, a hó sokszor ellepte a nyájakat és előfordult oly eset is, hogy a szarvasmarhákat a hófúvásból ki kellett ásni. Az 1816. évről 1817-re tavaszodé télen egész gulyák fagytak meg így. Az állategészségügy sem képezte gondozás tárgyát, minek folytán a marhavész például 1807-ben roppant károkat idéz elő. A lótenyésztés felsőbb helyről, első sorban a katonaság cél-

jaira, erélyesebben karoltatott fel különösen az 1785-ben létesített mezőhegyesi ménésbirtok felszerelése óta, melyhez azután a bábolnai járult. A népies lótenyésztés is, főleg a ménésbirtokok környékén, nagyobb lendületet nyert; de általában e tekintetben még igen sok volt a hiány. Azonban mivel a magyar nép az alvidéken a lótenyésztés iránt már bírt érzékel, és mert a közlekedésnek fő mozgató erejét a ló szolgáltatta, némi támogatás és útmutatás mellett a lótenyésztés szépen kezdett-fejlődni. 1804-ben királyi rendelet hagyta jneg a törvényhatóságoknak, hogy jobb, nemesebb méneket vásároljanak és azok használatát a jobbágyokra nézve is tegyék lehetővé. . 'r'

Ekkor több uradalomban nagyobb ménések keletkeztek, sőt már lóversenyt is' tartanak. Kitűnő ménese volt nyitra-megyei birtokán annak a gróf Hunyadinak, a ki emlékének Széchenyi első irodalmi művét ajánlotta. A lóversenyekkel ő tett hazánkban először kísérletet 1815-ben és 1816-ban, és pedig Ürményen, a hol, miután a népies lótenyésztésre szintén súlyt fektetett, az úri után parasztversenyt is rendezett volt. Különben Csepregen, Sopron megye mezővárosában, ember-emlékezet óta dívott az, hogy évenként pünkösöd hétfőjén délután a parasztok díjakra saját lovaikon futtattak, a mi ott mindig nagy ünnepséget képezett. — A sertésenyésztés a Bakony vidékén, a Szerémségben és Szalonta környékén, továbbá a felvidék egyes helyein már a XVIII. században ki volt fejlődve; a nemesített sertések tenyésztését azonban csak József nádor kezdte meg kis-jenői uradalmában. A csikósok, gulyások és kanászok valóságos amerikai cowboyok nálunk ez időben. 1820-ban, midőn a király és királyné Budán jártak, a vad gulyákat, méneseket és juhujákat megfelelő látványosságokkal mutatták be nekik.

Hazánkban Mária Terézia rendeletére létesült az első merino-juhászat. József császár meggyőződven a behozott spanyol juhok sikeres tenyészthetőségéről, Budacőrsön és Holicson alapított azokból pepineriákat. Máskülönben is támogatván a juhtenyésztést, az már a múlt század elején lendületnek indult, mert fejlődésére az ország több részének gazdasági viszonyai is kedvezők voltak. Háromnyomású gazdaság mellett nagy közlegelők léteztek, melyeket szikes voltuknál

fogva sokszor birkák legeltetése által lehetett a legjobban hasznosítani.

A juhtenyésztés már 1828 körül országszerte nagy fejlődést mutatott és pedig népies extensív módon folytatva; az uradalmi juhászat intensive üzetett. A magánosok közül száz évvel ezelőtt gróf Fesztetich Pál, Chernél Dávid és mások fordítottak nagyobb gondot a finom gyapjútermelésre. Később azután herczeg Eszterházy Miklós, Albert szász-tescheni herczeg és örököse, Károly főherczeg, továbbá József nádor uradalmaiban léteztek szép juhásztól

A holicsei patrimonialis uradalomban a XIX. század elején kitűnő kosokat 3641—16,250 váltóforinton adtak el. Sőt 1811-ben a legdrágább kosnak ára 30,000, az anyajuhoké 60 egész 300 frt is volt bankó czédulában. A felső vidéken a népies juhtenyésztés sajt- és gyapjátérni eléssel kapcsolatban volt nagyon elterjedve.

A halászat a Duna és Tisza partján akkor is folyt; kiváló halászok voltak a szolnokiak; a felsővidéki tiszamenti népet Ők látták el hallal. A balatoni halászat szintén nevezetes volt már akkor; a keszthelyi halászok egvszerre néha 150—200 mázsa halat is fogtak. A fogas régen nevezetes tárgya volt a halászatnak. Komáromban külön halászczeh létezett; a dunántúli megyék látták el Bécset is hallal és rákkal. Az ú. n. solokrebs tulajdonképp szalai rák volt. Mesterséges haltenyésztést azonban még nem folytattak.

A selyemtermelés szintén Mária Terézia kezdése folytán ez időben karoltatott fel s a szederfák ültetése mellett a selyemtenyésztést szélesebb körökben folytatták. A méhészet is régi keletű nálunk, de észszerűen csak később foglalkoztak vele.

A bányászatot, különösen a selmeczi bányászati akadémia Bányászat, felállítására óta, nagyobb mértékben fejlesztették. A magánbányászat mellett, mely a XVIII. században már jelentékenynek volt mondható, a kincstári vállalatok a bányászati technikának azon korban igen magas fejlemfokát tüntették fel.

A Sopron melletti Brennberg mellett 1753-ban fedezték fel az első kőszénbányát, de a kőszén- és a vashányászat ez időben még nagyobb fejlődést nem mutat fel. Ellenben a sóbányászatot, mely a kormány részéről mindig különös gondoskodás-

nak örvendett, mert a só regále tárgyát képezte, úgy a mármarosí, valamint az erdélyi nagy sóbányákban lendületesen folytatták. Egy kiváló külföldi szakembernek, Beudantnak, ez időtájt megjelent művében¹ nagyon kiemeli akkori bányászatusunkat. Úgy a felső és alsó magyar, valamint a nagybányai és bánsági bányavidékeken is sok drága művelet volt hazánkban. Akkoriban a világnak legnagyobb vízemelő műve is Selmeczen volt található.²

Az erdők kezelése sok kívánni valót engedett. Az erdőpusztítás egyre terjedt az országban. A rendek az erdőkezelés szabályozását több országgyűlésen át makacsul ellenezték, így különösen az 1802. évi országgyűlésen kemény tusák folytak az udvari párt és a hazafias ellenzék között, mely az erdőtulajdonnal való szabad élés korlátozását a nemesi előjogok megszorításának tekintette. Az 1807. évi XXL t.-cz. e tekintetben foglal ugyan magában jó rendelkezéseket is, de azoknak az uralkodó felfogás és az érvényben levő közigazgatási rendszer mellett nem volt foganatjuk.

Hitei. Hitele nem volt sem az úrnak, sem a parasztnak. A parasztnak nem, mivel munkája a személyes, javai pedig a tárgyi hitel biztosítékaiul nem szolgálhattak. De nem volt, nem lehetett hitele a nemesnek sem, mert az ősiség folytán ingatlan birtoka voltaképp nem is az övé, hanem családjáé, melyet nem terhelhetett meg és nem adhatott el. Ily körülmények között, még ha lett volna is miből, a gazdaságba hitel útján nagyobb összegeket nem ruházhatott be senki sem, azt ennél fogva nagyon felületesen és hiányosan vezették, ipar. Ipar és kereskedelem nélkül a mezőgazdaság nagyobb fejlemfokra még egy országban sem jutott soha. Ez a két nagy gazdasági ág pedig a szóban levő korszak alatt szomorú állapotban sinlődött az országban. A magyarság az ipartól és kereskedelemtől mindig idegenkedett. De miután ezen fontos termelési ágak nélkül egy ország, melyben a míveltség már bizonyos magasabb fokú emelkedést mutat, sem lehet el, azért idegenekre volt szükség, hogy az ipart és kereskedelmet itt

¹ *Beudant*: Voyage mineralogique et geologique en Hongrie pendant l'année 1818. Paris, 1828., három kötet.

² *Csaplovics*: I. 124. — Wiener Zeitung, 1828. évi 25. szám.

folytassák. Az iparosok a városokban legnagyobbbrészt németek voltak, a kik a maguk nemzeti különállását kiváltságos czéheikben is megőrizni igyekeztek s ezen közösségeikbe magyarokat vagy szlávokat nem vettek fel. A városok ennek következtében kevés kivétellel az egész országban teljesen német jelleget öltöttek magukra. A czéhek tartván kezükben sok helyen a városi közigazgatást, azok a maguk szellemét oda is bevitték. De az így űzött kézműipar szintén csak egy bizonyos fokig haladhatott, mert a fejlődést a maga korlátozó szabályaival azontúl a czéhszerkezet tette lehetetlenné. Gyárak az országban aránylag igen kis számmal voltak. Berzeviczy és Schwartner névszerint elősorolják az illető gyárakat. Ha a nagyobb műhelyeket is hozzájuk számítjuk, a gyáraknak elismert ipartelepek száma az egész országban akkor sem haladta meg a százat. Több papírmalom létezett a felvidéken, nevezetesen Gömörben; de csak nagyon közepszerű terméket szolgáltatott. Volt a Puthon czégnek pamutszövő gyára a nyitramegyei Sassinban (ma Sasvár), mely évenként 60,000 vég gyolcsot termelt. Czukorfinomító kettő volt: Fiúméban és Sopronban. Posztógyár 4, fegyvergyár 2. Kisebbszerű selyemgombolyító-intézet 4, szövőgyár 3, egy kocsigyár Budán, dohánygyár 3, üveghuta 30, börgyár Budán egy volt. Az ipar főleg a német és tót hegyes vidékek városai-ban és azok környékén helyezkedett el. Hajóépítés Szegeden volt található.— Az építési ipar persze hátramaradt; legnagyobbbrészt tanulatlan, úgynevezett faragók építettek a vidéken. A városokban mindazáltal a kézműipar a czéhek befolyása alatt a helyi szükségét általában jól elégítette ki, és sok város híres volt jeles kézműiparosairól. A viszonyokhoz rendszerint alkalmazkodtak és készítményeik egyszerűségében bizonyos önálló leleményesség nyilvánult. — Nagyobb jelentőséggel bírtak különösen a felvidéken az egyes házi ipari ágak. Ott évenként mintegy 15—16 millió rőf vásznat állítottak elő; ennek legnagyobb részét — 6 milliót — a Szepesség szolgáltatta. A családi és népipar nagyon el volt terjedve; a fűrés-faragás minden gazdának szükséges ismeretét képezte. Nemcsak a háztartási dolgokat végezték nagyobbbrészt a háziasszonyok, hanem a szövés is női iparnak tekintett. A múlt század elején a takácslegényeket a magyar

falukban ezért ki is csúfolták. A felvidéken az asszonyok 6 millió rőf házi vásznat adtak el görög, czinczár és szerb kereskedőknek. Árvidékén még a nemes kisasszonynak sem vált dicsőségére, ha legalább egy mázsa lent nem dolgozott fel szövetté. Ott minden házra 2—300 rőf vászontermelést számítottak évenként. A szomszédos megyékben még a férfiak is hozzáültek télen a rokkához.

Egyébiránt Berzeviczy Gergely, Schwartner és még később Csaplovics szomorú képét szolgáltatják az ipar akkori állásának Magyarországon, és habár ezen korszakilak különböző időszakaiban írtak is, körülbelül megegyeznek abban, hogy a fényüzési cikkek nem a hazai ipar termékei voltak, hanem a magyar mágnások és nemesek pompája s általában a nők díszje idegen, főleg osztrák gyártmányokból került ki. Szerintök alig van tisztességes személy az országban, a ki belföldi ipartermékkel ruházkodnék s a kinek bútorai nem volnának külföldiek. Ennélfogva még a fényezés, melynek sokszor erejökön felül annyian áldoztak, sem tudta iparunkat fejleszteni. Ehhez járult az az ellenséges indulat, melylyel azt a Bécsben kezelt harminczadokkal a külön vámterületen is rettenetesen nyomták. E tekintetben Berzeviczy munkája, melyet 1797-ben írt, az egész korszak képét adja. Nem lehet azért csodálkozni, ha iparunk ez időben csak lézengett és vergődött.

Kereskedelem* Hazánkban ez időtájt magasabb fejlettségű kereskedelmem* sem volt.¹ Skerletz Miklós 1793-ban írt jelentésében annak állapotáról említi, hogy 2000 vásár volt az országban. De éppen -mivel a kereskedelem súlypontja azokban volt keresendő, bizonyítja, hogy a kereskedelem akkor itt nagyon fejletlen lehetett. Az a leírás, melyet a vásárokról az említett közgazdasági írók adnak, a forgalomnak szintén csak külterjességéről tanúskodnak. És ennek lebonyolítói sem magyarok. A kereskedelem korábban nálunk az izmaeliták, azután a németek, rácok, görögök, még később pedig az örmények és zsidók kezében volt. Sokáig a görög szó kereskedőt is jelentett. A kereskedelmet ennélfogva a magyar törvényhozás és kor-

¹ Kautz Gyula: Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Budapest, 1866., 87. 1.

mányzat is mindig csak mostoha gyermekének tekintette. Skerletz említett munkálatának 25. szakaszában azt mondja: „A földbirtokosok nagy tömege fölöslegesnek tartja, hogy gondoskodását a megszokott gazdasági rendszeren kívül álló dolgokra is kiterjessze, és a köztisztviselők nézete is az, hogy a kereskedés és közgazdaság ügyeit buzgalommal előmozdítani nem tartozik az ő hatáskörükbe s köteleességeknek eleget tesznek, ha'a felsőbb rendeleteket kihirdetik.“ — Pest a Duna egész mentén Bécs után a legnagyobb kereskedelmi emporium, s forgalmának tárgyai leginkább a nyerstermények voltak.

A vásárain előfordult adások és vételek értékét átlag 16 millió forintra becsülték. Akkor két hét alatt a város sorompóit 13—14,000 vidéki kocsi lépi át. Az igavonó állatok száma ennek négyszerese. Nagy szerepet játszottak azonban az ipárczikkek is e vásárokon, melyek hosszú sátorutcasorokban faj szerint csoportosítva árultattak. A mai belső körúton, akkor „Országúton“, részint kocsikra felrakva, részint -raktárakban elhelyezve nagy tömeg gyapjú volt található. Más raktárakban nagy mennyiségű bor, szilvorium és dohány volt felhalmozva. A hatvani kapunál egész hosszú sora létezett a különböző terményeket: lent, kendert, nagy rakás szalonát elárúsító helyeknek s egész ütegei a boros hordóknak. A durva vásznat leginkább kocsikról adták el, melyek egyúttal sátrak is voltak. Közben-közben italokat és ételeket árultak. — Ezen sátrakban és körül a hazai különféle nemzetiségekhez tartozó tömegek állongtak, a kik majd a laczikonyhákban delectálták magukat, majd pedig egy-egy darab szalonával, sajttal és kenyérral beérték. Ez az ember-zagyvalék egy kis izlettető volt a keletből. — A képet a behozott lovak és parasztkocsik tömege egészíti ki. Az állatvásár oly jelentékeny, hogy a felhajtott szarvasmarhák és juhok'száma meghaladja a 30,000-et. Az állatvásárokon különösen a seregestül behajtott és félig vad lovak nyújtanak eredeti képet. A szelíd lovakat ezek mellett árulták. A hajóhídtól felfelé a kiépítetlen parton és hajókon elhelyezve töménytelen fazekasárú volt. A hajóhídon felül voltak a mindenfelől, de különösen Felső-Ausztriából idekerült fás hajók tömegei, a hídon alul pedig a részben partra kirakott, részben a kocsikon és hajókon levő görögdinnye-halmazok voltak láthatók.

A gabonakereskedelem nagy nehézségekkel küzdött; a tiszai vidékek gabonája sokszor több ezer mázsát magába fogadó tiszai hajókon ment részint a Szávára s onnan a tengerpartra, részint pedig a Dunára Győrig, a hol azt kisebb hajókra rakták át és vontatták felfelé egész Mosonyig, a mely városban azt kereskedők vagy mindjárt Ausztriába vitték, vagy pedig ott raktárakban helyezték el.

A házalás ez időben a kereskedelemnek igen előkelő ágát képezte. A különféle vásznakot, olajat, sáfránt, csipkét, üveget, sajtot, vaját, fa- és huzalneműeket árusító felvidéki házalók az országot minden irányban, sőt a külföldet is bekalandozták.

Ezek a házalók többnyire bécsi árukat vittek magukkal, de sok hazai vidék házi ipara sem tudott volna nélkülök megélni. Így a nyitra megyei sasvári (sassini) szövőgyár áruit is ők terjesztették az országban. A házalók keresete nem volt fényes, de valahogy csak megélték; sőt nem ritkán a szó szoros értelmében ez sem volt lehetséges, mivel a közbiztonsági viszonyok, különösen az alsó vidékeken, oly rosszak, hogy a szegény csipkés, olajos és gyolcsos tótok nemcsak pénzüket, hanem gyakran életüket is elvesztették.

Külkereskedelmünknek akkor még nagyobb hátrányát képezte, mint ma, hogy a Duna folyása keletre, holott nyersterméneink kivitele nyugat felé irányul. Hazánk külforgalma akkor is legnagyobb volt az osztrák tartományokkal. Húst, gabonát, bort, dohányt, gyapjút, bőroket és gubacsot azok innen kaptak. A tengerpart 1822-ben ismét visszakebelezetett az országba; de bizony a fiumei kikötő nagyon rossz állapotban leiedzett. A kirakodó hajók nem állhatták a partokhoz, hanem azokról oda kisebb hajókra kellett az árukat kiszállítani.

Porto-Rében és Buccariban jobb a kikötő, de oda meg nem volt forgalom. Zengg sem tudott jelentőségre vergődni. Fiúmét különben nagyon nehéz volt a magyar termékeknek megközelíteni, mert Károlyvárostól Fiúméig csak a szárazföldi közlekedés állott a forgalom rendelkezésére; igaz azonban, hogy a Lujza-út kiépítése után az tetemesen megkönnyebült.

Nagyobb kereskedelmi társaságok, ha az örmények, görögök és zsidók egyes társulataitól eltekintünk, nem igen léteztek. A társulás addig nem is tudott nagy sikereket fel-

mutatni; de különben a magyar nem társuló és szövetkező nemzet, és különösen nem volt az régebben. Egyesek példát akartak ugyan adni erre, mint pl. Berzeviczy Gergely, a ki az észak felé irányuló activ kereskedelemnek kívánt propagandát csinálni, de eszméi győzelmét nem érhetette meg. Ugyanis 1807-ben Bécsen át egy jó nagy rakomány bort vitt ki Varsóig, de mint jegyzeteiből következtetni lehet, csak vesztéssel. Általában a külforgalom fejlesztésére semmi sem történt és habár akaratlan, de valóságos éles gúny, hogy egykorú írók ily körülmények közt nagyon bőven foglalkoznak azon kivitelű sikerekkel, melyeket magyarországi taplóval tudtak felmutatni egyesek.

A teljesen elhanyagolt országos ügyek közé tartozott az Közlekedés is. Általában véve a Széchenyi előtti kor- és szakban az utak nagyon rosszak, burkolatlanok, és huzamos esőzés vagy általában nedves időjárás esetén teljesen járhatlanok voltak. 1808. okt. 29-én Széphalomról Kazinczy azt írja Szemere Pálnak:¹ „Én Pestről nyolcz nap alatt értem haza. Utam irtóztató volt. Nagy részét nyolcz ökrön tettem, mert sárban inkább szeretem az ökröt, mint a lovat. Szekerem rúdja eltört; annak csináltatása egy napomat lopta el. Végre megláttam Pénelopémat és kis lányomat és oly boldog voltam, mint Ulysses, midőn trójai távolléte után hazatért/ — Berzeviczy Gergely elmondja, hogy a XVIII. század végén miből állt az egész úthálózat: Bécsből Pozsony, Sopron, Szombathely, Varasd, Károlyváros irányában ment egy töltött és szilárd hidakkal ellátott útvonal Fiúméba. Egy másik ugyanon Budára.

A többi utak voltak: Budáról Erdélybe, Temesvárra és Zimony felé; Kassán át Galiczia-felé; Pestről Szolnokon át Nagy-Váradra; Debreczenből Tokajon át Felső-Magyarországba; Pozsonyból Nagyszombaton át a bányavárosokba. De azok csak részben burkoltak, hidaik nem készültek szilárd anyagból, s állandóbb rossz időben nem is voltak járhatók. A nemesség nem járulván az utak fenntartásához semmivel, azok létesítésének és jókarban tartásának minden terhe tehát az adó alatt úgy is roskadozó jobbágyásra hárult. Így a

¹ Szemeretár I. kötet.

kocsiközlekedés a dolog természete szerint lassú, költséges és veszélyes. Az érintkezés az ország központjával vajmi nehéz. A mely utat ma vasúton egy óra alatt teszünk meg, arra akkor annyi, sőt gyakran kétszer annyi nap volt szükséges. Az utak rosszasága miatt a teherszállítmány felét a kocsisok sokszor kénytelenek voltak elhagyni vagy elzalogosítani, s vonóállataik nem ritkán hullottak el a feneketlen sárban.

A felvidék és a Dunántúl, továbbá Erdély is jobban volt e részben, mint az alföld. De mindenütt állott az, hogy az az út, melyet a paraszt közmunkájával a megye csináltatott, az alispánok és főszolgabírák birtokait látszott keresni. Az alföldön igazi útkészítés egyébiránt nem is volt, mert kellő anyag nem létezett hozzá. Az utazás, a mint azt egykorú írók ecsetelik, rettenetes vállalkozás, mely előtt az előrelátó ember végrendeletét is megcsinálta. Csakhogy Széchenyi szerint az ily előrelátás is vajmi ritka erény volt ekkor nálunk. A kivételnek lehető előmozdítása végett III. Károly és II. József a károly város—fümei műutat építették; ezt a 17 mértföld hosszú vonalat via Carolinának nevezték el. Abban az időben nagy alkotás volt, mert sziklába vágva mértföldre a legnagyobb mélységek felett halad el. De miután nem jó irányban vezették, sok helyen nagyon meredekké vált. Ekkor vele kapcsolatban vízi utat akartak létesíteni úgy, hogy a Kulpának Károlyvároson túl való szabályozásával öt mértföld közelségbe jussanak Fiúméhoz. Erre ez útra Bródig öt millió pengő forintot költöttek el, de meggyőződtek róla, hogy azt megvalósítaniok lehetetlen. Így kezdték meg 1801-ben a sokkal czélszerűbben vezetett Lujza-út építését, mely némi szüneteléssel teljes 10 évi építés után 1812-ben el is készült. A Lujza-út mellékutaival együtt három millió forintjába került egy magántársulatnak, melynek csak hat befizető részvényes maradt, köztük herczeg Eszterházy, gr. Batthyány Ferenczés négy osztrák főúr. — Nagy jelentősége volt e korban a szárazföldi és vízi fuvarozásnak. A fuvarosok közül a debreczeniek és szegediek voltak nevezetesek. Vedres 1805-ben megjelent művében, „A hajózható csatornáról Magyarországon“, azt állítja, hogy a szegedi fuvaros vállalkozók a nélkül, hogy a szomszéd községi fuvarosokat igénybe vennék, ha akarják, 2000 fogatot is képesek kiállítani. Vasban jeles fuvarosok voltak

az őrsgének és a kemenes-allyaiak, Komáromban az ácsiak, Győrmegyében a tököliek. A szolnoki fuvarosok a Tiszán lejtött mármarosí sót tengelyen szállították Pestre. Egy kocsira — jó út mellett — 16 mázsát is felraktak. Ok szállították a sót Debreczenbe is. Pest és Bécs között a tót fuvarosok állandóan közlekedtek.

Néha 12—18 lovat is befogtak egy kocsiba, ha azok pamutárúkkal és fűszerekkel nagyon meg voltak rakva. A dunántúli megyékben ugyanazt a szerepet játszották a horvát fuvarosok, a kik szintén Béccsel tartották fenn a közlekedést. A tótok Pest, Pozsony és Bécs között rendszeren 5—6 lovat fogtak be és 40—60 mázsát vittek fehér ponyvával bevont nagy társzekereiken. A felvidéknek megvolt a maga direkt összeköttetése Béccsel és Pesttel. Az ilyen többnyire írni-olvasni sem tudó fuvarosokra gyakran igen jelentékeny pénzküldeményeket bíztak a vidéki kereskedők, hogy vásárlásaikat készpénzzel eszközölhessék, vagy korábbi kötelezettségeiknek eleget tehessenek, és megbízásaiknak azok mindig pontosan tettek eleget. A felvidéki fuvarosok különben Lengyel- és Oroszországba, Sziléziába, Morva- és Csehországba is elmentek. Ausztriába bort és más terményeket vittek. Visszterhők pedig gyarmatárúkból vagy iparczikkekből állott. A sok lovat kocsiként egy-egy fiú hajtotta nyeregből. Minden fogatban kellett egy fehér lónak lenni, hogy különösen ha éjjel, legeltetés végett kicsapták, fel lehessen azokat ismerni. Rövidebb útra fuvarosokat a városokban is csaknem mindenült lehetett kapni, természetesen többé, de leginkább kevésbé ügyeseket. Városi bérkocsi csak három városban létezett, és pedig Pozsonyban 15 a vidékre is járó bérkocsi, Pesten 154, és Budán 10(1 városi bérkocsi, melyek csupán félfedelűek voltak.

A vízi közlekedés semmivel sem volt jobb. A folyók Hajózá- általában szabályozatlanok lévén, a hajóközlekedés a sekélyek, zátonyok, fatönkök és vízi malmok akadályaiiba ütközött a vízméntében is. Összefüggő hajózást különben csakis a Dunán lehetett folytatni; a többi folyókon legfeljebb a tuta- jozás lehetséges. A Dunán Mohács és Baja környékén voltak átvágások, úgy hogy ott a hajóút a régi 21,000 ölről 3350 öltre rövidült meg. A közlekedés a Dunán felfelé vontatás

által történt. A hajókat Zimonytól Duna-Földvárig emberek, azontúl pedig Pozsonyig lovak vagy ökrök vontatták. A gabona-forgalomnak a Dunán ez időben központja Győr volt. A természetes vízi utakat nem szabályozták sehol.

Mesterséges vízi útja csak kettő volt az országnak. A gróf Mercy által létesített Béga-csatorna és a Ferencz-csatorna, mely utóbbit a Kiss testvérek által alakított részvénytársaság Ferencz király támogatása mellett építette. Építését 1793-ban kezdték meg és 1801-ben fejezték be. A hajózás e 14V₂ mértföld hosszú mesterséges viziúton 1802-ben indult meg és 1802-től 1818-ig 10,723 megrakott és 4937 üres hajó képezte forgalmát. A szállítmányok értékét közel 18 millió forintra becsülték ez idő alatt. E vállalatba 50 részvényes 3'2 millió forintot költött bele. — A hajózás a Dunán nagyon veszedelmes és a tulajdonosok koczkázata ennek folytán igen nagy volt. A hajók gyakran megsérültek, sőt tönkrementek. Sok helyen a Duna mentén vontató út sem létezett, hanem, mint szemtanuk állítják,¹ a lovak a part mellett a vízben jártak, úgy hogy nemcsak ők, hanem részben a rajtok ülő emberek is nedvesek voltak. A dunai hajózás ezen kárveszélyeinek ellensúlyozására 1807-ben a „Cs. kir. privilegiált Komáromi Assecuráló Társaság“ keletkezett 400, egyenkint ötszáz forintra szóló részvénytulajdonosokkal, tehát 200,000 ftnyi alaptőkével; annak 1828-ban 32,000 ft díjbevétele volt. Ez időben az egyetlen ily biztosító társaság, mely a károkat pontosan fizette ki. — A gőzhajózással még csak kísérletek tétettek. A pécsi Bernhard Antal egy általa feltalált condensátorral, melyre 1818-ban szabadalmat kapott, építette 1817-ben a monarchia első gőzhajóját. 1825-ben Pozsony mellett egy nagyobb két kerekű és 200 lóerejű gőzgéppel ellátott gőzhajóját mutatta be, mely két uszályt s ezeken 8—10 ezer mázsa terhet volt képes vontatni. Éjjel is járt, de sebessége csak Vo mfl volt óránként.

A hajóvontatás a folyók melletti vidék nevezetes foglalkozása volt. A hajózással a magyar városok lakossága előszeretettel foglalkozott. És az egyes vidékek szerint a hajóvontatásánál alkalmazott állatok faja és száma tekintetében

¹ *Csaplovics*: G. v. Ung. II 89. i.

sokféle szokás fejlődött ki. A vízi fuvarosok nagy része azonban a Kárpátok aljában lakó tótok, ruthének és oláhok közül került ki. Ezek tutajokon fán kívül mindenféle árut is szállítanak a Vágón, Garamon, Sajón, a Dunán, sőt a Poprádon is. A folyókmenti alsó vidékeket épületfával és műfával ők látták el. Az oláhok és ruthének a Tiszán Mármarosból és a Maroson Erdélyből sok ezer mázsa kősót szállítottak le. De az előbbi hajósok részben már magyarok voltak. Báró Mednyánszki „Malerische Reise auf dem Waagflusse 1826“ című művében érdekesen írja le ezen hajósok ügyességét, melylyel az akadályokat kikerülték. A Dunán a komáromi és győri, a Tiszán a szegedi hajósok voltak a legnevezetesebbek.

Hogy tengeri nevezetesebb hajózásunk akkor még nem Tengeri volt, az ily körülmények között természetes; a mi Fiumében [^]Sores általában a horvát tengerparton kifejlődött, azt is idegen gaiom. hajókkal folytatták. Ily közlekedési eszközök mellett a külkereskedelmet még a bécsi befolyás is mindenképp nehezíteni igyekezett. Nyersterményeket Magyarországból ez a kereskedelmi ág csak akkor vihetett ki a külföldre, ha Ausztriának arra szüksége nem volt; különben a kivittet egyszerűen megtiltották, vagy az egyes árukra oly vámot róttak ki, melyek azok értékét is meghaladták. Hogy a nyerstermékeket az osztrák iparosok és kereskedők Magyarországon olcsóbban kaphassák meg, az oda kivitt, de ott el nem adhatott áruknak visszahozatala alkalmával éppen annyit kellett fizetni, mint a kivitelnél. Ehhez járult még, hogy az egyes tartományok a saját pénzalapjaik részére külön vámokat vetettek ki. A magyar borkivittelt az osztrák borok érdekében még Galiciába is nehezítették. Az osztrák vámpolitika továbbá, mely például a porosz áruk behozatalát megnehezítette; olyan visszatorlást idézett fel; hogy annak következtében azután a magyar borok, vagy több esetben más nyerstermények, már csak ez oknál fogva sem mehettek ki a külföldre. Az osztrák dohány-monopoliumot kezelő abaldonak (appalto) kiszolgáltatták az egész magyar dohánytermelést, s habár e részben semmiféle törvényes rendelkezés nem létezett, annak engedélye nélkül a dohányt nem lehetett kivinni az országból. Ez a vállalat számtalan hivatalnokot és felügyelőt tartott

¹ Gaal Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. 1. k. 5

nálunk is, a kik a gazdákkal az említett vállalatra nézve nagyon kedvező szerződéseket kötöttek.

Ha azután ezekből vitás kérdések keletkeztek, ki tudták vívni azt, hogy azok felett nem a rendes bíróság, hanem az abaldo igazgatósága döntött. Ennélfogva ez valóságos urává lett az egész magyar dohánytermelésnek. Roppant kára volt ebből az országnak, mert a magyar dohánytermelés ekkor már olyan magas fokon állott, hogy egykorú szakavatott írók állítása szerint kedvező conjuncturák esetén az európai piacokon a magyar dohány több faja versenyezhetett az amerikai dohánynyal is. — A gubacscsal és több más magyarországi nyersterménnyel az osztrák vámpolitika hasonló erőszakos módon bánt el. Az ország rendszer számtalanszor panaszkodtak, sőt törvényeket is hoztak e miatt. Ezek folytán a sérelmek orvoslásának Ígéretét igen gyakran meg is kapták, de e törvényeket sohasem hajtotta végre senki és az ígéretek mindig beválatlanok maradtak. A célzat ugyanis Bécsben az volt, hogy önálló magyar ipar és kereskedelem ne is keletkezhessek, hanem ez a nyerstermeléssel bíró ország kénytelen legyen az osztrák iparcikket fogyasztani és az osztrák kereskedelmet gazdagítani. Ennek a törekvésnek igazi magyarozatát az képezte, hogy a nemesség adót nem fizetvén, a jobbágság pedig a már viseltnél sokkal nagyobb adóterhet nem bírván el, az állandó hadseregnek és a folyton növekvő bürokracziának költségeit túlnyomólag Ausztriából kellett beszerezni. Annak gazdasági erejét tehát Magyarország rovására is gyarapítani kívánták. Ebben a fejedelem nem látott semmi igazságtalanságot, mert ő és tanácsosai úgy vélekedtek, hogy csak méltányos dolog, ha Magyarország, mely egyenesen nem akar adózni, a monarchia igazgatásának és védelmének fokozódó költségeihez való járnásra így közvetve kényszerítetik. — Ilyen eljárás mellett az ország ipara és kereskedelme természetesen nem fejlődhetett, sőt a mi ezen két termelési ágból korábban megvolt, még az is megromlott és gyors pusztulásnak indult.

Nagy szerencsétlenség volt az országra nézve az a torzsalkodás, melylyel a keresztény felekezetek, mintegy folytatva a múltat, ez időszak alatt szakadatlanul keserítették egymás életét. Az uralkodóház beolvasztásra irányuló és az alkotmány

épségének nem kedvező politikája mellett az határozottan gyengítette a nemzetet. A protestánsok üldözése a különben is megfogyott magyarság gyarapodásának meggátlását jelentette. Ezenkívül még arra a szomorú következésre vezetett, hogy a magyar protestánsok jobban bíztak a fejedelemben, mint a magyar országgyűlés többségében, mely nem egyszer az udvarnál is türelmetlenebb volt. A protestánsok és a katolikusoknak ez a meg hasonlása a protestánsokból lassanként — elég sajnálatos módon — külön érdekfűzést teremtett és felkeltette bennök az erős felekezeti szellemet.

Ez a felekezetiesség vagy merev ortodoxiában és kedélytelen ridegségben, vagy pedig koronként világpolgárius hajlamokban nyilvánult. A merevség és ridegség ijesztette el a protestantismustól Kazinczyt, a kinek művészi lelke protestáns létére bizonyos „ösztönszerű irtózáttal viseltetett a kalvinizmus művésziellen, logikai szigorúságé moralistálkodása ellen, mely a kedély követeléseivel szemben minduntalan a józan ész követeléseit állítja”.¹ Ezt a felfogását Kölcsey is osztani látszott, mert ő Debreczentről nem a legkevésbé ezen okból idegenkedett, s a collegiumnak és családjának egyesült igyekezete sem volt képes rábírní, hogy ott jogtanári állást fogadjon el, nemcsak azért, mivel tanszékhez nem akarta magát kötni, hanem azon okból is, mert a debreczeni élettől irtózott. A világpolgárius hajlamok pedig főleg az ágostai hitvallásúnknál nyilvánultak, a kik között a josephinizmusnak nagyobb számú nyílt és titkos követője volt található.

De a magyar protestánsok üldözése maga után vonta a magyarok létszámának megfogyatkozását is, mert a katolikus nagybirtokosok gyakran az idegen katolikus elemnek előnyt biztosítottak a magyar evangélikus parasztság fölött. Ennek következtében egész magyar vidékek pusztultak el, a hol azután a tótok és ruthének telepedtek helyükbe. Midőn gróf Eszterházy Károly egri püspök az 1790. évi országgyűlésen békítő szellemben szólal fel, ez kétszeres feltűnést okozott, mert ő mágnás és egyúttal főpap volt. Hálásak a protestánsok gróf Batthyányi Alajos iránt is, a ki ugyanakkor

¹ *Jancsó Benedek*: Kölcsey élete és művei. Budapest, év nélkül, 43. 1.

elmondta, hogy ő jó katolikus, de nem tudja elhinni, hogy hitfelekezetének önfenntartása érdekében erőszakot kellene alkalmaznia. Szerinte is az emberszeretet, a méltányosság s a haza jóléte egyaránt szükségessé teszi a protestánsok egyenjogúsítását, a kikben a nemzet ügyétől esetleg elszakadni képes klérussal szemben ellensúlyt kell teremteni.¹

..A mit híres országgyűlési beszédéről mond, melylyel a protestánsok vallásszabadságát védelmezte: „Életemnek végső percében, utolsó lehelletemmel, dadogó nyelvvel is áldani fogom a mindenség örök urát, kinek nagyságához illő nevet a gyöngye emberi elme találni nem tud hogy megengedte nekem a haza atyjainak népies gyülekezetében oly sok jó polgár állandó boldogságához egy szemernyivel járulhatni“ „, csak vallásos kedélyből eredhet.“²

Érdekes, hogy ez időben a református Kazinczy és a katolikus Horváth István egyaránt elítélik a saját felekezetök túlzásait s különösen Horváth István³ erősen ostromozza azokat, a kik azt hiszik, hogy a teológiát nem lehet magyarul előadni. — „Veszedelmes, ártalmas, kárhuzatos védekezés ez egyházi embereinknél. Ellenségei azok hazánknak, kik a boldogulásunkra vezethető lehetőségeket lehetlenségekké tenni iparkodnak. Mennyire vittük volna eddig nyelvünket s vele összecsatolt szerencsésebb állapotunkat, ha ők (a lelkészek) az 1791-iki országgyűlésen magukat közös igyekezeteinknek ellenök nem szegezték volna.“ — Az alsó papság és a szerzetes rendek sok lelkes irodalmi férfit adnak a magyarságnak, ellenben a főpapság, mint a fennebbi idézet is tanúsítja, kevés kivétellel semmiféle érdeklődést nem tanúsít a magyar irodalom iránt.

Pedig közjogunk szerint a katolikus egyháznak mindig kiváló állása volt Magyarországon. Főpapjai az ország főurai-val minden tekintetben egy sorba helyeztetek; tagjai ők az országgyűlésnek, sőt a főbb bíróságoknak is. Az uralkodó vallás a reformatio után is a katolikus. — Ezzel szemben a királynak legfőbb kegyúri joga igen hatályos. Ő tölti be a

¹ *Gaal Jenő*: Berzeviczy élete és művei. 104. 1.

² *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményeik. Olcsó Könyvtár. Budapest, 1885. 136. 1.

³ Naplója, 1805. 26. 1.

különböző egyházi méltóságokat s 1802 óta a valóságos és tiszteletbeli kanonokokat is ő nevezi ki. — De a főpapság általában egyházi és lelkiismereti kötelességének tartja a protestánsok szorongatását. II. József 1781. évi türelmi parancsával lehetlenné kívánta ezt tenni, nem csoda azért, ha a protestánsok őt alkotmányellenes kormányzata daczára jötevőjüknek tartották. — A legközelebbi országgyűlés már nem mehetett vissza a Józsel császár előtti állapotokra, de az 1790—1791. évi XXVI. t.-cz. daczára a király a vallásfelekezeti ügyeket később is abszolút hatalommal intézte. Az említett, törvény sok tekintetben nem is tartatott meg, hanem a papság folyton kísérletet tett, hogy azt mindenféleképp kijátszsa. — Hogy ez miként történt, arról tájékoztat bennünket az a sok kérelem és felségfolyamodvány, melyekkel az evangélikusok oltalomért a király elé járulnak. Így a protestánsok mindkét felekezetiiek számos előkelő hive 1819. évi január 5-én kelt felterjesztésekben panaszkodik, hogy az 1791. évi XXVI. t.-cz. ellen a klérus és hitbuzgó világi katolikusok is protestáltak. Maga a törvény is érvénytelennek jelentetett ki általok, a mi kézzelfogható képtelenség, de a hangulatot mindenestre jellemzi. — A katolikus papság nagyon hatalmas, mert a törvényhozás mindkét házában igen jelentékeny képviselőnek örvend s a kormányzéseknel, a hatóságoknál a közigazgatás minden ágában nagy befolyása volt. A mi a linzi és bécsi békekötéssel korábban történt, hogy t. i. a gyakorlati életben hatálytalanná tétetett, azt akarták ők most elérni az 1791. évi vallási törvénnyel is. — Mindjárt ennek meghozatala után a protestáns felekezetek katolikus vallású királyi biztosok jelenlétében tartották meg népes zsinatjukat, melynek határozatait szentesítés végett fel is terjesztették a királyhoz. Azonban a klérus könnyen kivitte azt, hogy az említett határozatok ellen a kormányzések mindenféle megjegyzéseket tettek, melyek azután a prímáshoz tétettek át. Ennek folytán hiába kérelmezték időközben a protestáns felekezetek azok jóváhagyását, mert ezen zsinati határozatok harmincz év múlva sem szentesítettek. — Különbben a törvény meghozatala után a hatóságok azt a maga szelleméből egészen kiforgatták s a törvényesség örve alatt a legnagyobb visszaéléseket követték el. — Rendkívüli küzdelmet kellett a protestánsoknak foly-

tatni, hogy bebizonyított tényekre alapított kérvényeik a trón elé juthassanak. És midőn azok a kormányzéseknek véleményezés végett kiadattak, a klérus hatalmának és befolyásának mindig sikerült ott a többséget a maga ügyének megszerezni. — A protestánsok üldöztetését azért mondották jogosultnak, mert állítólag különben azok üldöznék a katolikusokat. — Az áttéréseknél a protestánsokká válni akarókat oly bánásmódban részesítették, mintha azok a legnagyobb gonosztevők lettek volna. Éjjel fogatták meg őket; szüleiket, gyermekeiket megkötöztették s elhurczoltatták őket a harmadik, negyedik megyébe is. Az evangélikus rossz tanulók az iskolából, a tanoncok a mesterség köréből, a cselédek a szolgálatból megszökvén, büntetésüktől könnyen menekülhettek azáltal, ha katolikusokká lettek. A katonaállításnál egész hajszát folytattak a protestáns ujonczok után, de azok megszabadultak, ha katolikus hitre tértek át. A mindenféle úton-módon való proselyta-csinálás napirenden volt. Ide tartozott a reversalisokkal való gazdálkodás is. Kutatták azt, hogy kinek kellett volna a törvény és az ily tértvények értelmében katolikus vallásban neveltetni, és ha az tényleg nem történt $\eta\theta$, az illetőket minden áron kézrekeríteni s erőszakkal is katolikusokká tenni igyekeztek. — Ennek következtében a vallásukhoz, melyben nevelkedtek, ragaszkodó egyének nyugtot nem találtak sehol. Szüleiktől is elragadták s addig zaklatták őket, míg számos esetben kedélybetegekké, sőt néha a halálnak áldozataivá nem lettek. — A hol az illetők részéről macacsságot tapasztaltak, ott nem egy esetben alkalmaztak testi büntetéseket is. — A megyei hatóság kiküldöttei nem egy helyen éjjel lepték meg a községeket s házról-házra járva valóságos razziát folytattak, hogy szüleik karjai közül kiragadván a síró gyermekeket, az uralkodó egyháznak szolgáltatassák ki azokat. Midőn az ilyen üldöztetés serdült hajadonokra irányult, akkor nem egy esetben az azok lelki üdvét megmenteni törekvők egész életükre szerencsétlenné tették őket. A törvény és az erre vonatkozó királyi leiratok az ily üldöztetésekkel szemben nem nagy védelmet nyújtottak az illetőknek. Sokszor ötven éven felüli egyéneket is követelt így az egyház, mert állítólag szüleik annak idején a katolikus vallásra tértek át. — Volt rá eset, hogy 70 éves embereket nem hagytak békében ez okból.

— Az ilyen egyéneknek azután gyermekeit is követelték, azok házasságkötésénél pedig mindenféle akadályokat csináltak. Szóval a polgároknak békés együttlétét az egyházi férfiak felekezeti túlbuzgóságából folyton zavarták. Az evangélikusokat nem engedték a katolikusokkal együtt eltemettetni, mert a mint az evangélikusok egy 1820. évi felterjesztése mondja, az elkárhozottaknak nem szabad szentelt földben nyugodni. A seminariumokban oly előadásokat tartottak, melyek a protestánsoknak érzületét mélyen sérthették, vallásukat például őrvjongsnek nevezték.

A vallási okok miatt elfogottakat tolvajokkal és gyilkosokkal egy börtönben tartották. Elrendelte a helytartó-tanács azt is, hogy a katolikus lelkészek a maguk híveiről névjegyzékeket (elenchos) készítsenek s azokat az evangélikus papoktól elfogadni tartozzanak, és az abban foglalt egyéneket katolikusoknak tekintsék. A püspökök a türelmesebb alsó papságot büntették a miatt, ha nem elég buzgalommal készítették el ezt a névjegyzéket. — Hasonló büntetés érte azon protestáns papokat is, a kik a jegyzékben foglaltakat a maguk egyháza körében megtűrték. Az erre vonatkozó rendeletek 1819. évi augusztus 24-én 23,787- és ugyanazon évi december 28-án 35,450. sz. a. keltek. Természetes, hogy ez folytonos torzszalkodásra adott okot, és alkalmas megmagyarázni azt a mély meghasonlást, mely a keresztény felekezeteket ez időben elválasztotta egymástól.

Az evangélikusoknak ezenkívül megvitatták, hogy lelkészjelölteik a külföldi egyetemeket látogathassák. A belföldön akkor megfelelő magasabb és elég jónak tartott papi főiskola nem lévén, a protestánsok, a kik a reformatiót Németországból kapták, természetesen odafordultak tehát egyházi ismereteiknek bővítése végett. De egész összeköttetésök azzal tisztán csak kulturális jellegű volt, mert hiszen a magyar protestánsok semmiféle külföldi egyházi főhatóságtól nem függtek és hazafiságukhoz kétség nem fért. Mindez üldöztetésért az evangélikusok nem a királyt okolták, mert hiszen ugyanekkor a protestánsok Ausztriában egészen szabadon gyakorolhatták vallásukat. Nem vádolták a hatóságokat, sőt még az egész klérust sem, hanem annak csak egy részét, melyet jezsuita pártnak neveztek el. — így üldöztetve a protestánsok arra a

ballépésre engedték magukat ragadtatni, hogy a fejedelmi hatalom oltalmához fordultak; de egyrészők, mely Bécs irányában bizalmatlan volt, még ezt sem tehetette, hanem némán szenvedett, azonban tagjai folyton rosszul érezték magukat. — A felekezeti sűrlődások folytán ezen korban, miként Széchenyi mondta, az evangélikus és katolikus magyarokat nagyobb úr választotta el egymástól, mint az egészen idegen nemzeteket, például az angolt és francziát.

Nemzeti közoktatásról az 1790-dik és 1825. évek közötti korszakban a dolog természete szerint szó sem lehetett, mert hiszen a közoktatás terén a fejedelem hatalma az alkotmányos Magyarországon éppen oly korlátlan volt, mint Ausztriában. Az 1777. évi ratio educationisnak, mely nálunk a közoktatásügyet először rendezte, több helyén világosan kimondatik az, hogy annak intézése a fejedelem reservált jogai közé tartozik. Az elemi oktatás reformmunkálatát, ámbár áttekintés végett magyaroknak is átadták,¹ ugyanaz a német tanférfiú készítette hazánk számára, a ki azt korábban Ausztria részére dolgozta volt ki. A nálunk életbeléptetett tanrendszer nem volt egyéb, mint az osztráknak viszonyainkhoz való alkalmazása és a tankönyvek is az osztrákok fordításai vagy átdolgozásai voltak.

Azok a magyar urak, a kik ezt a rendszert a mi viszonyainkhoz alkalmazni valának hivatva, ezt az alkalmat annak idején a német nyelv terjesztésére használták fel eszközül. Ebben a tanulmányi rendben figyelmet fordítanak minden népfaj nyelvére, s arra, hogy az elemi oktatás általában az illető nemzetiség anyanyelvén történjék. De a magyar sem részesült több figyelemben, mint akármelyik népiségnek nyelve, mert mint tantárgy az elemi iskolák tantervében nem fordul elő, ellenben a német nyelv a falusi és városi iskolákban egyaránt kötelező tantárgy. A mindenfelé kötelezőleg alkalmazott tankönyvek egyik lapján a tárgy az illető nemzetiség nyelvén, a másikon pedig németül a szükséges szótárral felszerelve adatott elő. A szakiskolákban, a minő a váczzi Tereziánium, a selmeczi bányászati akadémia és a szempczi gazdasági intézet,

¹ Dr. Fináczy Ernő: Magyarország közoktatásának története Mária Terézia alatt. Budapest, I. k. 1899., 302. I. II. k. 1903, 150. 1.

német volt a tannyelv. A selmeczi akadémián a legújabb alkotmányos kor beálltáig az is maradt. Így volt előkészítve a magyar közoktatásnak az az állapota, melyet az 1806. évi újabb tanulmányi rend szabályozott.

Már az 1796. évi országgyűlés a maga kiküldött választmányában oly munkálatot állapít meg, mely az egész közoktatás felett, a protestánsok iskoláinak kivételével, fenntartja az állami felügyeletet. Sürgeti a magyar katonai akadémia, a magyar tudós társaság, nagyobb könyvtárak s a csillagdnak felállítását, és mindenféle iskola számára utasításokat dolgozott ki. Szűkebb térre szorítja a német nyelvet, de a nemzeti nevelés megvalósítására nem törekszik. Az egész közoktatás felett a latin nyelv uralkodik. Az említett újabb ratio educationis a latin mellett második helyen már a magyart említi, melynek művelését szükségesnek tartja, -miután ezt a gymnasiumokra és akadémiákra nézve szentesített törvény rendeli és remélhető, hogy az lassanként el is fog terjedni. A német nyelv a harmadik helyre jut, mert azt a kereskedelem, az osztrák tartományokkal való kapcsolat és gazdag irodalma miatt elhanyagolni nem lehet. Azonban a grammatical iskolákban és gymnasiumokban a magyar nyelvet csak a felső osztályokban tanították. A lyceumokban és akadémiákon azokra, a kik közhivatalba akarnak lépni, a magyar nyelv kötelezővé tétetett; de ekkor még a nemzeti nevelés alatt általában a latin nyelvű oktatást értették.

Az 1806. évi ratio educationis életbeléptetése után az iskolák szaporodtak ugyan, a tanítás is javult, de egészben véve az oktatás eredménye elég csekély s az elemi oktatás hatása a nép alsóbb osztályaira alig észrevehető. A protestánsok elemi iskoláit általában jobbaknak tartották s azok között az analfabéták száma aránylag kisebb; ugyanezt lehet mondani a középiskolákról is. A katolikusoknak 1809-ben hat grammatical iskolájuk és 54 gymnasiumuk volt, melyek közül három grammatical iskolát és huszonkét gymnasiumot a piaristák láttak el. A többi katolikus iskola is szerzetesek kezében van s ott benzések, premontraeiek, ciszterciák és minoriták tanítanak. Az oktatás színvonala alacsony; a használt tankönyvek a jezsuiták kézi könyveiből készülnek és a fősúlyt nem az értelem fejlesztésére, hanem a könyv nélkül

tanulásra fektetik. A legtöbb időt a latin nyelv tanítására pazarolják el és az eredmény mégis oly gyarló, hogy az iskolát végzettek nagyobb része nem képes a classicusokat megérteni. Ez okból a debreczeni iskola státútuma megfédés, rosszabb szobába való áthelyezés, végül pedig kicsapatás terhe alatt megtiltja a felsőbb és alsóbb osztályú tanulóknak, hogy egymással magyarul beszéljenek.¹ Maga Kölcsey is bevallja, hogy debreczeni tartózkodása alatt ő jobban tudott latinul, mint magyarul, mert a magyar nyelvtant magán szorgalommal csak később tanulmányozhatta. A szerzetesek különben sok lelkes munkását szolgáltaták a magyar irodalomnak és általában számos érdemes egyén volt köztük. Az ágostai evangélikusok iskolái közül az eperjesi collegiumon és kerületi gymnasiumon kívül a pozsonyi és késmárki lyceumot s a soproni és lőcsei gymnasiumot tartották elsőrendűeknek. Második helyen sorakozott a selmeczi lyceum. Továbbá hat harmadrendű gymnasiumuk volt; létezett még néhány, de azokat maguk a protestánsok sem tartották kielégítőeknek. Azonban ezek a tanintézetek sem voltak jól felszerelve s akkori AÚszonylagos jelességöket főleg a német egyetemeken járt tanáraiknak köszönheték. A reformátusok nagy collegiumai, a debreczeni és sárospataki, igen látogatottak voltak, mert 1806-ban a tanulók száma az előbbiben már 2195-öt, az utóbbiban pedig 1260-at tett. Említést érdemel még ez időben a pápai, Erdélyben pedig az enyedi Bethlen-collegium; de ez, valamint a többi református gymnasium csak másodrendűnek tekintett ez időben. Felszerelésök általában szintén nem volt kiváló; csak a két legelői nevezett és az enyedi collegium gazdag könyvtárai tesznek e tekintetben kivételt.

Még rosszabb állapotban voltak a görög nem egyesültek gymnasiumai. — A határőrvidéken eleinte csak német iskolákat létesítettek; később állítottak fel a szerb és oláh népiskolák, melyek száma 1803-ban 413-at tesz. Görög keleti magasabb iskola akkor csak kettő létezett: egy gymnasium Karlócán és egy latin grammatical iskola Verseczen. A görög katolikusoknak 1808-ban 13 megyében csak 57 elemi iskolájuk létezett.

II. Józsefnek azon korábbi intézkedésével szemben,

¹ Kölcsey levele Kazinczyhoz, Szemere-tár.

melylyel azt németté tette, az egyetemi előadási nyelv az ő halála után megint a latin lett. A magyar nyelvnek és irodalomnak az 1790/91. XVI. t.-cz. értelmében ott tanszéket állítottak és annak első tanára Vályi József volt. A tanárok legnagyobb része azonban idegen. A magyarok kinevezését feltűnően kerülték, sőt az idegen tanárok száma a XIX. század elején még nagyobb, mint II. József korában. Révai Miklós 1805-ben mondja, hogy az egyetemi tanárok a hazai nyelvnek többnyire gyűlölöi és a haza ellenségei.¹ Horváth István pedig² azt állítja, hogy az egyetemi tanárok felette keveset dolgoznak s az is hibásan és gyalázatosan van írva, mert csak zsoldöregbités céljából firkálnak. Az egyetlen Lakits is, a ki akart munkálkodni, mióta a közoktatási tanács mellett királyi tanácsossá neveztetett ki, felhagyott a törekvéssel. Kitaybelt, Schwartzert és Mitterpachert is kiemeli, de magyarul ezek semmit, a többi jelesebb egyetemi tanárok is vajmi keveset írtak. Általában akkor egyetlen egyetemünk tanárai semmi újat nem olvastak, vagy ha igen, az uralkodó politikai rendszer nyomása folytán szabadabban nem írhattak. Ausztria fél századdal megelőzött bennünket, pedig művelődés dolgában az is fél századdal maradt el Európa megett, így tehát mi egy egészszel kullogtunk az után. Ennek kettős oka volt: a bennünket készakarva tudatlanságban hagyó országiás és a tulajdon lustaságunk. Hozzá szoktattak — mondja Horváth István — a henyéléshez, már pedig ez a hanyatló népek tulajdonsága. „A nemzete méltóságát érző és boldogságát igazán óhajtó hazafinak fáradni kell, mert csak az állandó munka képes nagy dolgokat szülni. Így nálunk nagy elmék csak századok múlva fognak születhetni. Állapotunk mindenben olyan, mint az idétlen gyermeké. Elünk, de majdnem csak úgy, mint a fák és csemeték. Nem sokat gondolunk azzal, a mi keveset hoz a konyhára/³

¹ *Bánóczy*: Révai élete és munkái, 369. I. és Csaplár Benedek nagy műve Révairól.

² *Naplói* I. k. 4. 1.

³ Ettől eltérő *Pauler Tivadar* véleménye, a ki szerint az irodalmilag foglalkozó tanárok meg arról panaszkodtak, hogy a közönség műveiket semmi figyelemben sem részesítette. *Dr. Pauler Tivadar*: A budapesti m. t. egyetem története. I. 162. 1.

A budapesti tudományegyetemen 1820-ban 49 tanár s adjunctus és 9 assistens vezetése mellett 64 theologus, 98 jogász, 272 orvosnövendék, 551 bölcsész, összesen tehát 985 hallgató van. Azzal volt összekötve az 1786-ban felállított orvosi iskola is; a mérnököket szintén a bölcsészeti karon képezték.

Főiskola számba mehettek a pozsonyi, kassai, nagyvárad, győri és zágrábi jogakadémiák, a melyekhez járult az egri jogi lyceum is. Kiválók voltak a protestáns intézetek, a lyceumok, collegium ok, melyekből a legjobb jogászok, különösen ügyvédek kerültek ki. Sáros-Patakon tanított a híres Kövy Sándor is, a ki a hazának sok jeles juristát nevelt. Nevezetes volt és a külföldön is nagy hírnévre tett szert a selmeczi bányászati akadémia, mely 1770-ben alapítottatott és hírét is Amerikában, névszerint Peruban és Mexicoban, ismérték. Igazi magas színvonalú technikai főiskolává nőtte ki az magát, a hol németek, különösen szászok, továbbá dánok, svédek, oroszok, spanyolok és amerikaiak is tanultak.

Szakiskolákkal, a magyar-óvári s keszthelyi és a már említett selmeczi bányászakadémiát leszámítva, ebben a korban nem dicsekedhetett az ország. Műegyetem nem volt; a művészetet sem tanították rendszeresen sehol. Ebben az időben indult meg a Ludoviceumnak, mint katonai akadémiának, létesítésére irányuló nagy mozgalom is, de még főleg csak alapítványainak gyarapításával foglalkoztak; maga az intézet az érdekében hozott törvény mellett sem jöhetett létre. 1802-ben keletkezett a siket-némák váczai intézete, a hol 1824-ben 120 egyént ápoltak és oktattak.

Ezen korban ily közoktatás mellett tehát a közmívelődés, a tudományosság, annál inkább a nemzeti érzület csak igen gyarlón fejlődhetett.

Állam- A magyar nyelvnek ebben a korszakban két idegen nemzeti nyelv ellen kell a küzdelmet folytatnia, mert a műveltebb társadalomban a német, a tanácskozó testületek legnagyobb részében és a hatóságoknál főleg a latin nyelv foglalta el az azt jogosan megillető helyet. Midőn II. József halálával az ideiglenesen behozott német hivatalos nyelv helyett újból a latint alkalmazták mindenfelé, az ország törvényhatóságai általában meg voltak nyugodva, mert hiszen a német hivatalos

nyelv ellenzése akkortájt nem is nemzetiségi, hanem közjogi okokból történt. A magyar nyelvnek a maga jogaiba való helyezése iránti óhajnak először az 1790. évi országgyűlés vegyes bizottsága ad kifejezést, midőn a koronázási hitlevél 22. pontját formulázta. Ebben az követeltetett, hogy a király idegen nyelvet nem hoz be, a magyar nyelvet fenntartja, a trónörököszt és az uralkodóház más főhercegeit magyarul taníttatja; a különben továbbra is latinul szerkesztendő törvényeket minden hatóság által, a mennyiben a kezelés zavarai nélkül lehet, magyar nyelven hajtandja végre, úgy azonban, hogy a társországok, a felső megyék és a városok azontúl is a latin nyelvet használhassák. De hogy a nemzeti nyelv az ország díszére és hasznára a közigazgatásban és törvénykezésnél általában alkalmazható legyen, a király elrendelendő hogy annak elemeit minden nyilvános iskolában tanítsák, az akadémiákon és az egyetemeken pedig a hallgatókat a magyar hivatalos irály kezelésében gyakorolják. A király azonban az országgyűlés által kidolgozott ezt a hitlevéltervezetet nem fogadta el, s midőn a rendek a jelzett kívánalmakat külön törvényjavaslatban terjesztették fel, a leirat kijelenti, hogy csak oly értelmű törvényt fog szentesíteni, mely szerint idegen nyelvet nem hoz be s hogy a gymnasiu-mokban, akadémiákon és az egyetemen a magyar irálynak külön tanára alkalmaztassék, a kormányzések azonban a hivatalos ügyeket ezentúl is latin nyelven tárgyalják. A királynak ezzel a kívánságával szemben azután a rendek a maguk követeléseit elejtik és ennek értelmében meghozzák az 1790. évi XVI. törvényczikket. — A következő országgyűlésen mindazonáltal ezt a rendek keveslik s azt kívánják, hogy a hazai intézetekben a magyar nyelv mint rendes, a kapcsolt részekben pedig mint rendkívüli tárgy taníttassék; a helytartó-tanács a megyéknek, ha azok hozzá e nyelven írnak, magyarul tartozzék felelni s hogy a magyar udvari kamara, mely a törvény ellenére a német nyelvet használja, azontúl magyarul hivataloskodjék. Az országgyűlési naplók érdekes képét adják annak az ellentétnek, mely a felirat erre vonatkozó pontja körül keletkezett vitában kitűnt. Voltak olyanok, a kik a magyar nyelvet már ekkor végleg hivatalos nyelvvé akarták volna tenni és csupán ott egyeztek volna átmeneti intézkedésekbe, a hol

annak alkalmazása csakugyan nagyobb nehézségekbe ütközhetett. Mások lassabban, szerintök óvatosabban kívántak eljárni s a latin nyelvnek jó ideig való megtartását már azért is helyeselték, mivel ez a felséges udvar előtt is ismeretes. Végre az 1792. VII. t.-cz. kimondta, hogy a magyar nyelv az iskolákban mint rendes tantárgy taníttassék és hogy bizonyos, de tüzetesen meg nem jelölt idő múlva csak olyanok nyerhesse- nek hivatalt, a kik igazolják, hogy a magyar nyelvben jártasok. A helytartó-tanácsra vonatkozólag azonban annak a kérdésnek további tanulmányozása: miként volna keresztülvihető az, hogy ez a kormányzék a magyarul felíró megyéknek ugyanezen nyelven válaszoljon, a kiküldött bizottság további tanulmányozásának tárgyát képezze. — Egy lépéssel tovább haladt az országgyűlés az 1805. évi IV. t.-cz.-ben, melylyel kivívták azt, hogy már ezen országgyűlésen a királyhoz intézendő felterjesztések, a szavak netalán felmerülő kétértelműségének kikerülése végett, hasábosán latin és magyar nyelven szerkesztessenek. A törvényhatóságok a kancelláriával leendő érintkezésük alkalmával ugyanígy járhasanak el; szabadságukban marad, hogy a helytartó-tanácsal magyarul levelezhessenek s a perekben is a magyar nyelvet használhassák. A helytartótanács köteles magyarul válaszolni, de a királyi kúria még megtarthatta a latin nyelvet. A magyar nyelv tanítása iránti törvényt a király végre fogja hajtani. — Bármily szerény volt ez a vívmány, ehhez a törvényhez is csak nagy küzdelem után jutott az ország, mivel a főrendek ellen a követek táblájának erős tusával kellett azt keresztülvinni. Szomorú emlékü tény, hogy a magyar főurak elkeseredéssel harcoltak ekkor a hivatalos magyar nyelv behozatala ellen és a legképtelenebb érvekkel védelmezték a deák nyelvet. Főleg ez képezte akadályát annak, hogy a magyar nyelv ügye oly lassan haladhatott ez időben.

Az 1807. évi országgyűlésen annak érdekében a rendek megint erősebb küzdelmet folytattak. A sérelmek és követelések tárgyalása végett kiküldött országos bizottság azt kívánta, hogy ezentúl a magyar nyelvet minden elemi iskolában tanítsák és hogy három év múlva a grammatikai osztályokba oly tanulót, a ki magyarul nem tud, felvenni ne lehessen; gymnasiumokban a latin nyelvet a magyarnak segítségével tanít-

sák, a felső osztályokban pedig már mindent magyarul adjanak elő. A papneveldekben mindenütt legyen a magyar nyelvnek tanára, hogy a kispapok kilépvén az életbe, a hittanítást és szónoklatot magyar nyelven végezhessek. A magyar nyelvet minden törvényhatóság használja, s a hol ez még eddig nem történt volna, ott a hivatalos magyar nyelv életbeléptetésére záros határidő tűzessék ki. A kormányiszékeknél csak magyarul tudó egyéneket alkalmazzanak, a helytartó-tanács a magyarul felíró megyéknek e nyelven feleljen és magyar rendeleteket küldjön. Bizonyos idő elteltével a curia magyarul folytassa a törvénykezést, az országgyűlésnek nyelve rövid időn a magyar legyen, de úgy, hogy e mellett a latint is használják az irományokban. Végül hangoztatták, hogy a magyar nyelv ki-művelésére magyar színház is szükséges. — A vegyes bizottságban mindezen követelések ismét heves ellenzésre találtak. Mint ezen kívánság megvalósításának akadályait felhozták a magyarul tudó tanítók hiányát, az országban lakó különböző idegen ajkú nemzetiségeknél felmerülő nyelvtanulási nehézségeket, a külfölddel való érintkezés előnyeit, melyeket az idegenek nem mondható megszokott deák nyelven könnyebb biztosítani; a közigazgatás és törvénykezés menetének meg nem zavarásában rejlő nagy érdek, továbbá az eddigi nyelvi hagyományok fenntartásának nagy horderejét. Nyomatékkai hangoztatták, hogy a magyar nyelv fejletlen, kellő segédeszközök annak használatához nincsenek, mert még magyar szótár és megállapodott terminológia sincs. Az országnak dízét is állítólag csak az nevelte eddig, hogy deákul tudunk; ezen nyelv által lettünk ismertekké a többi nemzeteknél s nélküle a régi homályban maradtunk volna mostanáig. Ki beszél egész Európában magyarul a mi országunkon kívül? De itthon is, ha egyszer elfelejtjük a deák nyelvet, valamint régenten, úgy nemsokára ezentúl is, tulajdon okleveleink megérthetése végett a papokra és idegenekre leszünk utalva. — A rendek azután javaslatuk több pontjának elejtésére határozták el magukat, a színház felállításának kérdését is elhalasztották s végre a törvényeknek magyar nyelven való szerkesztéséről lemondtak. De a javaslat így megcsonkítva sem emelkedett törvényerőre. A király nem járult hozzá, mert szerinte az eddigi

törvényes intézkedések elegendők lévén, új törvények hozatalának szüksége e részben nem forog fenn.

Az udvarral ismét egy nézetben voltak e tekintetben a magyar nemességnek leggazdagabb és legtekintélyesebb elemei. A magyar nyelvnek lelkes bajnokai, köztük Kazinczy, gróf Dessewffy József és az írók általában, természetesen megvannak botránkozva és Tökésy János Kazinczyhoz írt levelében a legnagyobb keserőséggel kiált fel: „Van-e több ily nemzet a világon?” — Az 1811. évi országgyűlésen a nyelv ügyét még élénkebben tárgyalták. A kiküldött bizottság a gravámenek között felsorolja a magyar nyelven ejtett sérelmeket is. Fájdalommal látja, hogy a magyar nyelv használata a közügyek intézésénél nem haladt, mert a hozott törvényeket is figyelmen kívül hagyják. A helytartó tanácsnál oly hivatalnokokat alkalmaznak, a kik a magyar nyelvet nem bírják. Ez a kormányzék a magyarul felíró megyéknek nem mindig felel magyarul, ellenben a német nyelvnek csak rendelet által kikötött tudását a magyar kamarai hivataloknál szigorúan megkövetelik. Hogy mily ellenséges hangulat uralkodott a nemzet nyelvével szemben, mutatja a Marczibányi István-féle alapítvány esete, melyet a nagylelkű hazafi a pesti egyetemen azért kívánt volt tenni, hogy a hadi építészet ott magyar nyelven taníttassék; de adományát visszautasították. Voltak megyék, a hol a főispán által gyakorolt nyomás folytán a korábban már magyarul szerkesztett jegyzőkönyveket ismét latinul kezdik folytatni. A helytartó tanács nem engedte meg, hogy Pesten a magyar színésztársaság a magyar alapból épült színházban a német társasággal felváltva játszassék. Fájdalmasan látják a rendek, hogy a nemzeti szellemet, mely minden nemzetnek kell, hogy oly becses legyen, mint élete, így lassanként elfojtják. Erélylyel ismétlik tehát a korábbi országgyűlés követeléseit, sőt most már azt is határozottabban kívánják, hogy 1815. évi január elsejétől fogva minden kormányzék és bíróság a magyar nyelvet használja és az 1818. év első napjától kezdve minden iskolában magyar legyen az oktatás nyelve, a pesti új színházban pedig felváltva magyar és német színdarabokat adjanak elő.

A ki a tárgyalások során legelőször támadta meg a kívánságokat, az alsó táblának elnöke, a személynek volt.

Ezen vita folyama alatt érdekes adatok hozattak fel, melyek az akkori állapotokat e részben a legjobban világítják meg. Azok szerint a magyarországi universitásban és iskolákban a magyar nyelv tanítására proffessorok rendeltettek ugyan ki és fizettetnek is, de a magyar nyelvet még sem tanulja senki és az nem terjed. A közdolgok folytatásában a magyar nyelv behozatott némely megyékben, de sajnosán tapasztalhatni, hogy a legmagyarabb vármegyék még az ország közepén is deákul viszik a protocollumokat. A helytartó-tanács felel ugyan magyarul azoknak, a kiktől magyar felírásokat vesz, de kap az alkalmon, hogy a törvény által engedett szabadság színe alatt a deák nyelvet használhassa. A kormányzésekéknél nem lenne szabad senkit felvenni, a ki magyarul nem tud, de nézék meg a helytartótanács tisztviselőinek jegyzékét, mily kevés magyar név olvasható közöttük. Ellenben az 1777. évi királyi rendelet értelmében bizonyos helyeken szükséges német nyelv tudását sohasem hagyják tekinteten kívül. Felhozták még a következőket: „Világos, hogy a magyar nyelv ellen nagy az igyekezet, ugyanazért semmi eszköz, noha erőszakosnak látszik is, nem erős; azért kényszerítéssel is végre kell vinni, mert nem idegen nemzet akar magyarrá lenni, hanem maga a magyar elmellőzni kívánja az idegen nyelvet; nincsen panasz a végrehajtó hatalom ellen, mikor sok főembereink nem tudnak magyarul és magzataikat magyaroknak nem nevelik“.

Ezen vita folyama alatt a rendeknél régi német nyelven felolvasták I. Ferdinandnak egy leveléből azt a helyet, melyben ígéri, hogy a magyar nyelvet és nemzetet, mint a hogy az a kereszténység iránt szerzett érdemeinél fogva meg is érdemli, összes erejével és hatalmával fenntartandja a jövőben és elhatározták, hogy ezt, valamint egy másik hasonló tartalmú levelét a naplóban azok kelteinek beiktatása mellett fel kell említeni. De egyes megyék követei megint a régi érdekeket hangoztatták a latin nyelv mellett. Így például Trencsén megye követe azt mondta, hogy ha a deák nyelv elnyomatik, akkor az ország ismét vissza fog esni a régi sötétségbe. Hasonló értelemben nyilatkozott a szepesi és az árvái követ is, a kik szerint az ő tisztviselőik nem tudnak magyarul. A személynek e nyilatkozatok által felbátorítottván, azt mondta, hogy a nemzet megmaradása nem kívánja a

sejtette azt, hogy mivel tartozik a nemzet iránt. De nemcsak ekkor, hanem 15 évvel később is, midőn a magyar irodalom már valóban nagy lendületnek kezd örvendeni, Zemplén megyében még mindig a felett vitatkoznak, hogy a magyar vagy latin legyen-e a közélet nyelve. Egyesek még ekkor is a magyar alkotmányt, mások meg a vallást féltik a magyar nyelv hivatalossá tételétől.¹

Mindazonáltal, miként láttuk, e korszakban is létezett egy folyton szaporodó hazafias kisebbség, a mely átértette a nemzeti nyelv felkarolásának fontosságát. Már 1790-ben voltak, a kik megbotránkoztak a felett, hogy a főurak, az ország előkelő zászlósbai, a legközönségesebb alkalmakkor néha csupán megszokásból, de vajmi gyakran tüntetőleg is mellőzték a magyar nyelv használatát. Erre számtalan bizonyíték olvasható az egykorú folyóiratokban és más feljegyzésekben.²

A magyar társadalom azonban általában véve saját magának nemzeti öntudatára ez időben még nem jutott. A rendi felfogás még sokkal jobban uralkodik, semhogy a nemzetiség-eszméjét a maga nagyságában felfogni képes lett volna. Még a kik a nyelv felkarolása mellett buzognak és küzdenek is, azok sem tudják, hogy annak biztosítékait hol keressék első sorban. Csak igen lassanként terjedezett ekkor a nemzeti érzület. Az irodalom ez időtájt még alig észlelhető mértékben csepegtette bele ezt a nemzet egész nagy szervezetébe. Ekkor az még nem értete meg, hogy a rejdi szerkezet és a magyarság fejlődésének követelményei közt mily' ellentét van. Hiszen a legjobbak is azt hitték, hogy* a kettőnek érdekei kibékíthetők egymással. Még olyan férfiak is, mint Nagy Pál és gróf Dessewffy József, egyszerre rajongtak a magyar nyelvért s a rendi kiváltságok fenntartása és biztosításáért.³

E kor értelmiségét általában tartva szeméi előtt, nagyon találó Csaplovicsnak az a mondása, mely szerint a magyarság hasonlít ahhoz az emberhez, a ki lakásának ablakán annyira kidőlt, hogy teste nagyobb részével az utcán lévén,

¹ Dessewffy és Kazinczy levelezése, 1808. 31. és V.

² Mindenés gyűjtemény XXIII. levél, 368. 1. — Keresztesi naplója, 201. 1. — Mindenés gyűjtemény, 1790. II. levél, 38. 1.

³ *G-rünwald B.*: A régi Magyarország. 460. 1.

tulajdonképpen nem is tartózkodott otthon. A magyar ez időben csakugyan kereshette honát a hazában és azt nem találta meg. A hivatalos életnek, a katolikus egyháznak, a közép- és főiskoláknak nyelve a latin volt, a társadalomban pedig mindenféle folyton terjedt a német. Az volt az üzleti életnek, a bányahatóság, a sóhivatalok és a posták kezelésének nyelve. A bécsi udvari kancellárián, a helytartótanácsnál, az udvari kamaránál minden hivatalnoknak bírni kellett azt. A Bécscesel való érintkezésre utáltak általában tudtak németül. A főúri családok otthon majdnem mindig németül és francziául és csak kivételesen beszéltek, és pedig főleg a nemzetinek maradt Erdélyben, magyarul. A Pazmaneum a katolikus, a német egyetemekre való járás pedig az evangélikus lelkészeket németesítette. A főurak gazdagabbjai állandóan Bécsben laktak és költötték el nagy jövedelmeiket. A ki azután huzamosabb ideig ott tartózkodott, az majd mindig teljesen megváltozva tért onnan vissza. Így érthető meg, hogy a német nyelv tudása és használata miért adta meg mindjobban az előkelőség színezetét. — Nagy volt különben a Bécsbe való utazás hatása a zenekedvelőkre és színházlátogatókra is. Az ott járt boldognak érezte magát; a többiek pedig bámulták az ilyen szerencsés embert. A fejlett német irodalom is hatott. A németül értők és olvasók mohón kapták a német újságokat és regényeket, mert az ezek által nyújtott okulás és élvezet másként nem igen kínálkozott részökre. A magasabb fejlődés szemlélete és a megszokás elhitette az emberekkel, hogy élczelni, mulatni és színházat élvezni csak németül lehet. Pesten, Budán, Pozsonyban, Temesvárott és Kassán is állandó német színházak voltak, melyek azután a környékbeli magyar urakra szintén nagy befolyást gyakoroltak. Mindezzel szemben a magyar nyelv, irodalom és közmiveltség aránylag igen keveset nyújtott. Nemcsak a kereskedők és iparosok, hanem a vendéglősök és kávéosok is az egész országban németek voltak. Még Debreczenben és Szegeden is igen könnyen kaphatta meg az utas számláját németül. A magyar nem becsülvén meg önmagát, rendszerint sem a hazában, sem azonkívül nem becsülték meg azt az idegenek sem. Sőt ha érdekükben nem állott őt kímélni, nem mulasztották el kicsinylésöket is éreztetni vele. Herder általában arról okoskodván, hogy az egyes nem-

zetiségek lassanként el fogják veszteni eredeti jellegüket, mert az idők áramlata azokat egy tégelybe dobván, különösségeiket lecsiszolja vagy leolvasztja, ezen tételének igazolására a magyarságot hozza fel, melynek nemzeti jellege annyira vész, hogy egy pár század múlva annak nyelve sem lesz felalálható.¹

Azonban Herder rossz prófétának bizonyult. A magyarság e korban még nem haldoklóit, hanem csak el volt áléivá. De az igaz, hogy ezen állapotából könnyen következhetett volna be teljes elaljasodása és így gyalázatos kimúlása is, ha lethargiájából az irodalom fel nem ébreszti.

A magyar írók és költők voltak a nemzetiség ügyé- irodalom, nek ezen egész korszakban önfeláldozással dolgozó fő úttörői; de küzdelmük a társadalom uralkodó míveletlenségével és közönyével szemben kimondhatatlanul nehéz. Megmérhetetlen fontosságú hivatást töltöttek be, mert főtényezők voltak a nemzetnek enyészettől való megmentésében. De a közönségnek még azon része is, mely már megízlelte a külföldi remekírók olvasásának élvezetét, alig vette észre, vagy szánsalommal nézte le a hazai írók szárnypróbálgatásait, személieket pedig, mint igen kis emberekéit, mellőzte, apró hivatalokhoz is alig juttatta, vagy mint nyughatatlan és excentricus embereket gyanus szemmel kísérte őket. A prometheusi láng, mely bennök égett, megmentette ugyan a nemzetiséget, de ők maguk annak áldozataivá lettek. Az a határozottabb fellépés a magyar nyelv érdekében, mely az országgyűléseken mindinkább mutatkozik, első sorban szintén nekik köszönhető, mert az ő eszméik és érveik kerültek a törvényhozás tanácskozótermeiben és bizottsági javaslataiban napfényre. Tőlük kapta az a néhány politikus, a kik az említett országgyűlésen a magyar nyelv térfoglalásának bajnokai voltak, a lelkesedést, mely nélkül éppen semmi sem történt volna annak érdekében. Pedig a XVIII. század elején olyan gyenge volt már a nemzeti szellem életműködése, hogy évenként alig jelent meg négy-öt magyar munka és közepe táján sem hagyta el több évenként a sajtót. 1766-ban 25, 1767-ben 22,

I Herder. Ideen zur philosophischen Geschichte dér Menschheit, IV. 15., 19., 47. 11.

1769-ben csak 18 nyomtatvány jelent meg magyar nyelven, ezek közül azonban a legtöbb vallásos tartalmú volt.¹ Az ekkor magyarul író egy pár tudós és főrangú férfiú úgyszólván magának, nem a közönségnek dolgozik. Fordulat e részben csak akkor állott be, midőn a magyar köznemesség részére Mária Terézia a magyar gárdát felállította. Az abba felvett nemes ifjak közül többen a nyugoti műveltséggel érintkezve, annak finomító hatását igen, de nemzetölő páráit nem vették fel magukba. Ez időben, melybe Bessenyei Györgynek irodalmi fellépése esik, a nemzeti érzület annyira áléit már, hogy alig lélelzik. Azok a férfiak, a kik ekkor kevesebb írói hivatottsággal, mint kitarással magyarul kezdtek írni, azonban oly szerencsések, hogy ebbe a tetszhalottba ismét életet tudnak önteni.

Bessenyei György irodalmi kezdése 1772-re esik. Ekkor gyújtotta meg ő azt a kis lángot, a halálosan beteg magyar nemzeti érzés virrasztó éji lámpáját, mely eleinte csakugyan igen kis körben terjesztett fényt, de annak melege elegendő volt, hogy a visszahatásnak szele által, mely a német hivatalos nyelvnek 1784-ben történt behozatala folytán keletkezett, a magyar nemzeti érzületet lángra lobbantsa. A II. József erőszakos, törvénytelen és nemzetellenes reformjai ellen fel-támadt vihart a vármegyékben egyébiránt nem a legkevésbé nemely hazafias irányú irodalmi munkák olvasása idézte elő. E tekintetben Dugonics Andrásnak van érdeme, a ki egy rejtett czélzatú irányregényével, *Etelkával*, melyben az akkori állapotok megalázó voltát a magyarságra nézve jellemezte, sok megyei szereplő embernek arczába kergette a vért.² Az irodalmi tevékenység erre folyton emelkedett. Kazinczy 1787-ről beszélve már azt mondja, hogy akkor íróink és olvasóink száma mindinkább szaporodik és hogy jobb szellem kezd terjedni a közügyek terén.³

Ez az ellenhatás siettetten nálunk is azt a természetes fejlődést, mely szerint „minden nemzeti kultúra idegen míve-

¹ *Sándor István*: Magyar Könyvesház. Győr, 1803., 125—130. 11.

² *Dugonics András* följegyzései. Olsó könyvtár 401—402. sz. 1—64. 11.

³ *Kazinczy F.*: Pályám emlékezete, 102. 1

lódés hatása alatt keletkezik“.¹ Idegen irodalmakból merített műveltség adta a szellemi eszközöket a magyar nemzeti irodalom megalkotásához is. — A haladás e részben oly jelentékeny volt, hogy 1805-ben Horváth István már 191 magyar íróat ismer, a kik között irodalmunknak számos oly kimagasló alakja van, hogy neveiket ma minden középiskolai tanuló ismeri. Később Csaplovics a Tudományos Gyűjteményt idézve felemlíti, hogy 1817 és 1825 között 719 önálló nyomtatvány hagyta el a két budai és pesti nyomdában a sajtót. Ebből magyar nyelvű volt 310, latin 259, német 127, tót, görög, horvát együtt 22 és francia egy. Ha azokhoz e folyóirat egyes füzeteit számítjuk, úgy 827 nyomtatványból 418, tehát azoknak több mint fele magyar. Azonban a legtöbb hírneves írónak, még inkább a ma általán már csak ismeretlen nevű hősöknek, főérdemét nem alkotásaik minősége és eredeti volta, hanem a meleg lélek képezi, melyet a nemzet csaknem fagypontra süllyedt hideg érzületébe tudtak lehelni.

Pestnek irodalmi központtá való tételét egy emlékezetes írói estélyen Kármán József 1793-ban pendítette meg. Halálával emlegette akkor a bécsi és vidéki magyarok buzgó tevékenységét, de meg volt győződve arról, hogy míg Pest nem ragadja magához a vezetést, addig a táj szólásokkal szemben egységes irodalmi nyelvünk és így országos irodalmunk nem lehet.

Pest, ha a főnemeseik általában nem is laktak itt, előkelő magyar házaknak ekkor sem volt híjával. Az egyetem bizonyos számú tudóst egyesített itt. Volt egy közkönyvtár s minden nemes ifjú egyszer életében, akkor, midőn törvénygyakorlatra jött fel, megfordult e város falai közt. Tisztviselők, ügyvédek és orvosok is nagyobb számmal léteztek abban, mint bárhol a vidéken. Mindezeknél fogva a város az egész ország természetes központjául kínálkozott, mert egyedül olvaszthatta ’össze irodalommal az elszigetelt erőket. De habár a központosság eszméjének híre ment is a hazában, a vidéki irodalom, míg Kármán élt, sőt halála után is őt és javaslatát sokáig semmibe sem vette. Pedig törekvései igen magasröptűek voltak. Ő a bölcsészet és a művészet embere volt egyszerre s alkotásai czélját az igaz és szép együttesen

¹ Grünwald Béla: Régi Magyarország, 462 és követk. 11

képezte. Ő a nemzetre, a nőknek, a jövő nemzedék anyáinak kedélyére és erényeire akart első sorban hatni. Ellensége volt a pusztá költői enyelgésnek. Az irodalmi művek számára nemesebb tartalmat követelt, s a szívet és eszet egyenjogúnak tekintvén, mind a kettőnek arányos kimivelését törekedett előmozdítani.

Kora halála megakadályozta őt abban, hogy nagyobb és mélyebb hatást gyakoroljon nemzetének átalakulására. Hasonló sors akadályozta meg abban Csokonay Vitéz Mihályt is, a kiből az eredeti magyar tehetség a maga durvaságában, de természetes erejének teljességével jelentkezett. Debreczen és Sárospatak ez időben a szellemi műveltséget nagyon közönséges köntösbe öltöztette. Csokonay ebben a légkörben nőtt fel és annak szelleme hatotta őt át. Ez képezi okát, hogy a fenséges és nemes, melyekre határozott tehetséggel bírt, nem jutott nála uralomra és hogy a maga törzsökös nyelvezetét finomabb szellem nem lengte át. De mint a nemzeti élet bizonyos irányának és korszakának képviselője mégis nevezetes jelenség.

Ezen korszak kezdetére esik Dayka Gábornak 1787—1796-ig terjedő rövid pályája is. Lyrái költő volt ő, a kinek érzékeny és sóvárgó lelkét elegikus hangulat fogta el. Lángol, csupa szenvedély, mindig magából költ, nyelve választékos. Költészetünk sokat veszített az ő korai halálával is.¹

A hatalomnak 1795. évi az a támadása, mely a Martynovics-féle összeesküvésben résztvettek kivégzése és bebörtönöztetése által akarta a szabad szellemet elnyomni, csak egy kis időre akasztotta meg az irodalomnak, a szellemi fejlődés ezen fő emeltyűjének, mozgását. A régibb irodalmi emberek később megint kiléptek a küzdőterre s ha melléjük ifjabb erők nagyobb számmal eleinte nem is szegődtek, később úgy a tudományos próza, mint a szépirodalom terén kiváló tehetségek merültek fel, a kik a legnagyobb odaadással küzdöttek a magyar közművelődés ügyéért. A történetírás a Budai testvérpárt, Virág Benedeket s a magyarság leglelkesebb íróját, Horváth Istvánt, számlálta bajnokai közé. A régibb történetírók kizárólag latinul vagy németül írtak, de a magyarság

¹ *Toldy Ferencz: A magyar költészet története. VI. k. 218—254. 11.*

szélesb köreiben azok olvasása nem terjedhetett el. A csak magyarul olvasó közönség számára Budai Ferencz és Ezaiás szolgáltatták az első történeti olvasmányokat, melyek kellő kritikával voltak megírva. Ok a tárgyilagosságot, a gondosan megválasztott anyagnak egymás mellé állítása és elfogulatlan vizsgálatával párosították. Azonban nyelvezetük meglehetősen homályos volt, azért az újabb kor igényeivel fellépő olvasóra azok mélyebb benyomást nem is tehettek. Virág Benedek ellenben „Magyar századaiban“ szabatos, hangzatos, egyszerű nyelvezettel nemcsak oktatta, hanem gyönyörködtette is az olvasót. Úgy irmodorában, mint a történeti tények összeállításában és azok képeinek megalkotásában is mester volt, a ki nemcsak az eseményeket Sorolja elő, hanem képes azok szellemét is megértetni. Bölcséleti és nemzeties felfogása emelőlőleg, felvilágosítólag és általában jótékonyan hatott. Virágra Széchenyi sokat hivatkozott és különösen azt a mondását, mely szerint „magyar hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen“, számtalanszor idézi.

Horváth István pályája két részre oszlik. Az egyik az, midőn lelkes buzgalommal folytatni kezdte Virág Benedek működését. Ő is a forrásokig ment vissza. Eredetiségre törekedett, második kézből nem akart átvenni semmit. Ezen kor-szakbeli első munkáiban nyilatkozik meg Horváth Istvánnak nagy szellemi ereje és hihetetlenül bő olvasottsága. Később a nemzeti elfogultság erőt vett rajta s különösen az 1825-ben kiadott „Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történeteiből“ bizonyítják, hogy meddő ábrándozásoknak és rögeszméknek lett áldozatává. A nemzeti érzés felköltésére úgy írói, mint tanári minőségében nagyon sokat tett, azért nevét a nemzeti szellem úttörőie között kiválóbb hely illeti meg.

A jogi és bölcsészeti tudományoknak is volt egy-egy magyar mivelője, de ezek már szakmájuknál fogva is kevésbé gyakorolhattak élénkítő, általánosabb befolyást a közéletre. Ellenben a folyóiratok szerkesztőinek, a minők voltak: Döbrentey Gábor, Kulcsár István, továbbá és pedig a legelső helyen említendő Kazinczy Ferencz, a ki a nyelvújítás által központ-jává lett az egész irodalmi életnek és különösen a költőknek, a kik maradandó becsú munkákat is írtak, főérdemök a finomabb nyelvérzékben és a nemzeti érzésben állott. A nyelv-

újításnak sokak előtt kicsinyesnek látszó az a küzdelme, melynek tusáit e nagy férfiak vívták, a társadalom és politika terén bekövetkezett nagyobb szabású harcokat szükségképp meg kellett, hogy előzze. A magyar nyelvtan megállapítása maga egy oly óriási sikerű munka volt, mely Révai Miklóst a nemzet legnagyobb jótevőinek sorába emelte. Mélyen meg volt ő győződve arról, hogy a magyarság nyelvében sokkal nagyobb kincsesei búr, mint gondolta. Alidon 1802-ben a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanszékét elfoglalta, első előadását azzal a kijelentéssel kezdte, hogy nem tudunk magyarul. Tanítványai eleinte megbotránkoztak e kihívónak látszó mondás felett, de később belátták, hogy igaza van. Néhány év alatt ő ezt több kötetre terjedő irodalmi munkáiban és különösen két kötetben megjelent „Rendszeres magyar nyelvtan“-ában be is bizonyította, midőn nyelvünknek a maga természetéből folyó rendszerét örökre megalapította. Igen jellemző azonban a korra, melyben élt, hogy még ezen munkáit is latinul írta.

Aliként láttuk, a XIX. század elején már nagy mértékben megindult az ország nyelvének a maga természetes jogaiba való helyezésére irányuló mozgalom. Első sorban az írók s közöttük Kazinczy Ferencz ifjúi lelkesedéssel, melyet még a fogság sanyarúságai sem voltak képesek elnyomni, valóságos apostoli odaadással működtek annak művelésén, gazdagításán és szépítésén. Kazinczy az ínséggel határos szegénységgel küzdve, minden erejét ennek a szent ügynek szolgálatában emésztette fel; de sikerült neki a nyelvújítás által irodalmunknak és a nemzeti szellemnek szilárd alapjait lerakni. Valóságos forradalmat idézett elő, mely által a jó ügynek diadalát biztosította. Alidon a nyelv így hajlékonyabbá és szabatosabbá lön, a classicus és külföldi formák utánzásával irt munkákban a hamisítatlan magyar közszellem nyilatkozott meg, mely a múlton való merengés közben csaknem búskomor lemondással tekintett a jövőbe.

Berzsenyi Dániel, a kit Széchenyi szintén sokszor idéz, a jelen elkorcsosult magyarjait ostorozza s az akkori közállapotok siralmas voltát a bosszús egek büntetésének tekinti, mert romlásnak indult a hajdan erős magyar, Árpád vére elfajult és hazája feldúlt védfalából palotát rak heverő

helyének. Elődeinek ruháját és nyelvét is megunván, azok helyett idegent használ, tapossa a nemzet őrszellemét, s óhajításainak tárgya is csupa haszontalanság, gyermeki báb. Nem más a magyar most, mint rút szibarita váz. — Még korábban Kisfaludy Sándor a múltat dicsőíti s annak emlékeit eleveníti fel, mert az ő lelkének is fáj, hogy a magyar nyelv és ruházat miként tünedezik el, s helyét miként foglalja el a német. Különösen fáj neki az, hogy a magyar úri nők is mennyire hűtlenekké váltak a nemzetiséghez, s a magyarul nem tudással szinte büszkélkedtek. Mint „Hattyú dalá”-ban írja, „még mint pelyhesedő állú bölcselkedő tanuló az elkorcsosult Pozsonyban legbúsabb búsuló, azért nyúlt a költészethez, hogy a nemzetárulókká lett nőket visszahódítsa, hogy anyából gyermekekbe magyar ősvér ömlene és az anya ajkairól magyar hangzat fejlene“. Rögös, kigúnyolt és lenézett volt az írói pálya, melyen a munkálkodást még azzal sem jutalmazták meg, hogy műveit elolvasták volna. De ellenállhatatlan vágy ébredt keblében szólni a nemzethez s azt dermedt álmából felrázni. Élni és írni kívánt, mert meg volt róla győződve, hogy a ki a magyar szívhez úgy tud szólni, hogy szava rokon érzető visszhangot kelt, ez időben a legnagyobb szolgálatot teheti. Még a háború alatt mint fogoly is déli Franciaországban a költészettel ezért foglalkozott. Ő volt az első nemzeti költő, a kinek dalaiban őseink egész házi és népi élete összeolvadt a magyarság lényével. Nagy volt a hatás, melyet a költő a nemzetre tett. Az utána következő írói nemzedék sok tekintetben az ő nyomdokain haladt.

Pest csak az 1817. évben keletkezett Tudományos Gyűjtemény megindulása és a Kisfaludy Károlynak oda való letelepedése után, mikor dalaival és színdarabjaival általános mélyebb hatást idézett elő, emelkedett irodalmunk központjává. Az előbbi folyóirat maga köré gyűjtötte az összes írókat s abban minden színezetű irodalmi férfiú megszólalhatott. Kiadója, petrózai Trattner Mátyás, örömmel látta házában az írókat. Azonkívül Vitkovics és Kulcsár házai képezték a magyar irodalom első szalonjait. Kölcsey Ferencz már oly költői és általában irodalmi nyelvet talált, hogy az ő fényes tehetsége a magasb műköltészetet és a műprózát is megszólaltathatta. Még kevés évvel azelőtt különben, néhány főúr kivételével, a

minő volt gróf Teleky László és fia József, a magasabb köröknek több gondjuk volt a pesti német színházra, mint a magyar irodalomra. A középnemes fiatalságot azonban csakhamar maga köré csoportosította az 1817-ben Pestre költözött Kisfaludy Károly, a ki, miután bátyja Sándor 1820-ban a Marczibányi-intézet első jutalmát megnyerte és azt 400 frtnyi összegben öcsésének rendelkezésére bocsátotta, 1822-ben megindította az Aurora nevű zsebkönyvet, mely a Hebe címmel Bécsben ugyanakkor megjelent hasonló művet tartalmának jelességével legyőzvé, rendkívüli befolyást kezdett szépirodalmunkra gyakorolni. Kisfaludy Károlynak sikerült a különböző utánpótlások és idegenes áramlatokkal szemben új iskolája segítségével a nemzeti elemet diadalra s a költészetnek akkor divatban volt személyes tárgyai helyett a köztárgyakat és közérzelmeket kifejezésre juttatni. Az ifjú írók nagy tisztelettel viseltettek ugyan Kazinczy iránt, a ki nagyon is nemzetinek kezdette találni költészetünket, de fejüknek Kisfaludy Károlyt ismerték el, a ki az ifjú íróknak bálványa lett. Egészen új irodalom fejlődött körülötte, mely buzdítást és irányt tőle vett. Midőn Vörösmarty Pestre jött, e körrel kötött ő is szorosabb viszonyt.¹ Ez a korszak nevelte őt, midőn 1816-ban Pestre került, a hol Baróti Szabó, Rajnis, Virág és Révai Miklós munkáin lelkesedett. Vörösmarty, már mint gyermekifjú, a nyelvérzék fejlődése tekintetében szerencsés időben élt és jó befolyás alá került. Volt e korban valami, a mi a sívár jelenből a múlt felé vonzotta az elméket: a felébredt hazafiúi fájdalom és büszkeség érzése, a melancholia és ábránd különös vegyülete, melyet a költészet táplált, a tudomány szentesített. Több tudósunk a magyar öskérdés vizsgálatába merült. Körösi Csorna Sándor már elindult keresni az őshazát. Csaknem egyszerre négy költő lantján zendült meg az ősi dicsőséget magasztaló éposz. Ehhez járultak Kisfaludy Károly drámáinak diadalai a pesti színpadon. A hazafias szellem az írói körökből kihatott ő hozzá is.² Így nevedett az a férfiú, a ki csakhamar „kiveszi Kazinczy kezéből a magyar költői nyelv alapítását s a mit a Kisfaludyak csak megmozgattak: a kép-

¹ Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. 70—75. 11.

² Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. 30—38. 11.

zelet szabadsága s a nemzetiesebb irány nagy eszméinek diadalára tör utat.“ — Azonban e kor Katona Józsefet még nem értette meg, a kinek Bánk-bánja pedig ma is legkitűnőbb tragoediánk. .

Hanem ez időszak végén Vörösmarty a költői nyelvnek oly hangjait csalta ki a magyar nyelvből, melylyel bámulatba ejtette az egész nemzetet. Így fejlődött ki az a közszellem, mely szinte várta azt a férfiút, a ki a közállapotok mindig emelkedő ködéből valami szilárd és maradandó dolgot képes alkotni. Ekképp lett az irodalom a reform eszméknek buján sarjzató melegágyává.

A kik annak történetét nem ismerik, azok a nemzeti szellem legfőbb tényezőjének hatását nem érthetvén meg, a Széchenyi korának lelkiületét helyesen nem foghatják fel. Ehhez járult az, hogy akkoriban a hatalom megint erős csapásokat mért a nemzeti élet gyökereire, a melyek hatása alatt a magyarság életösztone különös hévvel és odaadással karolta fel újból nyelvét s irodalmát.

Az irodalomról a közművelődési viszonyokra alkalmas Közműveátmenetül szolgál a sajtó akkori állapotának rövid jellemzése. ^{Hi^fpo^k} Hírlapok létezéséről hazánkban tulajdonképp csak az ezen kort közvetlenül megelőzőtt években beszélhetni, mivel sem a Mercurius Hungaricus 1705-ben, sem a Bél Mátyás 1721-ben Nova Posoniensia név alatt megjelent közleményei ilyenekül nem tekinthetők. Az 1730. után tíz évig megjelent Ofner Mercurius, különösen pedig az 1764-ben keletkezett és napjainkig fennálló Pressburger Zeitung már ilyenek; de azok németül adatván ki, első valóságos magyar hírlapnak a Ráth Mátyás bécsi Magyar Hírmondóját mondhatni. Ilyenféle a Görög Demeter és Kerekes Sámuel által 1789-től fogva szerkesztett „Hazai és más nevezetes történetekéből 1792-ben lett újabb Magyar Hírmondó és az 1793-ban Pánczél Dénes szerkesztése mellett ugyancsak Bécsben megjelent Mercurius. Ez a neve az 1788-tól fogva Pesten megjelent első magyar hírlapnak is. Az említett évben indul meg Kassán Bacsfányi, Kazinczy és Baróti Szabó Dávid támogatása mellett a Magyar Múzeum, a következő évben Péczely József Mindenes Gyűjteménye, 1798-ban pedig Takács József Magyar. Minervája Mindezek azonban az új század elején már nem éltek. Ekkor csak két

magyar nyelvű folyóirat létezett: Kulcsár Istvánnak 1806-ban keletkezett Hazai tudósításai és a Bécsben kiadott Magyar Kurír. Volt később két egyházi folyóirat is. Döbrentei Gábor ezek után adta ki 1814-től fogva az Erdélyi Múzeum nevű tudományos folyóiratot és 1817-ben indult meg a közművelődésünk fejlődésének történetében sokkal nagyobb nyomokat hagyott Tudományos Gyűjtemény. Ez időben, illetve valamivel később jöttek létre a Hasznos Multságok Pesten, továbbá gróf Dessewffy József anyagi és szellemi támogatása mellett a Felsőmagyarországi Minerva Kassán. Német újság kettő-három folyton létezett az országban. — Ezen hírlapokon kívül a külterjes irodalmi viszonyok között nagy szerepet játszottak Naptárak, a közműveltség terjesztésének terén a naptárak is. Ilyen irodalmi termék a tizenhat egyházi naptáron kívül létezett 11 magyar, 7 német, 3 tót és egy latin. Ezek közül legtöbb magyar naptár kelt el; Kulcsár István szerint 1809-ben 17500 példány.

A nyomdák számát az Iris nevű pesti német szépirodalmi lap 1826-ban 55-re, Csaplovics többször idézett művében 1828-ban 44-re teszi Erdély nélkül, a hol szintén létezett egy pár nem valami kiváló nyomda. A legnagyobb forgalmat a Trattner Károlyé és az egyetemi nyomda tüntették fel. Ez utóbbi évenként 34 szedőjével, ugyanannyi nyomtatójával és 19 betűöntőjével saját körmöczi gyárából kikerült mintegy 1500 bál papírt dolgozott fel. Schwartner 1810-ben a magyarországi összes írók számát 200-ra tette, de ezt a becslését mások keveselték.

Hanem az írók befolyása a közműveltség terjesztésére nem lehetett nagy, mivel a censura ezen korszakban a szabadabb eszmemozgalmakat nagyon lebilincselte. Már a francia forradalmi eszmék terjesztésének lehető meggátlása céljából is szigorúan kezelték azt. Így 1809-ben márczius 2-án a bécsi államtanács határozata folytán egy központi censura még egyszer felülvizsgálni volt hivatva a Magyarországon már bírálaton átment kéziratokat is. Annak közreműködésével továbbá azt is el akarták érni, hogy az oly művek, melyek a magyarországi ú. n. előítéletek ellen küzdvén, a nemzet zöménél a kormány központositó reformtörekvésének útját egyengetni alkalmasok, itt lehetőleg terjedjenek. Nem csoda tehát, ha a

külföldről bejött német könyvek és hírlapok aránylag igen nagy mennyisége roppant mértékben elnyomta a magyar irodalmi termékeket. A magyar írók, a tudósok és költők lelkes törekvésének különben másként is kimondhatatlan akadályát képezte a sötétségnek ez intézménye.

A könyvbírálat és általában a censura a véleményeknek sajtó útján való szabad nyilvánítását a belföldön, valamint a szabadabb szellemű külföldi könyveknek behozatalát így lehetlenné tevén, az 1790. évi országgyűlés által kiküldött vegyes bizottság a koronázási hitlevélbe fel akarta vétetni, hogy az országgyűlés által megállapított értelmű sajtószabadságot a király nem fogj a megszorítani. Annak nemsokára ez után elkészült első javaslata azonban jellemzi a rendek akkori felfogását. Szerintük a belföldön szabad lett volna mindenféle könyvet nyomtatni, ha a szerző és az illető nyomda tulajdonosa nevüket arra reáteszik és a törvényben megállapított korlátok között mozognak. A külföldről behozott könyvek ellenben csak a censura jóváhagyása mellett jöhettek volna be az országba. Az említett bizottság által e javaslat azonban úgy alakítottatott át, hogy belőle a szabadságnak még a nyoma is kiveszett, miáltal a karok és a rendek maguk megmutatták, hogy a sajtószabadság lényegét voltaképp nem értik, mert így az nem lett volna más, mint a királyi hatalom által eddig abszolút módon intéztetett könyvbírálatnak egyszerű törvényesítése.¹ Az időszaki sajtóról, a hírlapokról és a folyóiratokról ez a bizottsági munkálat meg sem emlékezett. Ekkortájt néhány megye, nevezetesen Abauj és Bihar, melegen írnak fel a sajtószabadság mellett. Más megyék azonban, a minők Baranya, Heves, Zala és a később oly ellenzéki Bars, a censura kezelését még szigorítottani kívánják. Ez később is így van, mert pl. az 1811. évi rendek a magyar közjogot hibásan és ferdén előadó Grustermannak munkájával szemben a censura kevésbé elnéző és részrehajló alkalmazását és nem a censura eltörlését sürgetik.

Hírlapot csak bármikor visszavonható fejedelmi kiváltság alapján lehetett kiadni s annak minden számát, a censurát gyakorló hatósági személynek a kinyomatás előtt

¹ Grünwald Béla: A régi Magyarország 462. lap.

be kellett mutatni. Az uralkodó politikai rendszer embereire nézve kellemetlen tárgyról s nem az ő izlésöknek megfelelőleg egyáltalán nem volt szabad írni. Nem lehetett oly hangot használni, mely a kormány és hatóságok tekintélyét sértette volna. Hallgatni kellett a parasztok mozgalmairól, a merészebb országgyűlési beszédekről, a külföldi szabadabb eszmeáramlatokról, annál inkább a forradalmi jelenségekről. A külföldre vonatkozólag általában csak azt volt szabad kinyomatni, a mit a bécsi lapok már hoztak volt.

Ezen egész idő alatt a censurát szigorúan kezelték, de különösen a szent szövetségnek megkötése után odáig ment a dolog, hogy még Németországban is csak azt az innen való kéziratot lehetett kinyomatni, a melyet Bécsben előbb megcensuráltak. Nem csodálkozhatni tehát, ha az egyes írók buzgólkodása daczára általános volt a szellemi tespedés, és hogy a gyarmatként kezelt országban az anyagi vergődés mellett a szellemi és erkölcsi eltörpülés jelei is mindenfelé mutatkoztak. Posta. A postaintézmény ez időben még nagyon nem kielégítő módon működött nálunk. Nyomorult állapotának bizonyítéka első Ferencznek az a kézjegye, melyet 1809. évi január 10-én intézett a magyar udvari kancellárhoz és a melyben felemlítettik, hogy a levelek néha két-három hét múlva érkeztek rendeltetésök helyére.¹ Ennek az állapotnak tanúságai továbbá azon gyakori panaszok is, melyek az ezenkori magyar irodalmi férliaknak egymáshoz írt leveleiben mintegy állandó rovatot képeznek. A posta drága voltát tünteti fel Kazinczy-nak az a Szemere Pálnéhoz² írt levele, melyben arra kéri őt, hogy írjon neki vékonyabb papiroson, nehogy egy egyszerű levélért 25 krajczár helyett 50-et kelljen fizetnie. Akkor ugyanis udvariatlanság számba ment az, ha valaki bérmentve tette a maga levelét a postára. Ezt például ugyancsak Kazinczy Kölcseynek egyszer szemére is vetette. A csomagok és iratok szállítását az írók nem szívesen teszik a postára, mert az rendkívül sokba kerül és hozzá azok megérkezése részint az uralkodó hanyagság, részint a rendőri kutatások miatt bizony-

¹ *Wertheimer Ede.* Austria és Magyarország a XIX. század első tizedében Budapest. 1890. II/133. 1.

² Szemeretár V. köt.

tálán is. Ezért íróink, midőn érintkezni akarnak egymással, nagy előszeretettel bízzák küldeményeiket a vásárokat látogató főleg zsidó kereskedőkre, a kiknek legbecsesebb közleményeiket teljes megnyugvással adják át. Az ily egyének feltalálásában s utazásaik időpontjának kikutatása és “felhasználásában nagy leleményességet tanúsítanak.

Ez is mutatja, hogy a műveltség általános színvonala Általános ezen korban nálunk meglehetősen alacsony volt. Mindazáltal ^{műveltség-} ez alatt nem azt kell érteni, hogy itt tanult, sőt tudós, sok olvasott és szellemes ember nem lett volna. Voltak kiváló férfiak, a kik tudományosságát hazánk határain túl is méltatták. Így például a göttingai királyi tudós társaságnak több tagja volt itt, névszerint gróf Széchenyi Ferencz, Berzeviczy Gergely, Asbóth János igazgató és gróf Teleky Sámuel. Csak-hogy ezek szerteszét laktak az országban és egymással közre nem működve, nagyobb hatást az értelmiség fejlődésére nem tudtak gyakorolni.

Itt kell megemlékezni mindenekelőtt a magyar nem- Nemzeti zeti múzeum keletkezéséről is, melynek alapját 1802-ben ^{Múzeum*} gr. Széchenyi Ferencz vetette meg azáltal, hogy gazdag könyvtárát, kéziratait és pénzgyűjteményét hazájának ajándékozta. Azon közönyös korban nagy föltünést keltett ez az adomány. Az 1807. évi országgyűlés kimondta, hogy az a nemzeti múzeum első alapkövének tekintendő. A lelkesebb hazafiak a jelzett célra csakhamar versenyre keltek adományaikkal. Így herczeg Gassalkovich Antal a régi fűvészkertet, a mostani embertani intézet helyét, adományozta a múzeumnak házhelyül; gr. Szapáry Péter 40.000 forintra becsült ásványgyűjteményét engedte át, Pest városa 10.000 forintot, Buda pedig 4767 forintot szavazott meg e célra. Kovachich Márton 1810-ben bejárta az országot és a múzeum számára a vidéken sok eredeti régi diplomát s 4000-nél több másolatot és nagyszámú jegyzeteket hozott össze. Ettől fogva az országban talált és az egyes családok birtokában már megvolt római régiségek és családi ereklyék nagy számmal adományoztalak a múzeumnak. E kor közművelődésének ez a mindenesetre egyik legfontosabb mozzanata szintén a Széchenyi névhez fűződvn, a további nagy alkotásoknak mintegy előhírnöke volt.

Érdekes a közművelődés jellemzése tekintetében Kazinczy minden akkori kiváló jeles emberével folytatott levélezése.¹ Továbbá utazásainak, melyeket ő 1789-től fogva életének 1831-ben ért végéig folytatott, rendkívül érdekes és becses leírásai². Nyelvünk nagy reformátora Magyarországnak és Erdélynek legtöbb fontos vidékén jártában egyenkint látogatja meg hazánk tanultabb embereit: írókat, főurakat, köznemeseket, hivatalos állásokban működő és kastélyaikban visszavonultan élő műveltebbjeit. Meglátogatja a vidéki értelmi és szellemi góczpontokat, a nagyobb kollégiumokat és lyceumokat is. Továbbá néhány rendházat, mint Pannonhalmán a Benedek rendnek klostromát és több püspöki rezidenciát. Sohasem mulasztja el az ily látogatások alkalmával a művelődésre való tekintettel szerzett benyomásait is feljegyezni. Sok nemesi kastélyban talált szép könyvtárat., különösen Erdélyben, de Nógrád és Gömör megyében is. Felemlíti, hogy az erdélyi főurak fiai többet utaztak a külföldön, mint a magyarországiak. Onnan sokszor igen becses gyűjtemény tárgyakat, régiségeket és könyveket hoztak magukkal. Igaz, hogy ezeket inkább csak fityogtatták, mint olvasták, de azért mindig akadtak olyanok, a kik azoknak tényleg hasznát tudták venni. A tudóskodó egy pár főurat felkeresi és otthonaikban mutatja be őket. Így azután mi is láthatjuk, hogy Magyarország legtöbb részében voltak egyesek, a kik koruknak valóban egészen a színvonalán állottak.

Nagy közkönyvtárak is léteztek; ilyenek az egyetemin és nemzeti múzeumin kívül a szt. benedekrendieké Dunántúl, mely mintegy 100.000, a debreczeni kollégiumé, mely 20.000, a báró Bruckenthal-féle szebeni, mely 16.000 kötetből állott. Ez utóbbi mellett tizenhatszáz ezer darabot meghaladó éremgyűjtemény és más kincsek is voltak. Nógrádban oly földbirtokossal találkozok, a ki Anakreont eredetiben, a hunyadmegyei Gyógy nevű fürdőben pedig egy másikkal jön össze, a ki Pray történetén kívül Smith Adám művét olvassa ott.

¹ *Váczai János* eddig tizenegy kötetet adott ki belőle. A Szemere-tár tizenkét kötetében is sok eredeti kiadatlan levele van még Kazinczynak.

² *Kazinczy Ferencz*: Utazásai, a Magyar Nemzet Családi Könyvtárának XXVIII. kötete. Újabb kiadás. Budapest, 1888.

Azonban ezek mégis csak szórványos jelenségek. A fő- és köznemesség műveltségi színvonala általában nem magas. Ennek bizonyítékát képezi az a sok panasz, melyet előkelő sége. művelt urak és írók hangoztatnak. József nádor egy Wertheimer által idézett¹ jegyzékében azt mondja, hogy a főnemesség önméltóságának s az állam által tőle méltán várt szolgálatoknak nem megfelelő nevelésben részesült, s a hasznos foglalatossággal és ismeretekkel keveset bíbelődött. Ennek folytán közülök sokan feljogosítva érzik magukat a senimitevésre, restek, idejüket mindenféle ostobaságokra fordítják s gögjökkel gyűlöletesekké és túlságos adósságaikkal tönkre teszik magukat. Széchenyi tudvalevőleg ezt az ítéletet a főnemességről igen gyakran később is hangoztatta. A nádor azonban ugyanakkor elismeri, hogy mindazáltal úgy az alkalmazásban levő, valamint nem levő főrendiek között vannak érdemes férfiak. De egészben véve az állam a főnemességre nem nagyon számíthat, mert daczára annak, hogy hangulata általában véve jó (azaz nem kurucz szellemű), közönye és ismereteinek fogyatékosága folytán az alsóbb nemesség vezetésére nem alkalmas. A köznemességnek ellenben az a része, mely a nélkül, hogy gazdag lett volna, de birtokának hozadékából meg tudott élni, az ország legképzettebb és legtehetségesebb fiait foglalta magában. Ide tartozott különösen a protestáns nemesség, mely utazások és tanulás által ismereteit aránylag még a legjobban gyarapította. Róluk a nádor egy jelentésében² ezeket írja: „Közöttük még a legtisztább közszellem és hazafiság uralkodik.“ Az a legtartalmasabb, leghűbb és legmagyarabb része az értelmesebb lakosságnak és a nádor szerint az egyetlen, mely az eredeti erkölcsöket és szokásokat megtartotta. A legnagyobb fontossággal bír a kormányra nézve, hogy azt jó hangulatban tartsa maga iránt. Távol áll az a forradalmi hangulattól, mely őt 1795-ben még áthatotta.

Ettől a véleményről kissé eltér Virág Benedeknek Szemere Pálhoz 1810. márczius 3-án írt levele, melyben azt az

¹ *Wertheimer Ede*: Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében I. 141 l.

² Ueber die allgemeine Stimmung dér Gemüther in Hungarn und die Mittel zúr Verbesserung derselben, 1806. Országos levéltár. Wertheimer által idézve.

óhaját fejezi ki, „vajha több mezei nemesek is fognának már valaha a literatúrához. Így aztán jobb ízűen esnék nekik a kopózás, agarászás és paszitázás. Most, a mikor vásárra jönnek p. o. Pestre, többnyire csak néhány szerelmes románkát vesznek össze s mint drága zsákmányt hurcolják azokat magukkal haza. Ha jó fejű és szívű ifjakat ismersz, kérlek, ösztönözd őket a tanulásra, sőt izgasd is. Nemcsak a katedrás professorok, a tanítók, hanem minden szerencsés órának fia arra való. Mivel pedig néha difficillius mentes quain monies moventur, mesterséggel kell velők bántani.“¹ — Erdélyre nézve Kazinczy útleírásában azt mondja, hogy Kolozsvárott talált egy vegyeskereskedőt, a ki egyéb portékái mellett mindenféle szerelmes és rémregényeket is árult; azonban természetesen azok nem magyarul, hanem szintén németül voltak írva.

Sokkal nyugtalanabb elemekből áll a szegény alsó nemesség, mely csekély vagy semmi birtoka nem lévén, kénytelen magát mások földének átivelésével vagy iparral fenntartani. Ez a nemesi tömeg durva és műveletlen, megélhetése leginkább a gazdag főnemesektől és főpapoktól függött, a kiknek engedelmes eszközét képezte. A különféle közáldozatok és hanyagságuk által kimerülve, a kismemesek azelőtt féltékenyen őrzött előjogaikat is tehernek tekintették már. Gyakran forradalmi eszmék ébredtek fel bennök és csak a nemesség többi osztályaihoz való kényszerű ragaszkodásuk által tartatnak rendben. A közművelődés haladása iránt ez az elem tökéletesen közönyt.

Polgárságról nyugot-európai értelmében, mint láttuk, ekkor hazánkban meg beszélni nálunk alig lehetett. De a múlt század elején bizonyos eszmemozgalom volt észlelhető e körben, mely arra irányúit, hogyha nem is a politikai, de a fennállott társadalmi határokat áttörje. Azonban ezt a polgárok nem értelmi erejük és hazafias áldozatkészségök fokozása által, hanem úgy kívánták elérni, hogy a nemesi előjogokat szintén megakarták szerezni maguknak. A vagyonosabb polgárok között sem volt meg az osztályönézet; azok is a kutyabőr elnyerése végett ostromolták a kancelláriát. A műveltség közöttük nagyon nyárspolgáriás, a felfogás pedig szűk körű, s az

¹ Szemeretár II. köt. 54. lev.

ézés hideg kebelre vallott. Csak itt-ott emelkedett ki közülök egy-egy oly alak, a ki tanultsága és igyekezete folytán a honoratorok közé emelkedett. Ekkor azután közelebb jutottak a nemességhez és magyarsághoz. Különben a polgárok mindkettőtől távol állván, csupán maguknak éltek és minden üdvöt a hatalom kegyeitől vártak.

Hogy a parasztság elmaradt és hogy a jobbágyok között nagy volt a szegénység, nyomor, tudatlanság, sőt a [^]űJeiő-⁸ baromi elaljasodás, azt az uralkodó állapotok mellett könnyű aése. elgondolni. De egyesek akkoriban a maguk maradi álláspontjáról ezen nagy és fontos osztályra mégis aggodalommal tekintettek már, mert azt tapasztalták, hogy a szaporodó elemi iskolák hatása folytán a paraszt is több ismerettel akart bírni, bizonyos újtási vágyak lepték meg azt, és e szegény emberek a falusi kocsmákban koronként itt-ott felolvasott újságokból új fogalmakat szívtak magukba, melyek azután szélesb körökben is megragadták őket. Habár túlnyomó nagy részök analfabéta volt, ily módon a parasztok nagy része mégis gyorsan tudatára jutott annak a kemény szigornak és meztelen önzésnek, melylyel a földesurak bántak el velök. Ez például 1809-ben annyira fokozódott, hogy a vidéki nemesek az ország nem egy tájékáról a városokba kezdtek húzódni, mert féltek a föld népének ellenséges hangulatától velök szemben.¹

A közműveltségnek ezen korbéli állapotát az akkori nőnevelés is alkalmas megvilágítani. Ezt a legteljesebb rendszertelenség jellemzi. Voltak művelt és olvasott előkelő köznemesi, sőt polgári származású hölgyek ekkor is hazánkban; de a nők zöme a férfiaknál is jóval elmaradottabb. Így például Szemere Pál anyja, a ki az előkelő Fay családból származott, nem tudott írni és helyette — általam eredeti kéziratban olvasott — végrendeletét ennek a körülménynek kiemelése mellett Kölcsey Ferencz irta alá.² Sőt még én is ismertem gyermekkoromban egy éltes iirinőt, a ki olvasni nagyon jól tudott és a regényirodalomban némi jártassággal bírt, de képtelen volt csak levelet is írni. Ennek okát pedig az képezte, hogy az őt nevelt pap nagybátyja tapasztalván,

¹ Horváth István naplója II. rész július. Mag-y. Nemz. Múzeum.

² Szemeretár V. köt.

hogy a válóperekben nagyon sok női szerelmes levél szerepel és hűgát a bekövetkezhető ily bajoktól meg akarván óvni, írásra őt egyszerűen nem taníttatta.

A papság egyébiránt általában aránylag ekkor nagyobb szerepet játszott a közműveltség terén, mint később. A katolikus főpapokról, a kik az ország törvényhozásában és kormányzásában oly rendkívüli nyomatókkai bírtak, nem is beszélve, a katolikus világi lelkészek és szerzetesek gyakran jelentkezett felekezeti elfogultságuk daczára hatalmas culturalis elemet képeztek. Azonban őket a nádor hivatalos jelentései szerint fölülmutták a protestáns lelkipásztorok, a kik már szorongatott kelyzetöknél „de azon körülménynél fogva is, hogy tanulmányaikat rendszeren Németországban fejezték be, sokkal többet tanultak és láttak amazoknál. Mélyen alattuk voltak azonban a görög katolikus és görög keleti lelkészek, a kik közül nagyon sokat alig lehetett a közönséges parasztoktól megkülönböztetni. Részint megfelelő intézetek hiánya, részint az illető egyházak nagy szegénysége képezték ennek főokait.“

Hogy Magyarország mennyire elvesztette magyarságát, azt már ismételve említettem és tüzetesebb feltüntetésére itt van még alkalmam. Csaplovics mondja, hogy az Ő korában is, a múlt század huszas évei végén, pedig akkor az országgyűlés lelkes vitáinak és az irodalom fejlődésének hatása alatt a helyzet valamivel már javult, az idegennek el kellett csodálkozni azon, hogy itt minden helyen a latin és német, a felsőbb körökben még a francia nyelv is uralkodik. Erdélyben nemzeti nyelvünk sokkal jobban állott. Ott Kazinczy 1816-ban nem talált a műveltebb társaságokban senkit, a kivel magyarul nem társalghatott volna. A Bécsből és külföldről oda került idegen hölgyek is mind jól tudtak már magyarul. Csak egy nővel kellett német társalgást folytatnia, de ez is magyarországi volt. Sőt az erdélyiek azon csodálkoztak, hogy ő mint magyarországi olyan jól beszél magyarul. A püspök már tudta, hogy mily jeles férfiút tisztelhet benne, de a főúri gubernátor még nevét sem hallotta az előtt. Mutatja ez, hogy az akkori gyarló közlekedés és szellemi érintkezés mellett mily lassan haladt Erdélyben is a belterjesebb nemzeti művelődés. De a magyarság ott meg volt, mert a múltból egyszerűen

megmaradt. Kazinczy idézett úti leírásának függelékében erre vonatkozó bizonyítékokat hoz fel, melyek e részben éles világot gyújtanak. Megemlíti, hogy midőn I. Ferencz és neje, Karolina Augusztá, 1817. évi augusztus második felében Kolozsvárra érkeztek, a hatóságok tisztelgése után az előkelő asszonyágok küldöttségét is fogadták. A bemutatás alkalmával a császárné megszólítására az egyik úrnő késlekedve felelt. Midőn a bemutató hölgy ennek mentségére a német nyelvben való járatlanságát említé, egy harmadik, a ki németül igen jól tudott, így szólalt meg: „Mi gyalázatnak tartanók fejedelmünk nyelvét nem tudni.“ A császárné erre így felelt: „Idegen nyelvet nem tudni nem szégyen, a hazáét ellenben jól tudni kötelesség.“ Később gróf Kemény Sámuelné, szül. Bethlen Katalin grófnő ő excellentiáját azzal a kijelentéssel mutatták be, hogy németül nem beszél, de számtalan jó és nemes tette ő felségének kegyelmére méltóvá teszük őt. A felelet erre az volt: „mi tehát szó nélkül értjük egymást.“ A császárné ekkor megtekintette azt az intézetet is, mely az 1816-ban beállott példátlan nagy éhség pusztításai között állítatván fel, néhány ezer ember életét tartotta meg s ez intézetnek 6000 forintot adott ruházatra.

Művészet¹ a múlt század elején alig létezett Magyar-Művészet, országon; legalább a nemzet zömét képező középosztályban az ismeretlen volt. Az erre jogosítottak buzgalommal vettek részt a közügyek intézésében, a maguk kedvencz íróit és költőit hébe korba olvasgatták is, de a művészeti élvezet közszükségét nem képezték. Festményekben és szobrokban még csak a főrangúknak és főpapoknak gyönyörködtek. A múlt század első három tizede alatt a festészet és szobrászat egész mezeje majdnem teljesen parlagon hevert. A festészet terén ekkor még hazai valóban nagy művészt nem tudtunk felmutatni. Szathmáry Király Pál, a kinek csendéletei sok előkelő ház ebédlőjében függtek, már nem élt, Őse pedig, a ki csak magyar származású volt, mint a lipcsei művészeti akadémia igazgatója 1799 ben halt meg. Hanem azért büszkén emlegették, mint annak idején Dürer Ádámnak és mint Gottfriednek,

¹ Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. Budapest, 1901.

az' ú. n. macska Raphaelnek, az ő magyar eredetét is. Magyar udvartartás akkor sem létezett, sőt Magyarország koronás királya a hazába csakis néhány kivételes alkalommal látogatott el. Az ország gazdag arisztokráciája pedig szintén inkább a művelt élet minden kellemeivel kínálkozó császári székvárosba húzódott.

A főnemesek ez a példája ragadósnak bizonyult a vagyonosabb köznemesekre nézve is. De az itthon élő közönség sem igen érdeklődött a művészeti dolgok iránt; erről tanúskodik az a vita, a mely 1806-ban a Debreczenben felállítandó Csokonay-síremlék ügyében keletkezett s melybe az érdekelteken kívül, daczára annak, hogy nagyon hosszasan elhúzódott, Kazinczy Ferenczet kivéve senki sem avatkozott.

A mi festészet létezett, az főleg a nagy urak kastélyaiban és a templomokban volt feltalálható. A főurak lakjai és egyes tartózkodási helyei néha nagyobb festményekkel is dicsekedhettek. Így az Eszterházyak kismartoni palotájának menyezetét kiemelkedni látszott ótiási festés borította s az oldalfalakon, az ablakok közt Magyarország királyai valának lefestve kőszínnel. De úgy látszik nagyon elütöttek a díszes menyezettől, mert a leírás szerint „mintha csak magukat szégyenlenék, hogy a híres Maulpertsch festésével jöttek össze.“

Azonban nemcsak a kismartoni, de más főúri lakokban is voltak művészeti tárgyak, ha nem is valami nagy bőséggel. Herczeg Eszterházy Miklós gazdag képgyűjteménye Bécsben ekkor már megvolt és akadtak olyanok, a kik szemére vetették, hogy azt nem a hazában tartja.

Képgyűjtemény ekkor három volt az országban: a szebeni Bruckenthal-képtár, az egri Jyceumi Fay János féle és a gróf Brunswick családé Budán. Az utolsó azért nevezetes, mert a festészek számára nyitva állott és így az egyetlen hely volt, a hol kezdő magyar művészek valamit láthattak.

De a legtöbb nemesi curiában családi képeken kívül alig létezett más. A Tudományos Gyűjtemény 1819-ben panasolja, hogy a művészek a közönség közt minden becsület nélkül élnek s valóságos mesterembereknek tartatnak. Néhány ekkori művésznök is a német eredetű városi polgárság köréből származott, mert a nemes emberek úgy néztek le a művészekre, mint a kóbor színészek komédiás csapatjaira.

Különös jelenség volt nálunk Hesz János Mihály, a ki 1820-ban készített egy tervezetet a magyar képzőművészeti akadémia felállítására iránt. Egri születésű volt, tanulmányait Bécsben végezte, a hol a művészeti akadémia első díját ítéltek neki oda és az ottani mérnöki akadémián rajztanári állást is nyert. Lelkes hazafi és buzgó művész volt, de buzgólkodása kárba veszett, mert terve papíron maradt, sőt még komoly tárgyalás alá sem vétetett.

E kornak másik nagy képírója Donáth János volt. Az általa festett arcképek nemcsak élethűség, hanem művészet tekintetében is figyelmet ébresztettek és tényleg érdemeltek is. Midőn 1830. május 11-én 86 éves korában elhunyt, halálát a lapok mint pótolhatatlan veszteséget hirdették.

Egyes előkelő műkedvelők is foglalkoztak a festéssel ez időben. Néhány hazai származású faszobrászunk és műesztergályosunk is volt, de egyházi szobrokon kívül csak mintákat készítettek. Külföldi képírók és szobrászok azonban nagyobb számban vándoroltak be s úgy a főpapoknál, valamint a főnraknál több-kevesebb munkát kaptak. Néhány lelkes írónk ez ellen ugyan felszólt. Horváth István és Kulcsár István, különösen pedig Kazinczy buzgólkodtak, hogy a hazai tehetségnek útját egyengessék. Azoknak némi munkát adott a Nemzeti Múzeum s midőn a királyi pár 1820-ban pesti időzése alatt azt meglátogatta, már néhány képe is volt annak.¹

Az ezen korban élt festőművészek azonban valami nagy hírnévre nem tettek szert. Életükről a hazai hírlapirodalom csak haláluk után emlékezett meg. Nagyobb részt arcképeket, virágokat és tájképeket festettek. A művészeknek igen sokat kellett küzdeni, nélkülözni és sok mellőztetést szenvedni. Némileg ez időbe esik Ferenczy Istvánnak, kora legtöbbet emlegetett magyar szobrászának, működése is. A rimaszombati születésű fiatal művész, miután Bécsben és Rómában, itt különösen Canova és Thorwaldsen műtermeiben, tanult volna, 1824-ben haza érkezett és itt tizenegy kisebb-nagyobb szobrászati emlékműre kapott megrendelést. Ferenczy határtalan becsúgyát azonban ezek nem elégitették ki, de mértéktelen

¹ Hazai és külföldi tudósítások 1820. 25. sz.

ambíciója, melynek tehetsége nem felelt meg, oly vállalkozásba sodorta őt, mely végzetessé vált művészetére. Ez azonban már a Széchenyi István működési idejébe esik és itt róla csak mellékesen annyi jegyezhető meg, hogy Széchenyi Ferenczynek művészetét jobban ítélte meg, mint a kik a nemzeti érzület erősödésének idejében oly rajongással karolták fel azt.¹

A színészet szintén szomorú napokat élt ekkor hazánkban. Bessenyei és társai még csak oly darabokat írtak, melyek olvasásra voltak valók; később aztán egyes írók külföldi színdarabokat fordítottak le. Egynéhányat! azonban, mint Illey János és Tornósy Péter, eredeti színdarabokkal is tettek kísérletet. Az 1790. év folyama alatt a nemzeti színészet fontosságát már a törvényhozó testület kebelében is sokan elismerték. Ennek tulajdonítható az, hogy néhány eredménytelen kísérlet után Kelemen László buzgólkodásának végre sikerült egy színészársaságot összeállítani, mely sok méltatlan mellőzés és visszautasítás után 1790. évi október 25-én Budán, két nap múlva pedig Pesten a magyar közönségnek bemutatható magát. De mivel az országgyűlés megnyitása után csakhamar áttételezett Pozsonyba, minden törekvés daczára sem léphetett fel, hanem kénytelen volt Budán maradni, a hol, a Duna partján egy fából épült nyári színházat bérelt, melyet személyesen gyűjtött segélyekből szerelt fel. Kelemen nagy önmegtágadással mondott le később a társaság igazgatásáról, de a vállalat jótévő szelleme maradt azon túl is. Az előadások 1792. évi május 5-én indultak meg, de a siker nagyon gyenge volt. Sok megyének feliratai folytán Sándor Lipót főherczeg-nádor e társaságot kezdte előmozdítani, de a' megyék csak erkölcsi támogatást adtak és így az országos anyagi segély hiányában az ellenséges és közönyös hangulatú fővárosi közönség lanyhasága mellett az „első nemzeti“ czímmel felruházott társaság keletkezésétől számítva három év múlva, 1795-ben, feloszlott.

Valamivel nagyobb hatást ért el a színészet Erdélyben. Négy Fehér testvérnek sikerült főképp nemes házak mívelt

¹ Szana Tamás: Száz év a magyar művészet történetéből. Bevezetés.

gyermekeiből oly színésztársaságot állítani össze, mely előadásait Kolozsvárit 1792. évi november 11-én megkezdhette, és sikeres játékának volt köszönhető, hogy 1795-ben az országos rendek annak pártolását és egy állandó színház építtetését határozták el. A főigazgatással idősb báró Wesselényi Miklós bízott meg, a ki lankadatlan fáradtsággal és áldozattal nemcsak fenntartotta, hanem gyarapította is e „nemzeti játszó társaságot— Ez aztán 1806-ban egy 12 tagból álló töredékét Debreczenbe, Szegedre és Pestre küldötte, hogy a közönségnek a színészet iránt lankadó érdeklődését ismét felébressze. Később egy második raj is kiment Magyarországra. Wesselényinek 1809-ben bekövetkezett halála és Vida Lászlónak az áldozatteljes közreműködéstől való visszavonulásával ez a vállalkozás 1812-ben szintén véget ért.¹

A múlt század elején a pesti színház az ú. n. rondellában volt elhelyezve; ez idomtalan kerek torony képezte menedékhelyét a magyar színészetnek. Midőn Kölcsey Pestre kezdett járogatni, szorgalmas látogatója volt ennek a rondellának. Akkori színészeink, leszámítva egy-két kitünőbb tehetséget, a középszerűség színvonalán is alul állottak s még a pesti német színészekkel sem versenyezhettek, sőt a legtöbbjüknek művészete ezek modorának gyarló utánzásából állott. Azért nem csoda, ha Kölcsey később hazulról azt írja az őt drámaírásra buzdító Döbrenteinek 1814. évi márczius 22-én: „Miért dolgozzunk? A magyar színjátszói társaságokért? Képzelné-e nyomorultabbat, szállásra méltóbbat, mint azok? Kontárok a játszó, s azok az írók is, s így maradnak, ha nagyon nem csalogdom, míg egy szerencsés nem remélt epocha fel nem tűnik. Óhajtom, hogy ne legyen magyar theatrum, ha más formán nem lehet. Pesten, a német mellett nem egyéb neveltség; itt ezen kisebb városokon pedig azon pusztítást teszi a publicumban, melyet az ostobául vezetett érzelőség tenni képes.² Messze vezetne a színészetnek hasonló további viszonyosságait e helyen fejtegetni. Még csak a következőket említem fel e részben. A pesti új német színházat 1808-ban

¹ *Toldy Ferencz*: A magyar költészet története. II. k. 254—262. 11.

² *Jancsó Benedek*: Kölcsey Ferencz élete és művei, Budapest, év nélkül, 57. 1.

kezdtek építeni és az több mint hatszázezer forintba került; 1812-ben nyílt meg és 3000 ember fért bele. Annak társulata a budai német színházat is ellátta. Leginkább németül és csak néha játszottak benne magyarul. Később. a két színházban külön társulatok működtek.

A magyar közönség, még a hol az tömegesebben volt is együtt, elmaradottsága folytán a színházakat kevésbé látogatta. A magyar vándor színészet Székesfehérvárott, Nagyváradon, Komáromban, Miskolczon és Debreczenben alig tudott megélni. Valamivel jobban viselte magát a kolozsvári közönség. Máshova a vándor színészek csak rövid időre vetődtek el. Egész Kisfaludy Károly színműírói sikereinek beálltaig nagy volt a pangás e téren. Állandó színházhoz a magyar nemzet tudvalevőleg csak 1837-ben jutott.

A zenét e korban általán a cigány-zene képviselte nálunk. Nevezetesekek voltak a galantai, a gácsi és losonci cigányok. Hires zenész volt Pesten Bihari, de Barna Mihály és Czinka Panna emléke is élénken élt még. A nemes Lavotta és a polgári származású Csermák ezen korban haltak el Pesten.

Mindkettő magasb zenei képzettséggel bírt és zeneszerző is volt. Veszprémben keletkezett 1823-ban egy zeneegylet, mely Lavottától, Csermáktól és Biharitól magyar tánezdarabokat adott volt ki. Spech is Pesten működött egy ideig, de azután Bécsbe költözött. A ritka, valóban miveit családok körében, különösen a Szepességen, a spinettet ismerték mindenütt. Berzeviczy Gergely több másokkal zenei képzettséggel is bírt. Az Eszterházyaknak és más előkelő főuraknak kiváló zenekaraik voltak. Az egyházi zene jobban műveltetett; kitűnt e tekintetben a pozsonyi káptalan zenekara. De mindez kivételes tünemény; a műzene ez időben nálunk nem volt még eléggé kifejlődve. Ha zenei képesség netán mutatkozott is valahol, az vagy otthon maradt és elveszett, vagy pedig a külföldre ment, midőn aztán megszűnt magyar lenni.

A társadalmi élet első nagy fejleményét mindenütt a városok képezik. De nálunk ez időben a lakosságnak városi tömörülése még minden tekintetben nagy elmaradottságról tesz tanúságot. A múlt század elején legelső városaink a kicsinyesség és a külterjes művelődés vonásait viselik magukon.

Budát és környékét a törökök kiűzetése után bevándorlóit

németség lakja, mely a maga korábbi mivelődési állapotát megtartván, a XVII. századbeli németbirodalmi fejlettség fokának durva másolataként jelentkezik. Pestre magától gyülekezik a folyton szaporodó lakosság. Az csak 1703-ban lett szabad királyi várossá, s főleg Mária Terézia és II. József alatt nőtt meg. Kiváló nagy épületei közül a mostani központi városháza III. Károly alatt, mint a rokkantak s az 1786.7-ben emelt Újépület, mint a tüzerek laktanyája használtattak. Annak idején az előbbi a város szélén, ez utóbbi pedig jóval azon kívül feküdt. Pestet 1796 óta világították és csak később kezdték kövezni; 1808 óta volt városszépítő bizottsága, de bizony ott még nagyon sokáig sok nem szép dolog volt látható. A házak kényelem nélkül építvék, legtöbbször földszintesek s legfeljebb egy emeletesek. Az utcák görbék, dísztelenek. Esős időben még a belvárosban is kellemetlen a közlekedés, mert az sok helyen egyáltalán nincs kövezve és a hol van is kövezet, nem sok a közsőnet benne. Koczká kövekkal a legfőbb utcákat is csak 1833-ban kezdik burkolni, de csak a járdákat. Azonban a Kigyó-utca például akkor még teljesen kövezetlen.

Budát és Pestet hajóhíd kötötte össze, melynek mechanizmusát az egykorúak bámulták, de mai fogalmaink szerint az a közlekedést rendkívül akadályozta. A dunai hajókat reggelenként eresztették át rajta, akkor tehát a szárazföldi átkelő egész forgalomnak szünetelni kellett. A hajóhíd 1828-ban 44,600 bécsi értékű forintért volt bérbeadva, e mellett a bérlő viselte a 40—50 ezer forintba került javítások költségeit. Tehát közel százezer forintot kellett hoznia csakhogy kiadásait megkapja, a mi jelentékeny forgalmat tételez fel. Ezen jövedelmezőség annál nagyobbak tekinthető, mivel a nemesek, közhivatalnokok és a katonaság személyeik és járműveik után vámot nem fizettek rajta. Szigorúbb telek idején, midőn a folyam be volt fagyva, vagy jege zajlott, a hídon rendszerint négy hónapig megakadt az átkelés. Ekkor egyes dereglyéket használtak, melyeket a bérlők alkalmaztak. „Látni kellett“ kiált fel Csaplovics „az ügyességet, melylyel azokat ködben, fagyban a feltornyosuló hullámok és jégtablák között átvezették.“ Sokszor csákllyákkal kellett a jégdarabok közt az aránylag kis vízi járműnek utat nyitni, miért is gyakran csak kés-

kény halászbárkákat használhattak. Ha jól befagyott a Duna, azon folyt a közlekedés. Nagyobb társzekerekkel nyáron is nehéz a hídon járni, mert az szűk. Kis vízállás mellett középső része annyira leszállóit, hogy a terhes kocsikat alig lehetett a partra felvontatni s napirenden voltak a balesetek. Egyébiránt nem is csak két város, hanem két országrész forgalma haladt azon keresztül, mivel a rómaiak óta a Dunán állandó híd nem létezett és ily ideiglenes híd is akkor csak öt volt az országban. Midőn 1800. telén József nádor Alexandra Paulowna orosz nagy hercegnővel menyegzőjét tartotta, a pesti egyenruhás polgárok ezrei napokig Budán rekedtek, mert a beállott jégzajlás miatt a visszatérésre gondolni sem lehetett.¹

Az első hajóhíd a Dunán 1767-ben keletkezett; azelőtt csak repülő hidat használtak.²

A két testvérváros gyönyörű fekvése azonban akkor is megragadta a bel- és külföldi szemlélők figyelmét. A vár régi kőfalaival és bástyaival akkor még állott, de az ős Buda az 1810. évi nagy tűzvész után, mely 600 házat pusztította el, meglehetősen átalakult. A 200 szobát számláló királyi palotában József nádor lakott, a ki a gyönyörű várkertet is gondoztatta. Ott őrizték 1790. február 21-ike óta a koronát és a koronázási jelvényeket is. A várban székelt a helytartótanács, az udvari kamara, a general commando, az építészeti és a lottó-igazgatóság, a harminczadhivatal és a főposta.

A polgári osztályban kevés a külső dísz és a fényűzés, de a hivatalnokok működési és lakóhelyét képezett várban bizonyos finomabb előkelőség és önérzetesebb méltóság uralkodott. Már akkor nagy volt a két főváros közötti különbség. Buda legtöbbször néptelen. A budaiak a lassú, csendes, a pestiek ellenben az élénkebb, zajosabb életet kedvelik. Meglehetett erről ismerni a pestieket, ha Budán és a budaiakat, ha Pesten sétáltak. Budán létezett még egy főgymnasium, minden városrészben normális iskola, rajz-, zene- és több leányiskola. Jelentékeny könyvtár csak a nádoré és a ferenczrendi szerzeteseké volt. Könyvkereskedés — Pest közelsége miatt —

¹ Zelowski Kornél: A budapesti lánczhíd. 1899. 7. 5. 11.

² Csaplovics i. ni. I. 169. 1.

csak egy volt. De létezett már akkor is négy kórháza, egy ápoldája s gyógyszerháza, 16 kávéháza és 100 bérkocsija. Itt 1817-ben jótékony nőegylet alakult, és volt a magyarországi köztisztviselőknek Budán egy 284,335 forint alaptőkével bírt nyugdíjegylete is.

Nevezetes ekkor a budai vízvezeték a várban, mely három svábhegyi forrás Bzével látta el a városház melletti közutat; ennek vizét jónak tartották. A Dunából is volt egy nyomóművel berendezett vízemelő-szerkezet a maga külön kútjával a színház mellett. De, hogy mily méretűek és tökélynek lehettek e művek, a legjobban mutatja az, hogy a kettő fenntartási költségei évenként 20,000 írtnál nem rúgtak többre. Budán ekkor kisebb-nagyobb gyár összesen hat volt. Bortermelése nevezetes. Mintegy négy ezer kataszteri holdon termelték a jó, részben híres budai vörös bort.

Pest házainak száma 1828-ban 3689. Volt 13 temploma, 12 állami és két egyetemi épülete. Külvárosai csak 1754-ben keletkeztek. A városi vámvonalon belüli rész 20 68³/₄ ezerkétszáz négyzetöles holdat tett. Szébb templomai az egyetemi, a plébániáié, a szervitáké és a ferenczieké. Általános büszkeség és dicsekvés tárgya volt a — csodák csodája — 32 boltot magában foglalt párisi utca. A lakosság 1828-ban 61,502 lélekből állt és pedig 51,541 katolikus, 2537 ágostai, 1721 helvét hitvallású evangélikusból, 1065 görög keletiből és 4638 zsidóból. A katonaság száma 9133, a nem pesti tanulóké 1200. Továbbá 3000 folyton változó utas, 300 hajós és koldus, 500 idegen zsidó, összesen tehát 75,335 ember tartózkodott itten. Nemzetiségek szerint a lakosság nem volt kitüntetve, de egykorú írók azt mondják, hogy e város is minden volt inkább, mint magyar.

A divatot Bécs diktálta; a nemesség minden díszes alkalommal fölvette a magyar ruhát, de közönségesen frakkban és magyar nadrágban járt. Házasság 400—500 köttetett itt évenként. A házassulási kedv a nehéz megélhetés miatt azonban csökkent. Evenkint tiz öngyilkosság fordult elő s vízben és tűzben is ugyanannyi ember veszett el. A halálesetek száma évente mintegy 3000. Egyetlen gimnásiumát 1717 óta a piaristák látták el. Később nőtte ki magát az ágostaiaké. Pestnek három nyomdája és hat könyvkereskedése,

egy kölcsön-könyvtára, egy antiquariuma és három műkereskedése volt. — A szellemi élet már mindinkább itt kezdett összpontosulni. Pesten a huszas évek végén mintegy 100 író lakott, köztük két hölgy is. — Az utczákon ekkor ezernél több lámpa égett és ezek ellátása évenként 15—16,000 forintba került. Volt 26 kávéháza, 800 bor és sörháza, 134 városi — vidékre is járó bérkocsija.

A vidéki városok fejlődöttsége az akkori állapotoknak inegfelelőleg alacsony. Debreczennek 39, Pozsonynak 32, Szegednek, Kecskemétnek és Szabadkának 30 ezer lakosa van ugyan, holott Budának csak 27; de a másodiknak és az erdélyi két szász városnak, Szebennek és Brassónak kivételével, a többi csak nagy falu. Építészeti tekintetben az egyes városok az illető lakosság eredete szerint igen különbözők. A magyar városok, pl. Debreczen, Szarhmár, a korlátlan szabadság képét tárták a szemlélő elé. Terei, utcái szélesek, de nem szabályosak és egyenesek. Egpár szép ház mellett düledezők állanak. Ilyen volt a debreczeni városháza is. Minden ház mellett nagy udvar, soknál kert is van. A magyarság a díszruhát kivéve, a szűk állapotokat semmiben sem szereti. Lőcsén, Bártfán, Késmárkon, Selmecezen, Besztercebányán ellenben a házak egymáshoz, csaknem egymásba vannak tolva. Emeletes épületek képezik ott a szabályt, az udvar csekély s a házak felső részeibe is szűk, sötét lépcsőzet vezet. Beudant¹ Besztercebányán utazva azt mondja, hogy az ottani dísztelen építkezés azt a benyomást tette reá, mintha ez a város leégett volna. Egerbe Kazinczy egyszer úgy érkezett, hogy kocsijába ökröket kellett fogni, lovai pedig hátul a saroglyához voltak kötve. A mint fogata végig czammogot a főutcán, az összes házak cselédei kifutottak hozzá, megtudandók, hogy miféle idegen úr érkezett. Segesváron utazva, annak főterén egyszerűen elakadt. Minő zajt csaptak volna, írja, ha ez valakivel Debreczenben történik meg. A ruthén, oláh, rác faluk népessége rendetlen, szerteszét épített, füstös, piszkos, részben kéménytelen házakban lakott. Kivételt képeznek a katonai kincstár által telepített délvidéki helységek és városok.

A tótok fából építik és zsindelylvel fedik házaikat.

¹ Id. műv. 427. lapján.

Az alföld sok vidékén az emberek putrikban laknak s nád és szalma az uralkodó fedő anyag. A falazat pedig általán vályog vagy vert falból készül. A vidéken a bankó czédula infláció-nak hatása alatt látszólagos jólét mutatkozván, sok úri lak, szép kastély és gazdasági épület emelkedik ekkor.

Kazinczy útleírásaiban megemlíti, hogy hol és milyen úri lakokat látott. Ezen adatai megerősítik azt, a mit a gazdasági mozzanatokra figyelők említenek ez időből. A bútorzat finomabb és ízlésesebb lön; a kemény fabútorok helyébe a fényezették jöttek. A gyémánt és briliánt ékszerek, az aranyórák és az ezüst evőeszközök szaporodtak.

A jólét szédelgése kezdte megragadni a polgárokat is. A nagyzás mindenre kiterjedt s a czimkorság miatt már akkor is panaszkodtak. De az igények növekedtével nem tartolt lépést a szerzés fokozódása. Ebből azután sok ballépés, visszaélés és adósságszinálás fejlődött ki. A nagy árak a jótékonyág fejlődését is megakadályozták s az önzés igen magas fokra hágott.

A nőüléstől kezdtek az emberek idegenkedni s arra nem mindenkinek volt bátorsága. Ennek folytán a házasságkötések száma évenként észrevehetőig hanyatlott, a mi csak a szemérem és a nemi erkölcsösség rovására történhetett. A fényűzést azelőtt sokkal kevésbé ismerték és a használati czikkek készítésénél is inkább csak azok tartósságára voltak tekintettel. De midőn a látszólagos jólét jelei mutatkoztak, akkor mindenfelé, a hol az előtt garasokban számítottak, később forintokban beszéltek. Majd pedig mikor a nyers termékeké mellett a fogyasztási és iparcikkek ára is emelkedett, a korábban fejledező „nationalismus“ hülni kezdett és helyét az egoismus foglalta el.

Mindez kevésbé észlelhető a szegény adófizető népnél, melynek élete egyhangú, kedveszegett, elnyomott. Abban ugyan, mint láttuk, szintén vannak időnkint ezen korban is újabb áramlatok, de azok vajmi gyengék és inkább csak a sorsukkal való elégedetlenségnek tulajdoníthatók. Kétségtelen, hogy a nemzetiségi különbségek a jobbagység nyomasztó súlya alatt kevésbé domborodnak ki, mert hiszen az egyforma állapot egyirányúvá teszi a fejlődést is. Mindazáltal a népelet figyelmesebb szemlélői mégis látják, hogy Magyarország paraszt-sága nem áll egyenmő elemekből.

¹ Gaal Jenő: Gróf Széchenyi István nemzeti politikája. I. k.

A népeletet azok az egykorú írók, a kik róla kissé bővebben nyilatkoztak, a maguk állásához, hajlamaikhoz és rokonszenvűkhöz képest különbözőképp ítélték meg. Más a véleménye Csaplovicsnak és más Kazinczy Ferencznek. De a két nyilatkozatnak összevetése oly átlagot nyújt, mely nézetem szerint körülbelül megfelel a valóságnak. Az előbbi szerint a nép és annak gazdasági élete meglehetősen elmaradott volt. Eljárását általában nagy erőpazarlás és kevés számítás jellemzik, A paraszt 4—6 igavonó állatot fogott be, a hol a fele is elég lett volna. E tekintetben a nemzetiségek közt volt ugyan bizonyos különbség, de a fennebbi megjegyzés szabályként mindnyájokra állott. — Munkaképesség és szolgálatkészség tekintetében legelői a német, azután a tót és ezek után sorakozott a magyar. Az oláh nem szívesen dolgozott. A legfejletlenebb népségeknél, oláhok és szlavonitáknál, a nők munkásabbak voltak, mint a férfiak. Ok az egész család külső és belső gazdaságának a hajtó kerekerei. A magyar előszeretettel foglalkozik földműveléssel, a német e mellett iparral és kereskedelemmel is, az oláhok pedig főleg csak pásztorkodnak. Mint bérlők és marhakereskedők nagyobb szerepet az örmények játszottak.

A magyar húhóval és koronként igen nagy erőfeszítéssel, de nem nagy kitartással tud dolgozni. Kevésbé erőlteti magát a német és tót, de a munkában kitartóbb. Az oláh tudna dolgozni, ért is sok mindenfélehez, de munkálkodni nem mindig akar, és a ruthén fáradtságot színlel, mivel lusta. Az 1823. évben a Tudományos Gyűjtemény¹ ezeket írta: „üzleti szellem hiánya jellemzi a magyart; a kényelem szeretetnek is van ebben része. Nagy hibája továbbá, hogy a hasznos javításokat nehezen fogadja el, de közülök sok a jó példa után szívesen indul. A hasznot és a sikert a magyar is szereti, de a velejáró fáradtságot és lekötöttséget nem“.

A francia Beudant a magyarok kedélyét nagy rokonságban levőnek ismeri fel a francziáéval és ezért azt meg is szereti. Ellenben az angol Townsend a debreczenieket a legkomorabb népségnek jellemzi, melylyel valaha találkozott. Kazinczy útleírásában azt mondja, hogy ez az utazó valósí-

¹ Tudományos gyűjtemény VII. kötet 16. 1.

núleg akkor figyelte meg őket, mikor csapatostul mentek a templomból haza. Ekkor kevésbé víg embereket képzelni valóban nem is lehet, De ez a hangulatuk csak addig tart, míg a férfiak a keskeny gallérú kék köpönyeget vagy a fűrtös gubát, az asszonyok pedig a rókaprémes mentét, s a leányok zsolnárukat és bokrétájukat leteszik. Nagybbszerű dolgát azonban elvégezvén, a debreczeni örege ifja kész mulattatni az idegent s megkínálja azzal, a mije van. Az asszonyok bársony főkötőben jártak, a piros pozsgás leányok pártát és pántlikát viseltek. A magyar népet, mely szerinte rendkívül edzett volt, míg fiatal, a szives beszédesség, a meleg ömledés, a jámbor pajzanság, és a szeretetreméltó vadság; ha pedig megöregszik, a tiszteletreméltó komolyság jellemzi. Nincs benne meg az a durczás önszeretet, mely az erdélyi szász népben oly visszataszító. Ez csak az anyagi jólét kedveli, azért attól nem is irigyelhetni mást, mint rendes faluit és városait, cserép fedeleit és anyagi jólétét. Nem haladtunk annyira, mint lehetett és kellett volna; de teremtők ellen Kazinczy szerint nincs okunk zúgolódni s a magyar nép felől hidegen és kicsinylőleg gondolkozni. Ne vágyjunk egyébbé válni, mint a mivé a születés tett bennünket. A magyar nép minden elmaradottsága mellett vonz, a szász pedig minden előrehaladottsága mellett visszataszít. A jászberényi, bőszőrményi ember a maga kék pruszlikjában, kék nadrágjában, bárányszőrméjében örül, ha idegent lát s bizonyára megkérdi tőle: „Hol van lakása nagy jó uram? Mi jóban fárad e földön? Nincsen-e otthon dolga, hogy ennyi földre csak azért jön el, hogy lássa, miként vagyunk mi itten“? A durczás szász laconicus feleletre is alig méltatja a hozzá saját nyelvén németül szóló idegent. Nemcsak a paraszt, hanem még a lelkész is ilyen. — Ezt mindazok megerősítették, a kik előtt Kazinczy a szászokkal való találkozásának körülményeit és benyomásait említette.

Hasonló módon írja le a tótok és oláhok népeletét és népszokásait is, a melyek képe különben a ma e részben észlelhetőekkel igen sokban megegyezik. Ezen különbségek daczára általában a nagy többségnél mégis léteztek oly közös vonások, melyek hazánk népességének bizonyos egynemű jellegét adták. Ilyenek voltak a képzelem nagyobb élénksége,

a kíváncsiság kisebb foka, mint másutt, a szívélyesség, a barátkozási hajlam és a vendégszeretet. Ez érthető is, mert hiszen az itteni legkülönbözőbb nemzetiségek egy évezred óta sok tekintetben hasonló viszonyok között éltek. A jobbágyok roszakasztó terhei egyaránt nyomták és az úri osztály fajkülönbség nélkül egyaránt megvetette azt. Sőt lehet mondani, hogy a magyar földesurak az ő \`allásukbeli nem magyar ajkú parasztnak előnyt adtak a különben is önérzetesebb, de kevésbé dolgos, a nem bosszúálló és engesztelékeny, de végletekre hajlandó, sokszor daczos, házsártos, irigy s az alárendeltséget nem szívesen tűró magyar felett. Az osztályok közötti ellentéteket nem hidalta át semmiféle érzelmi mozzanat, vagy magasb rendű felfogás. Hiába hirdették egyesek, mint Berzeviczy Gergely¹, gróf Dessewffy József és mások, hogy „atyái is legyünk a népnek⁰, és hogy „kímélni kell a parasztot, mert hiszen elvégre ő is csak ember,“² a földesurak túlnyomó többsége kegyetlenül, vagy legalább is nagyon méltánytalanul bánt vele. Békés megyében egyes uraságok például télvíz idején leszedették a parasztházak ablakait, míg a jobbágyok a tőlük követelt szolgálatot nem teljesítették. A parasztok szomorú, emberekhez nem méltó helyzetekben marhamódra dolgoztak és mégsem tudtak eleget szerezni, hogy maguk és családjuk részére a legszükségesebbet is kiteremtsék. Egy francia diplomata, Lacuée, megfigyelve ezt a helyzetet, 1799-ben azt írta haza küldött jelentésében, hogy a paraszttal mint az ökörrrel bánni itt nagyon megbocsáthatónak, lényegtelennek s a dolog természetével megegyezőnek tűnik fel. A magyar parasztot, mely akkor is az „ország alapja“ volt, melynek Széchenyi szerint a magyarság fennmaradását köszönheti, mert hiszen a középnemesség is csak ott nem idegenkedett el attól, a hol magyar parasztok laktak, a földesurak általában szeretetlenül sanyargatták és azáltal az ország alkotmányának a rendiségben gyökeredző nagy hátrányait óriási mértékben fokozták.

¹ *Berzeviczy Gergely*: A magyar parasztról, lásd Gaal J.: *Berzeviczy G. élete és művei* című dolgozatában.

² *Kazinczy Rutnyhoz*, 1809. febr. 24. A m. t. ak. kéziratai közt.

Így nézett ki a Széchenyi felléptét megelőzőtt harminczöt év alatt Magyarország. Költők, irodalmi férfiak és politikusok egyetértének ezen kornak szigorú elítélésében. A költők fájdalmasan busongnak és panaszkodnak a romlásnak indult hajdan erős magyar felett. Az irodalmi férfiak szerint a csapások legnagyobbika súlyosodott reánk ekkor: szellemünk haldoklóit, önérzetünk megszűnt, méltóságunkról megfeledkeztünk; elaljasodtunk. E kimerült és tehetetlen korszak a kedély emelkedettségét, a lélek tetterejét, a jellem rugalmasságát s a hazafias kötelességnek nemcsak érzetét, hanem fogalmát is elvesztette. A közélet egy nagy temetővé vált, a hol mindennap egy-egy jogot, egy-egy reményt és egy jövendőt zártunk sírba. A nemzeti erő, a közszellem, az alkotó eszmék: mind meg voltak bénulva, vagy kiveszve. És mikor a felbomlás az alkotmány és a társadalom körében kifejtette erejét, megtámadta a nemzetiséget is. A leggyalázatosabb halál várakozott reánk, mely nemzetet érhet, a végelekorcsosulás, az öngyilkosság halála. (Gyulai Pál)/

A történetírók is a sülyedés, az elnemzetietlenedés korszakának nevezik a jelzett idöket. Szintén öseink elaljasodásáról beszélnek e korban, melynek befolyása alatt annak élete mind szűkebb körre szorul. Az európai eszmék küzdelmében az nem vesz részt, nem hatják át megifjító áramlatok s világnézete és intézményei egyaránt elmaradottak. Nincsenek általános emberiségi és nemzeti eszményei; elidegenedik önmagától; még nyelvét is elfelejti; nemzeti érdekeinek sérelmét nem érzi át s a nemzet a maga megaláztatása iránt teljesen közönyös. Ellentálló képessége rohamosan enyészik el, mert csak az őrizte meg a nemzeti jellemet és nyelvet, a ki az idegen műveltséggel nem érintkezett; de így azután nyers és műveletlen maradt folyton. (Horváih Mihály.)

A politikusok közül hasonlóan lesújtó véleményt mondott e korról Grünwald Béla, a ki azonban ezt tüzetesebben meg is okolta. Szerinte egy idegen, ellenséges királyság; egy türelmetlen, elnyomó klérus; egy elnemzetietlenedett főnemesség, egy helyi életet élő, műveletlen s az osztályérdeknél magasabbra nem emelkedő s nagy tömegében a nemzeti érdek iránt közönyös köznemesség; egy összezsugorodott, német polgárság; egy elnyomott, szegény parasztság; egy

elcsászáriasodott katonaság és udvari kamara; egy az államtól elidegenedett protestantizmus; a népnek vallás és nyelv által más központok felé vonzott tömegei, oláhok, rutének, szerbek, németek és tótok: ezek azok az elemek, melyek e korszakban Magyarország közéletének jellegét meghatározzák. Természetes, hogy a közélet formáit az ily elemek nem tölthették meg nemzeti szellemmel, mely bennök sem volt meg. Az pedig, hogy a társadalom uralkodó osztályai mindezt nemcsak megtűrték, de ragaszkodtak is e formákhoz, bizonyítja, hogy nem volt meg bennök a nemzeti és állami fel fogás, mert ezek az intézmények vagy ellentétben álltak a nemzet érdekeivel, vagy teljesen alkalmatlanok voltak megvalósításukra.

A rendi alkotmány köre nagyon szűkre szorul. A külügy, a hadügy, a pénzügy, a gazdasági és művelődési politika oly terek, melyek annak körén kívül esnek s melyekre a nemzetnek nincs befolyása. A külügy vezetése a fejedelemnek leg-sajátosabb joga. A királyság hatalma folyton terjeszkedik. A nemzet képvisellete az állam legfőbb feladataival: a külüggyel egyáltalán, hadiügy és pénzüggyel csak nagyon töredékesen foglalkozik. Ezenkívül gazdasági és művelődési politikáját is tényleg idegenek intézték. Ebből azután önként következik, hogy a magyar ügyekkel foglalkozó egyének kevésbé állami, mint tartományi látókörhöz szoknak. Az ország magasabb rendű, valódi érdekeit nem helyesen fogják fel s ha vannak is, a kik a nemzet életerőit fejleszteni, gyarapítani óhajtanák, igen kevés kivétellel nem tudják, hogy hol kell azt kezdeni, miféle eszközöket szükséges alkalmazni, a nagy tömeg pedig a rendiség kiváltságainak élvezetében és ennek biztosításában véli az alkotmány védelmét rejteni.¹

Hogy ez a kép mennyiben igaz vagy túlzott, arról a fennebbiekben nyilatkoztam. Igyekeztem a fényt és homályt az igazságnak megfelelőleg elosztani. De most felmerül az a kérdés: mi volt hát igazi oka ennek a szomorú állapotnak s kiket, mily sorrendben és mértékben terhel érte a felelősség?

Az írók ezt a szomorú eredményt a most említett okoknak együtt tulajdonították. Azonban hajlamaik és célzataik-

¹ Grünwalcl Béla. Régi Magyarország 148. 1.

hoz képest annak előidézésére bírálatukban majd az egyik, majd a másik oknak engednek túlnyomó befolyást. Ez a vita máig sincsen eldöntve; nem is könnyen határozható el, hogy az említett tényezők közül első sorban melyiket kell okolni és mellette a többiek rovására a mulasztásból, vagy a káros tevékenységből milyen rész írandó. Pedig ez nem a történeti igazság tisztázásának kérdése csupán, hanem abból oly tanulságok is folynak, melyeket az utókornak okvetlenül meg kell szívlelni. Mindezeknél fogva a felvetett kérdés újabb vizsgálódást érdemel. Ez bírt engem arra, hogy a régi Magyarországnak képét saját felfogásom szerint fessek meg. És most meg akarom mondani azt is, hogy okainak minő képzete él bennem.

Szerintem Magyarországnak a XIX. század első negyedében kedvezőtlen körülményei voltak az idegen uralkodóház, az örökös tartományokkal fennálló viszonynak szabályozatlan volta, gazdasági és társadalmi életünk oly előnytelen alakulatai, melyeket az akkori nemzedék a múltból örökölt. Ennek pedig saját hibái voltak a következők: a nemzetet képviselő uralkodó osztály, a nemesség, szűkkeblű önzése, nem kis mérvű léhasága és a kiváltságaihoz való merev ragaszkodás. Érdeme ellenben a mindezen körülményeken és hibákon győzedelmeskedett fogékonyága az erkölcsi érzések iránt s a képesség és tehetség arra, hogy az értelemhez szóló tanácsokat befogadja: ezzel kapcsolatban az önfeledt lelkesedésre való hajlam, a nemzeti érzésnek vele született csaknem ösztönszerű alapja és a nagy veszélyek esetén az összetartozás érzetének mindenkor való felébredése. Meg vagyok győződve arról, hogy nem lehetett teljesen elerőtlenedve és elaljasodva az a nemzedék sem, mely mégis alapját képezte történetünk legszebb korszakának, midőn az anynyira önzőnek hirdetett akkori magyar nemesség minden alsó és felső nyomás nélkül egyedül a kor szellemének hódolva a rendi kiváltságokért folytatott küzdelmek útján megmentett alkotmányának, melyben addig csak százezrek voltak, sánczai közé bevette a népek millióit és ez által bámulatos, az egész világhistoriában páratlan áldozatkészséget és igaz hazafiságot tanúsított.¹ Az a korszak, melyből ez a másik nőtt ki, nem

¹ Ugyanily felfogásnak ad kifejezést Beöthy Ákos is, a ki „A magyar államiság fejlődése és küzdelmei” című nagy művének ide vágó

lehetett olyan rossz, olyan elítélendő, mint a minőnek azt eddig sokan hirdetni szerették. Azok az alaperők, a melyek az országot később megmentették, fejlődési képesség alakjában, talán sokkal sokkal kisebb mértékben, mint kívánatos lett volna, csiráikban meg voltak akkor is. Hogy nem fejlődtek és nem hatottak eléggé, az nagy szerencsétlenség, de azért nem lehet ezen gyenge erőknek a viszonyok nyomása folytán más felsőbb hatalmak által eltorlaszolt, bedugott, eltemetett forrásait első sorban okolni. A fejlődésnek ellentálló tényezők súlyával szemben az ország a maga egészében épp oly tehetetlen volt, mint a mily gyengéknek és aléltaknak bizonyultak egyes alkatrészei. Csak természetes ennél fogva, hogy a nemzeti fejlődés elemeit e korszakban beható figyelemre és tüzetesebb vizsgálatra méltatva, a sajnos késedelem igazolására nem keresek bűnbakokat és a megoldások egyoldalú abszolutizmusát itt is mellőzni kívánom. Az igazságos ítélet hozhatása megkívánja, hogy a nemzet szétdúlt szervezetének olyan a milyen, de tényleg mégis létezett életműködését rokon- és ellenszenvet által lehetőleg nem befolyásoltatva vizsgáljuk, a mihez az is tartozik, hogy a rendkívül bonyolult akkori viszonyoknak egymásba fűződő szárait minél jobban igyekezzünk tisztázni. Csak így érthető meg a helyzetnek már adott nehézségei, melyek hatása alól a legjobbak sem tudtak akkor menekülni. A lélektani szempont mellőzése itt tehát nagy hiba és méltánytalanság lenne.

Ahhoz nem fér kétség, hogy erkölcsi tényezők alkották újra Magyarországot, ezek pedig mint emeltyük nem működhettek volna ott, a hol azoknak magában a nemzetben támpontjai nem kínálóznak. Vegyük azonban figyelembe a következő roppant hátrányokat: Törvényeinkben és a hivatalos okmányokban Magyarország mint független állam szerepelt ugyan, de tényleg a gyakorlatban a fejedelem birodalmának részeivé lettünk. Így azután a magyar nemzeti politika fejlődésének semmi tere sem volt. A nemzeti aspirációk és a dynastia iránti hűség minduntalan ellentétbe jutottak egymással. Magyar embereket akkor, ha magasb állást adtak is nekik, részét én azonban csak a fennebbi szöveg megírása után olvastam. (773. és 840. 11.)

igazi befolyással soha sem ruháztak fel. A király idegen, nem lakik az országban. Magának nemcsak családi birtokai vannak, melyek egész tartományokra terjednek ki, hanem egyúttal a római szent birodalomnak is még egy jó ideig császára, azután pedig ennek a méltóságnak minden áron pótlását keresi. Magyarország emelése ennek folytán nem cél, hanem annak birtoklása is a most jelzett cél elérésének csak eszköze. Legjobban szeretnék, ha az mint magyar ország megsemmisülne, s részévé válnék az uralkodócsalád monarchiájának. Az uralkodót idegen tanácsosok veszik körül, a kik befolyást gyakorolván reá, voltaképp hazánk politikáját is intézik. Azok veszik körül még itt az országban is; folyton azok tanácsával él, sőt a magyar kormányzések is ők rendezik be és ők igazítják. Egyes magyar családokat felkarolnak s főrangra emelnek, hagyományos nevű magas állásokba helyeznek, de azok igazi hatáskörrel nem bírnak soha. A kancellária, helytartótanács, udvari kamara minden kérelem daczára függő helyzetben maradnak Béctől. Függetlenségünk törvényben ugyan ismételve biztosítatik, s ez bizonyos időszakossággal ismétlődik is, de ez a függésen nem változtat semmit sem. Magyarország különállásának fogalma így lassankint a magyarokban is elhalványul s az ország érdekében néha támasztott követeléseket, mivel azokat maguk is kivihetetleneknek tartják, nem veszik komolyan. Így vesztette el legfelsőbb osztályát a nemzet, mert annak tagjai annyira udvaroncokká váltak, hogy a kegyvesztést tartják magukra nézve a legnagyobb csapásnak.

Lassankint az egész nemzets elszokik a magaléérdekeinek szem előtt tartásától és gondozásától. E mellett mesterséges eszközökkel zárják el a műveit világtól a magyarságot, s fejlődését úgy az anyagi, mint a szellemi téren lehetőleg akadályozni igyekeznek. Így hal el lassankint benne a nemzeti érzés, s azt általános közöny váltja fel. Emellett az ország lakosait nemcsak a nemzetiségi különbség, hanem a felekezetek és osztályok ellentéte s a megyei élet önállósulása is szétdarabolja. Miveit, nagy, erős főváros nincs, tehát nem létezik oly befolyás sem, mely ezt a sok mindenféle részt összefoglalhatná. A tényleges államhatalom maga pedig az ellentéteket nem kibékíteni, hanem fokozni, vagy legalább fönntartani törekszik. Csodál-

hatni-e azután, ha a nemzet mindjobban elcsenevész s az egész közéletet az aprólékosság jellemzi? Kiváló vezérek, mozgató szellemek és erkölcsi erők nem jelentkeznek s a legnagyobb nevű egyének, mégha főméltóságokat töltenek is be, személyileg nem nyomnak semmit. Egyesek e bajokat nem. kis részben, sőt — mint Grunwald Béla — főleg a rendi alkotmánynak tulajdonítják. De a rendiség ekkor sokáig az alkotmányosságnak mindenütt legfőbb formája volt, és a mienkhez hasonló pangás minden rendi alkotmánynyal bírt országban mégsem volt észlelhető. Az magában véve tehát hazánkban sem képezte a hanyatlás és tespedés legfőbb okát. Más alkotmányos forma az európai continensen ebben az időben nem is lehetett. Azonban a rendi alkotmány nálunk, mint például a skandináviai államokban, nem karolta fel az egész nemzetet, az osztó igazság érvényesülésének ennél fogva itt tényleg nem volt meg a szilárd alapja. A régi svéd alkotmány, melynek külső erőszak miatt most porladó nyomaival Finnországban még találkozunk, négy külön rendet ismer, melyek közt nemcsak a nemesek és a papok, hanem ugyanazon jogon a városi polgárok és a parasztság is szerepelnek. A mi országunk népességének legnagyobb része ellenben régi alkotmányunk szerint képviselve nem volt, és a mennyiben volt is, mint a szabad királyi városok, azok együttvéve csak egyetlen szavazattal bírván, semmi politikai nyomatékai nem dicsekedhettek. Tehát nem a rendiség általában, hanem az egyoldalú rendiség volt a hiba. De ennek is megvan a maga érthető magyarázata, mely a nemességre nézve sok enyhítő körülményt foglal magában. A városok nagyobbrészt idegen eredetűek, melyek az idegen uralkodóházzal nagyon is hajlandók nemcsak a nemesi előjogok, hanem a magyar állam különállásának rovására is megegyezni. A parasztság pedig közvetlenül a magyar királyságnak a XVI. század első negyedében történt összerokadása előtt roppant vereséget szenvedett. A törökök pusztításai, az ország eldaraboltatása, a vallásháborúk és a Rákóczy-forradalom éppen nem voltak oly körülmények, melyek mellett az megerősödhetett s valamelyes politikai jogokat szerezhetett volna magának.

De bár mennyire érthető is tehát ez az egyoldalú rendiség, annak káros hatása azért nem maradhatott el. Külön-

ben a karok és rendek idegen elemekkel folyton gyarapodtak s az indigenatus mindenféle nem éppen az ország javára történt érdemesültség alapján való adományozása és Mária Terézia ideje óta a régi nemesi családoknak magyar voltukból való kiforgattatása a főnemeseket csaknem kivétel nélkül elidegenítette a nép zömétől. Idegen nyelv, idegen cultura vett rajtuk erőt. A köznemesség e korszakban habár annak kebelében is nagyon sok volt a külföldi származású elem, kevésbé idegen; képviselői is a követek tábláján nagyobb-részt magyarul tárgyalnak, holott a főrendek még mindig kizárólag latinul tanácskoznak. A főurak önzése oly mérvű, hogy a közügyek tárgyalásába kevés kivétellel egészen a maguk egyéni és osztály érdekeinek szempontjából folynak be. Az önös álláspont a nemességnél általában véve is feltalálható: de a köznemesség körében mindig megvolt a hajlam arra, hogy a nemesi privilégiumokat nemcsak azért védelmezzék, mert neki hasznosak, hanem azért is, mivel azok a nemzet jogainak fenntartásával szorosan összefüggenek.

Ha a jobbágyok ügyét nemzeti fejedelem karolja fel, s az ország önállósága miatt a létező főhatalomra nem kellett volna mindig bizalmatlanul tekinteni; ha a fejedelem a korszellemmel szövetkezve a nemzet zömének érdekében támadja meg a privilégiumokat: a köznemesség bizonyára nem fejthette volna ki oly ellenállást, mely mellett a francia forradalmi eszmék kapcsán másutt szélesb körökben hódító emberi jogok nálunk csak keveseknél találtak elismerésre. De a reactió az ország lakosainak minden demokratizálásától irtózott s inkább lemondott az anyagi haladásról is, semhogy a fejedelmi tényleg korlátlan sarkalatos jogokat a nemzet megerősödése és önérzetesbbé válása által veszélyeztesse. Ez magyarázza meg, hogy nálunk a század első negyedében oly lassan haladt minden, s hogy a nemesség is oly gyanakvóvá lett. Ennek következtében sem társulás útján nem tömörülhetett, sem a szellemi érintkezés folytán nem világosodhatott fel jobban. Ez fő oka annak, hogy néhány évtized alatt a közállapotok megítélésének mértékét elvesztette, minek következtében minden változtatást, mely a nemesi előjogokat érinthette volna, veszélyesnek tartott. De valóban nem is tudhatta, hogy abból nemcsak a kiváltságokra, hanem az összes nemzeti állapotokra

vonatkozólag mi történhetik. Az osztályérdek a nemesség szemében ugyan nagy súlylyal bírt, de éppenséggel nem áll, hogy e mellett az ország politikai és gazdasági érdekei azt egészen hidegen hagyták volna. Rendszeres tevékenységet ezek javára nem fejthetett ki, de ha akadtak egyesek, a kik konkrét módon megtudták mondani, hogy a helyzet javítására mit kell tenni, mindig nagyobb számmal voltak olyanok, a kik a haladásért s az alkotmány igazságosabb alapokra való helyezéséért lelkesedni tudtak. A nemesség zöme természetesen az ily eszmékért nem képes felmelegedni, mert hiszen kiváltságainak káros voltáról, egy két szűk körben olvasott írók kivéve, nem is világosította fel azt senki sem. A cenzúra ugyanis az eszméknek széles körben való terjesztését lehetlenné tette, a mihez még az is járult, hogy a tudományos irodalmi nyelvül használt latin korántsem volt alkalmas arra, hogy az agitatio közegéül szolgáljon. Érthető tehát az a szűk látkör és az a szűkkeblűség, mely ezen kor nemességét jellemezte. Jórészt megbocsátható ennél fogva az a balvéleménye is, mely szerint a nemesség kiváló állását egyedül előjogai biztosítják, és hogy miután a nemességnek feladata a nemzetet képviselni, azok a kiváltságok, mivel feltétlenül szükségesek, egészen jogosultak is. Erről még jobban meggyőzte azt a kormány koronként ismétlődő nyílt támadása az alkotmány, sőt a nemzeti lét alapjai ellen. Ez ilyenkor azután mindig nagy ellentállást idézett elő, mely a fejedelmi jogok érvényesülése érdekében történt előnyomulást többnyire visszaverte, de általa a nemesség bizalmatlansága csak fokozódott, félszeg felfogása pedig a legújabb kor ellentétes eszmeáram-; latai daczára azontúl is megmaradt.

A helytelen felfogások vádja alól a nemességet mindazáltal lehetetlen tökéletesen felmenteni. Az előjogainak, különösen, a közteherviseléstől való mentességnek védelme közben a nemzet valóban életbe vágó érdekeiről nem egyszer feledkezett meg, sőt az idegen hatalomnak azok számos biztosítékát maga szolgáltatta ki. A nemesség zöme e korban a régi alkotmány változatlan fenntartását dogmának tekintvén, a nemzet és államgazdaság fejlődése folytán múlhatatlanul szükséges reformoktól is makacsul idegenkedett. De az bizonyos, hogy ebben sokkal hibásabb a felső tábla, mely a

követek táblájának néha legjobb szándékból származott kezdeményezéseit is mereven visszautasította. Más kisebb fontosságú, főleg közgazdasági reformokat ellenben az alsó tábla tett lehetővé. Ezt első sorban a maga valódi és képzelt aprólékos előnyei, azt pedig kiváltképp az udvar óhajaira való tekintetek vezették.

Mindezek alapján összefoglaló ítéletem e részben tehát a következő: Az 1825-dik évvel bezáruló korszak képe Magyarországot nem tünteti fel olyan területnek, melyen minden tökéletesen parlagon hevert volna. A civilizációnak oly régi maradványai és újabb kezdeményei bőven léteztek itt, melyek figyelmen kívül hagyása az akkor élt nemzedék iránt nagy igazságtalanság, a következő javára pedig határozott részrehajlás lenne. Méltánytalanság volna az is, ha a haladás magvainak csiraképtelenségét következtetnek abból, hogy azok nem fejlődtek úgy, mint kívánatos lett volna, és nem tudtak általánosabb tenyészetet létrehozni. A magyarsággal szemben oly ellenséges indulat létezett éppen a leghatalmasabb és tényleg' intéző körökben, melyek minden szabadabb mozgást és minden lendületesb nemzeti haladást lehetlenné tettek. Nem tagadható azonban, hogy az elmaradottság okát nemcsak ez, sőt nem csupán a történeti fejlődés eredményét képezett állami és társadalmi feldaraboltság, hanem egyúttal az értelmesebb magyarság zömének közönye, felfogásának egyoldalúsága és korlátolt volta, ebből folyólag a megengedhetőnél és kimenthetőnél is nagyobb fokii önzése képezte.

Azonban az általan elhanyagolt, hátra maradt, elzüllött és úgy a bécsi kormány, valamint az uralkodó osztályok“ hatalma által elnyomott magyar nép rétegeiben, de különösen a középnemesség jobb érzésű részében nagyobb számmal voltak oly egyének, a kik minden jóért, szépért és minden nemzetiért is lelkesültek. Az új élet fakadása sok helyen észlelhető volt már ekkor. Csakhogy mindez nem tudott érvényesülni, mert elszigetelve lévén, a kölcsönhatás előidézésére képtelen volt. A társadalmi erők így legnagyobb részt meddők maradtak és szaporították azon elégedetlen elemek számát, melyekből ezen kornak majd lemondó, majd búsongva esengő közhangulata alakult. Ezt az állapotot vagy úgy lehetett megváltoztatni és jobbra fordítani, ha akadt volna valaki, a ki

azt a politikai nagy kőlapot, mely mindent elnyomott, anyagi hatalommal és okosan vezetett erős kézzel eltávolítja, ennél fogva a természetes s minden irányban megindulni kívánó serkedés legfőbb akadályát megszünteti. Vagy pedig úgy lehetett a nagy bajon segíteni, hogy az elnyomó politikai hatalommal megalkudva, ama kőlapnak daczára, vagy helyesebben mondva, annak bizonyos mérvű felemelésével oly tényeztet teremt, mely azután annak későbbi feldöntésére időjárával elég erőssé válhatik. Az első lehetőség megvalósulására az adott viszonyok között akkor, midőn Széchenyi fellépett, sőt még később sem volt kilátás. A magyarság a maga egészében anyagilag, szellemileg és erkölcsileg annyira el volt ernyedve, hogy ez irányban minden vállalkozás, még ha lett volna is arra való kezdeményező, okvetlenül balul ütött volna ki és csak újabb szerencsétlenségbe döntötte volna a nemzetet. Nem maradt tehát hátra más, min a második, tényleg be is következett lehetőség. De ez is csak úgy valósulhatott meg, hogy akadt a nemzetnek egy oly tagja, a kiben annak áldozatkész, önzetlen, sikeres tettekre lelkesítő szeretete felébredt, s a kinek szülése és legalább részben való követése által a nemzet a maga életrevalóságát akkortájt a legfényesebben bizonyíthatta be. Azonban az önzetlen faj- és honszeretet ez időben nem volt csak egy embernek dicső tulajdona. Egy egész sora létezett a hazafiaknak, a kik mint költők, írók, megyei és országgyűlési szónokok életüket is szívesen áldozták volna a magyar nemzet újból való felemelkedésének biztosításáért. Hanem erre irányuló reformeszméik, ha korszerűek is, csak részlegesek, vagy éppen olyanok voltak, melyeknek az életbe való átvitelével a nemzeti megújulás folyamatát czélszerűtlen dolog lett volna megkezdeni. Továbbá helyzetük, viszonyaik és személyes tulajdonságaik sem bizonyultak olyannak és nem jelentkeztek oly combinatióban, a minőkre e kornak valóban égető szüksége volt.

Eléggé nagyra nem becsülhető szerencsénknek kell tehát tartani, hogy gróf Széchenyi Istvánban a magyarságnak végre ilyen reformátora keletkezett. Ő ennél fogva összes egyéni és társas viszonyainak rendkívül kedvező volta folytán úgy tekintendő, mint a kit a nemzet újjászületésének vezetésére valósággal a Gondviselés küldött nekünk.

MÁSODIK FEJEZET.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN ÉLETE ÉS JELLEME REFORMÁTORI HIVATÁSÁNAK SZEMPONTJÁBÓL.

A nemzetgazdaságtan napjainkban legkiválóbb angol mive- Bevezetés-
lője, Marshall Alfréd, szerint azok a nemzetek bírnak
legtöbb kilátással a fennmaradásra, melyek tagjai közül
a legszámosabban hajlandók magukat feláldozni az egészért.
Ez alatt mindazáltal nemcsak a halállal való bátor szembe-
nézést, hanem az egész életre kiterjedő oly munkásságot is
kell érteni, melyet az egyén a nemzeti lét érdekében rendez
be és folytat. A nemzet iránti mindenre kiterjedő hűség: a
polgári erény, melynek fő jellemvonását az okos és czélszerű
odaadással minél jobban élni akarás, de ha a nemzet javáért
kell, esetleg minden dicsőségre való kilátás nélkül is meghalni
kész önfeladás képezi.

Nem volna az ember eszes, erkölcsös lény, nemzeti
társadalma pedig nem volna szerves alakulat, ha mindez
erőművi úton is elérhető lenne. A nemzet haladásához az
emberek belsejében többé-kevésbé élő, vagy szunnyadó
erkölcsi erők megmozgatása szükséges. Ehhez pedig mindenek-
előtt oly emberek kellenek, a kik a saját lelkületük meg-
nyilatkoztatása által azok húrjainak mintegy ^visszhangzó rez-
gését tudják másokban előidézni. — Különösen vagyunk
alkotva; reánk más, mint az emberi közvetlenül nem hat.
A nagy világot csak emberi képek alakjában ismerjük. Az
csupán mint emberi létünk színhelye érdekel bennünket;
hozzá való viszonyunk felismerése, bármily magasztosan nyi-
latkozzék meg, s nagy alkotója felé bármily vallásosan emel-
kedjünk is, benne való hitünk emberi lelkünk dicsőülésénél

nem egyéb. Az ókorban, melynek képzelme a kiváló férfiakból félisteneket teremt magának, az istenségek határozottan emberi alakot öltöttek. A félmivelt népek ezt kevesebb tökélyvel ma szintén utánozzák; sőt a miveit népek nagy zöménél is az antropismus különféle nyilvánítása csaknem kiirt-hatatlanak látszik. — Emberre tehát jó vagy rossz irányban csupán emberek képesek hatni, és pedig mindig csak úgy, ha annak lelkületét eszméik és példáik által befolyásolni s öntevékenységét megindítani képesek.

Az ily gondviselészerű férfiak küldetését senki sem jelölte meg találóbban, mint a „legnagyobb magyarmidőn azt mondta, hogy a vezérek nem tolhatják fel magukat erőszakosan ilyenekül. A vezérségre az emberek voltaképp születnek és azzá akkor válhatnak, midőn kötelességükhöz híven eszméik és javaslataik feltárása útján jelentkeznek. Galileire senki sem bízta, hogy a földnek saját tengelye körüli forgását találja ki, sem Newtonra, hogy a nehézkedés törvényét fedezze fel, sem Franklinra, hogy az égből a villámszikrát a zsarnokoktól pedig a bitorlóit jogart ragadja el. Ok halhatatlan pályájukat minden különös jogezim, protekció és kinevezés nélkül futották meg. De megbízásuk azért, és pedig a valóban legmagasabb helyről, mégis megvolt arra, hogy az emberiséget bizonyos irányokban fölvilágosítsák és vezessék. „A kik velem“ úgymond „nincsenek megelégedve, azoknak nem kívánok egyebet, minthogy nálam jobb tanácsot adjanak, nagyobb bölcseségre oktassanak, továbbá, hogy a saját példájok által jobban erősítsék meg azt, a mit hirdetnek. Akkor leg-hívebb tanítványuk én leszek és nem fogom kérdezni azt sem, hogy ki bízta reájuk ezt a szerepet?“ De hasznot a köz-ügynek csak az hajthat és vezér jogosan csupán az lehet, a ki lát ott is, a hol másokra nézve minden homályba van burkolva. Az önismeret és mások bizalma jelölheti ki az eltökélt akarattal bíró világos elmének a maga tekintélyes helyét. „Azonban egy hősiez érzelmű, erős agyvelőben oly vonzerő rejlik, hogy az, mint a nap a bolygókat, számtalan emberi lényt köthet magához“. Így azután meglesz hatalma is arra, hogy „egymaga jelölje ki századának útját, vagy nemzetének életét századokkal hosszabbítsa meg“.

A magyarságnak, mióta különféle népiségekből először

alakult nemzetté, mindazon korszakaiban, midőn emelkedett, ilyen irányadó vezérférfiai mindig voltak. Ellenben hanyatlásának összes korszakait a valóban előkelő szellemek hiánya jellemzi. — Egy ily nagy hanyatlás csaknem négy századdal ezelőtt. Összetörte ezt a nemzetet. Azóta minden bajunknak legfőbb forrása abban a körülményben rejlett, hogy a nemzeti létért való küzdelemben a múltak hibáit és hiányait nem tudtuk elég sikeresen jóvátenni és pótolni. Míg végre a XIX. század második negyedének köszönhetjük, hogy az a magyar nép töredékeit újból egészsze alakítván, a nemzetek sorába ismét beléphettünk.

Jó sorsunk úgy akarta, hogy e faj egy olyan kiváló férfiú születése s a maga iránti szeretetnek és odaadásnak benne való felébresztése által bizonyítsa be életképességét, a ki összes külső viszonyainál s szellemi és erkölcsi benső értékénél fogva minden nemzet keblében, ha ott születik, az igazi próféták, a valódi hősök és a korszakot alkotó reformerek sorába emelkedett volna.

Ha gróf Széchenyi István a nagy vallásos mozgalmak korszakában lát napvilágot, talán vallásalapító vagy újító lett volna: ha a nemzeti létért a harcztéren folytatott küzdelmek idején éri őt a férfi kor, valószínű, hogy vagy a nemzeti hadak diadalmas nagyjai között, vagy a Leonidasok és szigetvári Zrínyi Miklósook sorában szerepelt volna. De mivel Magyarországon oly korban élt, midőn az összetört nemzet részei rendi, felekezeti különbségek, territoriális szerkezetű igazgatás és kiváltságos osztályainak szűkkeblű viselkedése folytán az életérdekű szerves egységben összeolvadni képesek nem voltak, ő a békés reformok terén lett a nemzet első napszámósává.

Volt tehát valami igaz abban, a mit Kossuth Lajos a Kelet Népére válaszul írt könyvében mondott, hogy az őt megelőző korszak teremtette Széchenyit. Kétségtelen, hogy működésének kiindulási pontját és alapját az adott viszonyok és az általa itt talált állapotok képezték. De viszont az is igaz, hogy a Széchenyiben működött isteni szikra ezekre a viszonyokra és állapotokra annyira visszahatott, hogy ennek következtében ő maga teremtett egy új korszakot. Mert legnagyobb részt az ő működésének és példájának köszönhető, hogy az említett időszak alatt a hazafias, kötelességtudó s fen-

költ szellemi és erkölcsi tulajdonaiknál fogva becses férfiakkal egész gárdája keletkezett, a kik az általa megkezdett nemzetalkotást hathatósan előmozdítván, később nagy válságokon is keresztül törve, a magyarság nemzeti létét egyelőre ismét biztosították.

Habár a tizennyolczadik század utolsó és a tizenkilencedik első évtizedeiben, mint az előbbi fejezetben láttuk, a nemzet életének gyökereire mért csapások visszahatásaképp a magyarság sok kiváló képviselőjében felébredt volt már annak tudata, hogy a nagy átalakulás korszaka bekövetkezett, s költők, nyelvészek, történetírók, a nemzet képviselével megbízott követek, a megyék szónokai és közemberei mind számosabban hirdették is azt, hogy a magyarság akkori jelene sem dicső múltjának nem felel meg, sem a jövő fejlődésének szilárd alapjául nem szolgálhat: senki sem volt közöttük, a ki részleges reformeszméknél és ötletszerű javításoknál egyebet tudott volna felmutatni. — E mellett minél élénkebben éltek a nemzeti aspirációk a kiváló hazafiakban, annál nagyobb volt bennök a kétség is az iránt, hogy az előttük feltornyosuló nagy nehézségekkel szemben azok megvalósulása vajjon sikerülni fog-e valaha? A múlton és annak nagyságán való szeretetteljes, de bánatos csügghés, mely csak egy árnyalatban különbözött a csügghéstől, fogta el a kebleket és bénította meg az elméket. Az egész köz- és magánélet a pangás, legfeljebb az álmodozás s a nagyság utáni tehetetlen esengés jellegével bírt. E révedezés közben a fölfogások nem tudtak egymáshoz közeledni, a részek között századokon át fennállott visszavonás és széthúzás állandóan megmaradt s a néptöredékek hatályos kölcsönössége az ellentétek eltüntetésére alkalmas nagy harmóniában nem tudott helyreállani.

Ennek a nagy közszükségnek mibenlétét értette át és mentő gondolatát találta meg gróf Széchenyi István 0 volt képes legalaposabban felfogni azokat a tényezőket, melyek egybeműködése a nemzeti újjászületést maga után vonhatta. A bajnak és orvosszerének már felismerése és szabatos, tüzetes megjelölése is halhatatlan nevet biztosított volna neki, mert az ilyen eszme életképes nemzetnél később is kikéi és előbb-utóbb megtenni a maga gyümölcseit. De Széchenyi István nagysága az ilyen nemzeti vezéreszmék szerzőinek dicsősé-

généi sokkal nagyobb. Ő nemcsak belátta, hogy nemzeti lét nélkül a magyarság elpusztul, nemcsak felismerte képességét és hivatottságát az önálló nemzeti küzdelemre, nemcsak megállapította az eszközöket, melyekkel az e végből szükséges átalakulás keresztül is vihető, hanem teljesen átértve fájának jellemét, helyzetét és összes xűszonyait. s felismerve a saját erejét és kiváló állásának kötelességeit, ámbár tudta, hogy annak, a mire vállalkozik, minő nehézségei, sőt számos irányban mily nagy veszélyei vannak, sok mindenre kiterjedő előkészület után a nemzetalakításnak oly nagyszabású tervét állapította meg magában, melynek minden részlete lelkiismeretesen volt kidolgozva. — Hatalmas kezdeményeinek, melyekkel reformtevékenységét megindította, sikeres keresztülvitele e tervnek lényeges alkatelemét és lélektani mély megfigyelésre valló bevezetését képezte. Tudta ő jól, hogy reffonneszméitől közvetlen hatást csak úgy várhatott, ha azoknak hasznosságát a sok kétkedni hajlandó és minden áron kétkedni akaró kiváltságos magyar előtt kézzel fogható eredményekkel tudja bebizonyítani és ezáltal a kicsinylés minden nyilatkozatát elhallgattatni képes. E gyakorlati sikeres kezdemények nélkül Széchenyi annyi reformellenes tényező között hazánkban sohasem lehetett volna a helyzet urává.

És valóban nagy szerencsének mondható, hogy ő mindazon tulajdonokkal bírt, melyek a múlt század második negyedének elején az eredményes reform-tevékenység megindításához csakugyan szükségesek voltak. De viszont szerencse az is, hogy nem korábban jött, mert nem valószínűtlen, hogy az akkor még elő nem készített talajon nagyobb szabású működést éppenséggel nem fejthetett volna ki, és csaknem biztosra vehető, hogy ő is a Martinovics összeeskűvésbe bonyolódott kiváló férfiak sorsára jut, a kiket a még ki nem fejlődött, rendkívül erőtlen magyar közvélemény bámulatos közönnyel veszni engedett.

Ezután egy negyed század múlva azonban már elérkezett az ő ideje is, mikor mindazon tulajdonságokkal bírt, melyek a szellemek nagy áramlatának irányításához az adott viszonyok közt szükségesek voltak. A kiváltságos osztályok körében is kimagasló előkelő állása; történeti nagy neve, melyet reá a nemzet hálájával környezett atya hagyott; szár-

mazása mindkét részről olyan nemzetségektől, melyek a nagy áldozatokra is kész fajszeretetről voltak ismeretesek; családjának a nemzet és trón iránti egyforma hűsége, mely ugyan sok félreértés és kellemetlenségnek lett úgy őseire, mint reá nézve is kútfeje, de a mely nélkül az egyik vagy másik rész bizalmatlansága abban az igazságtalan, veszedelmes korszakban őt csakhamar elnémította volna; neveltetése, mely eleinte magyar volt, de folytatása nem itthon történt, minélfogva szellemi ruganyosságát sem a hazai akkori iskoláztatás, sem — a mint ő magát kifejezi — „más ifjúkori bűnök nem bénították meg“; a katonaságnál talált az a becses alkalom, mely részére az önfeláldozás, az altruizmus gyakorló iskolájává lett; a művelt egész külföldnek már ifjú korában történt ismételt beutazása alatt szerzett széles látóköre; tehetségének és hullámzó kedélyének a legbonyolultabb viszonyok között is csaknem látnoki intuitióban való tetőzése: küldetészerű kiválósággal képesítették őt a nemzet újjáalkotásának reformátor! hivatására.

A Széchenyi család története negyedfél század óta van összeforva a magyar nemzet viszontagságainak változatos alakulásával. E névvel történelmi emlékeink között akkor találkozunk először, midőn 1566-ban gróf Salm a török hadakra gyorsan ráütvén, Veszprémet és Tatát tőlük elvette, és az előbb említett várost két század gyalogsággal Széchenyi Mihály őrizetére bízta.¹ Ennek ivadéka volt Széchenyi György, a kit I. Lipót király 1697-ben a török elleni háborúban szerzett vitézségeért grófi rangra emelt. Egy másik Széchenyi György mint Pázmán Péter tanítványa Magyarország primásává lett² és unokaöccsével, Pál kalocsai érsekkel együtt, daczára annak, hogy közcélokra töméntelen pénzt, mintegy két millió forintot áldozott, a már főrangúvá lett Széchenyi családot gazdaggá is tette. Az előbbinek pénzén vásárolta meg ugyanis testvére 'Ferencz, Draskovich főajtónállónak sárvár-felvidéki

¹ Istvánffy történeti művének XXII-ik könyvéből Falk Miksa „Széchenyi István gróf és kora“ czimíű művében a 2. b. pont alatt erre vonatkozólag a következőket idézi: „Capto memorabili celeritate Veszpremio Salmensis Micbaelem Széchenyium ibi reliquit, locum que ei cum sua equitiim túrnia ac dncntis peditibus, tuendiun commendavit.

² *Wurzbach*: Biographischcs Lexicon, 41. kötet.

uradalmát, melytől a Széchenyiek ma is használt nemesi előneve származik. Mindezen kiváló férfiak készek voltak életüket és vagyonukat feláldozni a trón javára; de mindig bírtak annyi bátorsággal, hogy szembe szánjanak vele is, ha a nemzet érdeke azt úgy kívánta. Az udvar soha sem találta őket, a mint nem egyszer remélte és elvárta tőlük, kész eszközöknek az ország jogai és szabadságainak megcsonkítására, így azután nemzedékek alatt fejlődtek ki a Széchenyiekben a következő jellemvonások: inély vallásosság, odaadás a közügyek iránt, loyaltás a fejedelemmel szemben, de egvszersmind saját érdekeik által soha, e nem homályosított bensőségekbⁿ nyulvánuló szeretet és hűség a nemzet iránt.

Ebből a családból származott István atyja, a maga korú- Grófban annak már csak egyetlen férfi tagja. A mosonymegyei Széplakon 1754. évi April. 28-án született gróf Széchenyi Ferencz is, a ki a bécsi Teréziánumban neveltetvén, a Mária Terézia nemzetietlenítő udvari politikája által megindított áramlatba került. Az állam szolgálatára teljesen képesítve lévén és tehetsége II. József császár által is felismertetvén, 1784-ben gróf Eszterházy Ferencz h orvát bánnak, aki akkor egyúttal magyar udvari kaneczellár is volt, helyettesévé és egvszersmind a báni tábla elnökévé neveztetett ki. A harmincz éves fiatal ember ezután csakhamar egy másik küldetésre szemeltetett ki, mert a következő évben a három magyar és két szlavón megyéből állott pécsi kerület királyi biztosává lett. E küldetéseket azért vállalta el, mert meg volt arról győződve, hogy az országnak a koronázatlan fejedelem által megindított reformra szüksége van ugyan, de remélte, hogy ennek bizalmát megnyervén, másokkal együtt talán sikerülhet neki az alkotmány és a nemzet önállóságának kedvező irányba terelnie őt. Midőn ebbeli várakozásai hiúknak bizonyultak, oly határozott követelésekkel lépett fel az ország érdekében, hogy a hű szolgának tartott férfiú eljárása felett az udvarnál elbámultak és ő kegyvesztetté lön. Széchenyi Ferencz harminczkét éves korában nem késett mindezek folytán, habár valóságos titkos tanácsosnak is megtették már, elhagyni hivatalait, sőt az udvar köréből is tökéletesen visszavonult. Ekkor utazni ment, részint, hogy szórakozzék, részint, hogy tanuljon és mindenféle magyar vonatkozású könyveket, térképet,

érmeket és régiségeket gyűjtsön. Ezen gyűjteményeit később is gyarapította, különösen akkor, midőn II. Lipót uralkodása alatt a trón és nemzet közötti békét állandóan helyreállítottnak hívén, ismét kilépett a közélet terére s helyét a főrendi táblánál elfoglalta. Ekkor történt, hogy az uralkodóházzal közel rokonságban lévő nápolyi királyi párnak az annyi ideig szünetelt törvényhozás megnyitási ünnepélyén való részvételét a magyar országgyűlés megörökíteni óhajtván, annak emlékére érmet veretett, melynek személyes átnyújtásával gróf Széchenyi Ferenczet bízta meg, a ki e küldetésre saját költségén vállalkozott is. Megfelelő előkészületek után és kellő kísérettel felszerelve ment Széchenyi Ferencz Nápolyba, útjába ejtven Olaszország nagy közmívelődési gyúpontjait, a hol mindenféle becses dolgokat szerzett össze, melyeket később. 1802-ben, és pedig miután azokat a maga költségén rendeztette. a könyveket és okleveleket pedig katalogizálta és azok címjegyzékeit 14 vastag kötetben kinyomatta volna, a nemzetnek ajándékozott, miáltal a magyar nemzeti múzeum alapját vetette Gróf meg. Ezen utazásának folyama alatt született 1791 évi szeptember 21-én legifjabb fia, István, a ki nevét, az első magyar születésc. királyé után kapta, és a ki általános hit szerint a bécsi Herrengasse 18. szám alatti házban, mások szerint az ottani Augartenben volt császári palotában pillantotta meg a napvilágot, a melynek kényelmét a császár és király az érdekes férfiú felesége részére ezen állapotában felajánlatni rendelte.¹ Évek teltek el ezután, melyek alatt Széchenyi Ferencz csak az által adott életjelt magáról, hogy a francia háború vitelének költségeihez nagy mennyiségű termények adományozásával. pénzáldozattal és katonaság kiállításával vagyoni dús erejéhez mérten hozzájárult. Az új király látta ekkor, hogy gróf Széchenyi Ferencz még sem forradalmár, hanem csupán nemzetéhez is hű hazafi. Felkerestette azért őt magányában és 1798-ban Somogy vármegye főispánjává, a következő évben a hétszemélyes tábla ülnökévé és elnökhelyettesévé, majd pedig magyar udvari főkancellárrá nevezte ki. Áldozatai a folyton tartó háború céljaira nagyon jól estek a mindig üres hadipénztárnak később is, a fejedelem pedig meg volt hatva azok

¹ *Wurzbach*: Biographisches Lexicon 41. kötet, 252. 1.

által, miért is 1807-ben a legnagyobb kitüntetésben, az arany gyapjú-rend adományozásában részesítette őt. De az ő szívét az udvar evvel sem tudta teljesen megvenni, mert a mint Ferencz császár és király német tanácsosaira hallgatva szintén törvénytelenégeket kezdett elkövetni, makacs szembajának előtérbe tolásával és ürügve alatt végleg visszavonult a magán életbe. Azontúl csak ott kifejlődött misztikus vallásos érzelmeinek élt, melyek később úgy erőt vettek rajta, hogy lehangoltságát csaknem a búskomorságig fokozták. Kettőben ez mindazáltal nem akadályozta őt: a közjótékonyságban s családi ügyeinek rendezésében. Az elsőnek fényes tanúbizonyságát képezi az az áldozatkész könyörület, melylyel 1817-ben több ezer embert mentett meg az akkor igen nagy mérvben fellépett Ínség következtében őket fenyegetett éhhaláltól. De buzgó katolikus létére sem feledkezett meg a keresztényi türelmességről, mivel tizennyolcz protestáns községének lakosait úgy a mondott évben, mint általában támogatta, sőt a lelkészek és tanítók megélhetésének biztosítása végett a református egyházak céljaira mindenütt ingatlanokat is ajándékozott. — Családi ügyeit pedig akkép rendezte, hogy az őseiről reá szállott nagy birtokból három hitbizományt alkotott és azokat Lajos, Pál és István fiainak s ezek törvényes fiutódainak hagyta, míg leányait, névszerint Fannyt, férjezett gróf Batthány Miklósaét, továbbá Zsófiát, férjezett gróf Zichy Nándornét, másként elégítette ki. Kedvencz — legkisebb — fiának, a kiról mindenki azt tartotta, hogy midőn ő még fiatal volt, hozzá nagyon hasonlított, legkedvesebb uradalmát és nyári lakóhelyét, Czenket hagyta a maga szomszédos községeivel együtt. — A most élő összes Széchenyi grófoknak Ferencz az ős atyja. Nagy családnak lett alapítójává s nemzetségének díszére és hírnevére mindig sokat adott. Így például ő építtette a czenki mauzóleumot is, a hová őseinek, köztük az említett főpapoknak hamvait szintén átvitette. Gazdasági dolgait, daczára lelke folytonos gyöngülésének, állandóan jó rendben tartotta, habár az 1811. évi devalvatio sok kárt okozott neki is. Fiainak néha túlzott költekezéseit szigorúan ítélte el és különösen István, mint leveleiből láthatni, ifjonzc korában az ő dorgáló szavai miatt nem egv keserű, de később javára váló könnyet ejtett.

Ő volt az, a ki fiai számára azok életpályáit megválasztotta. Lajost otthon tartotta, hogy gazdálkodjék, Pált és Istvánt ellenben katonának kívánta nevelni. Különösen az utóbbinak a háború alatt tanúsított hősiei magaviseletében nagy kedve telt, és büszke volt reá. De az évek telvén, gróf Széchenyi Ferencz testi és szellemi hanyatlása mind gyorsabbá lett, minek folytán 1820. évi deczember 13-án hatvanhat éves korában meghalt.

Széchenyi István igen szerette és nagyrabecsülte atyját.

Nemcsak ifjúkori leveleiből, hanem évtizedek múlva kiadott egyik művéből is kitűnik ez, a hol¹ elmondja, hogy még mint gyenge fiú sokszor látta őt búba merülni. Már akkor az a gondolat villant át lelkén, hogy a házi és családi bajoknál nagyobb érdekű keserűségeknek kellett e szép, de sokak által félreértett jellemű férfit szomorítani, mert amazok gyötrelmeit az Epictetos elveivel megbarátkozott és keresztény gondolkozása által kiváló ember mosolyogva tűrte volna. De akkor a fiú nem bírta e kínokat felfogni, pedig be nagyok lehetnek azok. Csak később tudta meg, hogy atyja nemzetünk hanyatlása felett búsongott, mert meg volt arról győződve, hogy a magyarság akkoriban napról-napra süllyedvén, elkerülhetlenül a végpusztulásnak megy elébe.

Édesanyja gróf Festetich Juliana, korábban Széchenyi Ferencz József nevű bátyjának özvegye, szintén lelkes magyar úrasszony és nővére volt a keszthelyi Georgikont alapított gróf Festetich Györgynek. E hölgy magyarságáról, fiához való viszonyáról és iránta táplált várakozásairól egy nemrég napfényre került kézirat tanúskodik,² a melyben egy somogyi ügyvéd gróf Széchenyi Ferencznél tett látogatásáról ad számot. Körülményesen mondja el abban, hogy 1818-ban miként jelent meg két ízben is a gróf bécsi lakásán, a hol február 16-án, a grófné nevenapján, ebédre volt hivatalos. De jóval korábban kellett megjelennie, mert az anya őt nagyon hasonlónak találván István fíjához, általában és különösen a somogyi dolgokról bővebben akart beszélgetni vele. Ekkor azt mondta,

¹ Kelet Népe, 6. és 7. 1.

² Mészáros János kézirata a M. Tud. Akadémia Széchenyi-múzeumában.

hogy Istvánnak „a katonaság nem igazi pályája.“ „Egészen én neveltem őt; legkedvesebb növendékem. Ismerem szellemét, lelkületét: szívvel lélekkel magyar. Meg fogja látni, hogy olyan hazafi még nem volt Magyarországon mint ő. Különös szeretettel] viseltetik irányomban; most bizonyosan itt lenne, nevem napját sokért nem mulasztaná el; azonban Angliában van, s engedelmemmel nemsokára Amerikába utazik.“

A tiszteletre méltó matróna ezután elmesélte, hogy Keszthelyen született, s férjével a legboldogabb időt Somogybán, Marczaliban töltötte. Most is szívesebben lenne ott, de a körülmények Bécshez kötik őket. Kérte aztán a somogyi ügyvédet, hogy ismerkedjék meg fiával személyesen, ezen beszélgetésüket írja le és ha ő már nem lesz a világon, mert érzi, hogy nem sokáig fog élni, mondja el neki, a mit anyjától hallott róla. — A nevezett ezt 1834-ben egy alkalommal meg is tette, és Széchenyi István anyja szavainak hallatára feltűnően elérzékenyedve könnyezett, de nagyon kérte az ügyvédet, hogy erről senkinek se beszéljen. Mutatja ez, hogy mint meglett férfiban is mily érző szív lakott benne; de azt szintén tanúsítja, hogy édes anyjától zsenge korában minő irányt nyert.

Különben a Festetits-család hazafiasságát a már említett György grófnak (1754—1819) nemcsak a mezőgazdasági ^{Nagybátyja.} oktatásért és a Ludovicum céljára tanúsított áldozatkészsége, hanem az is tanúsítja, hogy ő mint ezredes első sorban írta alá 1790. évi július 12-én az országgyűléshez a báró Graeven nevű magyar ezred tisztikara által intézett azt a kérvényt, melyben a végből folyamodtak, hogy az alkotmány fenntartásának lehető biztosítása érdekében a magyar ezredék béke idején mindig a hazában tartassanak, tiszteknek azoknál ezentúl kizárólag magyarok nezeztessenek ki s szolgálati és vezénynyelvök is a magyar legyen. E lépésért gróf Festetits Györgyöt más ezredhez tették át, később pedig e miatt a katonai pályáról is kénytelen volt lemondani.

Ezen visszavonulása után kezdődött valóban közhasznú működése. Thaer tanácsával élve 1797-ben alapította a Georgicont, azt szépen, a tudomány akkori állásának megfelelően szerelte fel, nagyobb földterülettel is ellátta, a saját uradalmát pedig a legészszerűbb módon rendezte be. 1814-ben

kezde tartani a Helikon-ünnepeket, melyek alkalmával a nemzeti irodalom és hazafias tevékenység akkori legjelesb férfiai gyűjtötte maga köré. A nemzeti ügy apostolainak találkái voltak ezek az ünnepélyek, melyeket Berzsenyi, Kazinczy és Virág megénekeltek.¹ Az írókat különben nemcsak vendéglátással tisztelte meg, hanem többször önként, vagy ha nagy szorultságukban azok hozzá fordultak, anyagi támogatást is nyújtott azoknak, így például Kisfaludy Sándornak a költeményei olvasása által élvezett szellemi gyönyörért egy drága hátsólvat küldött, Kazinczy Ferencz pedig, midőn a fogságból hazatért, 1802-ben, tőle ötszáz forintot kért és hihetőleg kapott is.² Deák Ferencznek egy Szász Károly által említett³ nyilatkozata szerint gróf Festetics György azonban nagyon sarcasticus ember volt. Ezt a vonást tehát unokaöcscse úgy látszik anyai ágon örökölte. De általában azért, a mit ez oldalról kapott, Széchenyi István mindig nagyon hálás volt, mert például 1817. évi május 1-én édes anyjának albumába azt írta: „Te oktattál, tanácsoltál. Te plántáltad szívembe a jót, melyben vagyok s leszek, s a mily csekélyt Isten, Uram, s Hazámért utóbb teszek, a Te munkád!⁰¹ Toldy Ferencznek később Széchenyi maga mondotta, hogy szülei vele, ha csak lehetett, mindig magyarul beszéltek. Ilyen szülőktől származott „a legnagyobb magyar.“

Gyermek éveiről aránylag sokat tudunk. Szülei a telet Bécsben, a nyarat Czenken és Somogybán töltötték. Istvánnak első fejlődéséről egy pár érdekes adat található abban a két albumban,⁵ melyek Fanny nővérének a család összes élményeit torzképező s 1800—1820-ig terjedő rajzait és vízfestményeit foglalják magukban. Ezen képek az akkori urak, polgárok és parasztok életmódját, szokásait, azok viseletét oly híven és változatosan tüntetik fel, hogy művelődéstörténeti szempontból is becsesel bírnak. Azon osztrák-német-francia szellemű társadalmi életről, melyet száz évvel ezelőtt magyar főuraink

¹ *Galgóczy Károly*: Az O. M. G. E. Emlékkönyve, 1879. 35, 36. 1.

² Szemere-tár I. kötet.

³ *Szász Károly*: Az akadémia alapítása, ez. m.

⁴ *Toldy Ferencz* Összegyűjtött munkái, II, 411. 1.

⁵ Azok jelenleg gróf Széchenyi Imre birtokában vannak, a ki szives volt figyelmemet felhívni reájuk és tartalmukat közölte is velem.

közül még a leghazafiasabbak is folytattak, e képek minden leírásnál jobb és találóbb fogalmat adnak. A sok mulatság, kirándulás, a számos fogat, nagy szolgaszemélyzet, de a mai felfogás szerint nagyon is nyárspolgáriás kényelem, melyet élveztek, a patriarchális családiasság, a napirenden levő tréfálkozás és bohóságok üzése, melyek azonban náluk csak még szorosabbá fűzték az összetartozás kötelékeit: mindezen állapotok, tulajdonságok és cselekvények szingazdagon vonulnak el az említett album lapjainak forgatói előtt és visszavarázsolják őt abba a korba és azon körbe, midőn és a hol a kis „Stefidnek (Steffler) gyermek és fiú évei teltek Mélyen vésődtek az itt nyert első benyomások az ő fogékony leikébe. Midőn a szülői házból távoznia kellett, ez nagyon fájt neki és leveleiben vissza-visszasír oda, a hol talán egyedül volt boldog az életben, mert midőn azt elhagyja, megkezdődik egészen haláláig szakadatlanul tartott óriási küzdelme és mártíromsága.

De nemcsak ő szerette hozzátartozóit, hanem azok is rendkívül ragaszkodtak hozzá és becézték őt. Minden csoportos képen kiváló hely és valamely szeretetteljes kedveskedés jut ki Istvánnak, jelélül, hogy úgyis mint szeretett gyermek és testvér, úgyis mint legkisebb fiú az egész háznépnek kedvence volt.

A nevelői tisztet Liebenberg János¹ tölté be mellette, Nevelője, a ki egy szlavóniai német családból eredt s gróf Széchenyi Ferencnél előbb titkár volt. Később István nevelője lett, midőn pedig ő a katonai pályára lépett, uradalmait igazgatta és pedig egész a volt nevelőnek 1853-ban bekövetkezett haláláig. Liebenberg szigorú gazdálkodási rendszere, mely Széchenyi Istvánban kivált a takarékoságot fejlesztette, és jó modora igen gyöngéd viszonyt teremtett közöttük. Széchenyi atyai legjobb barátjának tartotta őt. A később nem csekély adósságokkal terhelt fiatal huszárkapitány háta megett mindig ott állott Liebenberg szelleme, s midőn amaz a zajos élet örömeit élvezte, nem szűnt meg őt pénzügyeire figyelmeztetni, s csak hogy takarékoságra szoktassa, gyakran megtagadta költségei rendelkezéseinek teljesítését, sötétebb színben

¹ *Majláth Béla*, „Gróf Széchenyi István levelei“ cz. mű. 1. 1.

festvén előtte vagyoni helyzetét, mint a minő az valóban volt. Széchenyinek későbbi gazdaságos életmódján végig vonúl ama vezérfonál, melyet Liebenberg adott kezébe s melyért haláljának oly szép és megható jelei láthatók Széchenyi azon leveleiben, melyeket 1817-ben Milánóból intézett hozzá. Liebenberg Széchenyi kívánatára azután nevét Lunkányira magyarosította, midőn egyúttal a lunkáspriei előnév jószágadományozásával magyar nemességet is nyert 1831. január 14-én.¹

Ha szülein kívül gyermek éveit alatt Istvánra valaki mélyebb befolyást gyakorolt, akkor bizonyára ez a nevelő volt az. Széchenyi folyton ragaszkodott is hozzá és őt élete fogytáig maga körül tartotta, halála után pedig Czenk magyar község köztemetőjében, közel a Széchenyiek mauzóleumához, adott hamvainak örökös pihenő helyet.

Liebenbergre nézve igen jellemző az a Pesten 1803. évi deczenber 27-én kelt levél, melyben Széchenyi Ferencznek kifejti, hogy miért tartja helyesebbnek, ha az általa már nagyon kiváló tehetségűnek felismert István gróf otthon tanul és nyilvános iskolába nem jár. Szerinte az ilyen törekvő ifjú a másokkal való féktelen versenyzés következtében, ha, a mint hihető, mindig győztesnek fogja magát látni, fennhézóvá lesz, a mi jellemének csak kárára válhatik. Igaz, hogy emberekkel is kell a növendéknek érintkeznie; de erre a Széchenyi-házban úgy is elég alkalom van. Ugyan e levélben írja a nevelő: „Jól tudta kegyelmes Uram, hogy egy idegen csak idegen szokásokat, idegen dolgoknak és történeteknek tudását és tsndáltatását és sokszor csak fesslett indulatokat adhat, nem pedig kedves hazánknak és hajdani szokásainknak és rendelkezéseink, törvényeinknek abból származó betsültetését és szeretetét. És vagyon-e a társaságos erkölcsök között neme-sebb a haza szereteténél? Ezt jól tudván, legelső volt Excel-lentiád, a ki a hazának tiszta szeretetétől vonattatván, drága magzatjait hazafiakra bízta és másokat hasonló tselekedetre serkentett.“

¹ *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István és Sopron vármegye. Budapesti Szemle, 1902. októberi szám 32. 1.

Ugyanekkor, egy nappal előbb, magyar levélben köszöni Széchenyi⁶ meg atyjának István a magyar nemzetnek általa ajándékozott magyarig könyvtár 14 kötetre terjedő lajstromát, melyet „gyenge ideje veiei. mellett nem is érdemel meg, és nem tudhatja megítélni ele- legedően annak becsét⁹, mégis adott belőle neki atyja, hogy az ő „példáját kövesse és édes Hazájának boldogságát, a mennyire tőle kitelhet, „előre mozdítsa/

Liebenberg részére az atya tizenegy évi nevelősködésé- nek betölte után az időközti ellátáson kívül 1801-ben, a mi akkor nagyon szép összeg volt. 6000 irtot biztosított és az illető okmányba magyarul a következő szavakat írta: „Lieben- berg azon planum mellett, melyet szeretett fiainak nevel- tetésére adtam, nemcsak szorgalmassal!, hanem fiainak külö- nös előmenetelével és kívánságomnak megelégtetésével járt el.“ Gróf Széchenyi Istvánnak gyermekkorában, egy 1803. évi november 29-iki levele szerint Révai Miklóssal is volt érint- kezése, mert e levélben azt mondja: „most mink tamiljuk az architektúrát Révai főtisztelendő úrtól, a ki gyönvörűen tud rajzolni, a ki a magyar nyelvnek professora.

Az első gyermekségében Széchenyi tehát kiváló haza- fiak befolyása alatt állott. Az erkölcsi nevelés, melyet kapott, kétségkívül jó, de az oktatás atyjának minden gondossága mellett sem volt olyan, mely alkalmas lehetett volna arra, hogy őt a politikai pályára készítse elő. Atyja, mint láttuk, nem bízott a nemzet jövőjében, tehát fiát nem is akarta politikussá képezni. E pályán maga boldogtalan lévén, a sok csalódástól, mely őt e téren érte és az általa ott kiállóit izgalmaktól, gyer- mekeit. a kik .abban az irányban szerinte úgy sem használ- hattak a hazának, meg akarta kímélni.

A francia háború azonban oly fordulatot vett, hogy Széchenyi Ferencz csupán anyagi áldozatokkal nem vélte kötelességét hazája iránt leróhatni, azért fiait a katonasághoz küldte, hogy annak kötelékében igyekezzenek honfiúi köteles- ségöket teljesíteni ők is.

Első tanulmányairól maga Széchenyi István nem sokat tartott. Naplóiban erre vonatkozólag azt írja, hogy „a mit neveltetésemnek lehetne nevezni, az már tizenhat éves korom- ban félbeszakadt. Mikor a francia háború kiütött, beállottam a magyar felkelő hadsereghez, mint főhadnagy. Ugyanezen

minőségben mentem át később a huszárokhoz. Testileg meghíztam ugyan, de lelkileg olyan tudatlan maradtam, mint voltam előbb. Nemcsak a szolgátról nem volt a legkisebb fogalmam sem, de orthographice sem tudtam írni.“

Még később sokkal tüzetesebben nyilatkozik az akkori szellemi erkölcsi elmaradottságról.

„A mennyire emlékezetem engedi, — s emlékezetem nagyon is jó, — mostani kimondhatatlan kínjaimnak is legpezsgőbb forrása az, hogy nem tudok felejteni, egész azon időpontig, mikor betöltött 17 éves korom előtt katonává lettem, semmi, de a legkisebb sem történt, a mi arra vezetett, vagy ingert adott volna, hogy saját magammal megismerkedjem. Mikor legelőször gyóntam és nekem többek közt azt mondták, hogy nem lehet nagyobb bűn, mint valami vétket eltitkolni s mégis áldozni, és többek közt azt is állíták, hogy áldozás előtt valami eledelt, sőt csak egy csepp AÜzet is lenyelni szintén kimondhatlan nagy bűn: akkor tele voltam száz meg száz scrupulussal. Egyéb útmutatást nem adtak, mint hogy vizsgáljam meg belsőmet, vájjon a „kisbíró“, magyar közbeszéd Szerint így nevezték a lelkiismeret sugallását, nem vádol-e valamivel? Én akkor azt sem tudtam, mi tulajdonképp a bűn és mennyire lehet körülmények és indító okok miatt valamely bűn könnyebb és súlyosabb. Gyakran oly nagy lelki zavarba estem, hogy számtalan bűnöket gyóntam meg, melyeket soha nem követtem el, csakhogy véletlenül egy se maradjon emléketlenül. Áldozás előtt pedig a világért nem öblítettem volna ki számat azon félelem miatt, hogy a legnagyobb vigyázatom daczára egy homeopatikus dosis víz mégis lecsúsztatna gégémem, és én valami égbekiáltó bünt kövessék el.

És azon papok közül, a kiknek gyóntam, mondhatom egyetlenegy sem adott valóságos és hasznos tanácsot!¹

Ily készültséggel lépett ki az életbe, mely őt minden mesternél jobban volt hivatva kinevelni.

József nádornak egy meglevő és Orosházáról 1809-ben márczius hó 26-án kelt leveléből tudjuk, hogy atyja két ifjabb fiát a vezérkarhoz szerette volna bejuttatni. Ezt azon-

¹ Önismeret. 10—11. II.

ban nem bírta kieszközölni és így kerültek ők az említett év tavaszán a sopronmegyei nemesi insurrekcióhoz.

Ez időtől fogva gróf Széchenyi Istvánnak számos német levelét bírjuk, melyeket jelleme kialakulását tanúsító megbecsülhetetlen okiratoknak kell tekintenünk. Azokból látjuk, hogy minő lélek lakott ebben a gyermek-ifjúban, a kinek benyomásokat könnyen elfogadó mély kedélye a nagy reformátor alap tulajdonságait gyermekded zsenieségökben is mindenkor feltünteti. Átható esze, gyors felfogása, józan ítélete, mély érzése, a szép, nagy és szent dolgok iránti szeretető s tisztelete, önfelelt kötelességtudata, nagy elhatározásokra való bátorsága, azok kivitele közben pedig határtalan áldozatkészsége és vakmerősége; de viszont töprengő, önkínzásra hajlandó s a nagy felindulások hullámain majd rengő, majd hányatott természete is: mind mind szemünk előtt állanak a gyermek főhadnagyban is.

Már 1809-ben ápril. 11-én azt írja a táborból atyjának, Tábori hogy nem szavakkal, de tettekkel akarja bebizonyítani, hogy Jog-bő*], mily hálás. „Minden a mi enyém, vérem és életem a királyé s egyedül az a tudat, hogy becsületesen cselekedtem, maradjon meg számomra. Erényesen eljárni legyen jelszavam. Arról az egyről biztosítom atyámat, hogy a haza és király iránti kötelességemnek mindig eleget fogok tenni⁴ Valamivel később ismétli ezt a győri táborból, írván, hogy a veszélytől mitsem tartva bátran megy a halál élébe. Elhatározása a régi: szülei nyomdokain akar haladni! Mily édes lesz majdan a gondolat, hogy kötelességét teljesítette, ha a háború után tudni fogja, hogy egészségét és életét kockáztatva védelmezte a hazát.

A mondott év ápril. 7-én neveztetett ki a felkelőkhöz főhad-^{Főhad-}nagygyá, és ezredesétől édes atyja már május 18-án dicséretekkel telt levelet kap, melyben az István fiának katonai bátorságáról és önfelelt odaadásáról áradozik. Egy őrnagy levelében pedig azt az adatot találtam, hogy a nádornak, továbbá Károly főhercegnek rendkívüli bátorsággal és ügyességgel igen fontos híreket vitt át a Dunán. Még ugyanazon évben, augusztus 26-án, egy napiparancsban megkapja a király legmagasabb elismerését is. A következő évben május 26-án Wlassics ezredes azt írja atyjának magyarul, hogy „minden Erkölcse ezen Ifjú Úrnak olyan, hogy a Hazának és

Excellentiádnak reménységeit bőven fogja teljesíteni.“ Július 3-án ő maga Pestről ír és arról biztosítja szüleit, hogy szomoruságot nem fog nekik okozni, mert ereiben az ő vérök foly.“

A rendes hadsereghez való átlépése után neki is menni kell a huszárokkal mindenfelé. Első vidéki tartózkodása Arad megyébe esik. Innen, nevezetesen Világosról, kilencz levelet atyjához, melyekben a jellemét feltüntető közérdekű helyeken kívül az azon korbéli ottani viszonyokról is foglaltatik egy és más. Így például 1810. évi július 21-én azt írja Világosról, hogy társaival együttesen sokat szenvednek, mert lakásviszonyaik és az istállók is igen rosszak itt. Neki csak másfél öl hosszú és ugyanoly széles butorzatlan szobája van, s a kocsiszínekből kellett a lovak számára férő helyeket csinálni. Azelőtt itt soha sem volt rendes katonaság; továbbá a lakosság míveletlen oláhokból áll. Ezek oly hátra vannak, hogy habár a legjobb és legszebb földeket bírják, azokból semmi hasznuk sincs, mert nem tudnak gazdálkodni, sőt még elfogadható módon főzni sem. Folyton rossz juhsajttal s kenyérrel elégszenek meg és jobb eledelt a mamaligánál nem ismernek. A katonák is kénytelenek ezekkel beérni. A tisztek nem étkezhetvén a parasztokkal, eleinte a rettenetesen rossz és drága vendéglőbe jártak, később azonban saját maguknak főztek. De helyzete csakhamar megváltozik, mert 1810. évi július 28-án már azt írja, hogy jobb lakása van; társaságával is elégedettebb, miután a Világostól nem messze lakó Edelspacher alispán szép házat tart, kedves fiai vannak. Az ottani társaság többi tagjai is kellemes emberek. Szabad idejét e társaságban, továbbá vadászattal és olvasással töltötte. Rövid ideig erre Nagyváradon és a Szeremségen is megfordulván, újból visszament Világosra.

Leírja a vidék szépségeit, melyek kedélyét megragadták. Dicséri az ottani tüzes, édes borokat.

A tájék, különösen a Fehér- és Fekete-Kőrös köze nagyon megnyerte tetszését. Szerinte „az olyan szép, mint az ifjúság; mindent bőven terem, de a burján is gazdagon nő rajta.“ Augusztus 24-én azzal a hírrel lepi meg atyját, hogy magyarádi szőlőbirtokossá lett. Nemsokára 3—400 akó bora is lehet arról a szőlőtájról, melyet a camaralis praefectus ajánlatára kiosztott területből azzal a feltétellel, hogy egy

kis pénzbeli szolgáltatást fizet évenként a kincstárnak, örök tulajdonul ő is kapott. Örvend, hogy honfitársai így megbecsülték őt. Már több ezer forintot ígérnek birtokáért, de nem adja oda, hanem még azon évben beülteti, mert késő vénségében is büszke lesz arra, hogy már ily ifjan aquisitor volt. Milyen szép jövedelme lesz; épp úgy, mint a többi uraknak. Rövideden leírja azután a Magyarád és Ménes vidékén szokásos szüreti ünnepélyeket, tűzijátékokat és vigalmakat.

Különben Aradmegyéből írt levelei is telvék annak biztosításával, hogy vallásos tiszta érzelmét, erkölcsét és jellemét megőrizni főtörekvését képezi. Ha valakin segíthet, azt szívesen teszi, s jó cselekedeteinek netáni fájdalmas következményeit nem veszi számításba. Annyi jót akar tenni, a mennyire csak képes s nem azért, hogy barátokat szerezzen magának, mert tudja, hogy a jótétemény csak hálátlanságot von maga után, hanem mivel mindenki felebarátja. Ebben a pusztaságban, távol a miveit emberi élettől, csendesen telnek napjai s legboldogabb pillanatai azok, melyek alatt szüleire gondol.

A következő évben ezredével már Csehországban tartózkodik. Hohemnathból 1811. évi október 1-én írja, hogy „mindenki, a ki úgy gondolkozik, mint ő, szükségképp kénytelen életét a közügynek szentelni. Az embernek türelmesen kell sorsát viselni és készségesen elfogadni a gondviselés útmutatását“. Egy másik levelében büszkén említi, hogy honfitársait az akkori országgyűlésről kiszivárgott hírek folytán mennyire dicsérik mindenfelé, „Valóban ők méltók is a magyar nevet viselni, mivel készek segíteni a királyon és hazán“.

Van Széchenyi ifjúkori levelei közt egy csomag, melyet atyja gyűjtött össze és arra sajátkezüleg írta a következőket: „István fiának levelei azon időből, midőn egy Európára nézve döntő fontosságú háborúban 1813. és 1814. folyamán a szövetségesek csapatait vezénylő herceg Schwartzemberg Károly oldala mellett dicsőséggel szolgált és becsülettel küzdött“.

Ha szükséges lehetett a magasbrendű iskola arra, hogy a Széchenyi altruismusát teljesen kiképezze s odaadását és önfeláldozó természetét nagyra növelje, akkor ez a kor- a szövetszaktól alkotó és világtörténelmi fontossággal bíró hadjárat bizonyosan az volt. Ez alatt a saját magáról való megfele- mellett.

kezésig menő áldozatkészségben úgy gyakorolhatta magát, hogy ezek az erények jellemének igazán eltörülhetetlen, sőt valósággal uralkodó vonásaivá lettek.

E leveleiben számot ad életmódjáról, a fáradalmakról, melyeken keresztül ment és a veszélyekről, melyek oly gyakran fenyegették őt. Sok mindenről beszél még, de a magára vonatkozó legnagyobb dicséreteket csak érinti. Azokat mások, e részben nála illetékesebbek, mondták el róla.

E szolgálati viszonyban feladata eleinte az volt, hogy egész nap feszülten várakozzék arra, a mit a herceg-fővezér parancsolni jónak lát. Miután Széchenyinek lakása a hercegi főhadiszállástól távol feküdt, reggeltől estig az udvaron, vagy az előszobában kellett ülnie, a hol még egy asztal sem állott, és pedig a folyton jövő-menő emberek társaságában. Írásra vagy olvasásra gondolni sem lehetett. Haza küldött leveleit is csak lopva tette papírra; e miatt azok néha csaknem olvashatlanok is.

A tábornagy általában jól bánt vele; de gyakran mért-földekre is minden hosszabb meggondolás nélkül elküldte, és pedig a Széchenyi saját lován és költségén. Panaszkodik is atyjának e keresztényi eljárással szemben. Lovát útközben egyszer elvesztette patkóját; patája azután a köves úton csakhamar elromlott, úgy hogy többé nem is lehetett azt megvasaltatni. „Azonban szívesen elpusztítom lovaimat, sőt lábaimat is“, így kiált fel „csak használjak vele az emberiségnek“. Prágából 1813. évi augusztus hó 31-én írja, hogy a megelőző napok alatt folyt csatában elvesztette lovát s köpeny-zsákjával együtt pénzét is és csak néhány forintja maradt. Ekkor megbetegszik; reggeltől estig láz gyötri s oly fájdalmakat szenved, hogy azokat más alig képzelheti el. De azért főgondja akkor is az a rettenetes zsarnokság, melylyel Napokon a leigázott népekre nehezedik. A gondviselés igazságos voltától és szeretetétől reméli, „hogy közel van az emberiség megmentésének órája. Milyen nemes dolog azért mindent feláldozni tudni“. Ezeket írja továbbá: „Bámulatos, hogy a nemes becsvágy mire képesíti az embert, a ki maga mellett, előtt és mögött látja a halált s helyét mégis megállja. — E csatában Széchenyi három éjjel folyton ázott-fázott s más élelmet, mint rothadt kenyéret és romlott vizet nem kapott.

Már láttuk, hogy megbetegszik, de félholtan is, hanem folyton reménykedve, hogy egy szerencsés golyó véget vet nyomorult életének, teljesíti kötelességét. A tábornagy végre értesülvén állapotáról, Prágába vitette, a hol búskomor hangulat vett rajta erőt. Egész vagyona húsz forint volt. „Rettenetes⁰, mondja levelében, „hogy semmi vigasz, semmi öröm többé ebben az életben! Sírva zárom e sorokat és gyermekileg kérem atyai áldását^!

Később Blücherhez osztják be, hogy a szövetségesek fővezérének a „General Vorwiirts“-szel való érintkezését megkönnyébbítse. Ez a küldetés minden tekintetben örökké emlékezetessé vált reá nézve is. Az országgyűlésen 1843. évi október 29-én, mely napon a közteherviselés elvének diadalát remélvén, diszmagyarban jelent meg, a mi általános feltűnést keltett a főrendek körében, a következőket mondta: „Harmincz éve és tizenegy napja ma, hogy a lipcsei ütközet második napján a hős Blücher táborába küldtettem. Szürkületkor érkeztem oda. Az előszobába lépve a tábornok katonáját a tükör előtt találtam haját rendezve és porozva. Tovább menve hadapródját csodálatomra szintén úgy találtam. Bemegyek a hős bajnokhoz s őt is haját rendezve és porozva találom, „Uram“, mondom a hősnek, „azt véltem, hogy karddal és nem haj-, de puskaporral fogtok ma foglalkozni“. Erre ő így felelt: „Ma ünnepet ülünk“. Ennyire megvolt Blücher győződve arról, hogy Napóleont még az nap megverik“.

Ez idézetet azért hozom fel, hogy feltétlen szavahihetőségét mutassam ki annak a levélnek, melyet a Szécheifyi szerepléséről a népek lipcsei nagy csatájában nem ő, hanem sógora, egy akkori gróf Zichy Nándor, irt 1813. november 15-én Mannheimból jóval a nagy csata után. Ebben a levélben viseikegyébiránt csak az van elmondva, a mit a hadi levéltárak és a benne említett tette következett külső események is előtt, minden kétséget kizáró módon tanúsítanak. E szerint Széchenyi István herceg Schwartzenberg által az október 16-áról 17-ére virradó éjjel Blücherhez küldtetett, hogy azt a 18-án vívandó nagy csatához meghívja. Mert ezek az urak akkor ilyen meghívásokat intéztek egymáshoz. Együttal azt a fölhívást is vitte magával Blücherhez, hogy a svéd trónörökös

szintén hívja meg. Blücher, de környezetében mások még inkább kételkedtek annak lehetőségében, hogy „azt a határozatlan félbolondot, a ki mindig mást tesz, mint a mit tennie kellene, erre a lépésre rá lehet bírni“ Ekkor Széchenyi megemberelvén magát, Blücherhez így szólt: „Adjon nekem egy lovat Excellentiád“. A híres hadvezér erre azt felelte: „Mit akar ön fiatal ember?“ „Rá akarom bírni a trónörököszt az előnyomulásra, kerüljön bármibe!“ Ez a bátor fellépés tetszett az öreg katonának; lovat adatott neki, maga pedig áldásátadta ehhez a szükséges vállalkozáshoz. Széchenyi azután a svéd trónörökös táborába lovagolt s a főhadiszállás előtt több porosz tisztet talált, a kikkel szándékát közölte, hogy, a mint mondá, a két császárnak és a porosz királynak nevében a trónörököszt Lipcse alá kívánja hívni. A porosz tisztek egyike azt kérdezte tőle, hogy van-e erre formyszerű megbízása, a mire Széchenyi kénytelen volt bevallani, hogy ilyen-nel nem rendelkezik. „Hanem hiszen csak fejét koczkáztatja, a mit pedig a közjóért sohasem sajnál“. A tiszt erre azzal a megjegyzéssel felelt, hogy „fiatal ember, ön nagyon sokat koczkáztat, azonban én be fogom jelenteni“. Később kitűnt, hogy ez a bejelentő tiszt egy porosz királyi herceg volt. A bejelentés következtében Széchenyi a trónörökös elé bocsátatott. Bátran adta elő jövetelének okát. Azonban a trónörökös mindenféle kifogásokra támaszkodva, a kérelmet nem vélte teljesíthetőnek. Széchenyi nem veszté el lélekjelenetét és írásban kívánta annak bizonyítását, hogy ő a három uralkodónak meghívását Lipcse alá átadta neki. A svéd trónörökös a kívánt iratot ki is állította; de később habozni kezdett. Visszahívatta Széchenyit, azonkívül még egy pár tábornokot is behívatott magához s végül elhatározta, hogy menni fog. A trónörökös kívánságára azután Széchenyi a követendő út-irányt megjelölte, a melyen a 60,000-nyi svéd hadsereg csakugyan megindulván, még idejében érkezett meg és eldöntötte a lipcsei csatát, mely különben nagyon könnyen elveszett volna. A levél hangsúlyozza végre, hogy Schwartzbergnek egész táborára bizonyíthatja ezen adatok helyességét. Ez a küldetés tehát szerinte többet ért, mint valamennyi akkori hadi cselekmény egyenként.

A kik Széchenyivel e hadjárat alatt érintkeztek, ügyes, vitézsége bátor, önfeláldozó s legnagyobbbrészt sikeres eljárásától és általában az ő viselkedésétől mind el voltak ragadtatva. Csakhamar meg is kapta az orosz császár, a porosz-, az angol- és a szárd király kitüntető érdemrendjeit. Konstantin nagyherceg, a császár fivére magával akarta őt vinni. Széchenyi levélben azt kérde eleinte szüleitől, hogy mit szólnak ez ajánlathoz? Később azonban maga írja, hogy habár ez a kamcsatkai nagyherceg most „jó ficzko és jó pajtás“, fél tőle, hogy, ha megváltozik a hangulata, „Tobolszkba küldi őt“.

A lipcsei csatában tett megbecsülhetlen szolgálatának volt a legdőntőbb sikere ez időtájt; de nem ez a tette az, melylyel ő a legnagyobb önfeláldozást tanúsította. Számtalan önfeveszélyes kiküldetést bíztak reá, melyeket ő mindig telkiismeretesen, rendkívül okosan és kivétel nélkül kielégítő eredménnyel teljesített. A legborzalmasabb állapotok között is megtartotta bátorságát. Azt írja például 1813. évi november 6-án Frankfurtról, hogy Lipcsétől odáig legalább 15000 elhalt ember és 10,000 kimúlt ló hullája fedi a földet. A háborúszörnyűségeitől megborzad és eliszonyodik az emberek egymás elleni vad fenekedésétől.

Leveleiben gyakran felkiált: „bárcsak vége tenne már ennek az ördögi háborúnak s az ostoba lövöldözésnek és vinné el a manó a sok átkozott gazembert, a kik ezt a sok bajt előidéztek“. Blücher egy alkalommal azt mondta neki: „Kedves jó Cieszeni! jelentse herczeg Schwartzenbergnek, hogy előre megyek egyenesen Párisba. Az ellenséget ott támadom meg, a hol találom. Ha megfogom látni a francia székváros tornyait, akkor egészségére egy palaczk német bort ürítek“. Az ilyen hadvezér tetszett és imponált neki, mert a Blücher hadteste remekül nézett ki s megerősíteni látszott azt a nézetét, hogy „egy igazi nemzetet sohasem tehet leigázni“.

Chaumontból 1814. január 28-án írja, hogy sokszor olyan érzékeny hangulatban van, hogy szeretne haza egy könnyet küldeni, ha vele ugyanazon szobában még vagy húsz orosz gárdatiszt nem tenne. Gyakran van kimerülve, beteg, félholtnak érzi magát; de azért kötelességeit pontosan teljesíti mindig. Fiatal ereje még a betegség felett is győzedelmeskedik folyton.

Troyesből 1814. február 10-én azt írja, hogy küldetése közben olyan elpusztult francéin falvakon ment keresztül, a hol felvilágosítást és kérdéseire feleletet nem kapott. Reménytelennek látszó útjától jobbra-balra sírok, magános erdők I pusztá rétek voltak, melyek addig húzódtak, míg végre változatosság kedvéért lovával együtt egy nagy mocsárba mélyen bele nem süppedt. Ekkor nagyon megvolt ijedve; de nem önmagáért rettegett, hanem azért, mivel azt hitte, hogy fontos küldetését nem hajthatja végre. Szemei előtt elborult a világ s nem látott egyebet, mint azt a borzalmas eredményt, a melyet most az ő késedelme és elmaradása fog maga után vonni. Ez a gondolat lázba hozta s borzongás és izzadás között mintegy a fúriáktól üldöztetve tekintett föl az égre. Eszébe jutott az ismert elhagyott szigeten Robinson magánya; eszébe jutott Schiller búvárja, a ki a rettenetes sivárság közepeit épp oly távol volt minden emberi segílytől, mint ez alkalommal ő. A kétségbeesés annyira erőt vett rajta, hogy főbe akarta lőni magát. Azonban mivel több töltény volt még nála, először egy segílylövésre határozta el magát, mely pisztolyából úgy hallatszott, mintha ágyüdőrej lett volna. Menekülését ennek köszönhette. Rövid idő múlva ugyanis arra csatangoló huszárok jelentek meg előtte. Azokhoz rövid magyar beszédet intézett és segílysökkel vége lett a regényes jelenetnek. A mocsárból kiszabadulván, a szükséges tudnivalókat még azon éjszaka hamar összeszedte s mire a hadvezér reggel felébredt, teljesen kielégítő jelentéssel állíthatott be hozzá.

Következő levelében a szabadságszeretet nyilatkozván meg benne, felkiált: „Szerencsétlen az az ország, a mely polgárainak a haza válságos pillanatait megismerni nem szabad; s nyomorult az a katona, a kinek bátorsága a veszéllyel együtt nem nő.“ ígéri, hogy szüleinek később is megír mindent s reméli, hogy a censor nem fogja elkobozni leveleit, mert láthatja majd, hogy fejét nehéz pillanatokban sem veszti el s olyan embereknek ír, a kiknek szive minden körülmények közt helyén van.

Bar-sur-Aube-ból 1814. márczius 13-án keltezett levelében ezek olvashatók: „Életem a hazáé és az igazságos ügyé, a melynek azt szenteltem. Elvesztését én nem fogom érezni,

mert az többé már nem enyém.¹ Ekkor nyert újabb küldetési alkalmával éjjel, ködben, számos felperzselt falu sok kirabolt, kastély mellett haladt el a nélkül, hogy egy lélekkel is találkozott volna. Csak a hold, melynek fénye a felhőkön keresztül magát és lovát megvilágította, látszott kitérni és oltalmazni őt. Végre reggel fele katonákra akadt, azután pedig az őt kiküldött Büchler táborára talált.

Így lett a katonai élet a lemondás, az áldozatteljes Katonai odaadás és az önfeláldozás iskolájává reá nézve. Ilyen kü- a^Xmus detések alkalmával érezte, hogy hasznos lény. Mind e fára- iskolája, dalmak, kellemetlenségek, veszélyek, a mint leveleiben írja, nem voltak reá nézve túlságos ár azon, habár csak pillanatokig tartó, édes érzésért és az önelégültség erkölcsi kéjeiért, melyeket magasabb rendű s hasznosan végzett kötelességek teljesítése után érzett. Azt állítja szüleivel szemben, hogy e pillanatokat nagy kincsekért sem adná oda. Az alig 22 éves fiatalember e nagy megpróbáltatások veszélyes útján oly lelki edzésen ment keresztül, a mely az ő ellenálló képességét az egész életre, annak minden bekövetkezendő titáni harczaival szemben megszilárdította. Szelleme nem is ingott meg soha, csak óriási mértékben, emberfeletti módon igénybe vett idegrendszere tört össze később abban az értelmi és erkölcsi szakadatlan tusában, melyet hasonló önfeláldozással fiaiának megmentéséért három évtizeden át folytatott. Mielőtt azonban ezen nemzet-megváltó küzdelemhez hozzá fogott volna, arra oly lelkiismeretesen készült, mint kevés politikus. Hideg számítással, érzelmeit leküzdve határozta el magát erre.

Egyik azon időből származott ifjúkori leveléből kive- Honvágya, hető, hogy őt 1814-ben, midőn a szövetséges hadakkal először tartózkodott Franciaországban, a honvágy és elérzékenyülés a felett, hogy szeretett otthonában nem lehet, onnan jött magyar honfitársainak, névszerint egy báró Orczy-nak elbeszélése után annyira meglepi, hogy ezen érzelmeinek szavakat adó levele írása közben elájul. Később folytatja e levelet s azt, hogy mindez igaz, pajtásainak ugyanabban foglalt és szüleihez intézett megnyugtató szavai mutatják. Meghatók gyakran e levelei. Apját például folyton kéri, hogy ügyis gyenge szemeit az ő jóságát meghálálni soha nem tudó fiának írt tudósításokkal ne rontsa. Minden levelében van

egy-két megkapó eszme, bölcselmi gondolat. A hadviselés szabályai, általános elmélkedések, a fiatal embernek a világ fokozatos megismerésére valló felelősségek igen nagy számmal találhatók már ezen irataiban is. E levelekből és ugyan Jey^H k-ai^aez ^öben megkezdett naplóból nyomról-nyomra követhetni kuiuása. szelleme fejlődését és jellemének kialakulását. Saint Cloudból 1814-ben ápril. 12-én például ezt írja: „Itt ülök a nagyszerű Franciaország régi királyainak várkastélyában. A csendes magány, lakásomnak szép fekvése, a szemeim előtt lebonyolult csodás események, a derült kilátások a jövőbe: mindez édes fájdalomba ringatnak, melynek érzése leírhatatlan. Egész államok átalakulása, a szabaddá lett emberiség, a természetes nagy zűrzavar, melynek e hihetetlen eseményekből származni kellett, csodálattal és ijedelemmel töltenek el. Nem tudom, hogy mindez álom-e vagy valóság. Miként az egymás után következő esélyek az emberek akaratát mindig elragadják, úgy most is és pedig a nélkül, hogy tudnók, hogy mily módon vagyunk eszközök a legmagasabb hatalomnak kezében/⁴ De ezen fény és zsvaj közepeit is hazájába álmodja magát vissza és szüleinek áldását kéri, Honvágya különben szerinte oly természetes dolog, melynek minden ép emberi érzés mellett jelentkezni kell.⁴⁴ Párisnál szebb és kellemesebb tartózkodási helyet a legféltelenebb képzelet sem gondolhat ki és íme még az oroszok is visszakívánoznak ördögi országuk havas, hideg pusztaságai közé. Hogyne kívánoznám én, a kinek oly szép és kedves hazája van.⁴⁴

Párizsból Széchenyi herceg Windischgraetzet, a ki öt e végből hivatalosan kikérte magának, kísérte Szardíniába, a hova az előbb említettnek azért kellett menni, hogy a szárd királyt birodalmába ismét visszahelyezze.

Ez nem ment nagyon könnyen. Egész hadjáratra volt szükség, melyben Széchenyi, míg a bécsi congressus mulat és csinálja Európa mappáját, és míg a szövetségesek másodszor is bevonulnak Parisba, oly hadi érdemeket szerez magának, melyekről nem levelei és naplóí, hanem a hadi levéltárak okiratai tanúskodnak. Ezekben rendkívüli ügyességének, bátorságának, céltudatos odaadásának és sikeres hőstetteinek tartalék nélküli dicséretét olvashatni.¹ Minket azonban itt

¹ Zichy Antal: Széchenyi István életrajza I. kötet 96. 1.

kevésbé ez, mint a reformátori hivatásának benne elemi erővel érvényesülni törekvő felismerése érdekel. Ez mozog lelkében, midőn ez úton Milánóból 1815. évi márcz. 28-áról írja atyjának: „Hálát adok az Istennek, hogy ily kellemes helyzetben születtem, melyben százféle előnnyel bírok más emberek felett. De azokat nyugodtan csak akkor fogom élvezhetni, ha mint becsületes ember a lehetőséghez képest többet teszek, mint más embertársaim és felebarátaim, a kik annyi segélyforrástól és eszköztől vannak megfosztva/

De ehhez hozzáteszi 1815. ápr. 29-én Castiglionéből: „Be kell vallanom, hogy a háborútól undorodom, abban szívem hajlama ellen veszek részt és hogy nagy áldozattal szívesen szabadulnék tőle.“

Olaszországban gyakran volt ütközetben, néha oly körülmények között, hogy tízszer erősebb ellenséggel állott szemben.

Az 1815. év július és augusztus havát azután övéi körében töltheti Bécsben. Ez alatt kissé féktelenül szórakozik és mulat, mert Olaszországban megtanulta a flott életet. De a háború után nincs maradása otthon, hanem szabadságot vevén, hosszabb francia- és angolországi útra indul.

Mintegy folytatása általában tartott fogadalomtételének, Első nagy a mit néhány hónap múlva 1815. szept. 21-én ismét Párisból ^{mföldön.} atyjához írt levelében említ, hogy el akar követni mindent a maga kiképzetésére, hogy hazájának majdan szolgálókat tehessen. Ha e részben a szerencse nem fog kedvezni neki, akkor legalább lelkiismerete marad nyugodtan. 1815. évi október 2-áról már Londonból ír atyjának. Az áthajózó társaságból csak ő volt egyedül, a ki nem kapott tengeri betegséget. Most magán tapasztalta azt, hogy a betegséget is el lehet magától philozophálni, mert szintén rosszul érezte magát, de a baj kitérését a gondolat hatalmával le tudta küzdeni.

Mindjárt kezdetben bemutatják az angol királyi régensnek, a későbbi IV. György királynak. Hosszabb időt töltött ekkor Londonban és ott sokat tanult. Különben is folyton előkelő társaságokban forog; szerinte hosszasan kell ott tartózkodnia, mert azt hiszi, hogy ez lesz első és utolsó londoni útja. Kimívelődését ez az út bizonyára nagyon előfoga mozdítani. Azután haza megy és a nyarat Somogyban

takarékoskodva kívánja tölteni. Tanulmányozni szándékozik otthon az ország alkotmányát, törvényeit és történetét. Nagyon szorgalmasodik az angol nyelv tanulásával, mert annak bírásáért nem tudja, mit nem adna. Minél kiválóbb segéd-eszközöket akar magának szerezni; a tökély ugyanis mindenben elégedettséget szül, mert azáltal könnyebben jutunk ahhoz a szerencsééhez, hogy a hazának, mely minket szült és annak a nemzetnek, melyet szeretünk, szolgálatokat telessünk. Az angol nép, annak erélye és gyakorlatisága érdekli őt. Sok tökélyt lát benne, közelében azért lelki boldogságot érez. Meglátogatja a lóversenyeket, megnéz mindent; általában megszereti az angol nemzetet és életet. Úgy látja, hogy ott a nép összeköttetésben van a nemességgel s az utolsó szolganak is ugyanolyan jogai vannak, mint a leggazdagabb embernek. Az lór és a szolga közötti viszony ez országban az egyén jogaira van fektetve. De az angoloknak majmolását már ekkor nagy hibának tartja. Az olyan példánykép, mely után más nemzet nem alakulhat. A nemzetiségre való tekintet miatt ez különben is a legügyetlenebb törekvés lenne. Azt hiszi, hogy a nemzetek emelkedésénél azok sajtászerúségeinek kidomborítása a fődolog. Mintegy folytatja ezen okoskodást november 3-án, azt írván, hogy igazi boldogságot az ember csak az övéinek közelében, sőt körében élvezhet. „Angolország nagyon bájos, de én jobban szeretem a mi derült napunkat, s ha nem akarnám saját elhatározásomat megdönteni, inkább ma, mint holnap vitorláznék innen vissza a continensre.“ De ha már Angliában tartózkodik, az ott töltendő időt jól akarja felhasználni. Azonban komolyan kezd aggódni, hogy pénzügyeit meglehetősen összezavarja. A tetemes összegekbe kerülő bevérlásokon kívül minden nap 20 sovereign-t költ. — széiesb- yfár e levelében említi, hogy naponként felírja élményeit és mányoklt ^{na}plót vezet. Tanulmányozza Angolország alkotmányos intézfoiytat és niényein kívül műszaki vívmányait és társadalmi életét is. vizet* Különös ugyan neki, hogy egy hászárkapitány gépekkel annyit foglalkozzék, de mégis nagyon kellemes tüzetesen megtudnia azt, hogy az ember szorgalommal és alkalmazkodással mily tökélyre \uheti, ha tehetségben és lángészben nem is a leggazdagabb, a mit például az angolokról bizony nem mondhatni. „Most a gázvilágítást tanulmányozom, a mit otthon is

előnyvel lehetne alkalmazni és a mi nálunk egykor szintén általánossá lesz.“ „Az angol nyelvvel rosszul megy a dolgom,“ írja aztán, minden nap helytelenebből beszélek. Tanulásával sokat vesződöm, de az kemény dolog; különösen nehéz, ha egymással beszélnek megérteni az angolokat. Sokat jár színházba, hogy e nyelvhez jobban szokják a füle és minél többet tanulhasson belőle. Shakespeare-nek nagy tisztelőjévé lett, habár felfogásával az néha rettenetesen feltudja őt haragítani.

Nehéz volna nekünk való angolokat találni, valamint a magyar huszárság sem való az angoloknak. Már itt említi, hogy nem jó felületesen mindent tanulmányozni; legjobb, ha az ember egyes tárgyaknak szenteli magát. Ő azért főleg a lótenyésztéssel és a gázvilágítással foglalkozik. Különből nálunk csak a legegyszerűbb dolgokat lehet alkalmazni. Naplóiban mindazáltal feljegyzi, hogy tanulmányozza az angol bankot, sorba néz egy rakás gyárat s meglátogat egy csapat angol gazdaságot. A gépek zakatolásában kedve telik s megbámul egy kolbászcsinálót, a ki szobájában egy kis gőzgépet tart, mely helyette mindent elvégez. E mellett elmélkedik, hogy mi mindent lehetne még Angliában tanulmányozni; de főleg három tárgyat emel ki, melyek a figyelmet ott mindenek felett megérdemlik: az alkotmányt, a gépeket és a lótenyésztést. A többi ezekhez képest semmi. — Ez időből származott naplóiban elmélkedik az általa ismert nagy nemzetek jelleme felett és megállapítja azt, hogy míg a németek sokat írnak, a francziák sokat beszélnek, addig az angolok erélyesen cselekszenek. — Különből már ezen naplóiban is koronkint megragadja a búskomorság. Ismételve kikéi az ellen, hogy az emberek a külföldön elismeretek nélkül mindent össze-vissza néznek és tanulmányoznak, a miáltal nagyon felületesekké lesznek s hajlandókká válnak sokat kezdve keveset végezni. De egy úton haladni és azon kintartani nem is könnyű dolog s arra csak az álhatatos képes, a ki az élet viharai között sem tántorodik el, ha azok koronkint lesújtják is. Czél mindazáltal csak az ilyen ér. Azt hiszi, hogy ő jó úton halad. A békével most már talán egy pár „szép esztendő következik az én szeretett drága hazámra is“.

Angliát elhagyva mondja, hogy abban ezúttal keveset utazgatott. De mit is használt volna az neki? Az ilyenhez

több előzetes tárgy- és nyelvismeret szükséges. „Különbén én nem vagyok hiú és jobban kívánom tökéletesen ismerni a szomszéd falut, mint haszon nélkül kóborolni a nagy világban. Hasznom ez utazásból még is lesz, mert angolul meglehetősen sokat tanultam s olyan tapasztalatokat gyűjtöttem, a melyek hasznosak lehetnek az országra nézve. De kiadásaim is rettenetesekek voltak.“

Tépeiődni Angliában ez utazása alatt naplójegyzetei szerint koronkezd⁴ kint előveszi egy csaknem érthetetlen lelkiismereti furdaiás. Mi dőn pedig miss Lambnak bemutatják, aKarolín névre oly zavarba jön, melyből alig tud kibontakozni, s csak azt említi, hogy ez a név, melyet hiába erőlködik emlékezetéből kitörülni, végzetes neki. Mikor a La Manche csatornák Calais felé vitorlázott, oly vihar fogta őket elő, hogy a hajó elmerülését csaknem biztosra vette. Ez esetre vonatkozólag megjegyzi naplójában: „Ismét kitapasztaltam magamat; félelem nélkül, mint bátor ficzko tudok meghalni s ezzel növekszik némileg önbecsülésem. Lefeküdtem a fedélzetre. Istenre s egy nőre gondolék, a kit boldogtalanná tettem s a kinek emléke a legjobban nyomja lelkemet.“ Az említett névvel kapcsolatban ez az önvád gyakran fordul elő emlékirataiban.

1816. évi január 2-án érkezett Bécsbe. Ekkor kezdődik ott viharos fiatalságának az a korszaka, mely alatt egy sora következett a szerencsés szerelmi kalandoknak, miközben minden szép feltevéséről megfeledkezni látszott. De ezek a szerelmi diadalok nagyon mulékony jellegűek voltak, s nem is elégítették őt ki, csak az azokért folytatott életmód zavarta meg még inkább pénzügyeit, melyek rendezésével azután jó ideig el volt foglalva. Közbe-közbe riindazáltal a szerelem tisztább lángja is kigyult keblében; de azzal már nem volt szerencsés és pedig nem kis részben azért, mert a jelzett kalandok közben viszont nagyon is szerencsésnek bizonyult. Midőn előkelő hölgyek körül komolyan kíván forgolódni, ismert csélcsap életmódja miatt nem talál meghallgattatásra. Minket ezekből a szerelmi örömekből és bánatokból csak annyi érdekel, a mennyi világot vet e nagy ember kidomborodó jellemére és annak mintegy megpróbáltatását képezi. Csakhamar azt a következtetést vonja le szerelmi balsikereiből és naplói-ban maga előtt folytonosan felpanaszolt botlásaiból, hogy

íme neki szerencsétlennek nem marad más választása, mint szolgálni embertársainak javát és valamely alakban a közügyét, miáltal említett vétkei a legbiztosabban expiálhatja, Kedélyének ily hánykodása között megint nem lehetett maradása és békéje otthonában. 1817. évi május 18-án már ismét utón látjuk őt Olaszország felé. Ebben az időben kapja Második atyjától azon bölcs intelmeket, melyek mélyen vésődtek lelkébe, s a melyeknek szemei előtt tartása végett az azokat tartalmazó iratot folyton magánál hordotta, úgy hogy, midőn egyszer az épülő állandó hid alatt az egyik éppen felvont láncz lezuhanása következtében egy csolnokról a Dunába esett, ez az irat is vele volt, s átázásának nyomai mindig megmaradtak rajta. Neje később sajátkezüleg másolta le azt mindkét fia számára. Ez az irat a jelzett útra való kelést megelőzőt napon, 1817. évi május 17-én íratott, és annak következő helyei valószínűleg nagy mértékben kijózanító hatással voltak az ifjúság felpezsdülő örömeiben már-már kelletnél inkább elmerülő fiatal óriásra.

„Becsüld meg származásodat, nehogy annak szégyenére Atyjának válj s nagyobb gonddal ápolj tested épségét is, hogy az bölcs intelméltó lakása legyen telkednek s könnyebben cselekedhesd a magávi. jót, nehogy testi gyengeségedet olyan okoknak tulajdonítsák az emberek, melyekben ártatlan vagy ugyan, de a melyek kedvezőtlen benyomással szoktak lenni azokra, a kik manapság a külső megjelenés züllöttségét az élet korai és túlfeszített élvezetének tulajdonítják.

A születésükre való nevetséges elbizakodáshoz többnyire hozzájárul az ifjakkal az eszökre való büszkeség is, mintha ezt is szükségképp őseiktől örökölték volna. Ha tanulmányaidat szülőid akaratahoz képest teljesen bevégezted, úgy előbb megszerezhetted volna magadnak azon ismereteket, melyeket most utólagosan igyekszel pótolni. Mindazt, a mi egy állam kormányzatához, egy hadsereg vezérletéhez, a család jogainak megóvásához s a haza hasznos szolgálatához megkívánatik, lényegileg csak még ezentúl kell megtanulnod“. Azután ajánlja neki atyja, hogy bizonyos jó könyveket olvasson el, s hogy idegen nyelveket tanuljon; alárendeltjeivel, jobbágyaival és tisztjeivel atyailag bánják s a földi javakat, mint a jó szerencse véletlen ajándékait, nem annyira sajátjának,

mint kezeire bízott letétnek tekintse, melyről egykor a Mindenek Urának számot kellene! adnia. Jó szívet is, melyet örömmel ismert fel benne, az Isten kegyes adományának nézesse veleszületett hajlamát a jótékonyásra, irgalomra és nemes érzelmekre ápolja, de vigyázzon, nehogy ez benne gyengeséggé fajuljon s a hiúság által tévutakra csábíttassék. Különösen óvja őt a hízelgőktől, a kik hajlandók lesznek feledtetni vele a kellő szerénységet s örökös tömjénfüsttel szédítenék el. A ki saját tudatlanságát belátja, az a legokosabb ember, mert mindjobban tökéletesíteni igyekszik magát. „Istennek ingyen adományai már úgyszólván túlságos önszeretetre indítottak. Ez most egyelőre csak gyermeces hiúságban s becs- és hírvágyban nyilatkozik; de ha nem vigyázol reá, idővel okvetlenül a kevély irigységnek s a nagyra vágyást kísérő minden egyéb bűnöknek fog szülő anyjává lenni “ Ilyen tanácsok mellett nem tarthatott sokáig Széchenyi István letévedése a helyes ösvényről. Alig telik bele egy év és már ismét a komoly tanulmányozás és tapasztalatgyűjtés útján látjuk őt megindulni.

Triesztben 1818. évi július 20-diki naplójában említi hogy egy Landschütz nevezetű tudós görög nyelvemester van kivel megfelelő tanulmányokat folytat. Innen kezdve naplói a legkomolyabb törekvésről tesznek tanúságot. Goethét Schillert, Tassot, Alfierit, Byront és Shakespeare! nemcsak olvassa, hanem teljesen el is mélyed bennük. Lelkesedése ki-kitör, mint például e szavakban: „Ah, csak én tudnék írni, s tudnám magamat kifejezni! Istenemre érzem., hogy rejlik bennem valami! Bizonyynal csak a szerelem tesz íróvá vagy művészzé valakit; de hát saját akaratomból erőm és férfiasságom érzetében ne tudnám azt végbe vinni, a mire egy asszonyért képes volnék?“ Atyjának augusztus 17-én pedig ezt írja: „Legfőbb tökévésem minden csekélységből előnyt húzni; így tapasztalataim által a jövőben másoknak talán hasznára lehetek. És ha ez be fog következni, akkor legalább valamirealó voltam ezen a világon“. Anakreonnak olvasása eredetiben kissé nehezen megy ugyan neki, de annyi jóakaratot és kitartást érez magában, hogy majdnem biztosra veszi, miképp annak classicus nyelvét tökéletesen el fogja sajátítani. Florenzből a festészet remekeit, Rómában pedig Thorwaldsen és Canova műtermeiben a remek

szobrokat tanulmányozza s eközben naplói egyben másban talán elfoglalt, de általában talpraesett, nagyrészt eredeti nézeteket tartalmaznak, úgy hogy Zichy Antal Széchenyiről mint aesthetikusról való értekezéséhez bő anyagot meríthetett belőlök.¹

Olaszországból Corfun át Konstantinápolyba utazik, honnan szeptember 20-án már levelet ír haza, melyben az az érdekes megjegyzés foglaltatik, hogy „a szerencse elrontja az embert — még a hajón is.“ A híres helyekhez való közeledése alkalmával illúsiói eltűnnek, de ezek felett nem sajnálkozik, hanem azt az érdekes megjegyzést teszi, hogy „kiábrándulásunk haszna nem csekély s oly magaslaton, mint a minőn én is szeretnék állani, csak az van, a ki boldogságát az igazi életben keresi és nem a látszólagos jóban wgy a csalóka szépben.“ A Konstantinápolyi frankokról az a véleménye, hogy olyanok, mintha csupa inasok volnának, a kik tréfából urakat játszanak, de nem igen értenek hozzá. Törökországban a legcsekélyebb' dolog is elég arra, hogy az embert kellemesen lepje meg, ha valamiképp hazájára emlékezteti. Ő is úgy van vele, habár nem szereti többé a hazáját?! Ez a nyilatkozat a szeszélynek egy be nem számítható kitörése nála. Smyrnából 1818. évi november 21-én írja atyjának, hogy a törökök között, ha nyelvüket bírná is, nem tudna élni s nem érti, hogy ez a népség miképp imponálhat Amiakinek, és hogy az itt élő európaiak ízlését a keleti szokások annyira elronthatják. Smyrnában, 1818. decz. 14-én, megjegyzi: „Oly kevésbé ismerem hazámat én, a ki más országokban már egy kissé forogtam, hogy életem egy pár hónapját kizárólag arra kell fordítanom, hogy az országot és határait megismerjem. Akkor igyekezni fogok az eddig elmulasztottakat pótolni.“ A nagy meleg miatt, melyet nem tudott kiállani, felhagyott azzal gondolattal, hogy Egyiptomot szintén meglátogassa; a mellett ott még a pestis is kiütött.

Ez utazása alatt fátyol hullott le szemeiről. Sokkal tisztábban lát és annyi mindenféle viszonyra nézve nem ringatja már illúsiókban magát. „A nagyság és dicsőség utáni hajsza elfárasztja az embert: Királyomnak és hazámnak jó szolgálja

¹ *Zichy Antal*: Széchenyi István naplói 1884. 25. 1.; bővebben Szász Károly: Árvízkönyvében és a Képzőművészeti Közlönyben.

akarok lenni, ha csak alacsonyabb állásban tehetem is ezt, meg leszek elégedve és dicsérni fogom a Gondviselés akaratát. Az ambítiót csupán nevérol ismerem már; egyszerűen polgártársaimnak kívánok szolgálni. Irigylem az iskolamestert, a ki gyermekeket tanít, s jó polgárokat nevel az országnak. Irigylem mindazok sorsát, a kik használnak és segítenek; de a gazdagokat és hatalmasakat, Istenemre mondom, nem irigylem. Ön kedves atyám életében sok kellemetlen, nehéz órát töltött. Sokat áldozott, éveinek legjobb részét munkában és gondok közt élte le. De mi jót tettem eddig én ez életben s különösen másokért? Az eddig leélt éveket elveszetteknek tekintem; csak kevés órámn van, a mire örömmel emlékezném vissza s cselekedeteim legnagyobb része is olyan, hogy szeretném, ha meg nem történtek volna és ha elfeledhetném azokat. Önök anyámmal együtt zsenge gyermekségem óta benső szeretettel munkálkodtak boldogságomon s lankadatlan hajlandósággal karoltak fel magukhoz. Én ellenben siket és vak voltam, s szavaikra nem hallgatva mentem azon az úton, mely nekem a legjobbnak látszott. Bocsássák meg, hogy oly sokáig tévelyegtem a ködben és végtelenül bántalmaztam önöket. Minden jó tulajdonságot ugyan nem vetkeztem le és több millió ember van, a ki annyit sem ért, mint én. Két hibám van: könnyelmű és fiatal vagyok. Ez utóbbi azonban pompás egy hiba, de biztos, hogy évek múltán mind a kettő javulni fog. Nem fogja atyám azt kívánni, hogy fia nevét az újságokban olvassa, hogy melle rendszalagokkal legyen díszítve, hanem keblére fogja szorítani őt, ha csupán jó ember lesz is, a kit az Isten és felebarátai szeretnek. Az akarok lenni. “

Ha feladatom most az lenne, hogy Széchenyi életrajzát írjam meg, még nagyon sok érdekes részletet tudnék ezenkori leveleiből és naplóiból idézni; azonban célom más lévén, csak azokra a mozzanatokra kívánok utalni, melyek az ő reformátor! hivatása szempontjából bírnak nyomatúkkal. A keleten észreveszi, hogy a monarchia előnyös fekvéséből nem tud kellő hasznot húzni és felkiált: „A többi hatalmasságok ily czélokra bőségesen áldoznak, mi azonban mindenben hátra maradunk s még a legbiztosabb nyereséget is elaluszszuk. Ki fogja egykor ezt az államot fölrázni álmából: mentő

angyal-e vagy a halál"?“ — Útközben az ó-görögöt új görög kijtéssel kezdi tanulni.

Deczember 4-dik naplójában megemlíti, hogy hazája, melyet szeret, az ő nézetei mellett semmi hasznát sem fogja vehetni. — Az egyes csúcsokat és az egyes szigetközi tengeri csatornákat a Balaton vidékének hegyeihez és vizeihez hasonlítja. Megfigyeli a nyerstermelés, az ipar és kereskedelem eljárásait itt is. Leírja például, hogy a mazsolát és fügét miként s ez utóbbit mily utálatosan kezelik. Útközben tudósaitól, a kiket magával vitt, teljesen megcsömörlött s megjegyzi, hogy hálára tudóstól és művésztől nem számíthatni. Görögország classicus földén a régiségekbe és e múltak történetébe mélyed el. De egy szép görög lány szemlélete arra figyelmezteti, hogy az élő embernek és nemzetnek nem a múltakon kell révedezni, hanem a jelenben érvényesülni és a jövőbe nézni. — Észreveszi azt a nyomorúságot, mely a török uralom alatt Görögországban uralkodik. Közbenjárására két igazságtalanul bebörtönzött görögöt a pasa ki eresztet tömlöczéből. — Athént, ezt a felséges helyet és környékét azonban elég jól megismerte s annyi ismeretet szerzett, a mennyit olvasva egy egész könyvtárból sem sajátíthatott volna el. Angol tudósokkal jön össze, a kik egész életök kutatásának quintessentiáját közük vele, melyeket ő a saját benyomásaival egészíti ki és élményeivel színezve hasonít át.

Bizonyos sajnálattal hagyta el Athént s 1819. február 24-én egy hajó fedélzetéről ezeket írja atyjának: Utazásai és tanulmányai által szerez majd annyi tapasztalatot, hogy tanácsával egy pár fiatal embernek szebb és boldogabb jövőt fog készíthetni, mint a minőre neki magának van kilátása és a minőt ő megérdemel. Ezen utazásának különben csak oly formán örül, mint a háborúnak, t. i. hogy azt megtette és túl van rajta.

Minden hiú gondolatról letett s egyéb becsvágya nincs, mint hivatását a lehető legnagyobb mértékben betölteni. De akkor még a hivatás alatt a katonáskodást értette. Az utazás megismertette őt a valósággal, mert míg szüleinek jóságos körében tartózkodott, addig nem a valódi hideg világban, hanem az ábrándok országában élt. Gyakran elszomorodik, ha az eltelt évekre visszatekint és meggondolja, hogy mi

lehetett volna és mi lett? Ismételve köszöni szüleinek, hogy ezen utazást megerfgedték neki. Újból háládatlansággal vádolja magát s kéri, hogy a múltban elkövetett hibáit bocsássák meg Kedélye s feledjék el neki. Kedélye gyakran nem derült. Sokszor mondogatja, hogy azt a szerencsét, mely őt érte, midőn ily jólétben országokat utazhat be és népeket ismerhet meg, yanásos voltaképp nem érdemli. Egyik levelében vallásos ömlengésekbe bocsátkozva bámulja az Isten mindenhatóságát; csodálatosaknak s felfoghatatlanoknak nevezi műveit és rendelkezéseit. Kéri azonban atyját, hogy levelét, melyben ezekről szól, ne mutassa senkinek. Nem azért, mintha vallásosságát szégyelné, hanem mert az, a ki őt közelebbről nem ismeri, képmutatónak tarthatná, midőn fiatal létére az ájtatosságnak ilyen jeleit mutatja.

Azonban tudja, hogy különösen édes anyja örülni fog azon, ha látja, hogy fia mégsem egészen romlott ember. Ha tudnák, hogy a megbánásnak és a fájdalomnak hány keserű óráját élte át, mióta hazuról eltávozott! Kell lenni egy másik jobb életnek, mert a ki itt a legszerencsésebb, tulajdonképp az is igen nyomorult lény. Ő a jövőben reméli, hogy minden állapotban és az élet minden viszonyai között jó keresztény, jó polgár és jó ember fog lehetni, akárhogyan hívják, akármilyen legyen, vagy akármivel foglalkozzék is majdan. Szerencséje, hogy ezt az utat megtette, a mely számtalanszor gondolkodóba ejtette őt, mert a folytonos szórakozás közepeit a legelső és legszentebb kötelességek érzete is elszunnyadhat bennünk. De a magányban — veszélyek és nélkülözések közepeit — az ember mélyebb pillantásokat vet a saját belsejébe és elcsodálkozik a felett, hogy mi minden vert abban már gyökeret. Így pl. szégyenli, hogy ily nagykorúvá lett és még egyebet nem tud s máshoz nem ért, mint a pénzkiadáshoz.

önisme- Kétségkívül haladt a koral és az ismeretek gyűjtésé-
 ébredése ken, ^{nieb'rek} között legtöbbet ér az, hogy jobban ismeri
 önmagát, mint azelőtt.

Hasonló gondolatokat foglalnak magukban naplói is. így például Szicziába utazva 1819. évi ápril -érői kelt naplójában olvasható, hogy az oly Perez, mikor az ember hiába tépelődik és sopánkodik, sokkal jobban egészíti ki az ember nevelését a szenvedések legyőzése tekintetében, mint a leg-

jelesebb tanítók. Így tanulja meg az ember lassankint az élet minden viszonyaihoz való alkalmazkodást az azokban való megnyugvást. Mert a sorstól megkímélve lenni, az nem mesterség; de az éhezést tanár nélkül is megtanulja mindenki, a ki nem kap enni.

A sok kellemes és kellemetlen utazási élményen keresztül hatolva s több rendbeli vesztegárt-kiállva, az 1819-dik év közepe táján végre haza ért s gondolatokban és érzésekben gazdagodva visszatértekor más ember volt, mint midőn útrakelt. Leveleinek és naplójának idézett helyei bölcselkedő hajlamáról tesznek tanúságot; de van azokban sok más is, a mi arról tanúskodik, hogy mint a legtöbb gazdag kedélyű ifjú és leány, első szerelmeinek idején ő is valósággal költő volt. Érzelmességéről egyébiránt irataim kívül az is szól, hogy a zene rendkívüli hatással bírt reá. Falk Miksa Széchenyiről írt nagybecsű művének egy jegyzetében¹ említi, hogy a fuvola, melyen igen szépen játszott, elválhatatlan kísérője volt katonáskodása és utazásai alatt, s hogy azt magával vitte a döblingi tébolydába is, a hol órák hosszáig zengte el lelke mély fájdalmait rajta. Sőt Frankenburg állítása szerint, a ki egy ideig titkárja volt, Széchenyitől 1820 körül egy fél tuczat keringő is jelent meg nyomtatásban.

Érzéke a szép iránt általában határozottan ki volt fejlődve. Nemcsak a költészet és a képzőművészet remekei iránt tanúsított fogékonyságot, hanem első és későbbi szerelmeinek tárgyai is a természet remek alkotásai voltak. Első szerelme az a görög leány, a kit irataiban maga is említ és a kinek arczképe, melyet Széchenyi kitűnő művész által festetett le, Czenken sokáig függött hálósobájában. E hölgy oly mesés szép arczczal bírt, mely inkább látszott valamely eszméhez, mint élő lényhez hasonlítani. — Épp oly gyönyörű volt nemcsak egészen fiatal korában, hanem később is neje, akinek bájos valójáról nemcsak az akadémia egyik tanácstermében látható és őt ábrázoló nemtőről felvett olajfestmény, hanem még későbbi korából származott arczképei is tanúskodnak. — Hosszabb ideig tartott az az időszak, mely alatt Széchenyi teljesen kiforrott. Életírói sok adatot hoznak

¹ *Falk Miksa: Széchenyi István gróf és kora* 15 1,

fel, melyek azt bizonyítják, hogy első utazása után is egy ideig általában merész lovaglás! bravourok és szerelmi kalandok képezték fő élvezetét. Azonban, ha ezt a világ így is látta, bensőleg oly tépelődéseknek volt áldozata, melyek végre hivatásának tudatára ébresztették. — E tekintetben döntő hatással bírt rá nézve báró Wesselényi Miklóssal történt megismerés a ki ugyan nála néhány évvel fiatalabb volt, de rendszeresebb és több irányban alaposabb kiképzetésben részesülvén, sok fölénnyel bírt felette. Báró Wesselényi Miklós híres atyjának minden jeles tulajdonságait örökölvén, annak tekintetben szelídített ifjú képmása volt. Csak igaz honszeretete, bátorsága és abbéli elhatározása, hogy nemzetét és szabadságának ügyét minden körülmények között, minden veszéllyel szemben szolgálni fogja, nem volt benne kisebb. Jelleme hamarabb állapotodott meg, mint Széchenyié, a ki bámulva tekintett fel reá, midőn 1820-ban mint fiatal huszártiszt Debreczenben megismerkedett A'le.

Wesselényi hamisítatlan magyarságának a nyugoteurópai közmívelődés vívmányait felhasználó finomabb nevelés sem ártott. Széchenyi ellenben sziporkázó szellemű, de kozmopolitikus miveltségű fiatal ember volt. Nagy előnyét képezte barátja felett az, hogy uralkodni tudott magán; képes volt hidegen számítani és bírt az önfegyelmzés hatalmával, a mivel sangvinikus véralkata mellett a dagályosan szavalgató Wesselényi sokkal kisebb mértékben rendelkezett. Éppen ez az ellentét vonzotta az új barátokat egymáshoz, a kik között egy időre lassanként üdvös kölcsönhatás fejlődött ki. Baráti viszonyuk kötelékei oly szorosra fűződtek, hogy azok ez időben felbont-hatatlanoknak látszottak. Szerették, becsülték egymást; de csak Széchenyi ismerte barátját, míg Wesselényi sem akkor, sem később igazán nem volt képes őt kellőleg felfogni. Szerinte, időn vele megismerkedett, Széchenyinek más, mint esztetikai műveltsége nem volt. A szépirodalomról élvezetesen és tanulságosan tudott beszélgetni, de a politikáról állítólag keveset gondolkozott és különösen a magyar nemzet jövője iránt nagy várakozással nem viseltetett. Sőt nem is szeretett magyar ügyekről beszélni, mert nemzetének jövőjében nem hitt, s faja helyzetének javulására nézve nem sokat várt tőle. A magyar nyelvet nagyon törve beszélte ez időben, a mit bizo-

nyt az is, hogy első leveleit Wesselényihez és özvegy édes anyjához, Cserey Ilonához németül írta. Wesselényinek állítólag nagy küzdelmébe került, hogy az ország sorsáról ne tápláljon oly sötét képet lelkében. Széchenyi ez időben gyakran ismételve így sóhajtott fel előtte: „jobb fel sem ébreszteni az alvó magyart, hogy ne érezze a vonaglás fájdalmait; ne hordja az elkorcsosodás büntudatát s csendesen mnljék ki, végső perczéig nem is gyanítva, hogy az ő osztályrésze a szemfedél és a koporsó“. Wesselényi szerint nehéz volt elhatározni, hogy apathia vagy könnyelműség-e ezen sivár nézet alapja. Nem lehetett megmondani, hogy csak mentetetni akarta-e magát korábbi gondatlan életmódjáért, vagy azért volt gondatlan, mert a mit mondott, azt komolyan hitte is. Wesselényi a mezőgazdaságra, az iparra s főleg a lótenyésztésre vonatkozó sok ismeretet szerzett tőle, továbbá a szépirodalomban is mestere volt, de kérdés nélkül vélte mondhatni, hogy a hazaszeretet lángját ő táplálta Széchenyiben, és hogy az országállapotáról több felvilágosítást nyújtott neki, mint a mennyit tőle kapott.¹

Midőn később a két barát már meghasonlott volt egymással s törekvéseiknek nem célja, hanem eszközei tekintetében annyira eltértek egymástól, hogy a korábbi ragaszkodásból majdnem ellenségeskedés fejlődött ki, a kölcsönhatást, melyet egymásra gyakoroltak, Széchenyi egy 1843. évi nyílt levélben Széchenyi szintén elmondta.² „Wesselényivel“ írja ott „1820-ban legelő- ^zku e szőr Debreczenben találkoztam. Lángoló hazaszeretete, ma- barát-gasztos felfogása és egy bizonyos varázs, melyet annyiakra sagr01⁶ gyakorolt, elbájoló telkemet. S midőn szivemben napról-napra erősödött azon meggyőződés, hogy az ember csak annyit ér, mint a mennyi hasznot embertársainak, hazájának s ez által az egész emberiségnek hajt, Wesselényi is érzett vonzalmat irántam; tán azon okból, mert számosabb útaim, hosszabb tapasztalataim után én sem ítélek a világról éppen mindennapi alacsony szempontból. Így lön, hogy csakhamar a legőszintébb barátság és a leggyengédebb méltánylat láncza szövé egybe

¹ Lásd báró Kemény Zsigmondnak „A két Wesselényiről“ írt remek essaye-jét.

² Széchenyi hírlapi cikkei I. 230—419. Wesselényi és Kossuth.

létünket, a mi részemről azóta a legkevésbé sem változott, nem is gyengült soha. Mindketten pirultunk hazánk hátramaradt, elaljasodott léte felett, s mindketten kimondhatatlan vágyat érzünk magunkban, habár csak egy mákszemnyivel is járulhatni honunk, véreink ápolásához . . . Bejártuk egymással Német-, Francia- és Angolország nagy részét. Oh mi gyönyörű pillanatokot töltünk egymással, mi által a legkínosabb epedésel fel-felttnték néha előttünk a reménysugár, hogy tán még sem fognánk mi magyarok lenni a civilizációnak egyedüli száműzöttjei, hanem ránk is fogna tán bekövetkezni azon idő, mikor sajtáságos lényünkben kifejtve, mi is, habár kisebb körben, mégis diszteljesen fognánk állani a civilizált nemzetek fénykörében. Egészen elérzékenyülök, ha életem ezen keserű pillanataira visszaemlékszem, mikor a külföld és kivált Britannia nagyságát kimondhatatlanul irigyelve, megismerkedék azon lelki kéjekkel, mik anygali harmóniában zengék, hogy a legnagyobb örömök vadászata, bármily csábteliek is azok, s a mikbe, fájdalom, annyi magyar merült, még sem oltják el azon szomjat, a mit minden magasabb czél után törekvő hord keblében; hanem, hogy e szomjat egyedül azon őszinte akarat enyhítené valódilag, hogy mindenki, a ki családja kötelességeit szigorúan bevégezte, bármily kis körben, tehetsége szerint járuljon vérenek, hazájának és ez által az emberiségnek javához, feldicsötéséhez. És e nézet, e hangulat annyira azonosító magát egész lényegünkkel, hogy eltökélök magunkban, és minden kötés vagy titok nélkül — mert minek oda kötés, hol minden csepp vér kezes, vagy titok, a hol inkább kérkedésre, mint pirulásra volna ok, hogy mi ketten, ha senki más, szigorúan el fogunk járni, bár sikerüljön, bár nem, hazafiúi kötelességeinkben, a mennyire azt körülményeink és nem egyenlő állásunk — minthogy ő szolgálaton kívüli, én pedig katona valék — csak engedni fognák. És ekként erősödött napról-napra, valóban sem kisdéd hiúságtól, sem önző hajlamtól el nem rútított szövetségünk. Sem Wesselényiben, sem bennem nem lappangott dinasztiaánk ellen a legkisebb oly érzet is, melyet bár a legkajánabb ember hűtlenség! színbe állíthatna, és a mely miatt Wesselényinek vagy nekem bármily távolról is takargatásra, vagy napfénykerülésre lehetne okunk. Czélunk, túlszerénység nélkül mondvá, nemes és hozzánk illő volt.“

Mintegy három évig vándorolt a külföldön együtt a két jó barát, készülve a nagy feladathoz, melyre vállalkoztak. Széchenyit már különben előbb atyjának halála is megrendítette és magábatérését az nagy mértékben előmozdítá. Sokkal később a Kelet Népében emlékszik vissza arra, hogy mily benyomást tett reá tiszteletre méltó roskatag szülőjének búskomorsága, melybe életének utolsó éveiben süllyedt. Valószínűleg előtte volt ez a kép, a melyet jelzett művében festett, mondván: „Oh! mily sokszor látám még mint gyöngé fiú szegény atyámat buba merülve, s már akkor villant lelkemen keresztül, hogy magasbnak, valami sokkal nagyobb érdekűnek kell reá hatni, mint a családi vagy házáleti bajok keserűségeinek“. Már említettem, hogy később annak folytonos szomorkodását honfiúi fájalmának tulajdonította. Erről atyja nem beszélt neki, de a szerető fiú összes viselkedéséből látta azt.

Előtte állott ez a nagy példa és megérintette benne annak a tudatát, hogy ő a ki oly előkelő történeti magyar nevet visel, a kinek ősei kiváló társadalmi állást, rangót, jelentékeny vagyont hagytak, de egyúttal a nemes család hagyományainak továbbfolytatását is reá hárították, kedvteléseinek tovább nem élhet akkor, midőn nemzete oly hátra van, hogy gyökeres átalakulás nélkül meg sem fog maradhatni. Ezen nagy elhatározása után irt leveleiből s naplójegyzeteiből tudjuk, hogy ő arra a feladatra, mely szerint nemzetének a társadalmi kibontakozás küzdelmében támogatója s ha kell, vezére legyen, éveken át komolyan készült.

A mint ezt a hivatását valóban felismerte, azon pillanattól kezdve minden ebbeli kötelességeinek teljesítésére látszott őt figyelmeztetni. Ismerte magát és tudta, hogy nemcsak képzettsége hiányos, hanem vérmérsékletében is vannak hibák és hátrányok, melyek esetleg megakadályozhatják őt abban, hogy a nemzeti nagy átalakulásnál sikeresen működhessék közre. Azért egyfelől ismereteit bővíteni s a hazát, annak alkotmányát és törvényeit alaposabban megismerni és mindenekfelett lelkületének lehangosabb megnyilatkozását, nyelvét alaposan megtanulni igyekezett. E mellett senki jobban nem ismerte gyarlóságait, mint ő maga. De mert el volt határozva arra, hogy nemcsak gyengeségeinek, hanem, ha másképp nem lehet, életének feláldozása árán is nagy szolgálatokat tegyen nem-

zetének: ugyanazt a módszert alkalmazta jellemének képzésére, mint Franklin, a ki tudvalevőleg a magában észlelt károsnak és naponkint szemei előtt tartott összes rossz tulajdonságainak rovatába, ha azokban hibásnak érezte magát, minden nap bejegyzéseket tett. Így azután folytonos ellenőrizet alatt hatalmas akarateréjével megfőkezni igyekezett önmagát. Világos és a leghatározottabb bizonyíték ez arra nézve, hogy mily öntudatos és lelkiismeretes volt hivatására való előkészülése.

Azonban, hogy a reformátorság csirája mennyire életképes volt benne, arról már idézett nyilatkozatain kívül a Wesselényivel való megismerkedést megelőzőtt évből ránk maradt ezen feljegyzései is világosan tanúskodnak:

„Szűk kis haza jutott nekem s alig van néhány fia, a ki kívülről vetett volna egy pillantást abba. Ok még nem is tudják, mennyire hátra vannak, mily gyengék, mily műveletlenek. Ezeket a dicsőség templomába bevezetni most még nem lehet; elég, ha saját korlátolt körükben boldogabbak lehetnek, mint voltak ekkorig. A jövő nemzedék hadd menjen aztán egy lépéssel közelebb a világsághoz. Ebben akarok én eszköz lenni. Tudom, hogy gyűlölni fognak a hálátlanok, a míg élek. Tán szétszórják hamvaimat a levegőben s nevetem a feledésnek adják át. De engem életem utolsó pillanatában is boldogítani fog az, ha elmondhatom, hogy bár egy ember is él hazámban, a ki boldogabb lett általam, semmint nélkülem lehetett volna.“¹

Mielőtt vállvetve tényleg hozzáfoghattak volna a nemzetmentés életbevágó munkájához, addig Széchenyinek még sok mindenben kellett keresztül menni, a mi az ő korábbi felfogását az ország állapotának javithatásáról gyökeresen átalakította. 1820-ban Debreczenben tarózkodván, ott közelebről ismeri meg a magyar népet és azt rendkívül megszereti, illetve a faja iránt benne ösztönszerűen mindig élt ellenállhatlan erejű vonzódás öntudatra ébredt ekkor. Már 1814-ben a Fajszeretöbbit közt ezt írja magáról németül: «Hogy nekem okvetlenül nvik”á”^a legősibb hűn fajból kell származnom, az már abból is iása. kitetszik, mert a svájczai Alpések legszebb vidékein, vagy Olaszország leggazdagabb völgyeiben sohasem tudtam fel-

¹ Írott Naplói 1819. május haváról.

buzdulva úgy átmelegülni és lelkesedni, mint hazám kopár pusztáin. Bennem éppen nincs meg a hegyi lakók amaz erénye, melyet többé kevésbé mindig csak az önvédelem jellemez, s mely támadólag legfőleg bosszúvágyból szokott föllépni, a mi egyébiránt az apró egységekké törpülő népeknél mindig becstüendő tulajdon. Bennem, már hogy ez jó vagy rossz tulajdon-e, nem vitatom, inkább valami különös szenvedélyes hajlandóság van a szétáradó, dúló hadjáratokra. Például Attila ama számos lovas vitézeinek bármelyike, a kikkel ő annyi országot elpusztított, természetes rokonszenvem után ítélve, a legboldogabb, legirigylendőbb ember lehetett.“ Ezzel egyértelműek 1820-ban Debreczenben irt következő szavai: „Úgy eltudok lágyulni, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy czimbalom, sőt még egy duda is szinte könyekre fakaszt.“

Az említett év telét mint katonatiszt Diószegen töltötte. Erre az időre irodalmi foglalkozást tűz ki magának, miközben töprengéseit papírra teszi. Nem tudja, miről írjon: az általános reformról-e a monarchiában, a nemzeti nevelés czélszerűségéről, vagy más egyébről?

Ugyanakkor felveti naplójában e kérdést: mi minden akarna lenni ez a gróf Széchenyi István? „Szeretne híres katona lenni, kinek melle mindenféle rendjellel fölékesítve, neve pedig minden újságban kihíresztelve volna. Szeretne örökké utazni s magát kétségbeesésében, hogy hazája már veszve van, végre expatriálni. Szeretne megházasodni, minden gondtól menten csak a társas életnek szentelni magát; vagy nőtlennek maradni minden társaságtól mint egy ordás farkas visszavonulva s lovat nevelni. Vagy a diplomacziában carriéret csinálni, vagy pedig élére állani egy pártnak s a jog és alkotmányosság ügyének élni, vagy végül verseket avagy tragédiákat írni. Ez a fiú azonban — jegyzi meg — nem tudván életének irányt adni, egyszerre minden tudományak, mely valamire rásegíthetné, neki fekszik. El lehet gondolni, hogy mily sokra fogja vinni mindegyikben! Nem lehet az embernek minden passiót ápolni magában: oly sokról kell lemondani!“

1820. évi szeptember hó 6-án halt meg sógornője, gr. Széchenyi Pál első neje, egy irlandi főúrnak, Earl of Clan william

Richardnak leánya, Meade Karolina, idősb nővére Szelinának, a kibe Széchenyi István szerelmes volt. Ugyanezen év deczember 13-án pedig meghalt derék atya is. Jellemző, hogy akkor naplóiban e szavakra fakad ki: „Karolin meghalt! Mindenható! mily szörnyűk a Te ítaid, melyeken át a halandó embert vezérel! Csak annyi jajt és szenvedést mérj reánk, a mennyit elviselhetünk, vagy adj nekünk hozzá érczkeblet. — Irgalmazz s adj örök békét és nyugalmat az általam forrón szeretett elköltözött léleknek. A halál vagy az idő fogja-e behegeszteni sebeimet?“ — Szelina házasságának hírére ellenben 1821-ben nyugodtan veszi. „Idő,“ így kiált fel, mintegy önmagán elcsodálkozva, „leg hatalmasabb istenség, neked templomot emelek!“ — Az első tárgyra azonban gyakran visszatér. Ez időtájt írta ezeket is: „Én magam, mostani fogalmaim szerint, semmi más nevelést nem kaptam, mint drága szülőim példáját. Ifjúságomat tudatlanságban, tétlenségben töltöttem el; s bár egészen romlott nem voltam, mégis bizonyos jellemhibáim felett szemet hánytam. Kegyetlenebb voltam a vadállatnál egy drága kedves lény iránt s képes valék mindent, a mi az ember előtt szent, gyermekes hiúságnak és gögömnek feláldozni. Hogyan emelkedtem ki e lelki állapotból? Nem tudom, de való, hogy mintegy álomból ébredtem föl. a mint egy pillantást vettem saját bensőmbé. Két hónapon át ébren, álomban mindig meg akartam ölni magamat. Nem tettem, mivel az öngyilkosság ellenkezik elveimmel!“ Hanem azért főgondját akarata ellen is folyton nemzetének süllyedt állapota képezi ekkor is. „Szegény hazám, mennyire hátra maradsz mások megett. Mint vérzik a szívem, ha meggondolom s be kell ismernem, hogy mélyen alásüllyedtél s csak elveszett szabadságod adhatja vissza a te egykori energiádat; semmi más!“

Debreczenben egy új Abdérát fedez fel. Ott és környékén járva, el van szomorodva a felett, hogy oly kevés műveltséget talál mindenfelé. Ezek az emberek nem is gondolkoznak, vagy ha igen, csak önmagukról. Micsoda ékesszólás kellene ahhoz, hogy igazságtalan és tudatlan voltukról meggyőződhetők legyenek s mily okosság és szerencse volna szükséges, hogy valaki őket helyesebb nézetekre térítse? Máskor meg a legnagyobb vonzódást érzi e néphez, melyet

voltaképp hön szeret. Mennyire akarná oktadni, emelni és emberekké nevelni fajrokonait. Azok elmaradottsága meghatja őt s életével és vérével szeretne rajtok segíteni. Osztozni kíván sorsukban és szenvedéseikben. Azonban e népnek koronkint tapasztalható jellemi gyengeségei és paraszt gögje visszariasztják. Gyakran úgy rémlik előtte, hogy sok tetterő lakik benne és hogy neki még nagy hivatása van. Azonban a mint akkor állott a magyarság ügye, azt hitte, hogy ha a katonaságról lemond is, a polgári pályán nem lesz más jövője, mint a börtön, pedig nincsen szív, melyet forróbb és őszintébb hazaszeretet éltetne, mint az övé. „De a hol a közszolgálatban a királyt külön választják a hazától, s a mi az egyiknek javára szolgál, az a másiknak megrovása alá esik, ott. — ott,“ — e mondatot nem fejezi be, hanem fölkiált: „Én megyek meghalni Columbiába!“ — És a hazafiúi kétségbeesés ezt a formuláját nem ok nélkül használta, mert csakugyan készült Amerikába. Tervét közölte is édes anyjával, a ki azt nagy bámulatára egészen természetesnek találta. „Ot a legmagasztosabb nők közé kell sorolnom,“ írja „a kik valaha csak léteztek.“ Jóval édes atyja halála után egy alkalommal anyjával jövőjéről értekezve, ez őt csak arra kérte, hogy ha majd quietál, a mit szintén természetesnek talált, minden egyebet tegyen meg a közügyért, csak a politikai vitatkozásokban ne vegyen részt. Széchenyi anyjának meg is Ígérte, hogy politikailag semleges marad, „mert azon a téren ügyis nagyon kevés az igazi jóakarat és önzetlenség.“ Azt tartotta, hogy sok az áruló és nem akart úgy feltűnni, mint a ki csak azért tüzel, mert a katonai pályán minden érdemei daczára sem tudott boldogulni. Hiszen még őrnagygyá sem akarták előléptetni és négy előkelő idegen katonai érdemjeléhez valamely belföldi rend jelvénye sohasem társult. — Édes anyjának tett Ígérete azonban Wesselényivel való megismerkedése óta már nem jelenthette nála a tétlenséget. A követ-lesznek, kezű évben beutazza Erdélyt és az ottani állapotok jórészt szintén elszomorítják. Ugyancsak 1821-ben hajlandónak jelenti ki magát egy évi jövedelmét a Buda és Pest közötti állandó híd építésére áldozni. De szavait senki sem veszi komolyan. Csak még egy év telik el ismét és 1822. évi január 31-én Ferencz császárnak és királynak benyújtja tér-

vét a löversenynek a monarchia államaiban leendő behoza-
tala iránt.

Már akkor kezdte azon elvét, hogy a saját szakmájában tegye meg mindenki a tőle telhetőt és az országnak jól fog menni a dolga, magára alkalmazni. Meggondolja végre azt is, hogy ennél nem lenne-e neki nagyobb horderejű feladata, miközben így okoskodik: „Úgy hiszem, az országgyűlési gyakorlatba hamar beletanulnék. De ez olyan mesterség, mint bármely más; valóban tanulni és gyakorolni kell azt is. Igen sok embernek tömérdek és sokféle ismerete van, de semmit sem tud amúgv igazában. S ez nem természetes-e? Hisz mire adja magát egész lélekkel a magyar? A mezőgazdaságra? De adhatja-e valaki magát egészen arra olyan országban, melynek semmi kereskedése nincs, a hol a fennforgó viszonyok miatt annyi kéznek munkája kárba vész, és a hol az egyesek érdekei miatt a közérdek előmozdítása mintegy lehetlenné tétetik? Vagy a jogtudományra s az ország közigazgatására adja valaki magát? Ez a legnemesebb tudományok Bensőieg egyike, a mivel férfiú foglalkozhatik. Hanem adhatja-e magát Seleno* arra az eni^er egy ply^{an} monarchiában, a melyben a magyart, eien. ha a király által szentesített s esküvel megpecsételt törvényt valóban szentnek tartja s annak szeplőtlenségére és szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s a szerint bánnak is el vele? Vájjon az lehetséges-e oly országban, a hol a hízelgő, a törvény- és esküszegő, a hazaáruló szinte jogosnak látszó igénynyel bír hivatalra, jutalomra és kitüntetésre, míg az a másik rész, mely a törvényt tiszteli s ahhoz tarja magát, emezek folytonos bosszantásainak és az üldözések minden nemének marad kiteve? S aztán minő jövő vár azokra, a kik hűk és a kiknek tán csak az utókor fog valamikor igazságot szolgáltatni? Én például személyemre nézve kitűnő kegynek vehetem, ha ő felsége nem akasztat fel s életemet Isten után neki kell köszönnöm! Igaz, hogy az isteni és emberi törvényekhez alkalmazkodom, de mit használ ez, ha minden lehettem mégis csak kegyvelemtől függ? Mert követelni nvo-matékosan, a szó szoros értelmében követelni tényleg nem szabad! E tekintetben úgy állunk a királylyal szemben, mint a mindenható Isten irányában. És ezt a viszonyt találja jónak

a szent szövetség? De él az igazságos Isten s megóvja a magyar alkotmányt, a mint megóvta minden időben, akár le voltak már igazva az olaszok, akár fegyvert ragadtak szabadságuk védelmére! „Hiányzik itt az ösztön, a kedv valamely biztos foglalkozásra. Azért van nálunk ennyi extravagáns ember és annyi tévesztett existencia! Hiszen itt csak a nemes ember szabad, a paraszt pedig rabszolga!“

Ezt a nyomott hangulatot Széchenyiben az akkori politikai helyzet közvetlen szemlélete idézte elő. A reactio még élvezte diadalait, de annak uralma már nagyon nyomasztóvá kezdett válni.¹ Ferencz király természetes jósága daczára a sok megpróbáltatás következtében nagyon gyanakodóvá lett és gyűlölte azokat az elveket, melyek Franciaországban forradalomra vezettek, és idegenkedését átvitte általában az újítás szellemére is. A királyságot Isten kegyelméből kaptának s a fejedelmi hatalmat épnek csak a maga teljességében tartotta. Az atyai szellemű kényuralom volt eszményképe. A német viszonyok szemléletéből merítette vezéreszméit s irányzatát és a magyarokra alkotmányos ellenzések miatt haragudott. A bécsi congressuban részt vett hatalmak nagy része a reactio felé hajlott, a legitimitás elvének hódolt s arra törekedett, hogy a népekben minden szabadságvágyat elfojtsion s bennök az azért való esengés szavát elnémítsa.

Ferencz császárnak fő minisztere és államkancellárja Metternich Kellemen herceg, ennek a politikának megvalósítását mindenképp biztosítani igyekezett. Ő neki lehet tulajdonítani, hogy Ferencz császárnak a reactiót más államokkal is sikerült elfogadtatni. És ezen uralkodók csak hatalmukat igyekeztek gyarapítani és új biztosítékokkal körülbástyázni, így jött létre a három északi hatalom között a keresztényi testvériség és igazság elveibe burkolt szent szövetség. Ausztria, Porosz- és Oroszország uralkodói Sándor czár javaslatára egymás iránti viszonyaikat egy okmányban szabályozták, melynek erejénél fogva a fejedelmek mint ugyanazon családnak tagjai segíyezni voltak kötelesek egymást. Népeiket ők Isten kegyelméből, mint a gondviselés meghatalma-

¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből, I. kötet, bevezetés.

zottai kormányozták. Néhány év múlva az említett államok uralkodói Karlsbadban 1819. évi augusztus havában újra összejövén, e szövetségeket még jobban megszilárdították. Így lett a reactio általánossá az európai szárazföldön. Eleinte a szabadság elnyomásának ez a politikája óvatosabban lépett fel, de már 1817 tavaszán, midőn Német- és Franciaországban szabadabb szellem kezdett mutatkozni, erélyesebben láttak hozzá a jelzett irány érvényesítéséhez. A monarchiát a külföldtől gondosabban elzárták, a külföldre való utazást még a protestáns lelkészjelölteknek is majdnem teljesen megtiltották, s útlevelet általában csak a pártfogoltak kaptak. A monarchián kívül nyomtatott művek és folyóiratok szigorú könyvbírálat alá vették. A sajtó általában le volt nyugözve s a titkos rendőrség minden kémkedése és vádaskodása volt hivatva azontúl is békókba verni a szellemeket. Ezt a politikát a magyar kormányzéseknek közvetítésével kiterjesztették hazánkra is. A magyar udvari kancellár e politika intézőinek kezében egyszerű eszköz volt. Csupán a megyei hatóságok egy részében volt még önértet és bátorság a törvényekkel ellenkező rendeleteket tisztelettel félre tenni. A városi hatóságok ellenben már teljesen meghunyászkodtak; óvatosságuk félénkséggé s loyaltásuk hazafiatlansággá fajult el. Egyideig még József nádor befolyása is megbénult, mert az udvarnál sikerült őt is gyanússá tenni, minélfogva kénytelen volt Bécsset kerülni. A szabad- A megyék szabad mozgása természetesen szálla volt a re- Xekvések ac^o szemében, s midőn hazafias aggodalmaik által sarkalva nálunk. a törvénytelenségek ellen hevesebben keltek ki, a bátrabb megyei szónokok a királyi dorgálás meghallgatása végett Bécsbe szólítottak. A fenyegetések és zaklatások más nemei sem hiányoztak, mert a hűtlenség! perbe való fogatás is napi renden volt. Midőn mindez nem használt, a kormány a maga rendeleteit karhatalommal is végrehajtatta. De ez mégis csak kivételesen történt, mert Ferencz király súlyt fektetett arra, hogy önkényuralma ne erőszakos jellegű, hanem patriarkális színezetű legyen. Az örökös tartományok kormányát e rendszerének alkalmazásában nem feszélyezte semmi, de nálunk ugyanazt nagyobb óvatossággal kellett megvalósítani. A hivatalt viselt függetlenebb nemesség helyébe függőbb elemeket csempésztek be oda. A főispánok helyett megyei főnököket

alkalmaztak olyan hivatalnokokból és kisebb vagyonú, vagy egészen szegény más elemekből, a kik inkább állottak a kormány rendelkezésére. A megyei főnököknek volt feladata, hogy az állandóan azok területén való tartózkodás által a megyéket megpuhítsák s az ellenzéki szellemű főtiakat Ígéretetek, vagy kellemetlenségek által a bátrabb fellépéstől elriaszssák. Ha az ilyen eljárást követő főispánok és administratorok czélt nem érhettek, mindenféle ürügyek alatt királyi biztosokat küldtek a megyékbe, a kik a tiszti kart könnyebben kezelhető egyénekből állították össze. Az ellenzéki megyék egy részében másfél évtized alatt sem tartottak tisztújító gyűlést, hanem azok helyeit tetszésük szerint az administratorok töltötték be. Sok megyében bontották meg így az ellenzékét.¹ E mellett a díjazott táblabírák és a tisztviselőkből mindig kéznél levő és engedelmességek megyei közgyűléseket hívtak össze. A megyéket tehát szervezetük kiforgatása által igyekezett a bécsi kormány bevenni, esetleg megkerülni. De azok idejében észrevették a cselt s az ellen kivétel nélkül óvást tettek. Azonban a veszély folyton tovább tartott, mert a sikertelen támadások esetén a kormány törésre nem engedte vinni a dolgot. Akkor egy kissé visszavonult, hogy a támadást más alakban, de mindig az alkotmányosság leple alatt megújítsa. Midőn Ferencz király 1820-ban meglátogatta az országfővárosát, a hozzá intézett üdvözlő beszédekre ezt válaszolta:

„Hazátokat Isten kegyelméből eddig a legnagyobb viszon tagságok közt is megmentettem a veszélytől. Az én boldogságom az isteni gondviselés által kormányomra bízott hű népeim boldogításában áll. Most ismét veszélyek fenyegetődznek, az egész világ eszelősködik s mellékczelőkből ábrándos alkotmányokat hajhász; de nem tudja, mit kíván. Szerencsések vagytok ti, a kiknek őseiktől öröklött alkotmányotok van. Azt akarom, hogy szeressétek, mert én is szeretem, és miként megtartottam eddig, megőrzendem ezentúl is s a maga épségében fogom maradékaimra hagyni. Remélem, hogy ti sem fogtok engem bármily veszélyben is elhagyni.“³

¹ *Ballagi Géza: A nemzeti államalkotás kora, Budapest, 1897 (Athenaeum, Magyar nemzet története IX. kötet 91 l.)*

² *Ballagi Géza: A magyar államalkotás kora, Budapest, 1897 .Az Athenaeum nagy történetének IX. kötete) 17 lap.*

De az ez időtájt Spanyolország, Portugália és Nápolyban kitört forradalmak leveretése után a reactio 1821-ben Európaszerte még erőteljesebben igyekezett érvényesülni. Nálunk is természetesen lépett az fel, mert daczára annak, hogy monarchiánkat az említett forradalmak közvetlenül nem érintették, részint az Olaszországba küldött segédcsapatok, részint a reakciónak pénzzel való segítése sok áldozatba került a bécsi udvarnak. Az adójövedelmek azonban maguktól nem szaporodak, mert a forgalom a gazdasági téren is le lévén nyűgözve, a népjóléte nem emelkedhetett. Az ipar és kereskedelem a devaluáció által okozott károk súlya alatt még mindig nyomasztó helyzetben volt. Nem maradt tehát más hátra, mint az adókat s különösen a hadi adót emelni. A magyar kormányshékek eleinte az adót fizető nép szegénységére utalva ellenezték azt. A bécsi kormány mindazáltal az osztrák hadaknak Olaszországban nyert könnyű diadalai után mégis kibocsátotta 1822. évi augusztus hó 13-án azt a rendeletét, mely az addig váltópénzben fizetett adót ezüstben, vagyis harmadfélszer nagyobb mennyiségben kívánta beszedni. Ezt az intézkedést ugyan egy második rendelettel némileg enyhítette, de az mégis felrázta az ország közvéleményét, mely benne az 1820-ban kiadott ujonczállítási rendelet nyomán újabb alkotmányszértést egynek kivételével — zajos gyűléseket tartottak, s azok nagyobb része semmiféle fenyegetéssel, vagy ígérettel nem engedte magát megfélemlitetni vagy félrevezettetni. Néhány megye vezérszerepet játszott. Ezek közül különösen ki kell emelni Bars megye rendéit. Ott és másutt is különösen ki kell emelni Bars megye rendéit. Ott és másutt erőszakosságokat is követtek el erre, a mi a közszellemet még inkább felébresztette és a többi megyéket is élénkebb erélyesebb lépésre indította. Nem használtak a bűnvádi keresetek, sem a barsi ellenzék vezéreinek a király elé idézése, a kiket egyébként maga elé bocsáttatván, keményen megdorgált. Az állhatatos hazafiakat azonban nem lehetett megijeszteni s a kormány meggyőződött arról, hogy a törvényhozást udvari parancsokkal pótolni lehetetlen. Évek teltek el míg ebből a meggyőződésből a kormány levonta az egyedül helyes, mert természetes következtetést s az országgyűlést végre Pozsonyba 1825. évi szeptember 11-ére összehívta.

Mielőtt azonban Széchenyit ezen korszakot alkotó ország

gyűlésre elkísérnék, fel kell említenem, hogy ő annak megnyitására, mint egy általam közölt idézetben már ő maga említé, még két nagy külföldi utat tett. Az egyiket 1822. évi márczius 1-étől 1823. évi február 9-dikéig Német-, Francia- és Angolországban, a másodikat pedig 1825. évi május 10-étől szeptember 2-dikáig Német-, Francia- és Olaszországban. — Mind a két út ismét hatalmasan fejlesztette benne a reformátor! képességet és készséget. Most már határozott célja volt ismereteit és tapasztalatait azért gyarapítani, hogy hazájának a politika és közgazdasági élet terén tehessen hasznos szolgálatokat. Ezen időben irt naplójegyzetei és levelei rendkívül sok érdekest és jellemzőt tartalmaznak e tekintetben. ¹ A felső és legfelsőbb körökkel a külföldön ekkor még sűrűbben érintkezik, a látni valókat még jobban és alaposabban tekinti meg. Látszik, hogy minden fontos gazdasági, társadalmi és politikai mozzanatnak mélyeire akar hatni. A lótenyésztés, selyemtermelés és szőlőszet részletei épp úgy érdeklik, mint a nagy nemzetek alkotmányos intézményei, közhangulata, szelleme és társadalmi alakulatai. De nincs oly apróság sem, a melynek véletlenül szemtanúja és a melyet figyelmére nem méltatna.

Itt a részletekbe most már felesleges lévén bocsátkoznom, csak azt említem fel, hogy Wesselényivel együtt tett nagy fogadalma daczára folyton töpreng. De maga kérdi, hogy vájjon ezt az ingadozást benne izgult idegei, vagy akkori tápláléka okozták-e? Különösen a második utazás alatt papírra tett feljegyzései az előbbit világosan mutatják. Azonban tudnunk kell, hogy ezt a töprengést előidézett izgatottsága nem a hivatására vonatkozó habozásból, hanem új és az eddigiéknél mélyebb szerelméből táplálkozik. Mert hiszen ezen két utazása közé reá nézve igen fontos két történet esett: 1824. évi január 22-én édes anyját vesztí el és 1824. évi augusztus 3-án látta meg először gróf Seilern Crescentiát, a ki ekkor már éppen öt éve volt gróf Zichy Károlynak fiatal, bájos felesége. E naptól kezdve szívének ismét nincs nyugta és az, bármennyire titkolja is a világ előtt, egész valója felett zsarnoki uralmat szerzett magának. Roppant szerencsétlennek

¹ *Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István külföldi útirajzai és feljegyzései.

érzi magát, hogy e hölgyet, a természetnek ezen testileg és lelkileg egyaránt remek alkotását, nem közelítheti meg és életét nem kötheti vele össze. De a mily kízó érzés volt ez szerelem, épp oly nemesítőleg, sőt irányítólag is hatott reá. Eszménye ugyanis a legfenköltebb lelkű hölgyek egyike volt, ismeretségek pillanatától fogva haláláig első férjének oldala mellett is tíz évig nemtője, bátorítója és buzdító jó szelleme tudott lenni Széchenyinek, s ez azontúl példátlan imádattal állandóan tisztelte és szerette őt. Hogy e hölgy emlékének a magyar nemzet mivel tartozik, azt legjobban megmondta maga Széchenyi, a ki első találkozásuk után két év múlva, 1826. évi június 28-án, így ír róla naplójában:

„Szeretek egy tisztességes nőt. Szerelmem oly tiszta, mint egy angyalé. Teljes erőmet megfeszítem, hogy lelkemet minden szépre, jóra és az erényre képesítsem. Fölköszöm magamat, személyemet, vagyonomat, virrasztásaimat hazámnak közjávára és majd senki sem ért meg! Egy egész nemzetből senki! “

Később arra a felhívására Crescentiának, hogy feltűnő figyelmével, ragaszkodásának tüntető kimutatásával s kísértő szerelmi nyilatkozataival ne zavarja fel telki nyugalmát és tekintse tiszteletet parancsoló helyzetét, egy hosszú levelet ír angyali imádoztjának, melynek minden sora aranyba véshető:

„Mittévő tegyek? Ezt kérdem éjjel és nappal magamtól. — Isten látja telkemet, mindig az Ön nyugalmát tekintettem s nem a magamét. Bár még száz kétség és küzdelem után egy szózat tisztán és világosan ezt súgá nekem: légy hű hozzá utolsó lehelletedig. Küzd fel magadat oly álláspontra, melyről embertársaid, hazád fiainak javára tehetsz. Aldozd fel magadat; légy hozzá méltó? — Én a családi boldogságról örökre lemondtam s csak Önnek akarok élni. Rágalom érhet; de gondom tesz reá, hogy Ön soha se szégyelje magát miattam. Önnek szent kötelességei vannak: anyja egy népes családnak. Én oly pályára léptem, mely nem kevésbé szent. Akár mit végzett az ég rólunk, teljesítse ön az anya s a hitves tisztét; én viszont igyekezni fogok annyi jót tenni, a mennyi jót csak tehetek az életben. Isten nem fog minket elhagyni! Az én helyem, melyet a gondviselés számomra ki-

rendelt: Magyarország! Megállom e helyet híven, becsülettel, míg óráim ütni fog.“

Még később 1828. évi február 15-iki kelettel sok törlések közt ez áll a naplóban: „Általa jobb emberré lettem.“ Crescentia mintegy erre a levélre válaszolva, írta ezeket a Hítel megjelenése után Széchenyinek:

„Emeljük fel hazánkat a nevezetes országok sorába! Mindenkinck hozzá kell járulni. Egy napot sem szabad elmulasztanunk a nélkül, hogy e nagy feladaton valamit ne lendítsünk. Én úgy vagyok meggyőződve, hogy az isteni gondviselésnek Önt tetszett állítani a mi szeretett nemzetünk élére. Önnek adományozta az isteni ihlet sugallatát, hogy Magyarország jóltevője és nemtője legyen, a ki a szunnyadó lágymeleg hazafiakat felébreszse, lelket öntsön beléjük, s a gyengének erőt, a gyámoltalannak tanácsot adjon. Igenis! Kötelességünk annyit tenni, a mennyit tehetünk s nem hagyni elrozsdásodni a bennünk rejlő tehetséget. Így nyugodtan várhatjuk be törekvéseinknek jutalmát, melyek erőt, tevékenységet és kötelességérzetet szülnek. De nem elég a kezdet a további fejleménynek kell minket kielégíteni. Kövesse Ön tehát szép hivatását. Az önnemesítés még nem elég; magasabbra utal Önnek rendeltetése, sokkal magasabbra! Önnek honfitársait kell tökéletesbiteni, a bennök rejlő jó tulajdonokat kifejteni s egyenként érvényre emelni. Ez önnek életfeladata!“

Hogyne érdemelte volna meg e nő azt a szép emléket, melyet utóbb Széchenyi, mint már második férje, végrendeletének egy pontjában állított neki:

„Helyezzék hű élettársamat, jobb felemet, tiszteletreméltó feleségem tetemeit hamvaim mellé. Mert ő vala az, ki méltakkor is felfogta nagyobbszerű eszméimet: szolgálni a hont, mikor alig volt egy hó kedély is, mely megértett és méltatott volna. — Ő volt az, akinek szép leikéből mindig erőt és szilárdságot merítettem. Ő volt végre az, kiben a germán költőnek legmagasztosabb asszonyi ideálját felleltem, mely szerint nem pipere- és divathajhászat, vagy éppen politikába avatkozás és a pártok feltüzelése a hölgynek tisztje; hanem a magas hivatásnak ő csak úgy felel meg s csak azáltal lesz a mennyei lakosok legremekebb műve, ha valamint a férj a szabadságért vív, úgy küzd az asszony illemért. Ő lesz

végre az, jól tudom, ki, ha az egész világ elhagy is, hűn, bennem bízva és rólam nem kételkedve, fog megállni mellettem.“¹

Az 1825. év szeptemberének 12. napja, midőn említett utazásából az országgyűlésre Pozsonyba érkezett, nagy forduló-pont Széchenyi, de a nemzet életében is. Vagyonilag már rendezve, ismeretekben és tapasztalatokban gazdagon, családi kötelektől nem feszélyezve, barátsága által támogatva, egyelőre nagyon szerencsétlen, de tiszta és eszményi szerelme által, hogy az önfeláldozásban a vigasz némi balzsamát önthesse szívének sajgó sebeire, sarkaltatva lépett Széchenyi csaknem 34 éves korában a közpályára.

Talán reformrendszerét akkor még maga előtt sem állapította meg végleg részletesen, de annak nagy egésze és később kidomborodott szelleme teljes erővel élt már benne. Elhatározásának megfelelőleg nem is késett sokáig a küzdelem porondjára való kilépéssel, hanem megérkezése után éppen 8 hónap múlva, 1825. évi október 12-én, megtartja szűz-beszédét a főrendek tábláján és pedig magyarul, úgy hogy már evvel is mint újító lép fel, mivel ott addig csupán latinul szónokoltak. Naplójában erről azt jegyzi meg: „Annyira agitálva voltam, hogy inkább akasztófára mentem volna. Vájjon fogok-e valaha hidegvérrel beszélni tudni? Senki sem tett nálamnál többet.“

Később naplójában a törvényhozásról így okoskodik:

«Minden tanácskozó testületnek, legyen a neve országgyűlés vagy parlament, az volna a célja, hogy ott az emberek egymást felvilágosítsák, egyről-másról kölcsönösen kapacitálják, s végre a lehető legjobb határozatban egyezzenek meg. s azután maradjanak annál. Engedni tehát nem gyengeség. Pedig Magyarországon a polgári erénybe vetett hit oly gyenge, hogy ha valaki gyűlésben egyszer nyilatkozott, kimondott első eszméjéhez van úgy szólván szegezve, nehogy ingatag, jellemtelen embernek tartsák őt.

„De hát van-e Magyarországnak alkotmánya? Köznyelven szólva: alkotmányos monarchia-e? Én úgy vélem, hogy igen, minthogy a császár esküt tett reá. Hanem miben áll az alkot-

¹ *Zichy Antal*: Széchenyi Napl 220. l.

mányos monarchia? Miben különbözik az abszolut monarchiától? Főleg abban, hogy egy alkotmányos monarchiában az ország rendei közösen gyakorolják a királylyal a jogot, miszerint törvényt alkossanak, változtassanak, magyarázhatnak. Szóval mindenbe betekinthesse nek I beleszólhatnak. Ha valami okos ember azt a nemes tüzet, azt a költői gerjedelmet, mely nemesb és erőteljesebb ifjaink szívét hevíti, bölcsen fel tudná használni, minő derék embereket nevelhetne belőlük! Mi a mi célunk? Hazánk fiaira s azok gyermekei és unokáira annyi szerencsét és áldást hozni, a mennyit a mi tehetségünkkel csak hozhatunk. Miként dolgozhatunk a legbölcsebben ennek a célunk elérésére? Erőt erővel legyőzni nem mindig lehet; hanem a bölcsesség győz mindenütt. Ha más nemzeteknek több a kincsök, legyen nekünk több erkölcsünk s honszeretetünk. Egy új, egészséges országban be könnyű jó hazafinak lenni; ott minden jóakarotnak s a legkisebb cselekedetnek is mily nagy a sikere, mily nagy a jutalma? De Magyarország, hogyan fizetsz te fiadnak? Itt a kenyértörés ideje; naponként égetőbbé válik az a kérdés: vajjon igazi, vagy csak árnyék alkotmányunk van-e?“

Ilyen töprengések közt tölti Széchenyi napjait és éjeit Pozsonyban, a hol az ismert sétatér során levő lakásában ifjú mágnás barátaival naponként összejött és abból az ily összejövetelek számára valóságos vonzó körhelyiséget csinált. Itt tanakodtak ők a hazai állapotokról és különösen arról, hogy mi volna hát a legközelebbi teendő? Széchenyi különböző nyilatkozatai szerint itt határozatok el az, hogy mégis csak a nemzet szellemi és erkölcsi nevelésének megkezdésére van a legnagyobb szükség. — Ekképp érkezett el az emlékezetes november 3-dika, a melyen Széchenyi történeti jelentőségű ajánlatát a magyar tudományos akadémia felállításának céljaira megtette. Nem szándékom ennek a nagy horderejű eseménynek ^{d^a, z^m ^} leírását adni, mert azt már annyian és igen jól megtették. E részben tavaly megint újabb érdekes adatok jöttek napvilágra Comáromy István Abauj vármegye alispánjának és akkori követének azon Kazinczyhoz intézett levelében,¹ mely valószínűleg a leghívebb leírását tartalmazza annak a lélek-

¹ Akadémiai Értesítő: 1901. 605—613. M.

emelő jelenetnek. Ezen ajánlat által mindenki meg volt lepetve. A lelkesedés tudvalevőleg oly áldozatkészséget teremtett, mely azután legfőbb közművelődési intézetünknek megvalósulását biztosította. De érdekes, hogy a régi főemberek közül sokan Széchenyinek ezt a nagy tettet nem értették meg. Így Crescentia első férje, gróf Zichy Károly is bolondnak nevezte őt azért; báró Eötvös Ignác pedig nem győzött csodálkozni a felett, „hogy valami ilyes eszközbe juthat a magyaroknak”.¹ A koczka azonban el volt vetve; Magyarország újjászületése ezzel megkezdődött. Széchenyi átlépett a Rubiconon és mint kész társadalmi és politikai reformátor haladt tovább a régi Magyarország köz- és magánéletének meddőségre kárhoz-
tatott, akkor sivárnak látszó, de általa végre termékenynek felismert mezején. Titáni küdelmeknek ment elébe ezután, melyek közben lángeszének és önfeláldozó természetének egész óriási erejére volt szüksége, hogy azokban el ne bukják.

A jelenhoz hasonló fajú irodalmi műnek nálunk nincs érdekesebb és lélekelőbb feladata, mint e harcnak és ennek a martyriumnak igaz, valóban élethű, de egyúttal művészi feltüntetése. Az író e közben az emberi és a nemzeti lét legfőbb problémáinak légkörébe jut és számtalan mozzanatot talál, a melyet nemcsak a magyarság, de általában a tudomány is nagyon jól felhasználhat. Azonban ama küdelmek alapos megírása egyszersmind Magyarország legérdeke-
sebb és legfontosabb negyedszázados történetének megírását is szükségessé teszi. Széchenyi ugyanis ezentúl eleinte minden társadalmi, később egyszersmind minden politikai mozgalomnak köz- vagy legalább gócpontja volt, ennélfogva cselekvőségéről e téren az egésznek kellő feltüntetése nélkül csak egyoldalú és így csak ki nem elégítő képet lehet vázolni. Ez a történet pedig már meg van írva; de ha még nem lenne is, annak újabb megírását sok okból én nem tarthatom hivatásomnak, és különösen most nem, midőn Széchenyit mint reformátort nekem csak jellemezni kell és ebbeli egyéniségének kidomborítása az én fő feladatom. Ezentúl tehát kevésbé fogok a különben is rohamosan szaporodó tényekkel foglalkozni, mint eddig, a míg t. i. az ő újító

¹ Akadémiai Értesítő 1901. évfolyam 610. lap.

lelkületét kellett behatóbban megismertetnem. Az most már — remélem — előttünk áll; az én kötelességem tehát egyéb nem lehet, mint az események azon hatását vizsgálni, melyet azok az ő reformátor! egyéniségére előnyösen, emelőleg és átalakítólag, vagy hátrányosan, lesúlytólag és megsemmisítőleg gyakoroltak. És ezt annál háborítatlanabban, tehetem, mivel a következő fejezetek úgyszólván Széchenyi reformeszközei, alkotásai és művei tárgyalásának szentelvék.

Az 1825/7. évi országgyűlés alatt „a legnagyobb magyar“ köztevékenységét még csak az alapozás vette igénybe. Megtette első lépéseit és kifeszítette a zsinórmértéket, mely mellett eljárásának haladnia kellett. Mindenek előtt azonban megújította összeköttetéseit mindenfelé és a főtényezőkkel ^{alaptasat} szorosabb érintkezésbe lépett. A következő évben megtartja az első lóversenyt, azután az ezt rendező egyletből állattenyésztő, majd országos gazdasági egyesületet alkot. Az ő pozsonyi magánlakásán keletkezett összezejöveletekből egy kis politikai khib, később pedig a nemzeti casinoegylet keletkezik. Ez alatt a magyar nyelvvel irodalmilag is alaposabban foglalkozik; tanítója, a ki jogi ismereteit is bővíti, Xantus János ügyvéd, a hasonló nevű ismert írók atyja. Gróf Dessewffy József a maga kassai folyóiratában, a Felső Magyarországi Minervában, kötött nyelven dicsóítja az ő szép példáját, mely miatt az illető censornak nagy baja lett. Széchenyi ugyané folyóiratban egy kis polemikus közleményt tesz közzé, 1828-ban pedig megjelenik első nagyobb műve a „Lovakról,“ melyben reformeszméinek csirái már megtalálhatók. De a politika sem hagyja nyugodni, csak hogy ő kevésbé a közönség szemeláttára, mint a színpadon megett csinál és pedig részben igen sikeres politikát. Társadalmi összeköttetéseinek felhasználásával nagyon ügyesen Metternich Kelemen herceg, a mindenható miniszter és államkancellár, közvetlen közelébe férközik. Általa megleczkézteti magát; de ő is sokat mond neki, a minnek mindjárt eleinte bizonyos hatása van. Főnyeresége azonban az, hogy az irányadó körök gondolkodás-módját, valódi törekvéseit és hangulatát alaposan megismeri. Az ő activ politikájának célja nem a szereplés, hanem az elérhető legnagyobb eredmények lehető mérvű biztosítása; ehhez pedig minél szélesebb körű és minél alapo-

sabb tájékozottságra és értesülésre volt szüksége. A Béccsel való folytonos érintkezés azonban gondolkozása önállóságának és érzelmei függetlenségének semmiben sem árt, mert ő csak taktikai engedményeket tesz a hatalom tényleges letéteményeseinek. Az, hogy a passív természetű sérelmi politikát óvatos activ, alkotó politikával akarta felváltatni, éppenséggel nem concessio, mert hiszen ő azt végcéljai egyik leghatalmasabb előfeltételének tekintette.

Azért az ősi magyar alkotmányért, mely a népesség zömét, az egész polgárságot és a jobbágságot, mindebből kizárta, ellenben azokat, a kik az összes jogok élvezetében voltak, a közterhekben való részesüléstől gondosan megóvta, ő nem lelkesedik. Bizonyítják ezt Széchenyi és néhány társának ez időben mondott beszédei, melyek tartalmukon kívül még azért is nagy hatást tettek, mivel ők az akkori általános szokás ellenére a felsőházban azontúl valamennyien mindig magyarul szólaltak fel.

Így például 1825. évi december 28-án ezeket mondta Széchenyi:

Meug „Lelkiismeretem szerint jobbágyaim sorsát könnyíteni kötelességem s ezt kell tenni minden földesurnak. A mi jót pedig tehetünk, ne halaszszuk holnapra. Bizalmatlanságot is mutatnánk a halasztás által, mert a Felség megígérte, hogy az alkotmányt helyre akarja állítani/ Valamivel később pedig így nyilatkozott: „Bízom a Felség igazságszeretetében és erkölcsében, hogy a megnyugtatót nemcsak szóval, hanem tettekkel akarja elérni. De ne mondhassa az irigy világ, mikép akkor támad meghasonlás köztünk, mikor a szegénység sorsának enyhítéséről van szó, azon szegény jobbágyokéról, a kiknek képviselői itt nem lévén, nekünk, mint becsületos földesuraknak, kell sorsukat szivünkön hordanunk.“ — Akkori naplóiban pedig ide vonatkozólag ezek foglaltatnak: „Szaporítsuk azon emberek számát, a kik polgári erényekkel ékeskednek. Ezek kisebb vagy nagyobb számától fog függni nemcsak a nemzet ereje, szabadsága és szerencséje. A civilizatio világa ég már; azt semmi halandó el nem olthatja többé. [Mi elhintjük az igazi erkölcsi függetlenség magvait. Óh, ki fognak azok kelni, habár későn is; akkorra bizonynyal, mikor mi már a sírban leszünk. Hosszasan és jól beszéltem. Nem

kell nekem kegyelem! Az amolyan nagyon is udvarias s nyájaskodó kifejezésekkel utóbb eljátszuk az egész alkotmányt! A császár nem kegyelmet gyakorol, mikor a magyar alkotmányt fenn akarja tartani, hanem csak legszentebb kötelességét teljesíti!⁴ A nádor ezen szavakért rendreutasította és Amint mondá, csak az érdemes atyjára való tekintet miatt ^{r®ndr®'} nem bánt vele keményebben. Ily rendreutasításban később is részesült.

Széchenyi tehát kizárólag a magyar politikai élet érdekeit kívánta szolgálni akkor, midőn a bécsi hatalmasokat megközelíteni és lehetőleg befolyásolni igyekezett, mert azokat oly tényezőknek tartotta, melyek nélkül itthon semmi üdvös dolog nem volt keresztülvihető. „Magyarország — mint írja — gyenge lábón áll. A harcban, mely az absolutismus és képviseleti rendszer között megindult, végre is az utóbbi foggyőzni; de hogy mikor? azt emberi szem előre nem láthatja. Az oly nép, mely nagyobb részt polgári erényekkel ékeskedő férfiakból áll, minden bizonynyal szabaddá lesz, ha még oly nehéz rabláncokat kell is leráznia.“ És felkiált: „Érzem, hogy mindaz, a mit kezdeni akarok, sikerülni fog, ha nem is mindjárt, ha nem is általam.“ — Metternich eleinte védnöki kicsinyléssel, de határozott jóakaratot tanúsított iránta. Egy ez időtájt Szögyényihez irt levelében így nyilatkozott róla: „Ezt az ifjú embert a világba lépte óta ismerem és sok jót tettem vele. Eleven esze van, de kellő ismeretek nélkül, mint ifjaink legtöbbjének. Pótolja ezt a hiányt ő nála a finom tapintat. Becsvágya határt nem ismer. Amúgy könnyelmű s könnyen felpezsdül, mindamellet számítani is tud. Már Pozsonyban észrevettem, és ezt tudattam vele, hogy ellenem akar állást foglalni. Meglátogatott s bővebben belebocsátkozva a tárgyba, sokat beszélt az absolutismusról, a kormánynak állítólagos czélzatai ellen s az udvarnak és környezetének a magyar viszonyokban való járatlanságáról, és azon aggályát fejezé ki, hogy az országgyűlésnek rossz vége lesz.“ Széchenyinek tehát már kezdetben volt bátorsága véleményét és az igazat megmondani. Nem akart ő egyénileg boldogulni. Ambíciója nagy, de igen magasztos és nehezen kielégíthető volt. Metternich csak azért állott vele szóba, mert mágnástársat látott benne. Érveivel megpuhíthatónak vélte; de szerinte ő klubjában megint

elromlott. Szemébe mondta, hogy túlzott hiúságának és dicsvágyának áldozatul fog esni és a saját vesztébe rohan. Később be fogja ezt látni, de akkor már a visszafordulás lehetetlen lesz. El fog sülyedni a hínárban és általa félrevezetett saját pártja fogja a szégyen bélyegét reásütni. — Egy ízben három óráig tartott beszélgetést folytattak, mely azonban egyikőjüket sem elégitette ki. A minisztertől Széchenyi ekkor levert hangulatban távozott. Később mindazáltal felhívja a herceg figyelmét oly dolgokra is, melyeket ez szerinte éppen magas állása miatt nem láthat oly jól, mint a ki azok közepett él. De Metternich ezt a felfogását is hibásnak jelentette ki, mert azt gondolta, hogy a kinek magas állása és jó szeme van, az szélesebb körben láthat mindent és a lakosság kicsinyes előítéletein felülemelkedhetik. — Széchenyi számtalanszor érintkezett azontúl is Metternichchel, a kit felvilágosítani és capacitálni akart. A kancellárra — hiúságának minden igaz mondása mellett való legyezgetése folytán — tényleg tudott hatni, sőt általa befolyást gyakorolt a fejedelem elhatározására is. Metternichet a saját felfogásával szóval és írásban folyton foglalkoztatja. Biztosítja őt, hogy ha honfitársai nem is mindig előnyösen mutatják be magukat, mégis méltó alattvalói az igazságos fejedelemnek s annak bizalmát megérdemlik. „És* — mondta a hercegnek — „lehet-e hű alattvalója a királynak az a férfi, a ki hazája törvényeihez minden erebécsi ösz-jével nem ragaszkodik? Én legalább nem hihetem; a mint tarthatok sokat annak belértékéről, a ki a saját jogait férfiasán nem tudja megvédeni.“ Nem túlzott ennélfogva az^{az} állítás, mely szerint ha az 1825/7. évi országgyűlésen békésebb hangulat kezdett uralkodni, az nem kis részben Széchenyinej, voP tulajdonítható, a ki a színpalak mögött éppen azon a helyen gyakorolt üdvös befolyást, a hová mások nem férközhettek be.

Ő saját tapasztalatai alapján tudta, hogy mit és mennyit lehet elérni. Nem követelt sokat, hogy a kevesebbet kieszközölhesse. Maga is osztotta ugyan elvben azt a véleményt, hogy a korona és tanácsosai különválasztandók, de az adott viszonyok közt nem tartotta ezt követelhetőnek, azért csínjában, szőrmentében kívánt a hatalom embereivel bänni. Midőn Metternich tanácsára Ferencz azután atyai hangon tartott ígé-

retekkel telt leiratot küld az országgyűléshez, Széchenyi pedig ennek daczára mégis az ellenzék soraiban marad, Metternich nem késelt őt vádolni ezért és szemébe vetette, hogy nyíltan nem védelmezte a kormányt, hanem' elrontja az ifjúságot. Széchenyi azonban midőn látja, hogy a kormánynak szavai és tettei nem összhangzók, s hogy az adókat tovább is törvénytelenül hajtja be, habár fájlalta, hogy a nádor szintén nehezelt reá, kötelességének tartja a rendek oldalára állani. Ekkor kifakad az udvaroncok ellen és a nádornak szintén opponál. Bátorságát jellemzi 1826. évi január 12-én a felső táblán tartott beszédének ez a része is: „Ausztria kormányzása rendszere 1790 óta az volt, hogy a mágnásokat és a nemeseket álomba szenderítse, s a parasztságot elkülönítse tőlük. Mind a két irányban tetemesen haladt előre, mert bizony szépen elszunnyadtunk, sokan még most is alusznak, s szívünk mélyéből kezdtük meggyűlölni egymást. Most egyszerre reánk küldik a commissariusokat; ezek felkavarják a nemes urakat. De ime ébren, vagy ébredőben vagyunk már. Evék óta látjuk, hogy a nemesek küzdenek, czivakodnak, kiteszik magukat pusztán csak a parasztnak jólétiért. És sehol sem volt a nemzetnek ez a két osztálya szorosabban együtt'

Naplójában pedig az időtájt ezt írja: „Megindul a harcz a kényuralom és népjog közt. Az absolutismus szolgái, kiknek érdekeik, existenciájuk a régi rendszerrel szorosan egybefügg, nem fogják a csatatért elleneiknek oly könnyen átengedni. Erősen fognak még viaskodni. Lánczok és vér nélkül nem fog ez a dráma befejeződni. — Crescencehoz való szerelmem vagy megöl, vagy igazi philosophussá tesz. Az ő érdeme lesz, ha egy egész nép újra fog születni.“

Bántotta őt gróf Csiráky Antal és báró Eötvös Ignác túlloyalítása, a kiknek szerinte fogalmuk sem volt az alkotmányosságról. Ő ellenben már 1826. elején kijelenti, hogy a városi elemnek háttérbe szorítása túrhetetlen dolog. Tudja, hogy az ilyen nézetek hangoztatásával csak ellenségeket szerez magának, de az igaz és nemes gondolkozása embernek mit sem kell törődni a tömeg viselkedésével.

Naplóiban is erősen kikel az 1827. évi országgyűlést berekesztő trónbeszéd olvasása után tapasztalható byzanci hízelgések ellen. „Megpróbáltam — írja — elhinteni a

magot; de most tisztán áll előttem, hogy holt testet akartam éleltre ébreszteni. Nem tűrhetem el, hogy egy rothadó testnek része legyek; inkább megakarok halni.“ Nagy kedélyhullámzásának okát ez időben különben boldogtalan szerelme is képezte s egy éppen közelgő válás nagyon lehangolta őt. Ez a szerelem egyébiránt sok magasztos elhatározásának is lön forrásává, mert annak befolyása következtében saját boldogságáról lemondva, egész életét hazája újjáalkotásának szentelte. Töprengései daczára azonban, melyeket lelkiismeretessége és akkori állandó kedélyviharai okoztak, alapjában véve mégis bízott törekvéseinek hasznos voltában, mert még 1825. évi november 26-án valószínűleg a herczeggel való egyik tárgyalása után írta azt a teljesen bevált jóslatot naplójába, mely szerint „Metternich rendszerének az ő életével vége lesz, az enyém pedig csak halálom után fogja kezdetét venni.“ — Azonban előrelátható volt, hogy ilyen független, bátor és önálló magatartása a katonasággal összeférhetetlennek fog tartatni. Ezredese magához is hívatta, hogy megdorgálja őt, estei Ferdinand főherczeg pedig a politikai pályát egyszerűen avval vélte elzárhatni előle, ha ezredéhez visszaparancsolják. Az összeférhetetlenséget ő maga is belátván, egy napon, 1826. évi február 15-én, midőn a főrendek tábláján a magyar nyelv ügyében háromszor is felszólalt, a katonai szolgálatról lemondott.

Az országgyűlés berekesztése után el volt határozva arra, hogy most már a társadalmi téren fogja magát nemzeteiavára hasznosítani. Először is Sopronba ment, a hol a lakoságnak durva volta és hátramaradottsága nagyon lehangolja. E részben jellemző a következő adat. Sopron vármegye 1827. évi október 23-án tartott közgyűlésében elhatározták, hogy mivel Széchenyi „néemly hasznos intézetekre tett különös bőkezű ajánlásokban magát oly különösen megkülönböztette, hogy az egész Magyar Nemzetnek örökös hálaadására érdemessé lett,“ kéri külön levélben, hogy a saját és nem csekélyebb érdemekkel tetézett édes atya arczképét a megye díszterme részére ajánlja fel. Gróf Széchenyi István atya arczképét csakugyan megküldötte volt a megyének, de a saját arczképéről egyszerűen hallgatott. A megye nem vette észre, hogy ez mit jelent és 1833-ban újra megsürgeti a saját arczképének megküldését is,

míg végre 1836-ban a május 5-én tartott közgyűlésen elhatározzák, hogy azt a nemesi pénztár költségén festetik meg.¹ De elve lévén az, hogy minden embert kora és minden kort a maga uralkodó eszméi szerint kell megítélni, a néppel szemben is türelemre szoktatja magát. Továbbá most már saját tapasztalásából is látván, hogy Ferencz királynak és mindenható miniszterének a szabadelvűség veres posztó, azért a politikai téren szintén nagyobb orvosságot kezd szükségesnek tartani, pedig hát „nem a kegy a földolog az államok kormányzatában, hanem az igazság.“ Ez képezi az uralkodónak jelmondatát is: „justitia regnorum fundamentum.“

A vidékről nemsokára Pestre utazik fel, a hol gróf Károlyi Györggyel a felett tanakodik, hogy miképp lehetne a polgárságot összehozni a nemességgel. A farsangot 1828-ban ennek lehető előmozdítására használja fel. Pestnek már választott polgárává lett, de a nádor nem akarta őt a várost szépítő ját bizottságba kinevezni. Ha a pestmegyei gyűlésen esetleg javaslatot tesz, a nádor azt figyelembe sem veszi, Bécsben pedig fenn és alant hidegen fogadják. Mindebből minő következtetést vont le? Elveszti kedvét? Visszavonul? Nem, hanem elhatározza magában, hogy „homokszemeket fog hordani, ha köveket nem mozdíthat!“

Lelkének, melyet most bodogtalan szerelme, új vállaltainak fejlesztése, gondozása és Wesselényi barátsága is elfoglalnak, gazdagságáról tanúskodik az imént idézett mondása, melyhez hasonlók csaknem kimeríthetetlen bőségben találhatók fel különböző irataiban. És lelki nagyságát csak fokozhatja szeméinkben az a tudat, hogy bensőleg ő ekkor is mily ^{na}s-^{vsa}sá-
végtelenül boldogtalan volt.

Ez időtájt, 1828. φH december 14-én, kezdi írni a Hitelt és azzal éppen egy év alatt készül el. A censor előre megjósolta, hogy nagy feltűnést fog kelteni, de szerzőjét megkövezik érte.

E könyvének megjelenése előtt megint egy nagyobb utat tett gróf Károlyi Györggyel a külföldre és pedig most kizárólag Németországba, a hol 1829. évi július 16-ától szép-

¹ *Viszota Gyula:* Gróf Széchenyi István és Sopron vármegye, Budapesti Szemle, októberi szám, 35., 37., 38. 11.

tember 15-éig kifejtett munkássága után szórakozni és újabban tanulmányozni kívánt. Prágában július 18-án igen kemény szavakat ír naplójába magyar honfitársai a ellen, kik a haladás útjára lépni makacsul vonakodnak. Sötét színben lát mindent; de ennek legfőbb okát boldogtalan szerelme képezi. — Berlin környékén II. Frigyes eljárásának nyomait észleli. Ez a porosz állam szerinte gazdaságos, erkölcsös, hanem unalmas. De ha német volna, szíve vérzenék Németország eldaraboltsága miatt. Útközben a legkiválóbb lótenyésztőket és méneseket tanulmányozza. Úti társaival együtt felhatolnak a keleti tenger partján Doberanig. Ott arról elmélkedik, hogy ime Mecklenburg meg tud állani magában is; mért nem tud Magyarország? Mi magyarok annyit ábrándozunk a mi dicső eleinkről! Pedig ezek arról, a mi a legfőbb, a nemzeti függetlenségről, megfeledeztek. Fennáll Hollandia, Dánia, Svédország és annyi apró német államocská: csak Magyarország nem tudott, vagy nem akart magában megállani!! „Kutyákat kellene a mi őseink mellé temetni!”¹ — Hollandia sík, mívelt vidékei nagyon meghatják. Ime, a lapályokon is minő cultura lehetséges! Egy estét Károlyi Györggyel Hágában töltenek és egymásnak ünnepélyes ígéretet tesznek, hogy Magyarországot fölemelik. Széchenyi a Rajna vidékén, Württembergben és Bajorországon keresztül jön haza, Károlyi pedig Párizsba utazik. Egészsége sokszor nem a legjobb, de följegyzéseiből gyaníthatni, hogy ezt szívének sajtása okozza. Haza érkezve első dolga Crescenceékhoz menni Lébény-Szent-Miklóstra, a hova a kápolnába ajándékol és emlékül egy gyönyörű szent képet visz magával.

E közben a „Hitel“ kikerül a sajtó alól. Megjelenését azonban hátráltatja az, hogy a rendes könyvbírálaton kívül még hatóságilag akarták tárgyalatni, vagyis a censor véleményét fölülbírálat alá venni. Széchenyi az ellen erélyesen tiltakozván, munkájának kinyomását, mert „azt a dinasztiahoz való ragaszkodás és Magyarország közkormányzata iránt a legjobb akarat és szolgálatkészség hatja át“ végre megengedik. E műről Széchenyi irodalmi tevékenységéről szólva behatódobban a következő fejezetben beszélek. Itt csak hatásá-

¹ *Zichy Antal*, Széchenyi István külföldi utazásai 334, 335. 1.

ról kifelé és magára Széchenyire kell egyetmást mondanom. Ez a hatás általában olyan volt, a minőt maga a szerző sem várt. A nagy reformátor az által megvetette politikai irodalmunk alapját és megteremtette a közgazdasági dolgok iránti érdeklődést. Beöthy Zsolt szerint még szépirodalmunkra is nagy hatással volt.¹ Zichy Antal szerint magas röptével, fenkölt, nemes érzületével meghódította a világot: rezgésbe hozta a szívek húrjait, forrongásba az agyak szunnyadó gondolatait s a megvalósulás reményével kecsegtette a haza és emberiség-szebb jövőjébe vetetett bizalmat.² Kazinczy már idéztem Magyarországi útleírásában említi, hogy a vidéken is csak arról beszéltek ekkor, de a vélemények, midőn ő egy dunai gőzhajón Pannónhalmára megy, útitársai között meg voltak oszolva. Pulszky Ferencz említi,³ hogy a felvidéken csak német fordításban ismerték, de ott sokan nagy reménységgel néztek — a gróf Dessewffy Pipsztol (Józseftől) várt czáfolata elé. Neki magának sem tetszett, mert szerinte Bentham kandikált ki belőle. Tudjuk és a következő fejezetben tüzetesen is látni fogjuk, hogy az minő választ provocált a régi állapotoknak még legfelvilágosultabb védelmezői részéről is. De a nádor a neki küldött példányt kegyesen fogadja s bevallja, hogy helyenként egészen az ő leikéből beszél. Még sok addigi ellenfele is megöleli; a casinóban ünnepük. Ellenben gróf Telekyék oda nyilatkoznak, hogy „mennyi jót tehetett volna az a Széchenyi“ és „hogy nemzetét meggyalázta.“ Egyes megyékben el is égették e könyvet. Az írók azonban kapkodva mohón olvasták s versben és prózában magasztalták érte. Bécsben ellenben semmi hatása nem volt. De a legnagyobb benyomást ez a mű Crescencera tette, a ki már ismertetett gyönyörű nyilatkozatát annak elolvasása után mondta el Széchenyiről. Ő maga e művéről később eképp vélekedett: Azt gondolta, hogy jobb, ha ő kezdi meg a reformtevékenységet, mint senki más. Így fogott a nagy munkához. Mennyit fáradt, dolgozott és aggódott ezen elhatározása következtében, míg a dirib-darab munkát össze tudta illeszteni és maga előtt is szégyenkezett,

¹ *Beöthy Zsolt*: Széchenyi és a magyar költészet, Budapest, 1893.

² *Zichy Antal*: gróf Széchenyi István életrajza I. 248. 1.

³ *Pulszky F.* Életem és korom I. k. 64. 1.

mivel oly tudatlannak és készületlennek találta magát. Sok idő telt el, míg első nagy művének külalakja és czime tekintetében is tisztába jött önmagával.¹ Midőn később már második munkáját írja, a teendők felsorolása után gróf Dessewffy Józsefhez intézve szavait felkiált: „Te most lehetőleg eszelősen gondolsz és kérded: ily óriási munkát egy-két ember akar véghezvinni? És ilyenekkel még kérkedni is mer a szemtelen!”²

Senki sem mondhatja róla igazságosan, hogy könynyelmű, szeles s az okot és következtetést összezavarja, vagy hogy az ország állásáról és körülményeiről nem gondolkozott és azokról felületesen ítélt. Nem állítja, hogy semmiben sem csatlakozott s alapokait mindennek egészen tisztán látta; de hogy összes szellemi erőit és lelki tehetségeit, mióta eszmél, csak egy gondolatra irányozta és összpontosította, arra, hogy miképp lehetne alacsony állású hazánkat magasabbra emelni, tiszta lelkiismerettel esküszik.³ Mivel inspiratio őt nem világosítja fel, azért tisztán álló adatok nélkül okoskodni nem szeret s a tárgyakat úgy tekinti, a mint előtte állanak és a körülötte levő feladatokról azok alapján ítélt.¹

Megindult erre az a csaknem emberfeletlinek mondható mér-tevékenység, melyet a Széchenyi reformmunkásságának nevéjelölhetünk meg. Alig jelenik meg gróf Dessewffy József bírálata, öt hónap alatt a Világban oly választ ír reá, mely összes művei közt a legnagyobb, a legbehatóbb és a legszebb.

Ugyancsak 1830-ban karolja fel a dunai gözhajózás ügyét. Lemeget az Aldunára, a hova a saját költségén egész tanulmányi expedíciót rendez. Megteszi második útját Konszantinápolyba hajón, a honnan szárazföldön utazik vissza Szerbiába. Útközben oly beteggé lesz, hogy majd meghal és gróf Waldstein Jánosnak mondja tollba politikai végrendeletét, melyben ismert programpontjaihoz még azt toldja, hogy a közlekedési eszközök fejlesztését is mennél nagyobb mértékben és czélszerűen karolja fel a nemzet. — Ez útján minden tényezővel érintkezésbe lép és a török pasák, az oláh hospodárok, Obrenovics Alilos szerb fejedelem, az osztrák katonai parancsnokok-

¹ Világ VI.

² Világ 84.

³ Világ 101.

⁴ Világ 164

nak szívét egyaránt megnyerni igyekszik. Nem kiméi fáradságot ide haza sem, hogy a nádort, a különböző kormányzések ^{A duai}, főembereit, a pénzfejedelmeket és 1830. évi újabb külföldi' útján a bajor s württembergi királyt, majd a londoni és belga ^{felkarolj'a.} tőkésekkel jól hangolja és támogatásukat ezen vállalat részére megszerezhesse. E mellett nem téveszti szeméi elől, hogy nejd a lóversenyeket folyton fejleszteni kell. Á casinót szakadatlanul ápolja, annak érdekében személyesen érintkezik minden számba jövő főúri, honorator, és polgár emberrel. Azoknak minden irányban levelet ír, de egyúttal az új kört minél vonzóbbá és kellemesebbé igyekszik tenni. Később a kormány támogatásával elkezd robbantani a hajózásnak dunai nagy akadályait. Gyakran, ha nincs már pénz, a magából előlegez. Ismételve leutazik oda. Kiteszi magát egy főherczeg kicsinylő mellőzésének, máskor egy másik főherczeg kocsiján a bakra ül. Midőn meggyőződik arról, hogy a rendelkezésére bocsátható összeggel a főbb sziklatömböket sem lehet eltávolítani, vagy kellőleg csatornázni, a később róla nevezett gyönyörű műutat építteti a Duna balpartján. Ezen ügyekben a nádorhoz a legbehatóbb emlékiratok hosszú soro- ^{utē-pit} zatát intézi, melyek műszaki részleteit oly virtuositással kezeli, mintha maga is technikus lenne. Hogy vállalatait sikerre vezethesse, nem kiméli sem egészségét, sem erszényét, sem méltóságát.

Még 1821-ben fel van háborodva a felett, hogy őt az egyik főherczeg fél óráig váratta előszobájában. Most már ezt fél sem veszi. Sokkal kisebb uraknak is udvarol s magát a lépcsők szellemének — esprit d'escalier-nak — nevezi, annyit jár azokon fél s alá. Mindezt csak annak meggondolásában talál vigaszt, hogy „szenvadni is kell tudni a közjóért!”

A lánchíd építésének megpendítésével és dülőre vite-lével feladatait annyira szaporítja, hogy csak erejének végső megfeszítésével tehet azoknak eleget. Sem éjjele, sem nappala, mert habár minél több jó és szakavatott munkaerőt igyekszik céljainak megnyerni, minden dolgot maga is érteni és ismerni kíván, nehogy a sok ügy feletti áttekintést elveszítse. Másutt részletesen leírom, hogy egyes alkotásainál mi mindent tett és mindegyiknek minő különös nagy horderejű rendeltetést tulajdonított. Itt csak nagyban kívántam csoportosítani az ő

határtalan, de nem feneketlen buzgalmának és odaadásának csodálatra méltó nyilvánulásait.

És daczára mindennek irodalmi tevékenysége sem szünetelt, mivel a már 1831-ben írni kezdett Reform helyett 1833-ban, miután idehaza annak kinyomását a censura megakadályozta, megjelent Lipcsében harmadik nagy és korszakos műve a „Stadium.” És ezen óriási tevékenysége daczára is }^{arra} úgy 1830-ban, mint az 1832 6. évi törvényhozási cyclusban résztvegyen az országgyűlés tanácskozásai-ban. Különösen az utóbbi országgyűlés által, a régi rendszer hívei részéről kifejtett szívós ellentállás daczára, az ezen ügynek szentelt újabb angolországi utazás, a legkiválóbb pénz- és műszaki erők megnyerése után ki tudta törvényben mondatni azt, hogy Buda és Pest szab. kir. városok közt állandó híd építendő, és hogy azon mindenkinek kivétel nélkül vámot kellend fizetni. Erre irányuló küzdelmét szintén alább ecsetelem. Mindehhez hozzájárult, hogy 1834. évi december havában gróf Zichy Károly elhunván, imádott női eszménye özvegygé lett, minélfogva alapos reménye keletkezett, hogy a köz- és magánereyek ez a bájos személyesítője végre mégis élettársává fog válhatni. Ennyi munka, gond, törődés és izgalom egészségét is megtámadta és annak változandósága folyton befolyást gyakorolt kedélyére, melynek számtalan irányban nyilvánuló roppant feszülést kell kiáltani. Hogyne mutatkozott volna feltűnő hangulat-hullámozás nála, a mely alatt a főiránytól való eltérését csak egy biztos kormányzó elem nem engedte meg, t. i. példátlan kötelességérzete.

Széchenyi ezután is oly munkásságot fejtett ki, melyet megközelítő módon csak életrendjének leírásával lehet jellemezni. Ha Pesten volt, az éjét, melynek beálltaig reggeltől fogva mindig dolgozott, rendesen úgy töltötte, hogy ágyba alig feküdt, hanem midőn az íróasztalnál már teljesen ki volt merülve, egy pár órára pamlagra dőlt. De felébredvén, sietett ismét írásbeli dolgozatait folytatni. Esetleg ezt ugyanazon éjszaka többször váltakozva is megtette. Reggel mindazáltal már korán készen volt toilettéjével és csakhamar elvégezte magán dolgait, melyeket titkára, a megbízható, okos és tanult Tasner Antal előkészített volt számára. Annak adta át szóval, vagy, ha nem volt a fővárosban, levél útján minden kis és nagy

dologra nézve igen tüzetes rendelkezéseit. Ennek végeztével hamar reggelizett és éppen megjött bő postáját átvevén, azt egy nagy irománytáskába tette, melylyel, ha jó volt az idő, gyalog már 8 óraker valamelyik intézetének, vállalatának vagy gyűlésének helyiségébe sietett. Útközben számtalan oly egyénnel találkozott, a kik közül mindegyiknek valamely fontosabb irányító, biztató, bátorító, lelkesítő vagy rábeszélő mondani valója volt. Hány polgárt nyert meg ezáltal valamely közérdekű ügynek? Egy szava, egy megjegyzése és egy szívélyes megszólítása boldoggá tette az embereket ez időben, niidőn az összes hazai nagy mozgalmak szálai nála, az ő kezeiben futottak össze s az ő neve minden általa felkarolt ügy vagy eszme és vállalat sikerének biztosítékát képezte. Ha ülésben volt, annak folyama alatt intézte el postáját. Elolvasta leveleit, a melyekre, ha szükségesnek látszott, rögtön megírta esetleg 2 — 3 nyelven is — feleleteit. De azért a tárgyalás folyamán figyelt és koronkint a rá tekintők láthatták, hogy majd helyeslő fejbólintásokat tesz, majd toppant egyet a lábával és feltekint. Az első esetben rendszeren nem látta szükségesnek, hogy felszólaljon és tovább dolgozott. De ha valamelyik szónok az ő meggyőződésével ellenkező dolgokat mondott, a mint csak lehetett, rögtön felállt azokat megczáfolni. Rögtönzött szónoklatai ez időben olyanok, hogy a hallgatók vele sírtak és vele nevettek. Nyelvezete néha tősgyökeres magyar fordulatai, néha idegenszerűségei által, de mindig meglepő. Sajátszerű arczjátéka, taglejtése és ideges mozdulatai úgy lekötötték a figyelmet, hogy minden szót lestek ajkairól. Egyik életirója, Zichy Antal,¹ azt állítja, hogy beszédei hallva és őt szónokolni látva hasonlíthatatlanul hatásosabbak és élvezetesebbek voltak, mint olvasva. Azok ugyan voltaképp a fesztelen parlamenti társalgások jellegével bírtak, de azért a szivekre és elmékre is mesterileg tudott hatni velők. Mindenki érezte, hogy egy magasabb hatalom, az emberben rejlő isteni erő van közelében.

Az ülésből még azon délelőtt elnézett különböző helyekre, a hol dolga volt; azután látogatásokat tett, majd a casinóban étkezett és érintkezett boldoggal, boldogtalanul. Annak, vala-

¹ *Zichy Antal: Gróf Széchenyi István életrajza I. 307.*

mint az akadémiának és egyéb egyleteinek, vagy a városnak és a megyének üléseiről nem maradt volna el egy világért. És így ment ez késő estig, midőn megint íróasztalához ült és az éjszakát a már vázolt módon töltötte, hogy másnap ismét hasonló beosztással kihasználja annak minden pillanatát.

Van egy levele, melyben valakinek kölcsönkérelmére, illetve kolduló iratára azt feleli, hogy feljegyzései szerint az akadémia céljaira tett felajánlása után néhány év alatt hasonló módon 472,000 forintot kértek tőle. Képzeltető, hogy mily mértékben volt kérések által minden más irányban is igénybe véve. A mit személyes közreműködéssel 'megtehetett, azt, ha csak az ellenkezőre tényleg nem volt ok, rendszerint nem is mulasztotta el. Számtalan ajánló levelet írt, melyek által a hasznos emberek kívánságait előmozdította. De tevékenységében szintén a concentrikus eljárást kedvelte, mert arról volt meggyőződve, hogy nagy dolgokat csak lehetőleg összesített egyéni és társas erővel lehet eredményesen elvégezni.

Irodalmi tevékenysége ekkor sem szünetelt, pedig már levelek, folyton vezetett naplók és az egyes ügyek fejlesztése végett szükséges emlékiratoknak szerkesztése is nagy munkaerőt tételezett fel. Az 1833. év június hava óta a dunaszabályozás királyi biztosává lett és mint ilyen kénytelen sokat utazni is. Hídjelentésein kívül hosszú cikksorozatot ír a dunahajózásról, a játékszínről, a pesti por és sárról. Folytatja a Stádiumban elkezdett reformjavaslatok indokolását, azért megírja a Hunniát. Azonban ezen két utóbbi iratát már nem ő tette közzé, hanem azok sokkal később, 1858-ban, jelentek meg. Elérkezett eközben egybekelésének ideje is. Közvetlenül ^{sá@} az előtt sokat betegeskedik, minélfogva kedélye is nyomott hangulatban van. Fél attól, hogy Crescence már csak ápolója lehet, hogy nem fog sokáig élni, vagy hogy megőrül. Ekkor Czenken nagy változtatásokat csináltat. A kastélyt, melyet nedvessége miatt különben sohasem szeretett, átalakíttatja és több komfortot honosít meg benne. Pesten is másként rendezi be a mostani főkapitányság épületének első emeletén bírt lakását. Minden részletre gondol és a lehető legjobban és takarékosabban intéz el mindent. Eközben alkalmilag Temes megye egyik követe koronaőrnek kívánja őt az országgyűlés

által kandidáltatni, de ezt a kitüntetést a legnagyobb tisztelettel és hálával, hanem egész határozottsággal elhárítja magától. Ezt nemcsak azért teszi, mert a kandidáció joga ő Felségét illeti meg, hanem mivel hivatal, fény és megkülönböztetés után soha sem járkal. „A ki ilyesmit tud róla, az pirítsa meg őt a felséges hazza színe előtt. “ A nádor igen nagyra vette ezt a viselkedést, mely még szorosabbra fűzie köztük a máris kifelődött barátságot, a mit Széchenyi ismét csak az ország érdekében igyekezett hasznosítani.

Az a nagy fordulat, melyet a Crescence-szal való házassága jelentett a Széchenyi életében, 1836. évi február 4-én következett be. „Úgy érzi magát, mint a ki nagy vihar után fáradtan bár, de boldogan a partra vetődik.“ Népszerűsége is tetőpontján áll; mindenünnen a leggyöngédebb figyelmet ^{seget} tapasztalja maga iránt. Az ország legelső és legjobb embereit számíthatja barátai közé; de elhidegülése Wesselényivel már megkezdődött. A legszerencsésebbnek vallhatta volna magát, ha kedélyvilága még egyensúlyban lett volna. Azonban leveleinek tanúsága szerint egy darabig Czenken mégis oly jól mulat, hogy szinte hirdeti boldogságát, a minőt már nem is remélt a maga részére. De nyugta nemsokáig tart, mert 1836. évi ápril hava közepe táján már részt vesz az országgyűlésnek a nemzeti múzeum és a Ludoviceum tárgyalása alkalmával megindult vitájában. Kossuth Lajos feljegyzései szerint Széchenyi az ezen két országos intézet javára való adakozás mellett emelt szót és már ekkor kijelenti, hogy „ha maga marad is, soha sem fog abba beleegyezni, hogy éppen azok, a kik az alkotmánynak és a honnak minden javaival a legbővebb mértékben élnek, a hazza javára adakozni ne köteleztesenek.“ E tárgyú második felszólalásában pedig azt mondta, hogy „már ismételve hallók magasztalva felemlíttetni, hogy mily tömérdék szép és dicső történt 1790 óta. Meglehet, hogy ennyi fény némely szemnek elég, de nyolczszáz esztendőszabadság és alkotmányos lét után kérdem én, hol van az a nagy csoda, a mivel dicsekedhetünk? Az ephemer alkotmányé apró külföldi nemzeteknél annyit lát az utazó, a mi közhosszjárulással létesült, hogy örömtől dagad keble. No, nézzünk szét hazánkban! Vessünk egy pillantást a fővárosra vagy az egész országra! Ugyan mink van? Az a kis akadé-

mia? Ennyi idő óta! A roskadó félben levő múzeum? A főpárharcok attól fél, hogy majd nagyon sok lesz a fizetni való! Boldog Isten, mily különböző dolgoktól félnek az emberek! Ő a fizetéstől; én pedig a nem fizetéstől borzadok! Sokat gondolkoztam én a hazafiságról és azt pénzáldozatban bizony nem keresem. Hanem azért hálás szívvel áldom az Istent, hogy' nekem többet adott, mint sokaknak, mert bővebb mértékben kóstolhatom azon mennyei örömet, melyet érzünk, midőn hazánknak szolgálunk⁴ Tudja ő, mondá tovább, „hogy sokan phantastának tartják, pedig mikor a pesti hídról és a gőzhajóról van szó, nem lovagol a pegazuson. Azokhoz nem kell áldozatkészség, mert első sorban a nyereség hatalmas rugója által kell mozgattatniok. De vannak dolgok, melyeket egészen honfi módra kell felfogni. Vannak pillanatok, midőn az embernek gazdának, máskor pedig hazafinak kell lenni. És a Mindenható gyakran csak egy két becsületes emberért kímélte meg ezt az országot a végelpusztulástól⁴

Nagy volt öröme, midőn ez az országgyűlés a múzeum, a híd, a Ludoviceum, az országos tébolyda, és a nemzeti Aszínház tárgyában törvényeket hoz. A magyar játékszín g^z^,c]ieny|t szintén sok irányban foglalkoztatta. Ő azt a becses közművelődési intézetet nem a mostani helyén, hanem, ha valamivel többre került volna is, a díszesebb Dunaparra akarta volna építtetni. Czikket írt erről, különféle gyűléseken agitált eszméje mellett és a saját költségén Párisban az akkori nagykövet, gróf Apponyi Antal, közreműködésének kikérése mellett annak czéjlaira drága terveket készíttetett.

A városok ttgvét is korszerűbben kívánta volna rendeztetni és nagyon sajnálta, hogy ebbeli óhaja legyőzhetetlen akadályokba ütközött. Továbbá ismételve sürgette, ha ez a nádornak nem tetszett is, hogy az alkotmányban a kormány és a király személye választassák el egymástól, mert ez egyfelől az ellenőrzetet hatályosabbá a fejedelmet pedig sérthetlenné teszi. De ezen gondolatai sem tudtak rést törni és a köztudatba átmenni; pedig megvalósulva mennyi bajt és szenvedést kerülhattünk volna el általuk!

Azonban a nagy eszmék mellett a kisebb jelentőségűekről sem feledkezett meg. Így czikkeiben a modor reformálását is sürgeti s azt kívánja, hogy necsak az erénynek, hanem az

ízlés parancsának is hódoljunk meg, s magunktartása belbecsünknek megfelelőleg folyton nemesebb legyen. Régi témáit sem ejti el, s mivel az írás már életszükséggé lett nála, 1838-ban „Néhány szó a lóverseny körül“ cím alatt ezen intézményre vonatkozólag szerzett újabb tapasztalatait és azokon alapuló javaslatait adja elő, melyek azóta csaknem mind életbe is léptek.

Az 1837. évben nagyon örvendetes napja volt február 3-dika, midőn Béla fia született. Ellenben augusztus 22-dikét, ^{Fia} midőn a nemzeti színház, melyet így elhibázott intézetnek tekintett, megnyílt, nem sorolja örömnapjai közé.

A következő 1838. évi márczius havának közepén a szomorú emlékü pesti árvíz pusztította el a főváros jelentékeny részét. Ez időtájt májbaja fájdalmasabban jelentkezett, mint máskor.

De Wesselényi is ugyanabban a betegségben szenvedett és a zord időjárásnak Széchenyinél mégis jobban kitette magát. Az százaknak mentette meg életét, ő ellenben óvatosabb és elővigyázóbb, a miért azonban később nem győzi magát mint kötelességfelelt embert a legkegyetlenebbül vádolni. Naplóinak szaggatott mondataiban az egész rettenetes csapás szomorú látványának ijesztő képét adja. Nejét alig tudja elküldeni, de végre mégis sikerült őt biztonságba helyeznie. Hanem azért folyton töpreng és míg Wesselényi kinn jár csolnakjával a sík vizen, Széchenyi beteg, tört kedélyvel meghalni készül Mindenek felett alkotásait félti. „Oh!“ így kiált fel, „szegény híd, vagy inkább szegény elve a közteherვისelésnek.“ Utóbb bosszantja, hogy mindennűn elkésik s a hírlapok sokakat dicsérnek, őt pedig nem is említik. Vörösmarty megénekli Wesselényit az „Árvízi hajósbán“, míg Széchenyiről mélységesen hallgat. „Ez fáj ugyan, de csak a gonosz hajlam működik bennem“ mondja rá. Ha Crescence nem volna, agyonlőné magát, mert semmire sem jó többé. Az árvízkárosultak javára gróf Károlyi György ivén aláír ezer forintot, de e mellett is lelkifurdalást érez, hogy sem a városért, sem családjáért nem tette meg kötelességét. Beteg volt? Ez némi mentsége, de általában igen nyomorult szerepet játszott. Kielégítetlen becsvágy emésztí. „Gyalázatos élet, egy benső szózat azt mondja bennem, hogy nem tettem meg kötelességemet. Egészen oda vagyok tőle; még rossz

végem lesz. A benső bánkódás, melyet márczius 13-dika és 21-dike közti idő alatt tett minden lépésem felett érzek, oly mély, hogy a sírba fog vinni!“ Nem hiszem, hogy mind ezt csak kicsinyes irigység, vagy a népszerűségére való féltékenység mondatta volna vele, hanem inkább azt gondolom, hogy főleg önfeláldozó természete lázadt fel benne, mely tetteit a mások — ez esetben nagyobb — önfeláldozásának mértékével bírálta meg.

És Wesselényit a hatalom mégsem kímélte. Igazságtalan Pere^{ros}sz fordulatot vett, Széchenyi minden befolyását latba veti, hogy régi barátját, a ki iránt azonban már elhidegült, s a ki viszont egészen az ő politikai ellenfeleihez csatlakozott, lehetőleg megmentse, vagy legalább sorsát valamiképp könnyíthesse. Ez részben sikerül is neki, de 1839. évi február hó 1-én kimondták az ítéletet Wesselényi felett és „kegyelemből“ csak három évi börtönre ítélik, mert az erdélyi országgyűlésen azzal vádolta volt a kormányt, hogy kilencz millió ember zsírját szívja és nem akarja, hogy a nemesség segítsen rajtuk, hanem arra várakozik, hogy a jobbágyok jelen állapotaikban megmaradván, az ellen felingerelje és azután amaz, i. a kormány szabadítsa meg a nemességet. „Ekkor jaj nekünk, mert szabad emberekből rabszolgákká lettünk.“ Széchenyi ismert felfogása mellett nem helyeselte a Wesselényi viselkedését, melylyel magát ugyan megronthatja, de a közügynek semmit nem használ vele. Naplóiban folyton kikéi ellene, hogy nem okosan jár el, árt a fejlődésnek; de azért folyton törődik vele.

Ugyanazon évben és hónapban, 1839. évi február 29-én ítélték el Kossuth Lajost is. Széchenyi ennek családja részére is aláír valamit, ámbár irányát akkor már határozottan helyteleníti. Ő ellenben még ünnepelt ember, a kit ugyanazon év szeptember 7-én fáklyászenével, nevezetesen egy katona banda által játszott Rákóczy indulóval lepnek meg. A börtönből az amnestia folytán az időközben kiszabadult Kossuth vonja ismét magára a közfigyelmet és általános rokonszenv támad iránta. Wesselényi is inkább vonzódik hozzá, mint régi barátjához, a kit azzal gyanúsít, hogy csak népszerűségét félti Kossuthtól. Egy gyenge pillanatában Wesselényi megesküszik, hogy Széchenyiért egy lépést sem fog tenni s

azt kívánja, hogy „száradjon el a keze, ha azt valaha az ő védelmére emeli fel“. Később azonban másképp gondolkozott és mint látni fogjuk 1848-ban csakugyan védelmére kél Széchenyinek, sőt 1850. évi április 21-én bekövetkezett halála előtt megint neki kénytelen igazat adni.

Ekkor azonban a Széchenyi napja Magyarország politikai egén még igen magasan állott. Tényleg beteg lévén, orvosai tanácsára visszahúzódik Czenkre; de természete nem tűri a pihenést, melyet ő dologtalanságnak tekint és visszasiét az események színhelyére. Vállalatait újból személyesen gondozza és készül az országgyűlésre, melyen Pálffy kanczellár elbocsáttatása folytán más helyzet alakult. Az ellenzéki hangulat egyfelől erősödött, de másfelől a gróf Dessewffy Aurél működése folytán józan hazafias conservatív párt kezd alakulni, melyre Széchenyi bizonyos reményekkel tekintett. Mindazáltal, habár egy párthoz sem csatlakozott, ekkor még sokkal közelebb állott az ellenzékhez. Annak vezérévé Deák Ferencz emelkedett fel, ámbár ő semmit sem tett, hogy a vezérletet magához ragadja; de oly egyéniség volt ő, a ki békés, nyugodt idők alatt a maga körében csak első lehetett. Széchenyi eleinte gyanakodott, hogy ő is csupán közönséges táblabíró. Még tíz évvel az előtt meglátogatta volt Deákékat zalai otthonukban és az egész család iránti rokonszenvet hozott el onnan magával. Később bámulta a Deák Ferencz valódi, nem csinált nimbusát s ellenállhatatlan felsőbbiségét. És midőn azt mondogatta magán körben és nyilvánosan is: „egyik fél sem lehet velem megeledeve, mert egyiknek sem adhatok igazat.“ továbbá, hogy „én idéztem elő ezt a mozgalmat, de féken tartani nem tudom. Egy ember nem teheti mind a kettőt, az a feladat másra vár“, akkor ő önkénytelenül is mint vezérre Deákra gondolt. De mikor látja, hogy az emberek mindinkább szélsőségekre hajlanak és a mérsékeltbb ellenzékiek ez ellen nem tesznek semmit, kezd nagyon aggódni. Nem egyszer gondol az öngyilkosságra is s csak az tartja vissza, hogy nejét nem akarja „oly borzasztó csapással sújtani.“ Csak midőn követi jelentésében Deák is óvatosságra ugyan, de egyúttal arra is intette a közvéleményt, hogy a nemzet ne hagyja el magát, mert ha azt teszi, akkor szomorú sorsát meg fogja érdemelni, és hogy a morális erő a

nemzetek legnagyobb kincse, lett nyugodtabb Széchenyi is és kezdett újból bízni.

A Crescense által lakályossá tett Czenkre ez időben hersegek és főhercegek is jártak. Ezeknél azonban sokkal jobban örült Széchenyi annak, hogy az országgyűlés berekesztése után névnepja alkalmából az ellenzék jeles vezérférfiai, köztük Eötvös, Klauzál, Bezerédj, sőt Deák is felkeresték őt falusi otthonában. A küldöttséget ő vezette eléje és a felköszöntőt is a házi gazdára Deák mondotta. Nagy volt a lelkesedés ekkor Czenken. Népünnepet is rendeztek; a Széchenyi kis grófok lelkesen szavaltak a nemzet nagy költőinek műveiből. Akkor még Deákot nem nevezték „a haza bölcsének” sem Széchenyit „a legnagyobb magyarnak”. Ezt a díszes nevet neki néhány hónappal később, 1840. évi november 19-én, Pest megye közgyűlésén Kossuth Lajos adta. Ez a szó oly találónak tűnt fel, hogy a gyűlés tagjai és a hallgatóság szűnni nem akaró tapsal és éljenviharral fogadtak azt. Széchenyi eleinte úgy tett, mintha nem is hallaná az ovációt; de a zaj lecsilapultával Kossuthoz ment mintegy megköszönni jó akaratát és szerényen, némi szemrehányással csak ezt mondta neki: „Miért emel oly magasra, a hol nem tarthatom fenn magamat“?

Ahanem ennek a jó viszonynak végett vetett a Pesti Hírlap megjelenése, melyben Széchenyi azonnal felismerte a szerinte végzetessé válható hangulatátalakulás főokát. Azért 1841. évi február 1-én levelet intézett Deákhhoz, melyben ennek korábban hozzá intézett szavait idézne, hogy „most nincs ok többé agitatoria s mindazok, a kik a vármegyékben agitálni fognak, csak árthatnak az ügynek”, figyelmét felhívja a Pesti Hírlapra, melynél gyökeresebb agitációt Magyarországon nem folytatott még senki. Kijelenti ez iratában, hogy nem fogja a fejlődés csirájának otromba eltíprását tűrni. Lehet, hogy a Kossuth-párt őt elgázolja, de a Hitel írója a csépek előtt épp oly kevésbé fog meghátrálni, mint nem tette annak idején a bayonettekkel szemben.

Vérzik a szíve, de nem magáért, hanem szegény nemzetünkért. E levelét Pulszky Ferenczcel küldte Deákhhoz és e szavakkal végezte be: „Bár mehetnék Kehidára tanácsért magam! “

A Pesti Hírlap csakugyan hihetetlen hatással izgatott. Az emberek esengve várták és mohón olvasták a hetenként csak kétszer megjelent újságot. Azután kézről kézre adták és tartalmát szájról szájra terjesztették. A félénkebbek megijedtek tőle, az ifjak és a lelkesültni kész vének ellenben az egekbe emelték. A forradalmat azonban nálunk, Széchenyit kivéve, mindenki lehetetlennek tartván, a többség kezdett úgy gondolkozni, hogy a főuraknak nem árt egy kissé borsosabb módon is megmondani az igazit és rendre utasítani őket. Széchenyi másként vélekedett. Ő most már azt hitte, hogy lassú, békés egymásutánban, lépésről lépésre haladva kell a reformokat keresztülvinni. Szabad alkotmányt szerinte könnyű csinálni, de arra meg kell érve lenni a népnek. Csupán közmívelődést nem nehéz teremteni, ha egyúttal nem akarjuk a magyarságot is fenntartani s fejleszteni és pedig köny és véráldozat nélkül. A birtokviszonyok gyors megváltoztatása folytán a föld tulajdona nagyon hamar kisiklik majd a magyarok kezéből. Ennek szemei előtt tartásán kívül hozzájárult izgatottságának előidézéséhez az is, hogy számosan őt vádolták, mint a ki a reformokat annak idején szintén agitációval indította meg. Ezek szerint Kossuth most nem tesz egyebet, mint a mi voltaképp az ő eljárása volt korábban, az ellen neki tehát nincsen oka feljajdulni. Ennélfogva jó hírve is koczkán forgott, de még inkább éber és érzékeny lelkiismeretének nyugalma. Hozzájárult mindehhez, hogy egyes udvari alkalmazottak azzal vigasztalták, hogy a Pesti Hírlapot nem-sokára úgy is betiltják, mire az a felkiáltás volt válasza, hogy „óh szégyen, hol marad elpirulásod“? I

Ekképp gyűlt össze lelkében a koranyag, mely kifa-kadván, utat tört magának. Ezen fájdalmas érzéseire vonatkozó jegyzeteiből keletkezett a „Kelet Népe“. Annak tartalmát és hatását is másutt ismertetem. A vallomások könyvének nevezhető e mű fogadtatása Széchenyire nézve már nem volt kedvező, mert az emberek nem akarták megérteni, hogy miben állhat tehát a veszedelem, ha a Kossuth eszméit helyesli, és őt magát tisztességes, jó hazafinak tartja? Tehát csak a modor ellen van kifogása? De mit árthat az, ha kissé világosabban és határozottabban mondják meg az igazat. Különösen a Kossuth „Feleleté“-nek könyvalakban való megjele-

nése után Széchenyi maga is kénytelen bevallani naplóiban, hogy „jól mászik ki a hínárból. Vannak pillanatok, a midőn kétely száll meg, vajjon jól tettem-e, hogy a Hitellel és a Kelet Népével felléptem? Ha egyszer — teszi hozzá — a kétely szállja meg lelkünket, akkor földi boldogságunknak vége.“ Ezentúl Széchenyi egy nyilvános fellépésének sincs már mélyebb és általánosabb hatása a nagy közvéleményre egész addig, míg később közlekedési javaslatait nem teszi közzé.

Kedvező hatás tekintetében szintén eredménytelennek lehet mondani 1842. évi akadémiai nagy beszédét is, melyben pedig a nemzetiségi kérdést oly higgadtan, alaposan és meggyőzően tárgyalta, hogy a maga Szózatában Wesselényi, a ki most ' már határozott ellenfele, sem tudott lényegileg mást mondani.

Azzal támadták miatta, hogy a magyarságot nyelvének erőszakos terjesztésével alap nélkül vádolja és így rossz hírbe hozza. — Félre magyarázták a védegylettel szemben elfoglalt álláspontját is, pedig meggyőzően mutatta ki, hogy tisztán hazafias felbuzdulásra iparfejlesztést alapítani czélszerűen nem ^{A véd!} lehet. Igaz, hogy ő a védegyleti mozgalmat politikai szempontból is kifogásolta, mert attól tartott, hogy annak vidéki fiókjait ellenzéki agitációra fogják felhasználni. Már pedig ő bízott abban, hogy Bécsben közeledni akarnak a lassú ugyan, de fokozatos reformok megindításához. Gróf Dessewffy Aurél, a kinek nagy parlamenti es politikai tehetegétől és tiszta, ienkölt hazafiságától Széchenyi nagyon sokat remélt, ekkor váratlanul meghalt ugyan és az országgyűlési ifjú conservatívek így vezér nélkül maradtak, de azt tudta, hogy a kancellária élére került gróf Apponyi György lényegileg ennek politikáját fogja megvalósítani. Ily körülmények közt történt, hogy a védegyleti mozgalomhoz, melylyel szemben eleinte neki is aggályai voltak, és különösen jobbnak tartotta volna, ha a védelem eleinte csak kisebb számú iparczikk előállítására szorítkozik, Deák Ferencz is csatlakozott. Szent-Gróthon, Vasmegyében, szintén egy ilyen fiókot állítottak fel s annak megnyitása alkalmából mondott Deák egy oly beszédet, melynek ismertetése később a Pesti Hírlap egy vidéki levelében megjelenván, a Széchenyi bírálatát vonta maga után. „A szent gróthi levél taglalatja“ czím alatt hosszabb idő alatt, 1845. évi május 12-dikétől fogva augusztus 17-éig, tizennégy czikket

közölt arról Széchenyi a „Jelenkorban“. Ennek a dolgozatnak főleg végső szavai nagyon jellemzők az akkori helyzetre és Széchenyi politikai felfogására nézve is.

A cikk ide vonatkozó részeinek veleje a következő: Földi pályája végén még függetlenebbnek érzi magát, mint volt valaha és tudja, hogy lelkiismerete teljesen tiszta. Azért, tessék, ítéljenek róla kímélet nélkül vagy most, ámbár az élőkől igazságot alig várhatni, vagy akkor, midőn többé már nem leszen. Ez a függetlenség és lelkiismereti tisztaság diktálja neki a szavakat, melyeket Deákhhoz intéz. „Czélunk egy, ő is orvosa a nemzetnek, én is az vagyok. Mindkettőnk életének legfőbb vágya a nemzetet felgyógyítva virágzásra juttatni. Csak a gyógyítás módjára nézve térünk el egymástól. Én a gyógyulás folyamatát lehetőleg következetesnek, minden rázkódástól mentnek, a visszahatást lehetőleg kikerülőnek és természetesnek óhajtanám látni. Deák a védegyelet kérdésében mesterséges eszközöket kíván alkalmazni és a nemzetiség fejlesztése tekintetében elfoglalt álláspontját sem osztom egészen. Az én szavaim nem sokat nyomnak a latban, mert kijöttem a divatból; Deák ellenben a nemzetnek kedvence. Hittel nem kívánom megrontani, de még csorbítani sem. Ezt nem is tehetném, mert az ő hitele nem alapszik szemfényvesztésen, minélfogva az a megtámadtatás által csak tisztulna és emelkednék. Ha Deák mélyebbre s messzebbre lát és többet tud, a mit szívesen elismerek, viszont én több ideig és több szempontból láttam, mint ő. Tizenkét évvel idősebb vagyok. Magyarországot kívülről-belülről ismerem; jártam a világot eleget s onnan is mindig Magyarországon függött tekintetem. Holott Deák igen kevés kivétellel Magyarországot csak Magyarországból látta; ez bátorít a felszólalásra. — De nem az a fődolog, hogy Deák vagy én találjuk-e el jobban a hon bajját; a fődolog az, hogy akárki, de sikeres kúrát végezzen. Valamint Deák nem fog az én szavaimra vakon esküdni, úgy én sem vagyok képes világos meggyőződésem ellen cselekedni. Ha Deák, feltéve, hogy az magyar és alkotmányos szellemű, a kormánytól még sem vár semmit, a saját erőnket pedig elégnék tartja arra, hogy magunkat minden veszélytől megóvhassuk és önerőnkől felemelkedhetünk arra a magas állásra, melyet okvetlenül el kell érnünk: akkor maradjunk ugyan

barátok, de politikai irtaink szétváltak. Ha ellenben ő azt hiszi, hogy a monarchia és a saját érdekeitől vezetettve a kormány hajlandó lesz magyar és alkotmányos szellemben cselekedni honunkért; ha neki e részben csak egy szikra reménye is van; ha továbbá fejlődő erőnek, miként én, ő is csak a kormány támogatása mellett véli hazánk szebb jövőjének biztosítása végett hasznosíthatónak: akkor egy politikai úton haladunk, Ez utóbbi esetben felkérem őt, hogy álljon egy párt élére, mely az udvartól és népkegyől egyaránt függetlenül a kormányval tart, vagy annak eljárását gáncsolja a szerint, a mint az hazánk nemzeti és alkotmányos kifejlődését nem ellenzi, vagy akadályozni törekszik. Egy ily párt élére állani senki sem alkalmasabb, mint ő, mert az ehhez szükséges összes tulajdonokkal hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben bír, mint bárki más. Lépjen tehát elő, legyen legnagyobb jötevője honunknak, mert mindazon tiszta szándékot, mely bennünket eltölt, magunkban nem vagyunk képesek megvalósítani s arra az udvari rokonszenv nélkül hiában törekednénk. Eddig csak csúszott-mászott a magyar, vagy kevélyen fenyegetődző hörcsögi állásba helyezkedett. Egyik eljárás sem helyes. Ausztriával egybe vagyunk házasítva. Nem állunk ugyan egy korona, de egy fejedelem alatt. Azért viszonyos érdekeink mindinkább tisztába hozandók. Külsőleg még hagyján, de bensőnkben nem a legőszintébb vonzalommal viseltetünk egymás iránt. Itt lenne az ideje a kölcsönös okulásnak. Türelemre és okosságra van szükségünk; szövevényes viszonyaink kíméletet és bölcseséget kívánnak. Becsültsük meg a magyar nevet mindenfelé, legyünk az oknak valóban derék népe és éljünk a lehető legjobb háztartásban azokkal, a kikkel az Ég egybe házasított bennünket. Az idő mindent megfejt és útbaigazít; várjunk ettől is valamit. Az emberiség előre törtet s nincs oly nemzet, mely a saját lábain megállani nem iparkodnék. Mindez mellettünk harcol, ha várni tudunk, de egyszermind, ha szalmaláng helyett csertűz fog buzogni ereinkben. Ön az, kiben minden tehetség összpontosul, hogy Magyarországot bajaiból, tömérdek önmegtadással, munkával és állhatatossággal ugyan, de végre mégis kivezetni képes párt élén állhasson. Talán azt fogja állítani, hogy nem bír azzal a tehetséggel, mely az ily vezérséghez megkívántatik.

Ezt azonban csak szerénysége mondatná Önnel, a ki a kedélyeket részint buzdítva, részint csillapítva, a szétágazó erőket egyedül képes oly vágásba hozni, mely üdvre vezethet. Minden oldalon bizalmat tud gerjeszteni és ez oly adomány, melyet Ön a haza javára használni köteles. Továbbá nem ismerek oly hiú magyart, pedig ennek a fajtának nem vagyunk híjával, a ki Önnek elsőségét el nem ismerné, a mi megint oly körülmény, melyet Önnek a honra nézve használatlanul hagyni szintén nem szabad. —Ha egy ily független párt megalakul, legyen vezetőnk! Lesznek ugyan hatalmasabb védői és nagyobb tehetségű elősegítői, mint én vagyok, hanem hogy hübb és elszántabb apródja lehessen, mint én lennék, azt bajosan hiszem.“

Deák Ferencz e felszólításra nem felelt, a mit Széchenyi igen rossz néven vett tőle. Évek múlva, midőn már egy kabinetnek voltak tagjai, szemrehányást is tett neki e miatt, mire Deák Ferencz következőleg nyilatkozott: „Ha én akkor a szóban levő cikkekre válaszolok s eltérő felfogásomnak adok kifejezést, valószínűleg örökre elidegenedtünk volna egymástól. És vajjon mi haszna lett volna ebből az országnak?“

Ez a felelet, mely igaz és udvarias is volt egyúttal, megnyugtatta Széchenyit; de ez nem foglalta magában az egész igazságot. Erről mindenki meggyőződhetik, ha elolvassa Deák-^{Sze}nak 1843. évi február 12-én kelt és báró Wesselényi Miklós-hoz intézett levelét, melyben az akkori közállapotok színfal megetti titkairól világosítja fel barátját és ennek határozott ^{Sze} felszólítására egyes, bennünket most különösen érdeklő, mozzanatokra vonatkozólag elmondja véleményét. E levélben Deák sajnálkozik Széchenyi lelki állapota felett, a kinek keblében rettenetes szenvedélyek dülhatnak, mert józanul nem tehetné azt, a mit cselekszik. A baráti kötelekeket minden látható külső okok, nélkül szétszaggatja. Vele is méltatlanul bánt; egy keserű és sértő levélben támadta meg, mert azt hívé, hogy az 1842. évi akadémiai beszédére vonatkozó cikket a Pesti Hírlapba ő írta. Élet-halálharczra hívta fel s fenyegette, hogy mindazt, a mi köztük magánbeszélgetés alatt szóbajött, pedig csak Széchenyi beszélt, Deák pedig hallgatott, át fogja adni a nyilvánosságnak, sőt a világ közvéleményének is. Midőn Deák biztosította őt, hogy hírlapokba és különösen

névtelenül nem írt még semmit, akkor nyugodtabb és barátságosabb lett. Azonban Deák a levél szavai szerint nem hiszi, hogy a régi jó viszony közöttük valaha ismét helyreállhatna, így tesz minden barátjával. Czikkei ingatagok és szenvedélyesek; minden szavában ellentét mutatkozik. Most is nem az elvekről, hanem a modorról folytat éles harcot a politikai irodalomban. Mit nyerne az ország, ha sikerülne is neki Kossuthot levernie, s ha bebizonyíthatná is, hogy a hazát egyedül ő szereti, hogy egyedül ő nem tévedett és tapintata csupán neki van. Hisz állapotaink csak ott lennének, a hol ma vannak. Sőt rosszabbul állának, mert a létező pártok szétszűlvén, azokat nagy küzdelmekkel sem lehetne többé tömöríteni. „Az ég bocsássa meg neki, a mit tesz, de nekem fáj, hogy egy oly kimagasló fényes egyéniség ilyen nyomorult kicsinységekben vész el.“

Kell-e ennél döntőbb bizonyíték arra, hogy Széchenyi, a ki a bonyolódó fejlemények alakulását, mint a következésmegmutatta, egyedül látta előre, a ki gyakran volt kétségbeesve a miatt, hogy akkor jóslatszerű, de ma nagyon természetesnek látszó okoskodásai és tanításainak nagyobb nyomatékot nem tudott adni, és hogy őt a legsajátabb korszakának letűnte után mily mértékben félreértették. Félreismerete még egy oly óriási ítélőtehetség is, mint a minő Deáké volt. Mert az kétségtelen, hogy a haza bölcse a magyarságnak eddig legnagyobb és a faja iránt érzett végtelen szeretet tüzében önmagát elhamvasztó lángelméjét akkor nem, hanem csak sokkal később értette meg. .

E felett azonban alaposan csodálkozni, vagy helyesen sajnálatot kifejezni meggyőződésem szerint alig lehet, mert ez az adott tényezőknek természetes következménye volt és mivel belőle nemcsak nagy bajok, hanem igen jelentékeny, másként talán sohasem keletkezhetett üdvös eredmények is származtak.

Előbb azonban az ő vértanúságának és a magyar állami, sőt nemzeti lét nagy válságának kellett bekövetkezni. Széchenyi ez időtől fogva általában országszerte mind népszerűtlenebbé válik. A mily mértékben közeledik a kormányhoz és később gróf Apponyi György kancellárhoz, oly mértékben vonulnak tőle vissza az ellenzék vezérférfiai. Eleinte a

két párt vetélkedett, hogy melyik tarthatja őt a magáénak, sőt később is, midőn egyesek az ellenzéken állítólag két-értelmű eljárását kifogásolják, Deák csitítja őket, mondván, hofV „szerencsés keze van“. Korábban feáldozta az udvar kegyeit és Metternich jóakarátát a népszerűségért, azután pedig, midőn azt hiszi, hogy most már feladata a nemzetet az ez által követett út veszélyes voltáról felvilágosítani, köteles-Szé^henyit ségérzetének áldozatul dobja popularitását is. Azonban oda fenn Bécsben sem fogadják szívesen még egyideig. Metternich- ismerik. nél már csak ennek magyar származású bájos neje, gróf Zichy Melanie, közvetítése folytán kap kihallgatást. Látja, hogy két szék között a földre került és naplójában felsóhajt: „érezem, hogy mindenütt felesleges vagyok“; „je sens que suis partout de trop.“ Később, midőn már határozottan támogatja a kormányt, Metternich hercegné, a ki honfitársait Bécsben mindig buzgón támogatta, Széchenyit újból különös jóakarátába fogadja. De arczába kergeti a vért, midőn a pápai nuncziusnak egy alkalommal úgy mutatja be őt, mint a ki korábban ugyan szintén szenvedett a liberalismus hóbortjában, de most már megokosodott. Széchenyi ugyanis meg volt győződve róla s ezt minden alkalommal és eszközzel hirdette, hogy nem ő, hanem a körülmények változtak, melyekhez képest ugyanazon magas cél elérhetése végett változtatnia kellett a tényleg alkalmas eszközöket is.

A conservatívek azután csakugyan felkarolják, de ő sokáig nem jól, mert úgy érzi magát közöttük, mint Dániel próféta az oroslánok barlangjában. Naplóinak és különösen Tasner Antalhoz írt leveleinek tanúsága szerint ez időtájt mindig kedlk. betegeskedik; halni készül s öngyilkosságról beszél. Orvosai Pesten és Bécsben elárasztják jó tanácsokkal, de az ő válasza ezekre rendszerint az volt, hogy „hiába gyógyítgatják e nyomorult testet, mert a lelkem beteg“! Ennek daczára 1845-ben igen nagy irodalmi tevékenységet fejt ki. Hosszú cikksorozatokot s egyes nagyobb és kisebb cikkeket ír. „A pisztoly idő előtti elsüléedről, „a pesti kikötődről, „a magyar gyár-ipar és a most született gyáralapító társaságról, „az álta-seg^fejt lános nézetekéről, „a duna-tiszai csatornádról s más fontos közgazdasági és politikai tárgyakról behatóan értekezik.

Ezalatt gróf Apponyi György sürgetésére megalakul a

helytartó tanács közlekedési osztálya, de annak dotációja körül a bécsi kormány rendkívüli szűkmarkosságot tanúsít, a miért Széchenyi arról panaszkodik, hogy ily körülmények közt a további működéshez rendkívüli önmegtagadás szükséges. Koronként elhagyja békétürése és az ördöggel viteti el az egész hivatalos hierarchiát. Megéri azt is, hogy a pesti ifjúság 1845. évi július 2-án kocsiját, melyen nejével együtt ült, sárral dobálja meg, ellenben Kossuthnak egy hónap múlva fáklyászenét ad.

Az említett közlekedési osztály élére az 1845. évi augusztus 16-án kelt királyi kézirat mint elnök, hanem szóba alig jöhető fizetéssel és hivatalos helyiségül egy nyomorult zug kériHdT átengedésével, gróf Széchenyi István neveztetett ki. Az unn. ellenzék ezt a tényt a legnagyobb bizalmatlansággal fogadta.

Némely megye magának a hivatalnak rendszerítésében is sérelmet lát. A gyanúsítások özöne indul meg Széchenyi ellen, a kinek ez ugyan fáj, de az általa helyesnek felismert útiránytól őt nem tántorította el. A valóságos belső titkos tanácsosságot megkapván, excellenciázni kezdik; azonban eleinte ő úgy hallja, mintha gúny szólna ki belőle. Hanem mind ezt eltűrte, mert első sorban a Tisza szabályozása, azután a közlekedési hálózat helyes megállapítása által oly szolgálatot vélt még hazájának tehetni, melyekért érdemesnek látszott előtte honfitársainak méltatlanságait és a legnagyobb megaláztatást is elszenvedni. Arról, hogy helyzetének ekkori követelményeire és így az ő saját hazafias kötelességeire vonatkozó felfogása minő volt, igen alaposan világosít fel bennünket Kovács Lajos, a kit Széchenyi 1845-ben munkatársának akart és tudott megnyerni, mert azt tapasztalta, hogy az éppen szőnyegen volt kérdések megoldásához szükséges mindenféle képességekkel és készséggel bírt. Kovács elenzéki birtokos volt Szathmár megyében, a ki a jogon kívül a selmeczi bányászakadémia, hazánk akkor egyetlen műszaki főiskolájának tanfolyqmát is végezte, és összeköttetései révén Erdélybe kerülén, ott hírlapokba is irt, tehát megtanulta a tollat is ügyesen kezelni. Neki feltárta akkor egész tervét és annak teljes megokolását, melyet Kovács Lajos egy nagyon becses, sőt a Széchenyi jellemének átértése szempontjából megbecsülhetet-

len munkájában bőven közöl is.¹ Kovács Lajos ez időtől fogva három teljes évig életének minden mozzanatában mellette tartózkodott. Tanúja volt nemcsak tetteinek és izgalmainak, hanem számtalan, másutt fel nem jegyzett, őszinte szavának s osztályosa reményeinek, aggodalmainak és végül a kétségbeesésig fokozott hazafiúi bánatának. Ő tehát egyike a legclassicusabb tanuknak és Széchenyi belső világa egyik legjobb és legalaposabb ismerőinek. Neki mondta a legnagyobb magyar az általa keresett első találkozás alkalmával ezeket:

„Nemzetiségünk és alkotmányunk megszűnt valahára ostrom tárgya lenni fölülről. Ezeket mi átengedhetjük a sza-bad fejlődésnek; de e fejlesztés munkát követel és ha mun- kálni akarunk, nem tarthatjuk fenn csökönýösen a meddő védelmi tért. A merev ellenzéki eljárás ideje lejárt; gondolni kell annyi mulasztások után főleg hazánk anyagi kifejtésére; a mi most politikai szempontból is fokozott fontosságot nyert/ így gondolkozott ő, midőn a kormány hozzá ajánlataival közeledett. A helytartó tanács kebelében egy új osztály élére hívta meg, hogy az ország közlekedési ügyeit vezesse. A kormány, mely úgy látszik némi súlyt fektet csatlakozására, minden jóakaratot mutat iránta, Ígéri őszinte támogatását, sőt a teendők kijelölését is rábízza. Tarthatta-e hazafi kötelességeivel megférhetőnek, hogy ez ajánlatot visszautasítsa? Viszi a rámért hivatalt, míg sikereket vívhat ki; ha nem tehet sem- mit, akkor úgýis visszavonul. Lehet, hogy tőle a kormány mást várt, mint a mit ő elérni akar: de végre is szemesé a világ, „Ok engem, én őket akarom utilizálni. Meglátjuk, mire megyünk egymással. Az én mai állásomban a nyereség mérle- ge igen súlyos; lehet, hogy nagy dolgokat hozhatok mozgásba. Ellenben mit veszthetek? Legfőllebb elkoptatott népszerűségem utolsó foszlányait. Ezek pedig nem érdemlik meg, hogy őriz- zem, ha nem várna is egyéb reám, mint egy meghíúsulandó kísérlet/ Mindig Virág Benedekkel tartott, a ki azt mondta, hogy „jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen. Korábbi működése miatt a kormány gyanakvó volt iránta, Kossuth

¹ Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének utolsó három éve I. 9—12 11.

elleni támadásaiért pedig az ellenzék egy részénél lett népszerűlenné, a mit azért sajnál, mivel e pártban még leginkább megvan a regeneratív erő. Neki a népszerűség soha sem volt célja, hanem mindig csak eszköz. Ismeri annak hatalmát, jobban mint bárki más és senki sem sajnálja nála inkább azon sajtóságos helyzetet hazánkban, hogy most az egyik fél bizalmát csak a másikénak kockáztatásával lehet megnyerni. A mily mértékben ugyanis nyer az ember támogatást a kormánytól, azon mértékben idegenedik el tőle a nemzet, holott törekvéseiben egyiket sem nélkülözheti. Így van a létező pártokkal is. Nem lehet conservatív, miután egész alkotmányos rendszerünk gyökeres átalakítását éppen ő hozta szőnyegre. Azon párt, mely most magát conservatív czég alatt reüdezte be, sok igen jóra való reformert is foglal magában, de még nem tudja: megvan-e bennök a hajlam, és ha ez volna is, a tehetség oly nagyszabású átalakításokra, a minőket annyi mulasztásaink után nemesak szükségeseznek, de égetőknek is tart. A most hatalomra lépett fiatal kormánytól minden jót vár, de hogy minő mértékkel mérnek majd Bécsben annak is, az ma még egészen bizonytalan. A conservatív-vekhez tehát nem csatlakozhatik.

Az ellenzék majdnem kivétel nélkül a Kossuth híveiből áll. Ő pedig Kossuthnak „veletek, ha lehet; nélkületek, sőt ellenetek, ha kell“ politikájával nem barátkozhatik meg soha, mert tisztán látja, hogy ez, ha erőre kap, átgázolhatlan bonyodalmakba sodorja a nemzetet. Ezért határozott pártállást nem foglalhat el és meg kell elégednie két pad közti helyzetében azzal a kilátással is, hogy utoljára majd mindenik fél ellene fordul.

A kormány néhány nagy hibája elkeserítette a pártok mai állását. Nem szabad tovább folytatnunk e végzetes harczot, hanem keresnünk kell a semleges tért, a hol a kedélyek lecsillapítására és a pártok érintkezésére nyílják alkalom. És ez egyedül az anyagi érdekek tere lehet, melyen minden párt józanabb elemei egyesülhetnek és a siker kivívásában nemesen versenyezve, egymáshoz közeledhetnek is.

Az ő felfogása szerint tehát a nemzetre nézve most a legtanácsosabb, hogy egy időre felhagyva az agitationalis kérdésekkel, az anyagi érdekek ápolását tegyük politikánk

tengelyévé. Az ország felvirágoztatására fordítandó nagyszabású működésünk általános politikánknak is józanabb irányt fog majd mutatni. Ezen anyagi ügyek közt első sorba helyezi a Tiszavölgy rendezését.¹

A Tisza mentének sík földje bölcsője fajunknak: ott él a Atiszta magyar nép. E sík földön több mint 200 négyszög mért-^{szabályo} földre terjedő leggazdagabb talajon állandóan árvizek vannak. Ez áldott földön a mostani állapotok helyére rendezett viszonyokat létrehozni, legmagyarabb népünket a jólét ma alig képzelhető fokára emelni, a legáldásthóbb kezdemény, a mire csak gondolhatunk.

„Mindaz, mit addig tehettem, mondá felmelegedve“ — „vajmi kevés, úgy szólva kapkodás. A lóversenyt, casinókat, egy kis gőzhajózást, egy hidat a Dunán, hajógyári, gőzmalmot állíthattam elő. De mi ez? Mi mindenben hátra vagyunk? Mulasztásainkat nagy szabású eljárás által kell kipótolnunk. Hogy erre mennyi időnk van, ki mondhatná meg azt? A társadalmi tér nálunk még parlagon hever; pénzünk, hitelünk nincs. Pedig hazánk természetes gazdagságát ki kell fejtenünk, különben mások fogják ezt tenni. Akkor gazdag és virágzó lehet Magyarország, csak hogy, ha itt az értelmi erő s vagyoni túlsúly idegen, akkor az nem lesz magyar. E veszély fényégetőbb, mint voltak a tatár és török dúlások a múltban És ebben fekszik anyagi fejlődésünk vitális fontossága, melyet ^{^ba's'Pa}annyian félreismernek. Azt hiszik, hogy a joggal és szabad-Sággal mindent teremthetni. Megengedem, hogy fejlettebb állapotban a független állami helyzet elég volna rést törni s tért nyitni a nép tevékenységének; de nálunk előbb az értelmet fokozni, az eszközöket és indefiniált politikai viszonyainkat némileg rendezni kell. Isten látja telkemet, én a kapcsolati viszonyba Ausztriával szerelmes nem vagyok; de az elutasíthatlan szükségesség és geográfiai helyzetünk mellett az egvedüli szövetség, melvben nemzetiségünk veszélyeztetése nélkül még létezhetünk.“

Így fogta fel Széchenyi az ő legnagyobb horderejű feladatait. Kineveztetése után több, mint egy hónap múlva érkezett az a királyi kézirat a nádorhoz, mely szerint a Tisza-

¹ Kovács Lajos: i m. 9—12 old

szabályozás céljaira százezer forint s azontúl is minden évben ugyanannyi hitel utalványoztatott, és kimondatott, hogy a megfelelő nagyobb kölcsön felvételére felhatalmazás adatik. Széchenyi és vele sokan ezt nagy vívmánynak tekintették.

Az ő lelki szemei előtt a Tisza völgye, a hol a tősgyökeres magyarság a terület nagy részének elposványodása mellett és a miasmák között nem élt és boldogult, hanem csak tengődött, lézengett és pusztult, mint egy gazdag, felvilágosult, terjeszkedő és boldog népnek virágzó szőkébb hazája jelent meg. Ott ő a vizeknek nemcsak káros voltát akarta megszüntetni, hanem azokat a hajózás és öntözés céljaira való felhasználás által előnyösen értékesíteni is kívánta. A romlatlan magyar nép ezt ösztönszerűen megértette és midőn 1846. évi július havában a Duna gőzhajózási társaság egy gőzösén Széchenyi bejárja a Tiszamentét, képzelhetetlen lelkesedéssel fogadták őt. Nevét a legszegényebb viskóban is a hála hangján emlegették. Midőn valahol először híre futott, hogy majd oda érkezik, a nép ezrével tolongott a partra, hogy őt színről-szinre láthassa.¹ Az urak nem mindenütt mentek hasonló lelkesedéssel elébe, de ő a magyar nép iránti szeretetét ezek kétesértékű bókjai, gyakran azonban egyenest sértő 'ovatossága és bizalmatlansága által nem engedte magában lelohasztatni. Az árvízvédelmi egyletek alakulása gyorsan haladt. — Ez az eredmény vonta maga után azt az 1846. évi augusztus havában hozzá intézet királyi leiratot is, melylyel megbízott, hogy a közlekedésügy rendezése iránt megokolt javaslatot készítsen.

Mindezen ügyek gondozásában és a maga elé tűzött feladatok teljesítésében hathatósan támogatta Széchenyit József főherceg-nádor és pedig úgy, hogy 1846. évi január hó 16-án bekövetkezett haláláig annyira elősegítette volt már a kérdések fejlődését, hogy azok megoldása akkor biztosítottnak látszott.

De míg Széchenyi az ország anyagi érdekeit így gondozza, azalatt a politikai fejlemények mindjobban bonyolulván pillanatnyi nyugalmat sem engedtek neki. A mint előre látta, a meg nem akaszthatott agitatio folytán a közhangulat

¹ Falk Miksa: gróf Széchenyi István és kora. Pest, 1868, 213 old.

hullámverései mind nagyobbakká lettek. Kassandraként emeli fel egy újabb röpiratában a hazafias kétségbeesés baljóslatát. Megjelennek 1847-ben „Politikai Program mtöredékei“, melyeknek a szerző iránt jóakaró censor sem ígér jó fogadtatást, azért nyomtatásban való megjelenését tőle tehetőig gátolni igyekeznek. — E művében Széchenyi folytatja azon aggodalmainak, csakhogy még keserűbb kifejezését, melyek a Kelet Népében láttak először napvilágot. Azonban a fajáért reszkető szeretet felmagasztaltsága itt oly jóslatokban tetőzik, melyeket akkor beteges látományoknak tartott a közvélemény is, de a melyek éppen azon egymásutánban és azon módon, mint Írva voltak, beteljesedtek az utolsó betűig. Előre megmondta, hogy Kossuth forradalomba fogja sodorni az országot s oly véres bonyodalmak fognak bekövetkezni, melyeket ő nem akarhat, de azokért nem fogja a felelősséget elháríthatni magától — mint a szenvedélyes kártyás, ha banque-ot játszik; midőn ennek következtében végveszélyekbe sülyesztendi nemzetét, szándékának tisztasága nem képezheti majd vigasztalását, ha ennek folytán romba dönti az országot. A haza szent nevére kérte, lépjen le az agitatio teréről s alázattal esedezett, hogy mondjon le a politikai vezérségről, a melyre, hiddjen szavainak, nem való, épp oly kevéssé, mint ő. Láthatja, hogy ismeri önmagát; de ismeri Kossuthot, és pedig jobban, mint az saját maga. Engedjék át a vezérletet mind a ketten okosabbaknak s legyenek hasznos közlegények, a mi neki, bármilyen czímei legyenek is, nem derogál. — Ha azonban Kossuth végig akarja járni e villi-tánczot, ám tessék. Izgasson fel a bőszületig minden nemzetiséget a magyar ellen; vessen égő kanóczot a szántóvető lakóházára; korbácsolja a közbirodalom érdekeit a legnagyobb ellentétre és töltsen meg mérgével csordultig a visszatörölés poharát. Ha azonban egykor, midőn már késő lesz, érezni fogja s megvallani lesz kénytelen, hogy átok volt az, a mit fejünkre hozott, akkor ne mentse magát azzal, hogy nem volt a nemzetben egy is, a ki csalálmait ketté törni elég elszánt-sággal bírt és tehetsége szerint igyekezett volna.¹

Ennek a felhívásnak akkor persze semmi hatása nem volt; de ez nem tartotta vissza Széchenyit attól, hogy az

¹ Pol. Prog. Tör. 135, 136. 11.

1847. évi utolsó rendi országgyűlésre elébb Sopron, később Moson megyében ne jelöltesse magát követnek. Az előbbi helyen tetemes áldozatai daczára is megbukott, de az utóbbi törvényhatóság némi küzdelemmel megválasztotta őt. Erre mindenféle gyanúsító, sőt elítélő hangokat hallhatott, hogy csak azért lép az alsó táblához, mert ott a kormány szekerét hathatósabban kívánja tolni. Széchenyi azonban csupán kötelességét tartván szemei előtt, nem habozott a rendek táblájához elmenni, mert azt gondolta, hogy ott neki, ezt mások tenni ^{A_{nem}} a harván, kerüljön bármibe, az elhatalmasodott izgatással szembe kell szállania. Nem azt remélte ő, hogy a Kossuth ^{zott.} példátlanul hatalmas szónoki erejével versenyezni lesz képes, hanem csak a higgadtabb elemekre számított, a kiket annak emelkedő terrorizmusával szemben bátorítani, tömöríteni és ha csak lehet, harczba vinni kívánt. Mert tudta jól, hogy békés gondolkozása követ sok lesz, sőt azok többsége is valószínű volt, de az erkölcsi bátorság hiányát, mely az éljenek elmaradásától és a gáncstól retteg, még a legjobbak részén is fájdalommal volt kénytelen tapasztalni.

Megalkuvást nem ismerő okos hazafisága szólal meg azokban a beszédekben, melyeket ekkor választóinak mondott. Azok mások ajkán csak szólamok lettek volna, nála ellenben az áldozatkész mély meggyőződés épp oly egyszerű, mint igaz kifejezései voltak. Elmondta, hogy szándéka tiszta s ha kicsiny napszámosa is a nemzetnek, tudja, hogy az isteni gondviselésnek tetszik olykor kicsinyek által is nagy dolgokat véghez vitetni. Ígérte Moson megye rendéinek, hogy őket képviselve ezáltal nemcsak az országnak, de az egész miveit emberiségnek is szolgálatot kíván tenni. A követi pályán most legtöbbet vél használni, mert oly pillanatok következtek be, midőn valóban mondhatni, hogy „most vagy soha!“ Ezen országgyűlés fogja jóra, vagy rosszra eldönteni a haza sorsát.

„Én, mint az ország egyik legvagyonosabb és függetlenebb állású polgára, ezt nagyobb sikerrel mozdíthatom elő, mint azok, kiket részint a szédítő népszerűség, részint a magas kegyelem reménve tart lebilincselve. Vannak sokan, a kik ezen politikámat érteni nem akarják s valami arcanumnak tartják, melynek iránya gyanús s mely miatt eljárásom határozatlan. De jaj a nemzetnek, ha őket követi! mert sorsát

akkor nehezen kerül el; sorsát, mely szerint önlángja öli meg, mint megölt minden népet, mely a józan haladás rendes medréből kiesett s majd az anarchia, majd a forradalom vér-angyalának karjaiba dőlt! “¹

„A polgári kötelességnek érzete hitt engem is ez idő szerint a képviselők táblájához, s bár nem éltem le hereként napjaimat, mint edzett katona és sokat túrt, izzadott élet embere, megnyugodhatnám már eddigi borostyánimon is: nem búvok még sem sutra, hanem kiállók ismét a síkra s küzdők az ifjú nemzedék dicső harcában, úgy, a mint tőlem kitelik, mert elvem, hogy a hon jövőjének nagy épületéhez, bármily életszakban s bármily kis erővel is tehetségünk szerint járulni soha sem késő és soha sem fölösleges.“²

„Némelyek azon gyanúval illetnek, hogy e lépésre én kormányczélok miatt bírtam volna magamat. Ezt én kereken tagadom s ünnepélyesen kijelentem, hogy azt önmagamtól cselekszem. Büszkén mondhatom ki e teremben, hogy e gondolat és szándék senki mástól nem jött, mint gróf Széchenyi Istvántól.“

„Óhajta ellemnek minden honfierót egy pontba egyesíteni, hogy a hazaszeretet így, mint domború üvegnek sugara kétszeresen hasson s egymást megértve és kölcsönösen támogatva, közös erővel akarattal közeledjünk azon rég vágyott célponthoz, hol a hazának boldogsága székel, hol a nemzet az emberi nem nagy társaságának, életdombjai között örökzölden virul.“³

A Széchenyi hazafiságának legnagyobb megpróbáltatása most következett. Világosan egyedül ő látván, kénytelen volt észlelni, hogy a legtiszteltebb honfiak és politikusok is mennyire félreismerik az adott helyzetek kívánalmait. Az ő követté választatása után sokan, mint báró Eötvös József is, azt remélték, hogy a kormány ennek következtében az alkotmányellenes eljárástól jobban fog tartózkodni. Gróf Apponyi György kancellár, a ki az administrator! rendszert nem gondolta ki, hanem csak elődeitől örökölte, hajlandó volt a mérsékelt szellemű

¹ Beszédei, 523. I.

² Beszédei 523. I.

³ Beszédei 524. I.

reformokat támogatni, az ellenzék pedig, vele Kossuth is, főleg a beolvastási törekvések ellen akart hathatós oltalmat biztosítani az országnak.

Az országgyűlésnek 1847. évi november 12-én történt megnyitása alkalmával tehát, midőn a király magyarul beszélt a rendekhez, igen békés, sőt lelkes volt a hangulat. Széchenyi e napon ezt írta naplójába: „Csupa entuziasmus uralkodik. Sokan sírnak. Én magamba zárkózva csendesen élvezem a nemzetem újjászületése feletti gyönyört; magam is járultam hozzá valamivel“. A királyi előterjesztések tizenegy pontja közt sok fontos reform jeleztetett. A közteherviselés elvét a megyék nagy része már elfogadta. A sajtószabadság és parlamenti kormányzat ugyan nem volt a megvalósítandó reformok között, de az egész helyzet mindennek inkább mutatkozott, mint forradalommal terhesnek. És e helyzetből mégis a legnagyobb válságok nőttek ki.

Széchenyi simán kezdte követi működését. Miután hivatkozási taláról lemondott volna, mosonymegyei követársával együtt látogatást tett még Kossuthnál is, a kit e figyelem meglepett.

Hanem az nem jelentette az ő álláspontjának megváltozását. Ilyen barátságos körülmények közt is nyílt ülésekben nyomatékosan intette Kossuthot, a ki népszerűsége folytán a jelen országgyűlésnek talán legnagyobb tényezője lesz, hogy a jóakarát és loyális nem elég, meg is kell nyerni a csatát. A mérsékelték felirati javaslatát Széchenyi, az ellenzékét T'szóva^e Pedio Kossuth nyújtotta be s a szavazás eredménye az. Ión, hogy ez utóbbi csak három szónyi többséggel fogadták el. válaszfelirati vita után határozottan Kossuth ragadta magához a vezetést, mely merészsége által a kormány embe-reit is zavarba hozta. Széchenyi egy ideig mindjobban háttérbe szorult, de midőn az ország közlekedési viszonyainak rendezésére vonatkozó javaslatát beterjeszti, akkor Kossuth a vukovár-fiumei vasút eszméjével oly vereséget látszik szenvedni, melyet ő is könnyen végzetessé válhatónak tart magára nézve.

Nem adhatom elő e helyen a nagy horderejű események gyors folyamában felmerülő fontosabb mozzanatokat sem. De azt mégis ki kell emelnem, hogy a Széchenyi eszméi és javaslatai becses tartalmuknál fogva koronként majdnem fordu-

latot adnak a helyzetnek, mely akkor más embert uralt. — Az alkotmány modernebb intézményekkel való felfrissítésének követelése azonban mind határozottabbá lett, a mi ellen Metternich merev állást foglalt el. Széchenyi a békés átalakulás kedvéért akkor hajlandó lett volna a magyar kormányzás rúdját, a melyet gróf Apponyi György is szívesen átengedett volna neki, teljhatalommal kezébe venni. Bécsben egy ideig mint a helyzet emberét ünnepezték is. Ő akkor úgy nyilatkozott, hogy „hivatásom vonó állatként a terhes szekérbe befogva lenni; ha azt ki tudom rántani a sárból, szívesen áldozom fel életemet is“. De az ingadozó bécsi kormány nem ragadta meg a kínálkozó mentő eszközt. Herczeg Eszterházy Pál előtt azt mondta Széchenyi ez időtájt: „Majd csak akkor fognak belém kapaszkodni, mikor egy halk, de hatalmas szózat azt fogja fülökbe súgni: már késő.“ Mintegy magához beszélve, írja ekkor naplójába, hogy „becsületesen felajánlotta magát és mossa kezeit“.

Az említett közlekedési javaslat azonban egy pillanatra megváltoztatta a viszonyokat. A helyzet ezen ingadozása a kérdésbe legjobban beavatott Kovács Lajos¹ igen plasztikusan adja elő. Szerinte Kossuth, mint a vukovár-fiumei vaspálya társulat felhatalmazottja már jóval előbb, hogyszem a Széchenyi „Javaslatá“ megjelent volna, beadta az országgyűlésre a vukovári vaspálya terveit és kérte azok tárgyalását. Az országgyűlés szokott módon annak tárgyalására bizottságot küldött ki, melynek elnökévé Széchenyi választottatott. A vukovár-fiumei vaspálya már évek előtt került szőnyegre s ez utóbbi években Kossuth speciális működésének tárgyát képezte, úgy hogy ezen kérdés egész összeforrt az ő nevével és csaknem általános pártolásban részesült az országban. — Az volt alap gondolata, hogy a gőzhajózás minden évben élénkülvén, a Dunának valamely alsó pontja a magyar kereskedés érdekében köttessék össze az egyetlen magyar tengerparttal. De a mint a Széchenyi ellentétes terve, melyszerint a Fiumével való vasúti összeköttetésnek közvetlenül Budapestről kell történni, a közönség kezébe került, azonnal

¹ *Kovács Lajos*: gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. II. k. 332-34.

megsemmisült a vukovár-fiumei eszme iránt minden rokonszenv. A törvényhatóságok belátták tévedésüket s határozott utasításaikban siettek követeket a Széchenyi tervének elfogadására és ez által a vukovár-fiumei terv elvetésére felhívni. Anynyira kirívó volt a két terv ellentéte és annyira szembeszökő a Széchenyi felfogásának helyessége, hogy mikor ő a vukovár-fiumei bizottságot összehívta, a többség már e vaspályatervnek ellen volt. Ilyenre még a bizottságban sem volt kilátása. — Látván ezt Kossuth, a ki mint a társaság meghatalmazottja jelent meg a bizottság üléseiben, két eszközhöz nyúlt, hogy legalább a bizottságban vigye tervét keresztül. A febr. 16-iki ülésben kérte a rendeket, hogy a vasúti bizottsághoz sorolják még Szeréin és Pozsega megye követeit is. A rendek e kívánatát teljesítették, a mi nagy engedmény számba mehetett, mivel ez a két megye közvetlenül érdekelve volt. Azt is megkísérelte, hogy a bizottság üléseibe hallgatóságot vigyen be. Az egyik gyűlés kezdetén néhány fiatal ember meg is jelent s bebocsátást kívánt a bizottság ülésére. Azonban Széchenyi, mint elnök a hallgatóság bebocsátását oly határozottan megtagadta, hogy azt tovább szorgalmazni nem merték. — Széchenyi ezután kérte Kossuthot, hogy ne rontanák egymást, hanem inkább egyezzenek meg a tervek felett. De Kossuth mit sem akart hallani az egyezségről, mert mint mondta, a magáét ő kiviszi. — A vezéri szerep — Horváth Mihály szerint — ekkor már kényynralommá kezdett válni kezében s társainak nagyrésze látszólag szabadulni óhajtott annak lépten nyomon érzett nyomásától. — Követtársainak ezen növekedő elidegenedése nem maradhatott titok Kossuth előtt sem.

Egy levélben, melyet február vége felé rokonai egyikéhez Pestre intézett, a reménytelenség, sőt csaknem a csüggedés hangján írt a közel jövő fejleményeit illetőleg. A Széchenyi javaslatának élet mindinkább Kossuth terve ellen kezdék fordítani és az néhány nap alatt pártzászlóvá lett, mely körül az ellentétes erők félelmetes tömegben kezdtek csoportosulni.

Kossuthot akkor az a veszély fenyegette, hogy saját, évek óta egész erélylyel védett tervét leszavazni lesz kénytelen és pedig a saját megyéjének utasítása folytán.

E tervéhez pedig az előzményeknél fogva ő annyira

kötte volt, hogy annak diadalától vagy bukásától függött egész politikai reptatiója.

Míg a Széchenyi vállalatai: a gőzhajózás, a hajógyár, a hengermalom, a lánczhid, a lóverseny, a casinók naponkint nyertek méretekben és virágzókká lettek, addig a Kossuth vállalatai egyenként betegeknek mutatkoztak.

A védegyelet például inkább csak nagy port vert fel és a vidéken számos panaszt lehetett hallani, hogy miként zsákmányolja ki néhány pesti kereskedő a hazafias lelkesedést, a házalók pedig a „honi“ bélyeggel ellátott osztrák kelméket mérge drágán adták el. A kereskedelmi társaság nagyhangú igazgatójának eltűnése után nem volt többé fenntartható. A gyáralapító társaság sem bírt eredményre vergődni. Most végre a vukovár—fiúméi vaspálya, mely valahára sikert lát-szott Ígérni és a magyar terményeknek biztos és olcsó utat helyezett kilátásba a tengerre, biztos bukásnak nézett elébe.

Kényesebbé lett a dolog Kossuthra nézve az által, hogy az utóbbi időben mint a vukovári társulat megbízottja, attól évi díjat kapott, mely akkor egyetlen keresetét képezte; annak ügyét tehát, ha szőnyegre kerül, nem hagyhatta cserben. Ha pedig ezt nem teszi, úgy megyéjével és a közvéleménnyel jött volna igen éles összeütközésbe.

E helyzetet segíteni alig volt számára más mód, mint a közfigyelmet minden áron elvonni a közlekedési ügyektől és a közérdekeltségnek oly tárgyat vetni fel, melynek izgalmaiban az anyagi érdekeket az teljesen elfeledhesse. Ez időnyerés lehetett minden esetre és a véletlen hozhatott még segítséget. Hozott is a párisi februári forradalom kitörésében és annak rohamos terjedésében.

A párisi zavargások hírére Bécsben nyugtalan hangulat kezdett támadni s csakhamar Pozsonyban is izgatottakká lettek az emberek. Ezt a hangulatot Kossuth felhasználva, a korábban általa támadott centralisták eszméit ragadta meg s az önálló magyar minisztérium felállítását sürgette. Midőn ehhez a budapesti tüntetések márczius 15-én megadták a kellő visszhangot, az események oly rohamosan fejlődtek, hogy az annyi idő óta sürgetett, sőt még a csak távol jövőben életbe léptetni kívánt reformok is gyorsan megvalósultak és az azokat tartalmazó törvények már április hó 11-én királyi szentesí-

tést nyerhettek. Ekkor egy pillanatra maga Széchenyi is kételkedni kezdett, hogy vajjon az ő cunctatori politikája csakugyan helyes-e? Örömmel látta, hogy a mit ő a legjobb esetben évtizedek alatt véltelérhetőnek, azt Kossuth — egyelőre legalább formailag — néhány hónap alatt meg tudta szerezni a nemzetnek. Hogy ekkor Széchenyi miként gondolkodott, arról vel¹^d!se a legvilágosabban az a cikke szól, melyet „Mi lesz belőlünk magyarokból“ cím alatt a Pesti Hírlapban Pozsonyból 1848. lasroL évi márczius 27-érői keltezte tett közzé s a melyet azután a Jelenkor 44-ik száma is átvett. E cikk Kovács Lajos találó megjegyzése szerint a jobb jövő lehetősége iránti hitének utolsó fellobbanása volt, melyben Széchenyi végső erőmegfeszítéssel kényszerítette magát az optimismusra. A felvetett kérdésre azzal felelt, hogy „mi lenne belőlünk egyéb, mint dicső nemzet, mely hamvaiból kiemelkedve, mikor egész Európa bomladozik, az emberiség díszére úgy fog a rend, béke és szabadság felett őrt állani, mint a hogy hajdan a kereszténységnek védőfalja volt.“ Meg van alapítva a felelős magyar kormány; a népnek milliói be vannak véve az alkotmány sánczaiba és azok oly kedvezményekben részesítvék, melyek lehetetlen, hogy az égi hatalmak rokonkszenvét meg ne nyerjék a magyar faj részére. E mellett évenként a lehető legtágabb alapra állítva országgyűlés lesz Budapesten; lesz sajtószabadság, tehát szabad vitatkozás, ezen egyetlen biztos antidotuma minden subversiv hajlamnak. Ki ne örülne e kifejlésnek és ki volna elég kaján elfelejteni hona iránti kötelességét, melyen kívül széles e világon nincsen hazánk? A mi őt magát illeti, Batthányi Lajos grófnak azt a felszólítást, hogy ő is lépjen a kormányba, minden tétovázás nélkül elfogadta. De éppen nem nagyravágyásból tette azt, hanem mert politikája sohasem volt egyéb, mint az ügyszeretet s a fajához való hűség, és mert abbeli imájának teljesülését látta benne, hogy „Isten ne hagyj veszni puha ágyban, vagy meleg kályha mellett, de ha lehet, honunkat szolgálva hám-ban!“ Ő bálványozza a szabadságot, melyet azonban nemcsak maga kíván élvezni, hanem annak áldásait minden embertársára ki akarja terjeszteni. De a szabadság így felfogva nem jelentheti, hogy mindenki azt tehesse, a mi neki tetszik. Épp azért barátja a rendnek és az alkotmányos formáknak. Az

Istenért, tartsunk rendet, azaz tanuljunk engedelmeskedni, mert másképp — mikor már minden meg volna nyerve — a legotrombább módon a part szélén szenvedünk hajótörést. Új rendnek kell keletkezni; sok érdek van megsértve. Szám-talan egyén hely és kenyér nélkül teng. Mindezt rendezni, minderről gondoskodni kell. Ehhez azonban idő és concentricus működés szükséges. Gondolja meg mindenki a helyzet nehézségeit. állja meg a maga helyét s ne adjon hitelt mindenféle kritikának. Ő a legjobbat reméli, csak azt az egyet sajnálja, hogy miniszterré nevezték ki, mert jelenleg úgy látszik, mintha pro domo beszélne. Most jobban szeretett volna közlegénysorban szolgálni, a hol minden kitüntetés nélkül gyakorolhatná a polgári erényt, mely így nem kevésbé magasztos és szent kötelesség, mint a dolgok élén állani.¹

De az első magyar kormányfejének Széchenyit elkerülhetet-Miért lett lenül közlekedés- és közmunkaugyi miniszterre kellett kineveztetnie, mert javaslata a közlekedés rendezéséről egy időre őt megint népszerűvé tette, mert általában a miniszterjelöltek közül senki sem volt, a ki táiczájára több igényyel bírhatott és arra rátermettebb lett volna és végül mivel herczeg Eszterházy Pál. a kire pedig Batthányi nagy súlyt fektetett, csak az esetre volt hajlandó a kabinetbe lépni, ha annak gróf Széchenyi István is tagja lesz.

Nem volt a miniszterek közt senki, a ki az új helyzet követelményeit is minden irányban jobban tudta volna megítélni, mint ő. Saját szemléletéből ismerte az angol parlamenti életet. Tudta, hogy abban a kormányban és az ezt támogató pártban mily szoros és állandó érintkezésben kell lenni. Azért midőn látta, hogy a miniszterelnök ez irányban nem tesz semmit, a dunaparti Ullmann-házban a maga költéségén gyorsan fényes klubhelyiséget rendeztetett be, a hol gyakran meg is jelent, míg a többi miniszterek azt folyton és következetesen kerülték.

Tudta azt, a mint cikkeiben írta is, hogy mennyi veszélyes munkanélküli elem volt ekkor a fővárosban és a vidéken egyaránt, azért nemcsak a maga hatáskörében követett el mindent, hogy azoknak foglalkozást adjon, hanem másokat

¹ Zichy Antal: Gróf Széchenyi István hirlapczikkei II. 676—682. II.

is hasonló eljárásra igyekezett bírni. Sőt egy dunaparti telkén azonnal megkezdte a saját házának régebben tervezett építését is. Batthányinak az állami rendőrség Budapesten való haladéktalan szervezése végett kész tervet nyújtott át, melynek fogamatlanul hagyását annak később bő alkalmá volt megbánni. Ő volt az, a ki a zavargások hírére műszaki szakemberei által a hengermalom gépgyárával kapcsolatosan igen rövid idő alatt fegyvergyárt teremtett, melyet azután a kormány tényleg át is vett. Az országgyűlésen is csakhamar előlépett a közlekedési hálózat alapjainak megvetésére vonatkozó megokolt konkrét javaslataival.

Azonban öröme a tevékenységben nem sokáig telhetett, mivel az általa mindig veszélyesnek hitt politikai áramlat mindjobban megerősödött és annak következtében oly ellentétek támadtak, melyeknek szerinte okvetlenül törésre kellett vinni a dolgot. Már pedig a dinasztiaival és a nemzetiségekkel felleven(jő nyílt harcban I a magyarságot nem tartotta elég erősnek. Mindehhez járult az, hogy a fejtelenség és a tanácsatlanság magában a kormányban és az országgyűlésen is egyre növekedett, Tájékozatlan volt a főtényezők ereje és szándékai iránt rajta kívül mindenki. Ő az osztrák kormányférfiakkal korábban fenntartott érintkezés folytán ismerte azok felfogását; de bátyja, gróf Széchenyi Lajos, révén, a ki Zsófia főhercegné főndvarmestere volt, értesült az udvar hangulatának mibenlétéről s annak minden változásáról is. Midőn az osztrák örökös tartományokban a zavargás és Olaszországban a háború kitört, ő a válságot a maga teljességében beállottnak tartotta és arról volt meggyőződve, hogy a pragmatika sanctio értelmében Magyarországnak a kölcsönös védelmi kötelezettség alapján a kért ujonczokat egyelőre minden kikötés nélkül kell megadni. Szerinte később jött volna el ideje annak, hogy úgy a most már külön független kormányok alatt álló magyar és osztrák államok közös ügyeinek miként leendő elintézése iránt, valamint arra nézve is, hogy Magyarország az államadósságból milyen összeget vállaljon magára, azok és a fejedelem megegyezzenek egymással.

A Ő arról is mélyen meg volt győződve, hogy az, a mit camarillának neveztek, ekkor még éppen nem viseltetett ellenséges indulattal Magyarorszáé iránt. Ugyanabban a nézetben

voltak egyébiránt ez időben Szemere Bertalan, sőt egy hírlapi közleményének tanúsága szerint Kossuth is. Nem volt tehát, mint akkor és utóbb sokan állították, képtelenség az az eszméje, hogy Magyarország ragadja meg az alkalmat és mint 1741-ben tette, mentse meg a dinasztiát és vele a monarchiának általa oly fontosnak tartott nagyhatalmi állását. Hiszen maga Kossuth is úgy nyilatkozott, hogy jöjjön le a megtámadott fejedelem Budára, a hol biztonságáról a magyar nemzet gondoskodni fog, vagy, ha ezt nem akarja, küldjön maga helyett ifjabb királyt ide a Ferencz József főherceg személyében. Széchenyi megmaradt ezen felfogása mellett, míg Kossuth az olasz háború céljaira kívánt újonczjutalék feltételes megszavaztatása és oly nyilatkozatok által, mint a milyen az is volt, hogy jól eső érzéssel, sőt örömmel vesz arról tudomást, ha az olaszok még huszárjaink ellen is győznek, nemcsak régi álláspontját hagyta el, hanem miniszter létere egészen kezébe vette a legradicalisabb ellenzék vezetését is.

Batthány csak később észlelte, hogy a helyzetnek többé már nem ő az ura. Bécsben azelőtt sohasem ismerték oly jól a magyar politikai viszonyokat, mint éppen ekkor, azért csakhamar be is látták, hogy a hatalom kizárólag a Kossuth kezében volt, minélfogva Batthánynak későn felébredt erélyességétől sem vártak már többé semmit. Így fordult meg az uralkodóház hangulata Magyarország iránt és ekkor vert nála gyökeret az a felfogás, hogy Magyarország az adott viszonyok között nem támasza többé, hanem olyan ország, melyet csak akkor tarthat meg továbbra is, ha azt meg tudja hódítani.

Széchenyi ezen átalakulásnak fenn és lenn minden mozzanatát látta, de mivel őt akkor már a leggyanusabb hazafinak tartották mindenfelé, a kinek e miatt még élete is veszélyben forgott, az események ezen végzetessé alakult áramlatát nem volt képes feltartóztatni.

A minisztertanácsok üléseiből mindig fokozódó levertséggel, később mondhatni lélekbetegen érkezett haza. Környezete és különösen Kovács Lajos ismételve kérte, hogy maradjon el azokról, a hol úgy sem volt már semmi activ része; de erről hallani sem akart, mivel ezt ő ráért kötelességnek nézte és oda szigorú pontossággal járt el. Könnyebbülést látszott érezni, ha onnan hazatérve, lelke fájdalmát kiönthette.

E beszélgetéseiből állította össze Kovács Lajos Széchenynek következő saját nyilatkozatait: „Nincs mentség, elveszünk menthetetlenül. Kossuth naponkint inkább sodortatik tőpren a forradalom felé. Már is ritkán jut eszébe, hogy miniszter és гэsci. bármit végezzen a miniszter tanács, a szószéken ő nem lehet más, mint forradalmi pártvezér. — Ha akarna, sem tudna más lenni. — Batthány azt hiszi, hogy úgy mentheti meg a hazát, ha a minisztérium bomlását megakadályozza s őssze nem férő dolgokat akar kibékíteni egymással. Még ez megjárna, ha fenn tekintélye lenne. De ott nem szeretik és benne sem bíznak már. Őt az uralkodóház nem* tanácsadójának, de zsarnokának nézi. Azt tudták róla, hogy a forradalom határozott ellenese és vas jellemétől sokat vártak, de mióta pactálni látják a forradalmi elemekkel, azóta elvesztették benne hitüket. Mit tegyek én? Ha társaimat segítem a miniszter tanácsban Kossuthal megküzdeni s ők végre kiegyeznek, de oly áron, melytől irtózom, akkor én álljak elő ellenzéssel és neheztsem azon szerencsétlen állást, a melybe a nélkül is jutottunk? Tehetem-e ezt? Én idézsem-e fel a bomlást, mely ellen annyi erőfeszítéssel látom küzdeni társaimat. Kilépnem nem szabad; Batthánynak és Deáknak egyezkedéseiben opponálnom szintén lelketlenség volna. Nem l Viselem, e szomorú felelősséget oly eljárásért, melytől borzadok s mely okvetlenül veszélyt hoz reánk! — Most még csak a horvátok és rácok támadtak fel ellenünk, — ez sem kicsinylendő baj; de mi elkövetünk mindent, hogy Ausztria kényszerülve legyen ellenséges állást foglalni el velünk szemben. Akkor a többi nemzetiségek, az oláh és szász, tán a tót és ruthén is fel-támadnak ellenünk és egy borzasztó fajháború minden pusztításai és vérlázító kegyetlenségei dúlják majd fel az egész országot, a minek követkekezéseit és rombolásait, ha mi maradnánk is a győztesek, nem heverjük ki egy száza-dig. — Pedig rohanunk a háború felé, holott a hadviselés egyetlen eszközével sem bírunk. Van emberünk elég, de nincsenek betanított katonáink, nincsenek tanult tiszteink, nincs hadi felszerelésünk és nincs pénzünk. — Ifjúságunk és népünk az egy nemzedéken át tartó békében egészen elszokott a fegyverforgatástól. — Ez hamar nem képes használható anyagot szolgáltatni a rendszeres hadviselés számára. — Ausztria

már is kezd felülkerekedni Olaszországban. Nincs semmi kétségem aziránt, hogy Radetzky végre győzni fog, s ha akkor sikerül kedvező békét kötni a szárd királyjával, a dynastia ránk hozhatja győztes seregét. — Ellene és annyi fellázadt nemzetiség ellen mit állíthatunk mi a síkra? — Jellasich jól ismeri helyzetünket. Tudja, hogy mi ez idő szerint készül-
lenek vagyunk. Gyűjti hadseregét a Drávához és harczedett katonákat vár Olaszországból; szóval komolyan készül a betörés-
hez. — Ily ránk nézve felette kritikus körülmények közt mi a helyett, hogy eszünkre térnénk, megfoghatlan vak elbizakodással szakítjuk el Ausztriával való kapcsolatos viszonyunk utolsó szálait és erőszakosan oda zaklatjuk a dolgokat, hogy Ausztriának tenni sem kell, csak permissivnek lenni és mi ki vagyunk téve nem egy nagyszerű háborúban való legyőzetés nehéz következményeinek, hanem a horvátok általi megveretés elviselhetetlen gyalázatának.

Agvam szédül, véreim fagy már csak arra a gondolatra is, hogy mivé leszünk a világ szemei előtt. Eddig ha nem is büszkélkedve, a mire okunk nem volt, de önérettel említhettük a külföldön fajunk tisztességes nevét. Ezentúl vagy pirulva mondjuk el, vagy eltagadjuk, hogy ezen meggyalázott nemzet-
hez tartozunk. Múltunk és jövőnk — pedig egyik sem a miénk — merülhet el egyszerre ez idétlen politikánk által teremtett zavarok özönében.¹

Én nem sokat foglalkoztam jogi tanulmányokkal, — mondogatta máskor — de annyival többet hazai politikánk és Ausztriával fennálló viszonyunk szövevényeivel. — Jurista tehát nem vagyok, ez tán szerencsém is; de annyi bizonyos, hogy a politikában többet adok a lett dolgokra, mint az írott szavakra. Ennélfogva én a *pragmatica sanctio*t is nem holt szavaiból, de azon fejleményekből ítélem meg, melyeket tényleg létre hozott, úgyszólván teremtett. — Az kimondja egy csoport országra, melybe mi is be vagyunk foglalva, hogy egy-
séges oszthatlan birodalom.

Ezen együttesség alapján nyugszik e monarchia nagy-
hatalmi állása Európában és ezen nagyhatalmi álláshoz fűződik az európai súlyegyen felette fontos érdeke. — A nagyhatalmi

¹ Kovács Lajos id. műv. II. 215. lapján.

állás Magyarország nélkül tarthatatlan volna. Csak Magyarország által lehet és áll fenn ma ez a keleti birodalom, melynek létezése a legfontosabb európai érdek. — De ezen egységes erő-kifejtésnek megvannak a maga elutasíthatlan feltételei. Ezeket őseink indefiniált állapotban hagyták, mert minden erejüket és gondjaikat részben a törökök elleni harcok, részben saját benső intézményeik megvédése vették íéenybe. Engedtük az uralkodóházat végezni az európai ügyekkel, a mint tetszett neki, de adtuk katonáinkat és viseltük a terheket, a mint tőlünk tellett. — A márcziusi engedmények a helyzetet teljesen megváltoztatták.¹ — Mind Ausztria, mind Magyarország független minisztériumot nyert, de ezeknek hatósága saját területek határain túl nem terjedhet. Ok nekünk, mi nekik nem parancsolhatunk. — A minisztériumok megalkotása által tehát még az együttes, a birodalmi actió fontos érdeke biztosítva nincs. A birodalom megszűnik nagyhatalom lenni, ha csak a külföld irányában mint compact egység nem áll és minden külactiójában nem szigorúan egységes.² — Ez a keleti birodalom világrészünkben a legfontosabb történelmi alakulás, mely Európának ma egyik legvitalisabb érdekévé vált, úgy hogy annak megdöntését Európa sem nézhetné el³.

„És én hiába szólok, nem ért engem senki. Izolálva, elhagyatva vagyok, reménytelen kétségbeesésben egyedül, Cassandra szerepére kárhozva, hogy hirdessem nemzetem bizonyos pusztulását.³

Kifáradva, megtörve, az évek óta folytatott harezban a sors ellen kimerülve, mindenkitől elhagyatva állok nézeteimmel, senkitől meg nem értve, senkitől nem gyámolítva! Lehetek-e hasznára valakinek? Lélekölő tétlenségben szótlanul nézni, miként sodortatik a nemzet az örvény felé és látni egyfelől a meggondolatlan elbizakodást, másfelől a jóakarató balfogásokat, és viselni az egyetértés látszatát oly eljárásért, melyért elítél minden gondolkozó ember és melyért egykor pirulnunk kell az utódok előtt: nem borzasztó helyzet-e ez; a hová akaratlanul jutottam?“

¹ Kovács L. id. műv. II. 216. 1.

² Kovács L. id. műv. II. 217. 1.

³ Kovács L. id. műv. II. 226. 1.

Míg családja Pesten volt, addig ezen kétségbeesése még csak enyhült koronként némileg, de a mint orvosainak és egy két ^{lyod,kt} benső, hú barátjának tanácsa ellenére annak biztonsága szempontjából azt eltávolította magától, akkortájt azután egész éjeket töltött a legnagyobb aggodalmak közepeit virrasztva. Míg végre az ő szívós szervezete is megtört a lelki küzdelemben és honfiúi kétségbeesésének esett áldozatul. Mindenki által ismert utolsó szavai, melyekben annak kifejezést adott, a Kemény Zsigmond feljegyzése szerint ezek voltak: „Oh, én a csillagokból olvasok; vér és vér mindenütt. A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni örülten, engesztelhetetlenül. Pest oda van. Oh, az én füstbe ment életem. Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve: flagellum Dei.“ Az a szomorú nap, melyen dr. Balogh Pálnak őt Pestről a döblingi tébolydába kellett kísérni, 1848. évi szeptember 5-dike volt.

Ámbár a sajtóban és később az országgyűlésen is méltatlanul azzal gyanúsították Széchenyit, hogy a betegsége csupán tettett volt azon okból, hogy a veszélyesekké vált közügyekben való részvételtől kivonhassa magát, mindabból, a mit ezidei állapotáról tudunk, kétségtelen, hogy lelki betegsége a valóságos tébolyig fokozódott ekkor. Midőn orvosának kíséretében Bécsbe utazott,¹ Vörösvárt kiszállván kocsijából, a szántóföldön megfutamodott s cselédei által utólérte, alig lehetett ot rábeszélni, hogy az utazást tovább folytassa. Esztergomban látszólag nyugodtan hagyta el az ebédülő asztalt, de egy faszorba érve, piztolyt szegezett magának s komornyikja alig bírta az öngyilkosságtól visszatartani. Később pedig, midőn az őt szórakoztatni kívánó orvos sétára vitte, egyszerre neki iramodott a Dunának s elérvén a hajóhidat, arról a folyamba vetette magát. Felülről egy teherhajó haladt lefelé éppen mellette s annak csolnakjával fogták ki. Győrben találkozott nejevel, a ki további útján kísérni kívánta; de azt ő nem engedte meg. Mosonyban kiugrott kocsijából s kiabálva végig futott a főutcán, hogy ő ég s oly dühöngésbe esett, hogy meg kellett kötözni és ágyba fektetni. Ugyanez történt meg

¹ *Kecskeméthy Aurél*: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1849—1860) 11. kiad. Pest, 1866. 21. 36. 11.

vele közvetlen megérkezése után Döblingben is. — Évek teltek el, míg állapota észrevehetőig javult. Időközben eleinte teljes apathia fogta el, melyet koronként csak tomboló rohamai szakítottak meg. Midőn 1850-ben Bécsben tartózkodó nejét a döblingi tébolyda orvos-tulajdonosának kíséretében meglátogatta, családját kísért szemeivel, beteg kinézésével s kifogyhatatlan önvádjaival megrémítette. De akkor maga is oly izgatottságba jött, hogy e jelenet kínos hatása alatt megfogadta, hogy azt a szomorú helyet élve nem fogja többé elhagyni. Ezt a fogadalmát azután meg is tartotta.

Évek múlva azonban érdeklődni kezdett a külvilág iránt. Eleinte a sakkjáték, melylyel ekkor nem tudott elteni, nyújtott neki némi szórakozást,¹ minélfogva egy fiatal, fizetésért vele játszó magyar tanuló az által idegeit túlfeszítvén, szintén megtébolyodott és erre nem sokára meg is halt. Később Lonovics József érseknek látogatása után, a ki hazafias magaviseletéért volt Bécsbe internálva, mint annyiszor életében a vallásban talált bizonyos vizsgálást.

Hanem 1853-tól kezdve azután állapota lassan, de fokozatosan javult. Azonban idegrendszere teljesen egészségessé soha sem vált többé. Csak az igazságnak felelt meg ennélfogva az a védelem, melyben — utolsó évi magatartásának ugyan elítélésével — ifjúkori barátja, báró Wesselényi Miklós a sajtóban, Horváth Boltizsár pedig igen melegen és minden gáncs nélkül a debreczeni országgyűlésen részesítették őt.

Állapotában mindazáltal, annak zavarossága daczára, forduló pontot látszik képezni az a levél is, melyet 1850. évi szeptember 8-án Tasner Antalhoz magyar bevezetéssel, de aztán túlnyomólag németül írt. Ebben olyan vádakot szór maga ellen, melyek arról tanúskodnak, hogy még rögeszméinek erős befolyása alatt állott. Valamennyi ez időben kelt levelei mindannak, a mit valaha életében hirdetett, éppen ellenkezőjét tartalmazzák. Ezek szerint nagyobb boldogság, több igazi szabadság, emberszeretet és fölvilágosultság soha sem volt a földkerekségén, mint a régi Magyarországon. Kossuth és társai mind ártatlanok, mert mindent csak abban a lázban tettek, melybe ő izgatta őket. Hova fejlődött volna ez az ország,

¹ *Kecskeméthy* .1. id. műv. 37.

ha ő nem zavar fel mindent? Eszébe jutott az öreg Horváth István ama mondása, hogy a magyar volt az Isten választott népe, mely a vízőzön után fennmaradt valamennyi nemzetek fölött uralkodni volt hivatva. Minő családok, minő kitűnő férfiak voltak itt nagy számmal? Ezek közül negyvenet névszerint is felsorol. Mi mindent vihettek volna ezek véghez, ha ő nincs, a ki rossz útra csábította őket? Végtelen volt az uralkodóház minden tagjának szeretete és ragaszkodása a dicső magyar nemzet iránt, melynél még Metternich sem ismert dicsőbbet. És mindezt ő tette rommá! Soha bölcsebb nemzet nem létezett! Mennyi ész és mennyi tapintat uralkodott itt: s mindent ő zúzott porrá! Szóval feldúlt kedélyének egész zavara jelentkezik ekkorról megmaradt nyilatkozataiban, melyek azonban a kühdílág iránti érdeklődésről tanúskodnak.

De azután kedélye csillapodni, helyes felfogása visszatérni kezdett. A szabadságharcz minden mozzanatáról értesült utóbb, anélkül, hogy a nagy nemzeti csapásokért magán kívül bárkinek is valaha szemrehányást tett volna. Sőt a bel- és külpolitikának, de különösen Magyarország akkori politikai viszonyainak részleteiről is oly tudomással bírt, hogy a kik vele ez időben érintkeztek, szellemének elhomályosulását legálább jó ideig hajlandók voltak mesének tartani.

Deák Ferencz is meglátogatta őt 1857-ben. Marienbadból 1857. július 21-én sógorához, Tarányi Józsefhez, intézett levelében így nyilatkozik róla: „Bécsből meglátogattam Széchenyit Döblingben. Öregült ugyan, de nem többet, mint bárhol is annyi idő óta öregült volna; valamivel kövérebb, de fehérebb, s fogait elvesztette; de 65 éves embernél ez sem rendkívüli. — A mi lelki állapotját illeti, abban, úgy látom, semmi nyoma a betegségnek. Eszejárása épen olyan, mint előbb volt; előadása épen olyan érdekes. Negyedfélóráig voltam nála. Igen örült, igen szívesen fogadott!”¹ Hasonló benyomást tett az őt akkor tájt meglátogatott gróf Dessewffy Emilre is. — Már korábban bekövetkezett egy korszak döblingi magányában, midőn már sem a sakkjáték, sem naplóinak és leveleinek irogatása nem szórakoztatták őt eléggé, hanem

¹ Deák Ferencz emlékezete: Levelek, Budapest, Ráth Mór, 1SSU, szerkesztői név nélkül, 239. 1.

tettvágya felébredvén, kifelé is hatást akart gyakorolni. Így 1856-ben, midőn 24 magas állású magyar által a következő évben megismételt kérvény beadása kíséreltetett meg ő fel-ségénél, melyben őt a helyzet veszélyessé alakulására figyel-meztették, a közügyek menetével nagyon törődik. Ő akkor a A TimesbaTimesba kezdett cikketeket irogatni, melyek az angol közvéle-ir^{ir} ményt a Magyarország ellen elkövetett jog- és méltánytalan eljárásról világosították fel. Ez időben rövid időközönként politikai röpiratok is jelentek meg, melyek egyikét Széchenyi-nek tulajdonították. Felemlítendő még, hogy 1858-ban novem-ber 6-án, midőn a Bach-kormány a-magyar tudományos aka-démia alapszabályainak oly értelmű módosítását követelte, hogy abból hagyassák ki az a pont, mely szerint ez intézet-nek célja a magyar nyelv művelése, ő az ellen a magyar tudóstársaság igazgatótanácsához czimzett levelében forma-szerinti óvást emelt. Ez iratában azt mondja, hogy felséges nmnj; előbb-utóbb, de elvégre bizonyosan át fogja látni, hogy a monarchia népeinek amalgamizációja és elnémetesítése nem °gyéb, mint az akkori államférfiak észficzamlott theoriája. Mert ha egyszer zivatarra kelnek az idők, legtöbb népei kifelé fognak gravi-tálni. Csak a magyarnak nincs e világon rokona és nincs más hazája, mint a négy folyam közötti és három hegy alatti alkot-mányos paradicsom. Az tehát jólétét, szerencséjét és boldogságát egyedül törvényes királyának védpajzsa alatt remélheti. „Én szeretem hinni“, írja, „hogy fiatal fejedelmünk, ha látni és hallani akar és egyedül saját velejének tanácsát követendi θ^θ egyedül szive sugallata után indul, bizony mondom, Magyarország tekintetében még Corvin dicső korát is ho-állitandja. De ünnepélyesen óvást teszek, hogy a haza oltárán hozott áldozatomnak kamatait én fizetni nem fogom, ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom más vágásba szoríttatnék, mint az, a mely a magyar akadémia eredeti céljával megegyez és a törvény által megerősítettvén, szentesített is.“ Ő ez esetben a megmérgezett akadémiától járulékát elvonván, maga és örökösei azt valamely más hazai célra fogják fordítani és e tekintetben csak a nyers erőnek fognak engedni. Gróf Dessewffy Emil ezt a levelet nem ter-jesztette az igazgatótanács elé, hanem Széchenyit annak

visszavételére bírta, a mi az akkori viszonyok között magának az ügynek is érdekében állott.¹

Mindez arról tanúskodik, hogy gróf Széchenyi István, a mint magával csak némiképp újra rendelkezett, megint a hazaoügyének szolgálatába kívánt állani. De mivel egészségének szilárdságában nem bízott, ezt a szolgálatot csaknem kizárólag irodalmi tevékenységével vélte teljesíthetni.

Életének utolsó éveiben két munkát írt Döblingben:² a következő fejezetben részletesen ismertetett „Önismeret“ ^{Az ön?} című paedagogiai művét és a híres „Blick“et. Az előbbi Biick. csak halála után látott napvilágot, de a Blick Londonban 1859-ben jelenvén meg, még az ő életében oly hatást idézett elő, a mely eleinte szerzőjének örömet okozott ugyan, később azonban végzetessé vált reá nézve. A munka keletkezésének okát és történetét szintén a következő fejezetben mondóméi; itt csak azt említem fel, hogy a Falk Miksa találó megjegyzése szerint az akkori politikai rendszerre Széchenyi István vele oly csapásokat mért, mintha az a korbács, melylyel ezt tette, skorpiókból lett volna fonva. Soha sem vallotta be, hogy ezt a művet ő írta és pedig azért, hogy meghitt barátai számára a netán felmerülő rendőri és bírói zaklatások esetére ezáltal mégis könnyebb helyzetet kívánt teremteni. Az eredeti kéziratot Béla fiának, miután azt vele sajátkezüleg lemásoltatta volna, meg kellett semmisítenie. E másolattal utaztatta őt Londonba, a hol azt az emigránsként ott élő Rónay Jácint segítségével kinyomatta. A munkát azután különféle módon számos példányban csempészték be a monarchiába, melynek különösen akkori egyetlen székvárosában magas ára daczára annak bámulatos kelete volt.

Habár e mű minden sora Széchenyire vallott is, de mivel a legrejtettebb hivatalos titkokba való rendkívüli beavatottsággal volt írva, ez a körülmény a gyanút jó ideig elhárította tőle. Azonban attól teljesen nem menekült meg s ennek volt tulajdonítható az a házkutatás, melyet 1860. évi márczius 3-án nála és a vele akkoriban gyakran érintkezett Falk Miksánál, Kecskeméthy Aurélnál, Hollán Ernőnél és

¹ *Kecskeméthy* A id. műve 88—92. 11.

² *Kecskeméthy* .4. id. műve. 75. 1.

Széchenyi fiainál tartottak. Ezen házkutatás óta Széchenyi kedélyhangulatában nagy visszaesés volt tapasztalható, a mit még inkább fokozott az a levél, melyet báró Thierry rendőr-minisztertől kapott, a hol ez megírta neki, hogy nem küldheti vissza a Széchenyi által tőle kívánt nem politikai természetű iratait, sőt tudtára adja, hogy készüljön el, mert a döblingi tébolyda megszűnt reá nézve biztos nienhely lenni. Ebből a válaszból Széchenyi látta, hogy őt olyan állapotban levőnek tartják, a kit — esetleg nem is szabad lábon — bűnvádi kereset alá is lehet helyezni. Valószínű, hogy az ezzel járó összes körülményeket Széchenyi oly sötéten festette ki magának, minélfogva az evvel járó meghurczoltatásnak és gyalázatos bántalmaknak elébe tette a halált. Attól különben sohasem félt és az öngyilkossággal is mint mentő eszmével már ifjú korában megbarátkozott. Innen magyarázható meg. hogy utolsó napjait balvégzetű elhatározása daczára aránylag mégis nagyon nyugodtan töltötte s mindenkire nézve nagy meglepetést képezett az a hír, mely tudatta a világgal, hogy 1860, évi április 8-án gróf Széchenyi István pisztolylövéssel önmaga vetett véget életének.

Mindezen események, valamint hűlt tetemeinek a Széchenyi nemzetség csenki mauzóleumában való elhelyezésének gyászos képe élénk színekkel vonultak el előttem, midőn az 1901. év nyarán azt a helyet, valamint a felső-döblingi, most a Bécs XIX. kerületében levő Billroth-utca 69-dik szám alatti, azóta tulajdonost kétszer is cserélt tébolydát meglátogattam. Nagy sajnálatomra ott a legelőzékenyebb fogadtatás mellett sem találtam mást, mint azokat a pusztá falakat, melyek közt „a legnagyobb magyar· élő halottként közel tizenkét évig senyedett, és az intézet régibb beteg-jegyzé*kének illető rovatában e szavakat olvastam: „56 Jahre alt, katholisch, verheirathet, Minister dér öffentlichen Bauten im ungarischen Ministerio. Wurde auf Veranlassung seiner nachsten Angehörigen in Begleitung des Med. Dr. Balogh in die Anstalt gebracht. Art dér Krankheit: Melancholic. Erschoss sich am 8. April 1860.“ Mutatja ez az akkori felületes eljárást még az ily előkelő magán intézetekben is, minek folytán Széchenyi nagy betegségéről ezen kívül csak dr. Görgen tulajdonosnak és két assistensének meglehetősen zavaros és

ellentmondó vallomásai, melyeket a törvényszék előtt tettek, vannak meg, mivel agyát a lövés teljesen szétrombolván, az halála után sem lehetett megvizsgálni. A sors ennélfogva úgy akarta, hogy az utókor nagy reformátorunk szervezetének fő baja tekintetében teljes bizonyossággal sohase bírjon. De ha ezzel nem rendelkezünk is, életének minden főbb mozzanatát annyira ismerjük, hogy lángelméjének és lelkületének fenséges voltáról ma már egy józanul gondolkozó ember sem lehet kétségben.

Gróf Széchenyi István jellemzése azonban a benne észlelhető nagy, de csodálatosképpen kivétel nélkül kibékülő ellentétek miatt nem könnyű feladat. Ő benne az alkotó lángész és a határtalanul szeretni képes szív embere egyesül. A magas eszményi felfogás és a gyakorlati érzék; a tiszta ethikai álláspont és a reálpolitikának józan számítása; a legnagyobb áldozatra kész fajszeretet s az ildomos és vallásos melegségű emberiség; a hitbuzgó katholicizmus és a többi felekezetek iránti legnagyobb türelem; a feladatok egészének szem elől sohasem tévesztése és a társadalmi kérdések legkisebb részletei fontosságának is átértése; a legtávolibb célok merész kitűzése, de e mellett az azok megközelítéséhez vezetőműtől! 'szükséges okos egymásután megtartása; a legnagyobb nemes becsvágy s a tisztult menyei élvezetek utáni sóvárgás és a teljes megfélemezés önmagáról; a barátság és szerelem iránti legnagyobb fogékonyság s a polgári erény és tisztesség által parancsolt önfeláldozó lemondás azokról, helyettük pedig a nemzetért szenvedett vértannóságban való kárpótlás-keresés: mindezek együtt képezik azt a nagy lélektani problémát, melyet a gróf Széchenyi István jellemének lehet nevezni.

És ennek a problémának helyes megoldása nemcsak érdekes, hanem a Széchenyi által hirdetett tanok kellő megítélése szempontjából egyúttal nagyon fontos is reánk nézve.

Én azt gondolom, hogy annak fő nehézségeit el lehet hárítani akkor, ha életét, tetteit, műveit és alkotásait egy nagy egésznek tekintjük, mert ekképp az ő valója egyes oldalainak szemléleténél az ezek roppant méretei mellett mutatózó ellentétek egy magasb rendű harmónia elemeivé olvadnak össze. De ez a harmónia éppen jellemének nagy ellentéteit

folytán nem valósulhatott meg könnyű szerrel, hanem csak úgy, hogy avégből neki igen sokat kellett szenvedni. Csengery Antal egy ízben azt mondta róla, hogy Széchenyi a legboldogtalanabb ember, a kit valaha látott. Annyi minden iránt volt érzéke és mégis mennyi mindenről kellett lemondania, hogy egységes nagy reformtervének megvalósulását tőle telhetőleg előmozdíthassa. Maga is oly nagyinak és nehéznek tekintette hivatását, hogy az adott viszonyok között elérhető sikerében sokáig kételkedett. De nehogy ez iránt másokat is ketsebbe hozzon, neki az abba vetett feltétlen bizalmat kellett hirdetnie.

Midőn azután ebbeli kételyei elhárultak és maga is őszintén kezdett bízni a jövőben, jött egy áramlat, melyben az általa felébresztett életerő túlcspongását ismerte fel. Ekkor meg mindent, a mi előtte kedves, nagy és szent volt, veszélyeztetve látott az által. Mintha lidércnyomás nehezült volna keblére, ismét belső küzdelmei támadtak, melyektől martyr életének végső perczéig nem szabadult meg soha, küzdelmeinek terei és azon tárgyak, melyek ellen harczolnia vív. kellett, változtak tehát, de végczélja állandóan mindig egy volt, azt egy pillanatig sem tévesztette szemei elől és annak biztosítása végett folyton óriási tusát kellett vívnia.

Meg volt győződve arról, hogy a nemzetet nem a hatalmunk köréből kiesett múlton való merengés, hanem a jelen szükségének kielégítése és a jövő hathatós előkészítése által lehet megmenteni. Abba tehát mindenek előtt oly önbizalmat kívánt önteni, mely kész a legnagyobb nehézségekkel is szembe szállani. Erejének fokozása és szervezetének kiegészülése végett központosítani és nagyobb összetartásra igyekezett bírni társadalmat. A magyar nyelv erejét és fejlődési képességét nem győzván elege bámulni, annak a maga természetes jogába való helyezésétől a nemzet részeinek tömörítése tekintetében igen sokat vart. A tisztult és nemesült nemzetiség ápolását, mert az isteni eredetű, elébe tette az alkotmány fejlesztésének, mert ez csak emberi mű. A szabadságról az volt a felfogása, hogy az nem illet meg egyaránt minden népet. A szabadság teljessége csak az oly nemzetnek való, mely azt önfegyelmezése által a renddel meg tudja egyeztetni. A haladást tehát biztos alapra fektetendő, azt mindenki ön-

reformjával akarta megindítani, e végből pedig a haladási vágyat kívánta minél több emberbe beoltani. Minden tényezőt [megragadott, mint mondani szokta volt, „mindent utilisálni” törekedett. A legaprólékosabb dolognak lélektani hatását fűrészte és lehetőleg alkalmazta; a nagyobb nyomatékú tényezők hasznosításáért pedig, a minő a nemzet és a trón között fennállott nagyfokú bizalmatlanság eltüntetése, áldozatkészségében nem ismert határt. Ez az áldozatkészség az anyagiak odaadásán s ennek állandóan tehetőse végett saját gazdálkodása és életmódjának teljes átalakításán, az emberi erőt felülmúló titáni munkásságon, egészségének csaknem teljes elhanyagolásán kívül főleg abban a megalázkodásban állott, melyet koronként szükségesnek ismert fel, hogy tervei megvalósulásának erkölcsi hatását az emberileg lehető legnagyobb mértékben biztosítsa. Miután pedig a huszas évek alatt is nagyon kockázatos lett volna a Bécsben visszatetszésre találó politikai reformokkal lépni fel, de mert ő ezeket különben is csak később megérendő kérdéseknek tartotta, kezdeményeit a kormány által el nem nyomható, loyális, óvatos módon okos számítással kizárólag a társadalmi működés terén indította meg. Hogy mily lelkiismeretesen járt el, arról naplóiban foglalt folytonos tépelődései, de hogy ezek daczára mily határozottan lépett fel, arról első három nagy irodalmi munkájának tartalma és a velők elért rendkívüli hódítás tanúskodik, mely a hazai szellemvilágnak kivétel nélkül minden terén észlelhető volt. Ismerjük a történelmünkben páratlanul álló óriási hatást, melyet egyedül erős erkölcsi és még csak az ezek által is kitalikázható lanyha állami tényezők mozgásba hozatalával az első nagyobb művének megjelenésétől számított tíz év alatt előidézett.

Ekkor csak az szomorította el, hogy oly kevesen értették meg. Hányszor tördeli kezeit s vádolja önmagát, hogy nem tud elég érthetően írni, minélfogva nemzete a reá nézve életérdekű nagy igazságokat nem szívleli meg, melyeket pedig ő oly tisztán lát és élénken érez át, de azokat meggyőző erővel előadni nem képes, Mily irigylendők, de egyénileg — teszi hozzá — mily sajnálatra méltók azok, a kik minden gondolatukat tökéletesen képesek kifejezni! Irigylésre méltók, mert a beszédnek hatalmával bírnak, de sajnálandók, mert oly ke-

veset gondolnak és éreznek, hogy azt emberi nyelven is elő tudják adni.

Ennek folytán közte és a nemzet nagy többsége közt űr támadt, melyet lelkének odaadásával sem volt képes áthidalni. Így keletkezett az ő kedélyében is az a disharmonia, mely azután csak halálával szűnt meg. Később az események neki adván igazat, a nemzet nagyrészt felismerte, hogy a köztük sokáig fennállott félreértésben nem egyedül Széchenyi volt a hibás.

Azonban kétségtelen, hogy a test, szellem és erkölcs erejének összhangja eredetileg nem volt meg a Széchenyi valójában, azért annak létesítése és fenntartása mindig végtelen fáradságába került. Midőn az ilv nehezen létre jött egvensúly azután huzamosabban megbomlott, azt ő többre nem fogja ismét helyreállítani. De az összhang eredeti hiányát kizárólag testi szervezeteitek egyoldalú sága idezte elő.

Széchenyi kinézését általan ismert remek jellemzajában báró Kemény Zsigmond oly pontosan írta le, hogy mindazok, kik életében valaha jobban megfigyelték őt, az abban róla festett képet felette találónak jelentették ki. „Széchenyi — írja báró Kemény Zsigmond¹, — erős, de nem athléta, magas, de nem túlemelt alakú férfiú volt, a legarányosabb növésel, hajlékony tagokkal, jólformált mellel, izmos, edzett karral és közép nagyságú napsütött kezekkel. Pofája miatt, mely széles s eléggé telt vala, inkább látszék testesnek, mint szikárnak; bár valósággal, ha nem is sovány, de kövérségre legkevésbé sem vala hajló. Arcza sötét-sárga, rézvörös színezettel a pofa közepétől a száj és szem vonalai közt. Homloka széles, magas, gondolkodó és redőkbe vont. Alkotása egészben különbözik a Wesselényiétől; mert ennél az alsó homlok volt csodálatosan kiformalva s annyira emelt párkányé, hogy a szemnek mélyen kellett alatta fekünni; míg Széchenyinél a felső homlok — a nagyszerűbb intellectualis erők helye — vala oly domború, oly teljes és oly széles átmérőjű, minő igen ritkán található. E méltóságos, de sötét homloknak jellemét kiegészítette a

¹ Széchenyi István ezimíj nagyszerű jellemrajzában. (Először Csenyery A. Magyar statusférfiak és szónokok könyve, másodsor K. Zs. tanulmányai közt. Kiadja Gyulai Pál Ráth Mórnál 1870. 279, 280 11.)

sűrű, nagy szálú, szögletes ívű és egymásba folyó két szemöld, mely annyira komor, annyira kivételes vala. hogy maga a gróf is élezekeket csinált reá, s népszerűsége egyik akadályának monda. Széchenyi szürke szemei nem voltak azon lelket áthasító, megkövesztő, leigéző élűek, azon égető, rejtélyes, majdnem diabolikus tűzűek, mely Görgey Arthur szép metszetű szemeit oly vonzókká és félelmesekké teszi. Nem közelíték meg hatásban a Teleky László méla, kedélyes, ábrándos nagy fekete szemeit; de jellemökre nézve e kettőnek vegyületéből állottak. Széchenyi nézése majd fürkésző, éles s a kebel apró titkait kikutató volt; majd andalgó, borult, a szellemélet és eszmevilág tévetegeibe merülő . . . Orra vastag tövű, mérsz hajlású és tág nyílású volt. Süni, nyírott, fekete bajusz takarta a középszerűnél nagyobb száját. Álla oly erős, oly csontos, oly széles és tömör, hogy az állati élet és a nyers erő kinyomatát, a szigorú akarat daczát s majdnem durvaságát veté az arcz alsó részére. Hangja erős, férfias volt, ha emelni nem akarta; bár a magasabb fokokon vékonynyá, sipitővá, rekedtté vált. Széchenyi koponyája nagy vala, de a kifomált hátlnsó és középrész fölött uralkodott az előagy tanyája, a széles átmérőjű magas, domború homlokkal s az emelkedett felső főcsontokkal.“

Ezen külső alatt alapjában igen erős és szívós szervezetszerkezete, működött. De az részint örökölt hajlamainál, részint ifjúságában folytatott életmódjánál és már korán túlfeszített munkásságánál fogva nagyon hamar feltűnő rendellenességeket tüntetett fel. Atyja alig 50 éves korában búskomorra lett, anyai nagybátyja, gróf Fesztetich György pedig igen szarkasztikus, epés ember volt. Idegrendszerének rendkívüli érzékenysége kitűnik abból, hogy már mint 20—21 éves fiatal ember egy őt izgató levél írása közben elájult. Később is, férfikorában, nyilvános helyen — az országgyűlésen — ájulás vesz rajta erőt, midőn érzékeny oldalát, az ország iránti őszinte odaadását látszanak egyesek gyanúsítani. Az idegesség tehát vele született baj volt. Erről győznek meg bennünket naplói, melyek szerint törekvései sikerének vagy sikertelenségének hatása alatt az már az ifjú Széchenyinél is annyira fokozódik, hogy az élet derült tavaszán is nem egyszer csaknem a kétségbeesés karjaiba kergeti őt. Ezzel párhuzamosan igen korán

fejlődött ki májbaja is, mely ellenőrzetlen pillanataiban igen hajlandóvá teszi őt a pessimizmusra. Izomereje azonban ifjú korában igen ruganyos volt; kitűnően lovagolt, úszott és vívott. Katonáskodása alatt könnyű szerrel csinál bravúrokat. Később, midőn már a „nemzet napszámosává“ szegődött, kortársai mindig fáradhatatlannak látták a munkában. Termékenysége az irodalom terén, különösen, ha meggondoljuk, hogy a cselekvés is mennyire igénybe vette, tüneményeszerű. A munkában akkor sem tartott mértéket, midőn a testnek ápolása már észszerű életrendszabály lett volna nála. Még 1846-ban is, midőn a szabályozási ügyek megindítása végett heteket tölt a Tisza vidékén, daczára annak, hogy a mellette volt Kovács Lajos tanúsága szerint igen jól tudott volna még aludni, mert akkor-tájt egészséges, erős álma volt, a hajón pitymallatkor rendszeren felzavartatja magát, csakhogy írásbeli munkálatain dolgozhassák, mivel később az egész napot az érdekeltekkel kellett töltenie.

És habár idegessége a korral fokozódott, még 1848-ban is úgy ír és beszél, mint egy fiatal ember, és ifjú munkatársainak oly utasításokat tud adni a legbonyolultabb szakkérdések feldolgozása tekintetében, hogy sikeres működése által régi befolyását csaknem visszanyeri és ezáltal Kossuth politikai pozícióját népszerűségének delelőpontján egy pillanatra komolyan veszélyeztetni képes. Lehet-e ily jelenségek közt azt mondani, a mit Grünwald Béla állít róla,¹ hogy egész életét megmérgező súlyos idegbajban szenvedett? E titkot állítólag Naplói derítették fel, mert 1848 előtt a hozzá közelebb álló személyek, sőt családjának tagjai, de még orvosai sem tudták azt. Vájjon lehetett volna-e, a mint az idézett műben mondatik, azt ily sokáig gondosan titkolni, és létezik-e valóban súlyos idegbaj, mely harminczöt évig oly nehéz viszonyok közt, mint a minők gróf Széchenyi Istvánéi voltak, feltűnően nem haladt volna ügy, hogy csupán naplói, melyekben szenvedéseit maga előtt már nem takargatja, árulhatták el testi és lelki állapotának szomorú képét? Csak a saját előzetesen megállapított tételének kedvéért felállított érv tehát

¹ Az Új Magyarország, gróf Széchenyi István, írta Grünwald Béla. Budapest, 1900. 15. 1.

Grünvaldnál az az állítás, hogy azon folytonos naplójegyzeteiből, melyek bajának jelenségeire vonatkoznak, biztosan meg lehet állapítani a betegség természetét s fokozatos fejlődését. Felületes állítás ez, mely a szóban levő naplók természetének félreismerésén alapszik. Jól jegyzi meg Kovács, hogy azok alapos megértéséhez a Széchenyi élete folyásának *minden* mozzanatát jól kellene ismerni. Szerinte csak Tasner Antal lett volna abban a helyzetben, hogy e naplójegyzetek egyes feltűnő és meglepő részleteinek valódi háttéréről és igazi okairól felvilágosítást adjon; de a Széchenyi szívbeli titkait ő sem ismerte. A Grünwald könyvében következik ezután a melancholia tüzetes leírása, melynek tünetei már most egyenként reá illenek — nem a Széchenyi nagyszabású gondolkozására és eljárására, hanem bizonyos feljegyzéseire, melyekben gyakran semmi más nem jelentkezik, mint az ő őszintesége, önmaga iránti szigorúsága, sokszor szeszélye és változó hangulata. Jegyezze fel csak valaki, a ki erősen érez és mélyen gondolkodik, oly pontosan, mint a hogy Széchenyi tette, összes érzelmeit és valamennyi felvillant gondolatát, akkor nem ritkán még nagyobb kedélyhullámzást fog magánál észlelhetni, mint a naplókban, melyek tudvalevőleg sokáig a Széchenyi önevelésének egyik segédeszközét képezték. Idegbaja, mely oly roppant küzdelmeket bírt ki negyedfél évtizeden át, eredetileg nem lehetett tehát veszélyes jellegű, ha a mellett oly férfiak, a kik utolsó éveit alatt csaknem szakadatlanul vele éltek s őt folyton megfigyelték, nemcsak semmi józantalanságot nem vettek észre rajta, hanem azok szintén nem közönséges fel-fogása az ő mély gondolkozását, éles elméjét, okos alkalmazkodását és terveit megvalósítása közben tanúsított mérsékelt bölcsességét nem győzik bámulni. Báró Kemény Zsigmond azt mondja rója, hogy övé volt Magyarország leggondolkozóbb agya, Kovács Lajos pedig megállapítja, hogy a vele közösen intézett országos ügyek kisebb részletei tekintetében néha talán igen, de azok egészére és általában a nagy dolgokra nézve tudtával még az utolsó három év alatt sem tévedett soha. Orvosai közül is az egyik, midőn már idegrendszere csakugyan bomlásnak indult, a politikai szakadatlan nagy izzalmak folytán csak idegláztól féltette őt.

Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy a gróf Széchenyi István szervezete normális volt, hanem csak annak akarok ellene mondani, hogy ő már ifjúkorában, vagy férfikora delén is veszélyes melancholiában szenvedett. Átlagos emberi szervezet az övé már csak azért sem lehetett, mivel, mint azt kétségbe senki sem vonja, a legnagyobb magyar valóságos lángész volt. Hogy pedig a lángelme és a téboly számtalan esetben igen közel állanak egymáshoz, azt nemcsak az újabbnak! kutatók, hanem már Aristoteles is említi, midőn megjegyzi, hogy sok ember a vérnek agyába való tódlása folytán költővé és prófétává lehet. A rendkívül izgékony agyúak, mint szerinte Socrates, Empedokles és Plato, okosak és beszédesek voltak, míg a hideg epéjű emberek kevés tehetségűeknek és gyáváknak mutatkoznak.¹ Az újabbnak! írónak egy egész hosszú sorozata pedig tudományos munkákban bizonyítja, hogy a lángelme ugyanazon okok folytán lesz alkotó erejűvé, a melyek sok esetben végre örültekké teszik az embereket.² A nagyon szellemes, vagy éppen alkotó szellemi erővel bíró emberek általában rendkívül érzékenyek szoktak lenni. Őket olyan dolgok, a melyek másokat csaknem érintetlenül hagyják, képesek a legnagyobb izgalomba hozni. De éppen ezért a lángelmék számtalan oly dolgot is látnak, a mit a közönséges halandók nem tudnak észrevenni és ezen tehetségek által képesítve válnak ők önkénytelenül is nagy felfedezések és alkotások értelmi szerzőivé.

Azonban halandónak nem adatott meg az, hogy egyes szerveit túlságosan, emberfeletti módon és mégis büntetlenül vehesse igénybe. Az ilyen rendkívüli tulajdonságoknak megvan a maguk nagy ára is s az agynak túlságos használata később

¹ De pronost. 1. és Problemata Sectio XXX., idézve Lombroso „Génie und Ir Sinn“ czimű munkájának 4. lapján.

² *Lombroso*: Genie und Ir Sinn, iibersetzt von A. Courth, Lipsee, Keclam-féle kiadás.

Mantegazza: Del Nervosismo dei grandi nomi, 1881.

Réveillé-Parise, Physiologie et hygiène des hommes livrés aux travaux de l'esprit. Paris, 1856.

Wachakoff: Physiologie des Genies 1875. — Latorneau. Science et matière. 1879.

Hagen: Über die Vervandschaft des Genies mit dem Ir Sinn, 1877.

kimerültséggel, levertséggel, az idegrendszer zavaraiival, beteges érzékenységgel, esetleg az idegrendszernek kisebb-nagyobb megrendülésével is szokott jární. Az érzőképesség természetellenes megfeszítése s az erők és képességek arra következő kimerülése gyakran okai az oly különös viselkedésnek, a mely a genialis embereket és a lelki betegeket egyaránt jellemzi. A lángelme eltökélt szándékaiban, melyeket helyeseknek ismert fel, vajmi gyakran épp oly makacs, mint a minők a tébolyok áldozatai szoktak lenni. Rendesen hiúk és az önbecsérzet nagy mértékben hatalmába keríti őket, a mi ha betegessé fajul, a nagyzási hóbortnak képében jelentkezik. A lángelmének alkotása rendszerint öntudatlan és eredeti, míg a nagy képesség csupán a rendes utakat tudja másoknál jobban felhasználni. A lángelmének a maga eredetiségéről és különösségéről épp oly kevésbé van tiszta tudomása, mint az örültek. Hanem ezen öntudatlan eredetiség által ők sokkal nagyobb mértékben képesek gyarapítani az emberiség szellemi közkincesit, mint a legnagyobb tehetségek a maguk kiszámított és mindent megfontoló eljárásával. A tehetség csupán felfedez és reprodukál, a lángelme ellenben feltalál és teremt. A tehetség az adott célba mintegy kitünően ló, a lángelme pedig oly eredeti célpontokat tűz ki és talál el, melyeket mások még látni sem képesek.

Mindazáltal egyáltalán nem következik abból, hogy valaki lángelmével bír, az, hogy neki okvetlenül meg kelljen örülnie, de nehéz körülmények között és érzékenységénél fogva az ő eredeti szenvedélyeinek szükségképp makacsul hódolva a lángész könnyebben megőrül, mint a csupán nagy tehetség. E tekintetben egyébiránt minden attól függ, hogy a lángelme egyfelől milyen hajlamokkal jön a világra, másfelől, hogy földi pályafutása alatt milyen küzdelmeken megy keresztül.¹

Ezek a tudomány által megállapított igazságok sok mindent megmagyaráznak a Széchenyi viselkedésében és az naplóinak tényleg nem egyszer másként alig megfejthető ellentmondásait is érthetőkké teszik. Lombroso idézett művében, igaz, hogy semmi különöst nem mondva, Széchenyivel is foglalkozik, midőn őt a lelkileg beteg lángelmék között

¹ Lombroso idézett művének 338—340. lapjai.

Bolyai Farkassal együtt felemlíti. Azt állítja róla, hogy tébolyának alapját az a kielégítletlen sziükségérzet képezte, hogy hazájának mennél nagyobb szolgálatokat tegyen. Midőn tehát az ehhez megkivántató módok és eszközök elvonattak tőle, egy reA'olverlövással vet véget életének. De felemlíti azt is, hogy midőn idegrendszerre a megrázkódtatások romboló hatását kipihente, gondolkozási ereje ismét nem volt zavart, hanem ellenkezőleg erőben határozottan még nyert is, a minnek bizonyítása végett Széchenyinek egy pár utolsó évei alatt irt levelét, mint szellemi erejének kétségbevonhatlan tanúságait idézi. Kortársai előtt a gróf Széchenyi István jelleme, mint idézett essayében báró Kemény Zsigmond mondja, mindig talány volt s azt a véleményt is, mely róla az értelmes közönség többségénél végre megszilárdult volt, közpályájának utolsó perceiben, sorsának tragikuma szintén teljesen felforgató. A világ őt hideg számítóknak tartotta, midőn az anyagi vállalatok és a politikai sakkjáték mestereként bámulta meg. És íme, a döblingi szenvedő azelőtt egyszerre csak mint a szív mátyurja jelenik meg. Sikerei miatt a magyarság önkéntelenül is csodálta őt, de tartózkodás nélkül nem merte szeretni azt, a kiről erősen hitte, hogy mindent fonttal mér, a szellemi tényezőkre aránylag sokkal kisebb súlyt fektet, mint az anyagi sikerre, a ki az embereket pusztán eszközöknek tekinti, mert a haszon hideg tanának az apostola, s mint ilyen benső természetének megfelelőleg kérlelhetlenül ostorozza a lelkesedést. Azt ugyan kénytelenek voltak elismerni, hogy önző és okos számítása daczára jó hazafi, de hozzá tették, hogy olyan, a kinek meleg kedélye nincs; az erény útján jár ugyan, de szívtelen ember. Később azután irigynak, szenvedélyesen gyűlölködőnek, másokat gyansítóknak l önönmagát bálványozónak tartották, a ki a hazafiságra kizárólagos jogot követel magának. A közelgő szerencsétlenségek jóslatát ezen kétes becsű érzelmeinek tulajdonították és csak akkor kezdték jóslatait nyomatékosabbnak tekinteni, midőn azok szórul-szóra beteljesedtek s látnoki tehetséggel bírónak gondolták őt, a ki úgy beszélt, mint a szent könyvek. Érző szívét is csak akkor ismerték fel, midőn a honfi bú és kétségbeesés laocooni fájdalmai miatt megőrült. Észrevették az összefüggést állításai és az események, továbbá szavai és

tettei között, midőn látták, hogy a számító ész, mely a politikai érzelmek üldözője volt, magát tépte szét, mivel az általa védett szent érdekeket megmentenie többé már nem lehetett.

Érthető azonban az a félreértés, melyben Széchenyre vonatkozólag az ő kora oly gyakran leiedzett, mert szívének és eszének gazdagsága mellett csak némi egyoldalúsággal is épp úgy lehetett belőle szenvedélyes, túlaradó, kicsordult szívű, önmagát epesztő, csalódott kedélyű, fájdalmi miatt fullánkos s izgékony idegei folytán szeszélyes férfiút alkotni, mint azt mondani róla, hogy mindent arany mérlegre vet, a szellemi és erkölcsi eredményeket fitymálja, a hasznot, bárhonnán származzék is, jószágának tartja s az embereket nagyszabású, de főleg anyagi céljainak csupán vak eszközeiként használja fel. És pedig azért lehetséges ez, mivel átható esze izzó érzelmei egyformán erősek lévén, folyton nagy harcot vívtak egymással, míg végre nagyban és egészben az összhangot és súlyegyent megteremtették benne. Ez az antagonismus biztosította eljárásában a következetességet is. Báró Kemény Zsigmond szerint csaknem rögeszméjévé vált nála az, hogy esze által szívén zsarnokoskodjék és ez férfi korában többnyire sikerült is neki, sőt szive iránt igazságtalan is tudott lenni, gyakran játszván a közönyöst, akkor is, midőn egyáltalán nem volt az. Jelleme hasonlított irmodoráhozl mely szétáradozik, bonyolult, közbeszúrt mondatokkal van terhelve, egyenetlen és tárgyától jobbra-balra csapong, minélfogva abban a logikai fonalat nem az találja meg, a ki egyes eszméit, hanem Csupán az, a ki eszmeinek nagy tömbjeit veszi tekintetbe.

Az ő eljárását és ennek rendszerességét is csupán az értheti meg, a ki azt a maga egészében veszi figyelembe. De ekkor aztán arról kell meggyőződnie, hogy az a rendszer bámulatósán van kigondolva, annak egyes részei szorosán össze- függnék s mélysége és magassága szédületes. Csodálkozhatni-e azon, ha egyfelől ezt a nagyszabású rendszert kortársai nem értették, másfelől pedig Széchenyi magát a nemzet egyedül hivatott orvosának tartotta. Egy 1842. évi beszédében monddta azt, hogy az „axióma tisztaságában véli látni nézeteinek kirekesztő helyességét“. Mély hite volt azok nagy horderejében s elszigetelt állása a magyar társadalomban méltán han-

golta őt méla búra és fájdalmas érzésre. De oly melegen és odaadással szerette fáját, hogy annak méltatlanságai sem riasztották el kötelességének váltig való hű teljesítésétől, mert mindent mérlegelő, számba vevő s a mások szemei előtt homályt terjesztett ködön is átható agyának munkássága megdöbentő világosságba helyezte az ő látása számára azokat a veszélyeket, melyek felé makacs elszántsággal látta rohanni nemzetét. Ő tudott színlelni a siker érdekében és oly indokok alá rejtette valódi szándékát, melyekkel a félreértések tömegén keresztül is mindig eljutott az eredményhez. Áhította fájának igaz elismerését és mégis kitette magát gyanúsításainak, de csak annak saját érdekében. Tudott túrni s a tett alkalmas idejét hidegnek látszó önmérséklettel bevárni. Tudott alkudni az eredményre nézve az általa annyira óhajtott végeredménynek, a magyarság minél magasbbrá emelésének céljából. És mindez annál bámulatosabb, mert ő eljárása részleteinek helyessége tekintetében folyton töprengett, folyton tusakodott önmagával. Midőn a negyvenes években éles harcot folytatott Kossuth ellen, mindig elővette szakadatlanul írt korábbi naplóit; kikereste a támadás tárgyaira vonatkozó régebbi nézeteit s különböző időpontban történt följegyzéseit és összehasonlítván azokat, mindig arra az eredményre volt kénytelen jutni, hogy sajnós még sem csalódott.

Hadarna volt egész életében az önkinzásra. Természetét maga is úgy ismerte, hogy ő annálfogva ne azon az úton járjon, a melyen a többi emberek haladnak, hanem hogy mindig mint mások. De 1824. évi január 15-én például naplójában így is nyilatkozik: „Egy bölcsész elméjével tekintem az életet, s derült szemmel nézek a jövő elébe.“ Nagyon találó, a mit mindjárt pályája kezdetén ír magáról, midőn azt mondja:

„Ha az ember azzal van megáldva, hogy mélyebbre és messzebbre lásson, mint a többiek, s ha ehhez még az a bizonyos originalitás járul, mely az önállóság, függetlenség és szabadságszeretet válhatlan társa szokott lenni, úgy megtörténik sok más országban is, hogy félreértik, de nálunk egyenesen kikaczagják az embert s futó bolondnak nézik. Pedig az nevetséges ám igazán, mikor egy ostoba ember a nálánál okosabbat és tanultabbat jóízűen ki tudja nevetni. S én

oly hiú vagyok azt képzelni, hogy szülőföldemen ez velem számtalanszor megtörtént!’

Midőn 1846-ban Kovács Lajost munkatársának akarta megnyerni, előtte önmagáról következőleg nyilatkozott ⁴

„Nekem meglehetősen construált agyam, de túlérzékeny idegrendszerem és heves véralkatom van; észlelő hajlamom azon szerencsétlenséget hozta nyakamra, hogy a legtöbb dolgot a politikában úgy, mint az életben másképp látom, mint azt köznapi embereink felfogják. Ezért kevesen ismernek; különcnek, szeszélyesnek, tán hóbortosnak is tartanak. Gondolkozni, kutatni ritka ember szeret, ennek folytán a merészebb, néha szemtelenebb adja a hangot. Így lesz az emberből itt gögös aristocrata, különöz angломán, a lelkesedés ostora, az utilisatio embere, szívtelen számító s tudja az Isten még mi. Senki sem ismerhet jobban, mint saját magam, mert az önismeret nehéz stúdiumára nem kevés gondot fordítottam. De mondhatom mindez merő tévedés. Ismerem eléggé az életet is arra, hogy tudjam mennyit ér a megférhetés. Elvem azért úgy a politikában, mint a magánéletben az alkalmazkodás, mert senkinek sem lehet kiváltsága mindent csak követelni és ennek fejében nem adni semmit sem.“

Ugyancsak Kovács Lajos mondja róla, hogy szokása volt a dolgokról gondolkozva, azokat magasabb szempontokból tekinteni és azokról nagyban és egészben határozott nézetet alkotni magának. Gondosan kerülte a részleteket; főleg a szálás erdőt nézte s nem ment a sűrűbe, a hol eltévedhetett volna. E rendszert követte messzebbre ható terveinél és hivatalos működése közben is.

Elvesztette türelmét, ha őt oly részletek iránt kérdezték ki, melyek alapiránya már adva volt. Mindig csak a saját agyával tudott gondolkozni és csak önmaga által volt kapacitálható. De azonnal tisztán látott, mihelyt valamely dolgot komoly figyelemmel átgondolt. Gyanút vagy kételyt lelke nem tűrt és ha ez feltámadt benne, addig nem nyugodott, míg azt szét nem oszlatta. Másokat is megkérdezett, tanácsokat kért és fogadott el, meghallgatott minden véleményt, de végül

¹ *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve I. 24. 1.

mégis a maga fejével gondolkozott, és mindent, a mit tett azt saját magában érlelte meggyőződéssé, melyet aztán teljes joggal mondhatott a sajátjának, mert agyának erőfeszítésével, néha arczának verejtekével szerezte meg azt.

Ezért volt meggyőződéseiben hajthatatlan. Heves vér alkotánál, ideges természeténél fogva nem igen tágitott; örökösen kereste a vitát és azt rendkívüli élénkséggel és igen szellemdúsan folytatta. Élceinek élénk szórásában, gazdag humorának csillogásában mindig felette érdekes, de soha, vagy helyesebben mondva, csak ritkán volt bántó.

„Ott voltam — írja Kovács — néha órákig dolgozó szobájában, szemeim előtt vonultak el az ország és főváros napi eseményei; egymást váltották fel a politika, az irodalom, az iparvállalatok emberei, s mindenkinek mondani és végezni valója volt vele. A bécsi dolgokról nála hívebben senki sem lehetett értesülve. A haza ügyeit részletesebben senki sem ismerte, mert a nemzeti élet minden szálai nála futottak és szövődtek össze. A szív ekkora meleg szenvedélyéről, a lélek ily fokozott tevékenységéről, melynek egyedüli tárgya a haza, az ismeretek ezen gazdagságáról, a felfogások ily mélységéről emberben eddig még sejtelmem sem volt.“

Társalgás közben mindig felette élénk, minden benyomásra fogékony, rendkívül elmés, gyakran gúnyoros, de unalmas sohasem volt.

A lélek örvényeit sokkal jobban ismerte, mint számos kiváló tehetségű halandó. Az embereket tanulmányozván, azokkal sohasem lépett készületlenül érintkezésbe. Elhamarkodni nem szeretett semmit, pedig vérmérsékleténél fogva óhajtotta, sőt szomjúhozta a gyors munkát, de tudott, vagy legalább teljes erejéből igyekezett uralkodni magán. „Fej-töréssel gondozzuk“ gyakran szólt ilyformán „földünket és kertjeinket, de arra alig gondolunk, hogy kedélyünket és másokhoz, a kikkel az élet köt bennünket össze, való viszonyunkat ápolnók. Pedig ezek épp oly, sőt nagyobb gondot érdemelnek, mint anyagi érdekeink.“

„Nem lehet oly emberrel jó viszonyt fenntartani, a ki véralkatának legalább is annyira nem ura, hogy műveltsége megóvja az oly gyöngédtelenségektől, melyeket megbocsátani igen, de feledni nem tudunk. Ilyen érintések, legyen az elég-

tétel bárminő, mindig szálkát hagynak maguk után és a száлка megteszi mindig romboló hatását.“

Kovács Lajos szerint munkatársai iránt gyöngédségének nem volt határa.¹ Az anyagi gondokkal túlterhelt fejével sem felelte el soha a fegyelem azon csekélyégeit, melyek aprópénznek látszanak az élet vásárán, de valóban a gyöngy értékével bírnak, mert szívünknek végtelenül jól esnek és érzelmeinket bilincselik le. Nem volt pl. rá eset, hogy hivatalos iratokat, melyeket hozzá aláírásra Lészen küldtek be, előbb alá nem irta, mielőtt elolvasta volna.

Megtörtént nem egyszer, hogy átolvasás után félretette és később megbeszélve a dolgot, a kiadványt megváltoztatták, de mindig megsemmisítették meg azt.

Széchenyit azoknak, a kikkel valamely ügy intézése közben a sors őt huzamosabb időre összehozta, magánügyei, különösen jóléte és megelégedése is élenként érdekelte. Büszke volt például arra, hogy cselédei jól nézzenek ki és jól érezzék ^{Viselke-}magukat. Ez időben Pesten udvariasabb és csinosabb cseled- sége nem volt senkinek, pedig komornyikját és huszárjátéscselédei¹ kivéve, valamennyi szolgáját czenki jobbjáinak fiai közül ben. szemelte ki és nevelte fel.

Írott naplójának első kötetében már 1820-ból október 21-éről keltezve találtam: „Embereimnek viszonya hozzám“ felirattal egy rendelkezést. Abban örököseit arra kéri, hogy halála esetén cselédei közül az ott fizetéseikkel együtt névszerint felsoroltakat egész javadalmazásuk élvezetében hagyják meg azok életének fogytáig. Ugyanott felemlíti, hogy ha valaki közülök nála 20 évig szolgált, akkor javadalmazásának csaknem megfelelő nyugdíjjal vonulhat vissza. Gyakran emlegette, hogy nem kívánhatni a hivatalnokoktól az odaadó munkásságot, ha anyagi gondok nyomják őket és zsidbasztják erejüket, mert elve volt: Semmim jutalom munka nélkül, de viszont semmiféle munka se maradjon jutalmazatlanul. Felette érdekes, a mit az irodalmi munkásság tiszteletdíjáról mond kérdeve, hogy az irodalmi pályán azért éjjelezzenek és fáradozzanak-e a nemzet jobbjai, hogy a munkálkodni

¹ Kovács idézett műh¹e I. k. 42—43. II.

és dolgozni nem szerető közönség asztalára könyveket ingyen rakjanak? Ő maga is művei után a tiszteletdíjat főleg azért követelte, hogy a szegényebb sorsú írók a közfelfogás által ne kényszeríttessenek olcsón, vagy ingyen dolgozni és hogy a megfelelő jutalom elvételétől az emberben oly felette könnyen támadó álszégyen ne tartsa őket vissza.¹

Jövedelmét 1821-ben 204075 forintra, kiadásait pedm 132330 forintra számította. Ebből édes anyjának 51666, kastélyára és ménésére 12000, régi adósságok törlesztésére 17181. juhokra, üzletekre 15484 frtot számít fel, de a maradó összegből is még 60000 frtot ki kell adnia, úgy hogy összesen 11745 frtot takarított meg, mivel a maga személyes szükségeire 36000 frtot költött. Ezen összegek azonban minden valószínűség szerint nem conventiós pénzben, hanem bécsi értékben voltak felszámítva. Széchenyi tehát vagyonos ember volt ugyan, de őt dúsgazdagnak nem lehetett mondani, a mi minden téren mutatkozó rendkívüli áldozatkészségét még csak nagyobb becsűnek tünteti fel. De ezen a közcélok szempontjából nála mindig észlelhető bőkezűség más irányban takarékossgal és gondos beosztással párosult. Hanem így is folyton hálát adott az Istennek, kogy nagyobb tőkét bízott reá, melyet faja megmentésére és felemelésére a lehető legnagyobb „uzsora kamattal iparkodott fordítani.“

Annyira uralkodott felette hivatásának tudata, hogy összes magan- és közéletet annak teljesithetese szempontjából rendezte be. Roppant elfoglaltsága daczára, a mennyire csak lehetett, magánügyeit személyesen intézte. Gondoskodása kiterjedt minden apróságra s később, midőn már családja volt, házi rendje oly bölcsen vala leosztva, hogy ő azt semmiben sem feszélyezte, de működésében miattok hátramaradást ő sem szenvedett. Annyira hivatásának élt, hogy az élet örömei reá nézve működésének későbbi éveit alatt alig léteztek már.

Étkezése rendkívül egyszerű és frugalis volt, habár az asztal élvezeteit nála senki sem ismerte jobban és azokkal szolgálni másoknak nála tökéletesebben nem tudott senki sem. Gondjai étkezés közben sem hagyták őt pihenni. Például, ha otthon evett, sokszor fel-felpattant székéről s a szom-

¹ Üdvlelde 54—58.

széd szobába futott íróasztalához néhány feljegyzést megtenni, vagy pedig kivette zsebkönyvét s abba a sok közé még hamarjában egyes újabb végzendőket írt bele. — Korábbi éveiben gyakran szenvedett álmatlanságban, de működésének utolsó 3—4 éve alatt, valamint étvágya, úgy álma is általában jobb volt. Azonban egyik élvezetének sem tudta magát még a szükséges mértékben sem átengedni. Izgékony természete nem hagyta őt nyugton; a folytonos mozgás és a szakadatlan munka életsziikség volt nála.

Vérmérsékletére vihető vissza az a fatalismus is, mely igazi vallásosságával és mély bölcsességével első pillanatra alig egyeztethető össze. Fölfogása az volt, hogy „mi halandó férgeknek csak eszközök vagyunk az égi hatalom kezében, s kénytelenség a reánk mért küldetés útját megfutnunk”. Természetének ezen alkateleméből folyt gyakori tépelődése és kegyetlen hajlama az önkínzásra. Személyes bátorságban alig volt párja, de a mint a nemzet fejlődése elé koronként tornyosuló akadályok tömegét meglátta, azokban a végzet ujjmutatását vélte szemlélhetni. Míg a közönséges nehézségek erejét csak acélozták, addig az ilyen bajjóslatú jelek oly nyomást gyakoroltak kedélyére, mely alól szabadulni nem tudott.

Összefüggésben volt ez positiv irányú vallásos lelkű- Jétével, mely minden bölcselkedő hajlama mellett is gyakran feltétlenül uralkodott rajta. Látjuk ezt ifjú kori leveleiből és tudjuk a protestáns Wesselényinek megütkezéséből, a felett, hogy a felvilágosult, de hitbuzgó Széchenyi az önfeledt áhítat milyen külső jeleinek mutatásával imádkozik esténként. Volt ájtatoskodásában valami rajongás, a melynek értelmét a valólásról való elmélkedései közt részben ő maga igyekszik megmagyarázni, mondván, hogy a 5⁷allásnak külsőségeit sem szabad mellőzni, mivel a tömeg csak ezek által bírható a vallás lényege iránti tiszteletre. Hogy Széchenyi ez utóbbira fektette a súlyt, azt vallásbeli tökéletes türelmessége a legjobban bizonyítja. Kétségtelen azonban, hogy⁷ impressionabilis természete és neveltetése folytán a vallásos külsőségek is tényleg nagyon mély benyomást tettek reá. — Föltétien és rendületlen hite volt a saját hivatásában, de a hivatást felismerte másokban is, mely ha ellentétes volt az övével, akkor végzetének tartottá azt, hogy teljes önfeledtséggel küzdjön ellene. Ez

meg mentette őt a személyes gyűlölködésnek alacsonyosságától. Legnagyobb ellenfelét, Kossuth Lajost, a mint ő maga is elismeri azt irataiban,¹ személyesen nem gyűlölte, sőt egyike volt az elsőnek, a kik tünemény szerű szónoki és agitáló képességét, nemes szívét és rajongó hazaszeretét elismerték. A Széchenyi könyvei és feljegyzései tanúskodnak erről, még azok is, melyekben Kossuthot a legélesebben megtámadta. De a Kossuth hatalmas egyéniségében ő oly félelmes tényezőt fedezett fel, melynek diadalra jutását végzetesnek tartotta a nemzetre nézve. Kovács Lajos, a kivel nyilvános működésének utolsó három éve alatt Kossuthról is számos alkalommal leplezetlenül beszélt, idézett művében azt állítja, hogy hallotta őt tréfás humorral, aggódó fájdalmas hangon, néha keserűséggel is, de gyűlölettel vagy kicsinyléssel sohasem hallott róla beszélni. Ő Kossuthot éppen úgy a hivatás emberének tartotta, mint önmagát, csak hogy ettől a hivatástól remegett. Meg volt győződve arról, hogy Kossuth nem szándékosan, hanem „keblének Istene” által vezetettve, mely a legmegbizhatatlanabb és a legszeszéyesebb bálványként tűnt fél előtte, fogja az országot veszélybe dönteni. Azonban Széchenyi Kossuthot a népszerűség túlságos szeretetéért tényleg hibáztatta, mert szerinte a népszerűség a közpályán szükséges eszköz ugyan, de az cél helyesen soha sem lehet. A népszerűséget lehetőleg gyűjteni kell és a ki azt könnyelműen elpazarolja, az bűnös. Hanem éppen oly vétkes az is, a ki semmi áron, még hazájának boldogságáért sem bír kilépni annak fényköréből.

Őt az igazság kultusza és a valónak mindenekféle helyezése annyira jellemezte, hogy nemcsak naplóiban és későbbi irataiban, hanem őszintén hódolt neki akkor is, midőn a tényeknek leplezetlen közlése a saját hátrányával járt. Így például a rendszerének alapjait megvető nagy munkák egyikében² felemlíti, hogy atyja után sok adósságot vevén át, azok nagyon nyomasztólag hatottak viszonyaira. Midőn a devaluatio alkalmával két áramlat mutatkozott: az egyik, mely a kölcsönvett összegek teljes mértékben való visszafizetését

¹ *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból. II. 457. 1.

² Stadium 38., 39. II.

követelte, a másik pedig, mely a 40%-os visszafizetés mellett is törleszhetőnek kívánta az adósságokat kijelenteni, nem szégyenli bevallani, hogy koronkint egy kis démon, az ő önzése, ellenállhatatlan varázsszal sngeta fülébe a rút szavakat, hogy „a 100%-osok helyett bárcsak győznének a negyvenesek“. Pedig ha kellett és helyén levőnek tartotta, tudott felette fortélyos is lenni. Egy érdekes ilyen tréfáját maga beszélte el a döblingi látogatóinak. Ez elbeszélés szerint egy alkalommal a Tisza vidékén utazván, valamely ottani korcsmáros megtudta, hogy kivel van dolga. Ennek folytán a nyújtott rendkívül gyenge szállás és ellátásért rettenetes számlát adott be neki, mely miatt Széchenyi valamiképp meg kívánta lakoltatni azt. Nem alkudott vele, nem szidta le, hatóságához sem folyamodott ellene, hanem csodálkozva összecsapta a kezeit, bámulattal emelvén ki, hogy ez a jó korcsmáros mily kevés költséget rótt fel neki. Meg volt győződve, hogy annak a Ingnagyobb lelki fájdalmat azzal a tudattal szerezte, hogy milyen oktondi is volt, mikor a bőkezű és gazdag gróftól jóval többet nem mert követelni.

Ha Széchenyinek egyéniségével valaki behatóbban foglalkozik, lehetetlen az ő szellemének és kedélyének roppant gazdagságát nem bámulni. És ezt a nagy kincset kizárólag nemzetének áldozta. A legtökéletesebb igazságot tartalmazzák eme szavai: „Dicsőséget sohasem szomjaztam, e büntől ment vagyok. Célom őszinte és nemes vala. Habár a világegyetemben csak egy észrevétlen parány, egy féreg vagyok, mégis sóvárgott lelkem a Legnagyobb és Legnemesebb felé. S ha porhüvelyem elbomlása után nem is ébredek fel többé, míg eszmélek, semmiféle erő sem ragadhatja el tőlem azt a kéjes öntudatot, hogy néha előttem is megnyílt az ég, mert emberi gyarlóságim árjai között is honomért mindig hön dobogott szívem.“¹

Ugyanezt írta róla a „Kelet Népé“-t bírált Hazay Gábor álnév alatt Vörösmarty, a kihez pedig a hízelkedés gyanújának még árnyéka sem fér, midőn a következőleg jellemezte őt.² „Széchenyi, a haza legéberebb és legmunkásabb férfija, emeli fel intó szavát, kinél eddig az ige többnyire testté lön,

¹ Kelet Népe 323. — ² Vörösmarty összes művei VI. k. 359. 1. Először az Athenaeum 1811. évi folyamában.

ki az ábrándozás fellegeiből a gyakorlat és lehetőség mezejére vezeté a gondolkozást, s hogy a szó után példát is mutasson, egyesületeket is alapított, melyek fennállanak, melyek ha egyéb hasznot nem hajtanának is, megtanítanak bennünket kicsiben a belrend fentartására, a szorosabb gazdálkodás s önkormány eddig gyéren ismert vagy balul gyakorlott eredményeire. Azon férfiú szólalt fel, ki hazájának tanult, hazájának tapasztalt, hazájának adakozott, hazájának fáradt, kinek öröme és búja annak jó s bal szerencsésjén függ, s ki megbizonyítá, hogy országunk állapotának megismerésére, bajainak enyhítésére éppen oly éleslátással, mint ügyességgel bír, s hogy lelkesedése e nagy foglalkozás körül nem múló hevület, hanem folytonos és tartós, mint élete. A Széchenyi név e jeles örökösét tisztelettel, legalább figyelemmel fogják hallgatni honosai, még akkor is, midőn honszeretetből eredő aggodalmi túlságosáknak tetszenek, kitörése éles és keserű, tán bántó, azok iránt, kiket rossz úton vél jární.“

Az összes nemzetek reformátorainak sorában Széchenyit valamennyi felett magasan kiemeli az az erkölcsi erő, a mely a maga szeplőtlen érintetlenségében, az egy Franklint kivéve, egyiknél sem jelentkezik. Bármelyiket tekintjük is a kiváló államférfiaknak, politikusoknak és íróknak, a kik a maguk nemzetének nagyságát tetteikkel, vagy eszméikkel hathatósan előmozdították, egyiknél sem fogjuk találni, hogy a nagy alapigazságokat, melyek a nemzet benső életműködésének örökké érvényes irányelveit képezik, egész életükkel összhangzatosan, a maguk tisztaságában és csorbítatlan erkölcsi tartalmukkal együtt úgy hirdette volna, mint gróf Széchenyi István. Mindaz, a mit kivívott, létesített vagy mondott, teljes összhangban van ezen nagy alapigazságokkal. Becsesebb ez az erkölcsi hagyatéka mindennél, a mit nemzete örökölt tőle, mert ez a nagy kincs örökké élni hivatott eszméiből s azokért szenvedett vértanuságából áll. Ezeknek köszönhetjük azt, hogy a magyar nép előbb társadalommá, azután pedig néhány évtized alatt nemzetté lett, s hogy a magyar nemzet nagy tusák és nagy vándorok után, de végre mégis kivívta magának a magyar államot. tagadhatatlan, hogy Széchenyinek öröklés útján, származásából, vérmérsékletéből, ideges, pessimistikus, önkínzó természetéből, sarcasmusából, kedélybetegségre való hajlamából,

neveltetésének rendszertelenségéből, pályájának szaggatott voltából oly hátrányai is keletkeztek, melyek haladásának, szellemi és erkölcsi hatásának s megjelenése fényének kétségkívül akadályai, illetve foltjai voltak. Nem volt az övé sem tökéletes szervezet. Annak összhangját sok minden zavarta. A lángelmének egyoldalúsága nála is szükségképp nyilvánult, és itt szintén bebizonyult az, hogy az alkotó genius árnyékában ott leelkedik a téboly, mely az elsőnek gyakran tőszomszédja. De hát nem nagyobb dicsősége-e neki az, hogy mindez akadályokat leküzdve, győzelmet tudott a nagy reformátor főkivánalmainak biztosítani önmagában? Ha ő kivételesen oly tökéletes szervezetet nyer örökül, melyben a természet a harmónia teljes tökélye által remekel; ha mások valamely bölcs, sokoldalú s rendszeres nevelés által felvezették volna őt a következetes és kényelmes társadalmi és politikai működés sima pályájára: ha az eredményes működés feltételei mind meglettek volna adva részére s ő a kedvező körülmények idegbontó megteremtésére képességeinek legjavát elhasználni, s physikai erőt már nagyobbbrészt kimeríteni nem lett volna kénytelen; ha szeretni tudott volna önelhamvasztás, munkálkodni önfeláldozás, használni önmegsemmisítés, boldogítani lett volna képes a saját boldogságának áldozatul hozatala nélkül: vájjon akkor nagyobb ember, nagyobb polgár, nagyobb társadalmi bölcsész és politikus, nagyobb államférfi és hazafi lett volna-e? Az éppen a legbámulatosabb ő benne, hogy látszólag kellő előkészület, de mindenesetre az előkészület rendszeressége nélkül, majdnem ellentétes irányban folytatott tapasztalatszerzés mellett, a legtöbb tekintetben magára hagyva, a későbbi hivatás felismerésére majdnem teljesen alkalmatlan és fiatal emberre nézve rendkívül veszélyes körülmények közt, sok tévelygés és tényleges ballépés után annak tiszta tudatára volt képes jutni. És pedig oly mértékben fogta fel azt, hogy reformátorként történt első fellépésének pillanatától fogva hivatásának következetes és odaadó betöltésében minden nemzet reformereinek örök időkre alig követhető eszményi példányképe lett belőle.

HARMADIK FEJEZET.

SZÉCHENYI REFORMTEVÉKENYSÉGÉNEK ESZKÖZEI, ALKOTÁSAI ÉS MŰVEI.

Arra, hogy a Széchenyi reformtevékenységének valódi benső természetét megismerjük, alig lehet alkalmasabb mód, mintha e részben használt segédeszközök lényegét közelebről vizsgáljuk. Egyéniségénél, hajlamanál, képességeinél és összes külső viszonyainál fogva ő olyan született reformer volt, a minőre Magyarország abban az időben mint megváltójára várakozott. Bőven kifejtettem, hogy a reformok a múlt század első negyedének végén sikeresen miért indulhattak meg csupán és egyedül a társadalom terén. De a közműködésnek ez a mezeje is felette süppedékes volt, arra tehát a nemzeti lét épületét egyszerűen rárakni nem lehetett, hanem mindenekelőtt mélyreható alapozásra volt ez irányban is szükség. De ezt a műveletet egy ember magára hagyatva nem vihette keresztül, a társadalomtól pedig e részben csak később és csak akkor lehetett támogatást várni, ha az előbb hátramaradottságának és a haladás mulhatatlanul szükséges voltának tudatára fogott jönni. A politikai téren való mozgólódás mindenféle a legnagyobb féltékenységet keltette volna, már pedig a tényleges hatalom jóakarát nélkülözni nem lehetett. De azt éppen oly kevésbé volt szabad akkép igénybe venni, hogy vele a nemzeti elemek elriasztassanak a közreműködéstől, a mint népszerűsége nem lehetett úgy szert tenni ezeknél, hogy azáltal a kormány váljék bizalmatlanná, gyanakodóvá, vagy éppen ellenségessé. Amennyiben Széchenyi mint politikus kezdi meg reformátor! munkáját, akkor a teljes elszigeteltségtől csak úgy menekülhetett volna, ha határozottan színt vall, vagyis az akkor egymással szembenálló politikai tényezők egyikéhez, vagy másikához, a bécsi

kormányhoz, vagy az ellenzékhez csatlakozik. Azonban mint aulikus, szemben találta volna magát a nemzet zömével és minden jóakarátú törekvése félremagyaráztatott, mert azt hitték volna róla, hogy nem a nemzetnek, hanem csak a hatalomnak akar szolgálatokat tenni. Ha pedig a nemzeti közérület tolmácsává szegődik és ebben következetességet tanúsít, akkor nagy alkotásainak keresztülvitelénél és megvalósításánál a bécsi hatalom támogatására nem számíthatott volna. Ez magyarázza meg, hogy miért nem fektetett oly nagy súlyt a megyei és országgyűlésekben való vezérkedésre, mint a hogy azt Beöthy Ákos „A magyar államiság átalakulási küzdelmei” című művében kifogásolja. A Széchenyi alkotásai föltétlenül szükségesek voltak arra, hogy tanításainak nyomatékot adhasson és bebizonyíthassa a nemzetnek azt, hogy ő nem egyszerű, közönséges tervezető. Csupán szóval vagy írással a maga korában az adott viszonyok között ő sem lett volna képes eszméinek meggyökeredzését a magyar társadalomban biztosítani.

Más időben és más körülmények között talán hiba és fogyatékoság leendett Széchenyiben az, hogy családi hagyományainál, neveltetésénél, múltjánál és hajlamainál fogva a hatalommal minden áron jól akart lenni, a nélkül azonban, hogy végcélját annak szolgálata, vagy külön érdekeinek előmozdítása képezte volna. Hiány lett volna, a mint később azzá is vált, politikai készségének rendszertelensége; hiány lett volna az, hogy nem tudott politikai pártember, annál kevésbbé ügyes pártvezér lenni. Ezt ő maga is nagyon jól tudta. Erezte, hogy mint politikus általában, de különösen a nagy tömegeket nem lett volna képes itt csupán szóval hatalmában tartani.

Azonban ezen korban éppen e hiányainál, de egyúttal már kifejtett sok mindenféle nagy előnyeinek és más téren mutatkozó sokoldalúságánál fogva válhatott a helyzet emberévé. Az tehát, hogy legalább másfél évtizedig az ország köztudata is a nemzet vezérének tekintette őt, bármily szerencse is reánk nézve, nem csupán a véletlen eredménye, mert akkor ugyan éppen olyan tehetség kellett az országnak, mint a milyen az övé volt, de azzá Széchenyi nem kis részben képezte magát. Csak így vált lehetővé az, hogy a magyarságot oly társadalompolitikai kezdés által ébreszsze fel és fejleszsze, melynek elvei nemünk természetében és az emberi társadalmak benső lényegében

gyökeredznek. Azok az elvek szoros összefüggésben vannak és egymást kölcsönösen feltételezik. Érvényesek minden — már némi öntudattal bíró — nemzetre nézve általában, de különösen alkalmasok voltak lethargijából és önelhagyatottságából kiemelni a magyar nemzetet, mely magával nagyobb mértékben még nem tudván rendelkezni, a különben iránta nem őszintén jóakarató állami hatalomnak is legalább valamelyes támogatására utalva volt. Ezt az állami támogatást pedig csak úgy lehetett megszerezni, ha a nemzet vezére a bécsi hatalommal szemben ellenzéki állást nem foglal el, ha ő annak képes folyton kedvében járni, a nélkül, hogy ezen támogatás kieszközlésének főczélját, a nemzet életérdekét, azért föl kellett volna áldoznia. Igaz, hogy így Széchenyi, majd a nemzet, majd a hatalom kisebb-nagyobb fokú gyanakodását vonta magára. Igaz, hogy ennek következtében gyakran került két szék közzé. Igaz, hogy e szerepnek roppant sok mindenféle nehézségei voltak, mert így ő sem a hatalomban, sem a népszerűségben egészen megbízható alapot nem tudott szerezni magának, s mint kötélhánczos folyton az egyensúlyért volt kénytelen küzdenie. Igaz, hogy ilyen állapotban reformátor! hivatásának valóságos vértanújává lett. De az is bizonyos, hogy faját oly gyorsan másként nem ragadhatta volna ki a tespedésből, nem alakította volna át azt ismét nemzetté és nem hagyhatta volna örökül minden melléktekinetektől ment, magas ethikai alapon nyugvó nagyhorderejű társadalompolitikáját, melynek rendszerét a saját példájával, önfeláldozó működésével, a nemzeti lét sarktételeit hirdető alkotásaival s gazdag eszmei és erkölcsi tartalommal bíró irodalmi tevékenységével — és pedig mindezzel együtt — állapította meg. — Nála voltaképp minden, a mihez nyúlt, a mit mondott vagy tett, s a mivel vagy a kivel érintkezett kivétel nélkül eszköze volt ennek a politikának. Nincs az részletesen és szabatosan kidolgozva egyik művében sem; de egész élete s minden törekvése alkatrészét képezi annak. Töredékes részletei megtalálhatók kisebb-nagyobb mennyiségben valamennyi művében; de azt csupán szavai teljesen nem domborítják ki. Hogy rendszerét alaposan átérthessük, ahhoz arra a magyarázatra van szükségünk, melyet ő egész valójával és önfeláldozó pályafutásával maga nyújtott nekünk. Ennélfogva tüzetesen taglalandó reformtevékenységének eszközeit öt csoportba kell osztanunk.

Az első csoportot képezi az a példa, melyet mindenkinek adott. Hogy erre képes legyen, valósággal nevelte magát. Ő első sorban osztálytársaira kívánt hatni, s meg akarta nekik mutatni, hogy a magasabb társadalmi állású és vagyonosabb elemeknek az állami és társadalmi élet minden terén mi a kötelességök.—Másodszor azon meggyőződésből indulva ki, hogy az egyén elszigetelve semmi, legfeljebb egy atom, a társadalom ellenben a maga tömör összességében mindenható: politikájának sarkelvévé a társítást, egyesítést és szervezést tette. Azért minden téren egyesületeket és társulatokat igyekezett létesíteni, melyeknek, míg azok megerősödtek, állandóan mozgó ereje, lelke és jó szelleme volt. — Harmadik nagyhorderejű eszköze a társadalom minden rétegével való érintkezésében állott. Eszméinek szolgálatában agitált és folyton propagandát csinált. Fajszeretete, honszerelnie s utolérhetetlen, magas szárnyalásé becsvágya által sarkalva, a reform terére való kilépés első pillanatától fogva haláláig életének minden percét politikájának szentelte. Nem volt oly nagy és olyan kis tényező, melyet, ha annak hasznát vehette, minden alkalmas módon megközelíteni és felhasználni ne igyekezett volna. Példájának személyes hatását azáltal szakadatlanul hatványozta. — Negyedszer nagyhorderejű tényezők voltak politikai rendszerében azok az alkotások, melyek sikerének biztosítása érdekében áldozatkészsége nem ismert határt. — Végre ötödször általános és társadalompolitikai eszméinek gazdag letéteményét irodalmi művei képezik, melyek együttvéve a nemzetnek eddig nem eléggé megbecsült és felhasznált közkincsét képezik.

Az első nagy tényező társadalmi politikájában tehát az ^{Pe,dat} ő egész valója volt, melynek minél nagyobb nyomatékot kívánt ^{adása.} kölcsönözni. Miután azt hirdette, hogy „a reformot kezdje kiki önmagánál“, csak következetes volt az az eljárása, melylyel, a mennyire tőle telhetett, saját magát is például állította külön minden magyar ember és az egész nagy közönség elé.

Hogy ezt tehesse, mindenekelőtt nevelte magát és pedig értelmileg és erkölcsileg egyaránt. Már maga ez a gondolat ^{leset} is csupán reformátornak született embertől származhatott. Erre vall hivatásának felismerése is. Ifjúkori leveleiben maga mondja, hogy a ki úgy gondolkozik, mint ő, az kénytelen egész életét a közügyeknek szentelni.

Önnevelése mindenekelőtt saját magának megfigyelésével kezdődött. Általában az észlelés útján való megismerésben mester volt. Azonban sokkal könnyebb a külvilágot, mint önmagunkat jól megfigyelni. De Széchenyi erre is képesítette magát és oly önismerettel, mint ő, csak kevés ember dicsekedhetett. Számtalan hibát fedezett fel magában, melyekről le akart szokni. E végből Franklin példáját utánozva, elhatározta, hogy naponként meg kell emlékeznie a halálról és arról, hogy mértékletesnek, rendesnek, határozottnak, takarékosnak, munkásnak, őszintének, igazságosnak, önmegtartóztatónak, a tulajdont tisztelőnek, nyugodtunk, vallásosnak, irgalmasnak és a világ ítéletét bizonyos mértékben szem előtt tartónak, tehát azzal törődőnek kell lennie. Minden nap feljegyzi, hogy az erkölcs és az ildom ezen szabályai ellen vétett-e vagy nem? Az ily rovásokat azután havonként összegezte és az így kapott eredményekből észlelte, hogy az önfegyelmezésben haladt-e vagy nem? Az önmegismerésre képessé tette őt az, hogy általában véve minden idegessége mellett, ha uralmát izgékony szervezete felett megtarthatta, nagyon tárgyilagos tudott lenni. Magával szemben még szigorúbb volt, mint mások irányában, sőt csaknem betegséggé fejlődött ki benne az önkínzás és a gyakran nem egészen alapos önvádaskodás is. Ennek köszönhette azonban, hogy szemlélet útján rendkívül sok helyes képzetet gyűjtött fiatal korától fogva magának, és hogy később a természetből s abból, a mit nagyvilágnak szokás nevezni mint nyitott könyvből, úgy tudott olvasni. Roppant sok részletismeretre tett így szert, e mellett vele született jó és biztos gyakorlati érzékét is bámulatos tökélyre fejlesztette.

Hanem főereje mégsem ebben állott, mert a hozzá közel állott eszes, kiváló munkatársak, a minő volt pl. Kovács Lajos is, tanúsága szerint sokkal könnyebben tévedett a részleteknél, mint a valamely tárgy nagy egészére vonatkozó fel fogásban. Bírt avval a képességgel, hogy a jelenségek megfigyelése útján inductiv módszerrel elvonásokat csinálhatott; de sokkal erősebb volt a deductióban. Az alaptétel helyes felállításában és a logikai következtetésben kortársai közül vele nálunk senki sem versenyezhetett. Ebben őt nagy mértékben elősegítette igen nagy, széleskörű és rendkívül változatos olvasottsága. Tudós ugyan nem volt, de roppant sokat

tudott és pedig nemcsak azért, mivel észbeli képességei mellett világot rengető eseményeket és állami felfordulásokat szemlélve s az európai legelső társadalmak minden rétegeiben megfordulva igen sokat nagyon jól látott, hanem mivel töménytelen dolgot tényleg tanult is. Midőn egész ifjan utazott a keleten, görög szaktudóst és festő művészt is viszmagával. Az előbbivel Anakreont, később pedig Hornért és Platót is eredetiben olvasta; az utóbbival pedig a tájakról, a hol járt és az emberekről, a kikkel érintkezett felvételeket készített. Angliában napokig szobájába zárkózva, eleinte csak az angol nyelv kedvéért, később azonban megkapó tartalmukért is, elragadtatással olvassa, sőt tanulmányozza annak a Shakespearenek műveit, a ki az összes világirodalom legkiválóbb férfiai közül legjobban ismerte az embert, úgy hogy egyik ítézésének nyilatkozata szerint, ha az esetleg teljesen kihalna, munkáiból az ember természetét reconstruálni lehetne. Olaszországban Ariosto és Tasso műveibe mélyed el; majd Goethe és Schiller ragadják meg figyelmét. Később Jean Paul, Voltaire, továbbad Montesquieu, Gibbon, azután Bentham, sőt Lord Bacon is,¹ a nemzetgazdák közül Smith Adám, Malthus, Nebenius és Sismondi a mesterei. Az emberek és nemzetek nevelésének alapeszméit Franklin és Lord Brougham Katáiból meríti először. Franklinról egy francia életrajzot talál az úton, melyről naplóiban azt írja, hogy ez a könyv döntő befolyással lesz egész életére. Lord Broughamnak 1818-évi parlamenti beszédei, azután pedig 1825-ben a népek nevelésére vonatkozó gyakorlati megjegyzései tesznek reá mély benyomást.

Ehhez járult, hogy nagyobb utazásokra már korán vezette őt jó ösztöne. Az utakon számtalan benyomást nyer, melyek lelkére és eszére egyaránt alakító, fejlesztő befolyást gyakorolnak. Eleinte csak világot akart látni; de jó hajlamai abba az irányba terelték őt, a hol a reformátor! hivatáshoz szükséges észleletek és ismeretek szerzésének legkitűnőbb alkalmi voltak. A társadalmi és állami élet mindenféle működésével és azok intézőivel is közelebből, személyesen ismerkedik

¹ „Az orgánum stientariumot“ másodszor is elolvastam. írott Naplói 1831-ből.

meg. A legnagyobb és a legkisebb emberek légióival érintkezik. De azért a sok fától mégis meglátja az erdőt, vagyis nemcsak a nagy tömeg embereket külön és együtt, hanem a nemzeteket és országot sem veszti el szemei elől. — Valószínű, sőt bizonyos, hogy így tanulmányozva többre ment a maga közvetlen nagy céljának — tökéletes önnevelésének — megközeletésében, mintha hosszas, unalmas egyetemi tanfolyamokat hallgatott volna végig, mert ekkép az óriási ismerethalmaz gyűjtése mellett a tudóskodás egy nagy veszélyétől, a doctrinarismustól menekült meg. — Utazásai alkalmával mindig tanulmányozott valamit. Így pl. Olaszországban oly irodalmi, festészeti és szobrászati tanulmányokat folytat, melyek akkor sok aethetikusnak is elegendők lettek volna. De ez nem akadályozza abban, hogy a gyakorlati élet, különösen a gazdálkodás minden ágának érdekes és tanulságos mozzanataira szintén kiterjeszse figyelmét. Sőt később is, midőn itthon már reformjain dolgozik, például 1830-ban első aldunai útján, latinul tanul a hajón és naplóiba azt írja, hogy e nyelvvel akkor két óráig behatóan foglalkozott naponkint. Már előbb Triestben bámulattal állapítja meg, hogy az ott kezébe került görög és latin szövegeket igen jól érti. Tanulmányozza Young politikai számtanát. — Szellemi erejének és önálló gondolkodásának, de magasztos erkölcsi alaperőinek is fényes bizonyágát szolgáltatja továbbá az, hogy fiatal, heves vérének felpeszsdülései alkalmával elkövetett ifjúkori kisebb-nagyobb botlásaiból mindig épületes tanulságokat tud levonni és azokat a közjó iránti szolgálatokra vonatkozó szentül megtartott fogadalmak által expialja. Szerencsétlen szerelmei is mindig azon a réven enyhülnek, hogy általuk okozott sajtó fájdalomai nemes drágagyöngyöket teremnek faja és az egész emberiség cultusának oltárára.

Itthon is minden szabad pillanatában folyton olvas és tanul. Az újabb magyar költők közül Berzsenyi és Vörösmarty kedves írói. Azután pedig a törvények ismeretében mutatkozó hiányainak pótlása végett szorgalmasan forgatja a Corpus Jnris-t, melyből, hogy azok mindig keze ügyében legyenek, az alaptörvényeket kiírja magának. — Részben önnevelésének, részben tanulmányozásának fontos segédeszközét képezik naplói, melyeket 1814-től kezdve 1848-ig, később pedig döblingi tartózkodása alatt is vezetett. Eleinte azokba nemcsak minden

gondolatát és érzelmét beírja, hanem különféle tárgyakról hosszú értekezéseket is iktart beléjük. Továbbá részint azokba, részint a velők párhuzamosan vezetett feljegyzési könyvekbe német, francia, angol és olasz írók remek mondatait és műveik reá benyomást gyakorolt töredékeit gondosan, igen olvashatóan, sőt itt-ott szépen lemásolja. Ezen naplóját gyakran forgatta később is, miáltal a saját múltjáról és szellemi életének alakulásáról kívánt számot adni magának. Nem restel abba sok olyasmit is bejegyezni, a mit más még gondolatban sem vallana meg magának. De nála az önellenőrzés rendszert képezett és az őszinteség magával szemben az önnevelésnek és önfegyelmzésnek hatalmas eszköze volt. Ezen naplókba bejegyezte sokszor kisszerű, sajnálatraméltó töprengéseit és önkínzásai közben nyilvánult összes szeszélyeit s vérmérsékletének fékezhetlen kitéréseit, be nem számítható kedély viharait, nem egyszer indokolatlan érzékenykedéseit és igazságtalankodásait. Sőt előkelő származásának, neveltetésének és állásának az izgalmak közepeit akarata ellen is ki-kibúvó aprólékos gögjeit is megörökítette naplójában, melyeket némely— másokra nézve compromittáló — részletek törlésének kikötése mellett odaajándékozott titkárának, Tasner Antalnak, a kiről feltette, hogy azokat nem fogja örökké pecsét alatt őrizni. Ennek 1861-ben bekövetkezett halála után fia csakugyan 30.000 forintért el is adta azt a Magyar Tudományos Akadémiának, mely a huszonkilencz kötetnyi kéziratot a komoly kutatóknak szívesen bocsátja rendelkezésére. Megjegyzendő azonban, hogy döblingi naplójegyzeteit az 1860. évi emlékezetes házkutatás alkalmával elkobozták tőle s azok máig sem kerültek többé elő.

Széchenyi valamint évtizedek alatt jól megérdemelt népszerűségét könnyen áldozta fel a hon javára azáltal, hogy ha kellett, kétértelmű álláspontokra is vonakodás nélkül rálépett, úgy a síron túl is színről-szinre akkép akarta magát bemutatni, a milyen tényleg volt. Odadobta egész valóját és annak minden mozzanatát a nemzetnek, mint a hogy tenne valamely ritka bajban szenvedő orvos, a ki nemének használni akarván, elajándékozna hült tetemét is annak a tudományos intézetnek, a melynek szolgálatában állott. Széchenyi a maga tiszta lelkiismeretében bízva, a mindent összefoglaló ítéletet nyugodtan várta az igazságos utókortól, melyet csodálatraméltó eljárása és

a szó szoros értelmében veendő önfeláldozásával a legnagyobb igazságszeretetre és annak alapján a legmesszebb menő hálára kötelezett maga iránt.

Az ily eljárás azután nagy mértékben képesítette őt arra, hogy személye és viselkedése is hatalmas eszköze legyen az ő reformpolitikájának. Ezt ő az önhasznosítás nevével jelölte meg. És életének csaknem minden mozzanata példaadás volt. Erről az előző fejezet figyelmes olvasója könnyen meggyőződhetik. Itt csak egy pár esetet akarok főlemlíteni, melyekben ezt az önutilizálást valamivel jobban ő maga szándékosan* domborította ki. Az egyik eset az, midőn a gondos előrelátásra kívánta szoktatni először is a társadalom felsőbb rétegeit. Azt tapasztalta t. i., hogy akkor hazánkban csak kevés ember csinált végrendeletet; gyakran hagyták annálfogva nyomorban övéiket, mert elmulasztották idejében gondoskodni róluk. ^{Veijetei^{ld}e} Alig volt húsz esztendősnél idősebb s már megírta végrendeletét, jól lehet akkor érezte, hogy mily messze áll tőle még a halál. Sem neje, sem gyermekei nem voltak és azon egy pár cselédje, kik körülte forogtak, sem követelhetett igazság szerint tőle valami nagy jutalmat vagy holtig tartó ellátást. De éppen nagyobb útra készült s úgy gondolta, „tegyünk ebben is rendet “ Később 1830-ban az országgyűlésen, miután több ízben csinált változásokat végakaratóban, azt az országgyűlésnek vagy hatvan leglelkesebb tagja által ismét aláíratta, s pedig ennyivel egyedül azon okból, hiszen őt is elvégezhette volna, mert remélni szerette, hogy az efféle példák által tán némi fordulatot fog nyerni a „divatozó gyönyörű nonchalance “, mely szerint nem egy sem övéire, sem híveire egy perczig sem gondolván, valóban mint állat múlik ki a világból. „Tisztelet, becsület, de igazság is“ írja „némi keveseken kívül, kik példákra nem szorultak, mert azokkal maguk mehetnek elé, a nagyobb rész a felhozott alkalommal szintűgy kaczagott s gúnyolt, mint mikor évekkal ezelőtt írtam legelső végakaratomat. Különczkedésnek, vagy már a kereszthez csúszó-mászó bűnös annyiszor alkalmazott fogásának tartá ezt. Kicsiségnek látszik tán a dolog, de engem felette clszomorita, mikép csak kevesen fogják fel, czélom mi volna. Elszomorita, buba sülyeszte pedig azért, mert lelkem legbelsőbb rejtőkéből szólva, alig hiszem, hogy oly népből valaha sok lehes-

sen, melynek legkitünőbb tagjai is oly szórakozottan élnek és oly kevéssé térnek magukba s ennél fogva oly kevéssé szilárd elvek emberei, mikép napot nap után láthassanak kelni s alkonyodni a nélkül, hogy hátramaradó vérük- és híveikről rendelkezzenek. Oly honban pedig, hol a lakosok nagyobb, kitünőbb része nincs tökéletesen tisztában azon kötelességek summája iránt, melyek teljesítése nélkül bizony here vagy bitor fényű az ember, nemzeti becsület és dicsőség ugyan soha nagy magasságra emelkedni nem fog. Hiába esküszik nekem azért hazafiúi érzetről, fejedelem iránti hűségről, honszeretetről, barátságról akárki, nem hiszek neki, ha állatként képes hátrahagyni s minden ellátás nélkül a kétes jövőre bízni vérét, vagy csak hívét is. Végre 1836-ban a pesti Casinóban újra megpendítém a dolgot. Minél többet forгатám t. i. belsőmben a tárgyat s minél nagyobb vágygál szomjaztam, sóvárogtam honunk egykori magasabb és dicsteljesebb állása után: annál inkább nyilvánvaló lett előttem, hogy boldogságra, díszfokra és hatalomra csak úgy virulhat és emelkedhetik nemzet, ha minél több fiaiban él az emberi kötelességek összege, melyek azonban oly szoros lánczolatban állanak egymással, mikép egynek elhanyagolása által csorbát szenved az egész s hatásának minden varázsa rögtön semmivé lesz. A ki nem hú rokon, bizony nem is lehet hú hazafi és a ki nem hú embertárs, az nem lehet hú barát. Ehhez képest, a ki hátrahagyandó vére és hívéről nem gondoskodik, annak hazához és fejedelemhez vonzó hűsége is, ha nem színlelt, legalább kétséges. Mert hiszen ő egyedül ingatag szenvedelemből s mivel kedve éppen úgy csosszan, vagy haszna végett hú, és nem azon polgári erénynek parancsa folytán, mely nélkül soha nemzetté nem virul a nép, sőt az egykor legerősebb nemzet is, ha annak szavára többé nem hallgat, végkép szolgaságba süllyed, vagy vad csordává fajul.

Azonban e próbatétnek sem vala nagy sikere; mert azóta néhány elhunyt, saját aláírással vállalt elfogadása daczára sem rendelkezett¹ és ekképp nemcsak a polgári kötelesség summája ellen védekezők, de részletileg is, mert még

¹ A nemzeti casinó ívén köteleztette barátait, hogy végrendeletükben annak valamely csekély tárgyat fognak hagyni.

csak írott szavának sem lón ura. Az egyetlenegy gróf Desseffy Aurél kezdé meg ezt. de őt senki sem követte.¹ “

A Ugyané tárgyban írta 1835. évi január 4-én Bécsből Tasner Antalnak: „Fáy indítsa meg a testamentalis aláírást, igen kéretem. Ilyes valami volna jó: „„Ki testének elpusztultával, mit halálnak szoktak nevezni, nem hiszi egész lényének elenyésztlét, annak utolsó pillanataiban, mikor még nem ritkán egész világos a fő, de sem kéz, sem nyelv nem mozoghat többé, felette kellemetlen érzés lehet végakarátjának el nem rendelése miatt övéit, barátjait, vagy csak cselédjeit is minden ellátmány nélkül hátra hagyni. Ez okból mi alulírottak végakarátunkat jó eleve el fogjuk rendelni. Hogy pedig emlékezetünk honfitársainknál hosszabb ideig fennmaradjon és a jövő kor kövesse nyomdokainkat, azt is ígérjük, hogy a nemzeti casino társaságnak egy kis emlékjelet hagyandunk.”² A példaadás céljából is már korán gondoskodni kívánt cselédeiről, a kik részére, ha nála húsz évig, vagy bekövetkező halála esetén kevesebb ideig is szolgáltak, holtuk napjái az azoknak évenként kétszáz forint lesz kifizetendő.³

Az önhasznosítás tekintetében egykor nyilvánosan, szóval kifejezte a saját eljárása által illusztrált nézeteit. A Tiszaszabályozás tárgyában 1846. évi augusztus 3-án a szabolesi érdekeltekkel tartott debreczeni gyűlésen, a hol kétértelműen, sőt határozott célzattal emelgették a kormánnyal való összeköttetését, elmondta leplezetlenül, hogy miként jutott hivatalba. Bevallotta, hogy nincs oka bízni a németben; de látta, hogy személyének megnyerésére nagy súlyt fektetnek s ennek fejében őt nagy hatáskörrel és eszközökkel kínálják „Mily nyomorult hazafi lettem volna, ha e kedvező körülményeket meg nem kísértem utilizálni nemzetem számára! Ha van a nemzetben józanság és életrevalóság, valamint a kormány személyemet, úgy ez viszont engemet s helyzetemet fogja a maga javára utilizálni. Ez a ti feladatok! Gondoljátok-e, hogy a Széchenyi névhez s múltamhoz egy kicsinyes helytartótanácsosság vagy exellentias cím valamivel járulhatott, a mi becsét emelné? Én félretéve megvetésemet az ily

¹ Üdvlede, 21—25. 11.

² Széchenyi Levelei I. köt. 578.

³ írott naplói, Bécs, 1820. okt. 21-iki kelettel.

velleitások iránt, járomba fogattam magamat. Ötvenhárom éves ember létemre helytartótanácsossá lettem. És vájjon miért? Tán hogy egy nyomorult címecskéért, vagy olyan hivatalos állásért, melyet már 25 év előtt kelle elérnem, ha keresem, hazámat áruljam el? És húsz éven át nehéz munkával szerzett múltamat szennyezzem be? Én bíztam és bízom nem a kormányban, hanem önmagamban. A kormány engemet, én a kormányt akarom utilizálni. Melyiknek fog ez sikerülni? Bizonynyal az élelmesebbnék."Mondjátok már most: Ez veszélyes játék; ez koczkázat! De hát egész nemzeti életünk nem koczkázat volt-e mindenkoron?! S mit veszthetünk, ha eszünkön járunk? Ha én a támogatás fejében, melyet a kormánytól nyerek, hazám érdekeit feledni bírnám, nevemet örökre beszennyezném. Mitől félték ti? Hogy elfogadva a kormány anyagi támogatását, ez lábatokról levesz? S nyomorult szolgálivá lesztek a kormány minden törekvéseinek? Kétségbe kellene esnem nemzetem felett, ha ennyire gyáváknak kellene látnom benneteket. Én nemzetem felvirágoztatására a regenerationális erőt a magvar ellenzékben keresem és látom. Minden attól függ, van-e annak elég bátorsága s önbizodalma, van-e elég belátása, hogy hivatását betöltse? Én a Tiszaszabályozást nemcsak kiszámíthatatlan anyagi eredményeiért indítottam meg, de ezt egy józanabb magyar politika tengelyének tekintem. Ki akartam emelni az ellenzékét az olcsó dicsőség meddő állásából. Legyen valahára alkotó s szervező elem az országban. Ennyi szellemi erő ne vesszen el a rideg tagadásban. — Feltártam előttem lelkeim minden gondolatját; rajtatok áll, ítéljtek s válaszzatok: a haza sorsa kezetekben van!¹

Ezzel megfordult s a háta megettí ajtón szobáiba vonult. A terem zsúfolva volt, a hallgatóság nagy részét a református collegium hallgatósága képezte. Ha Széchenyi a teremben marad, mindnyájan lábaihoz borulnak. A gyűlés után nyomban következett a nagy bankett. Az ebéd kezdetén első szónok a gyanúsító szabolcsi alispán volt, a ki bűnbánólag kért bocsánatot oly szívből jövő érzéssel, hogy a hallgatóságot elragadta, mert porba hullott a nagy hazafiság előtt, melyet eszménykép gyanánt állított a közönség szemei elé. A gróf lelkesülten hagyta ott székét s megölelte és megcsókolta az alispánt.

¹ Széchenyi beszédei, 628—630. 11.

Ugyanígy nyilatkozott az országgyűlésen is ez időtájt, midőn a következőket mondta:

„Én már öreg legény s kifáradt ember vagyok. Ezen elfoglaltatást nem kerestem s valóban szerettem volna, hogy ha más vállalta volna el azt. De bona fide mondom, hogy míg a hámból ki nem dülök, dolgozni fogok con amore, mert itt sok a munka. Hanem czélszerűen akarok dolgozni.¹⁴ Méltán állítottam tehát, hogy Széchenyi reformtevekenységének legelső és legfőbb segédeszköze — ő maga volt.

Széchenyit terjedt birtokkal áldotta meg a sors. Örökségképp négy szép uradalmat, a nagyczenki, szentgyörgyvári, pölöskei és esokonyai birtokokat nevezte sajátjának. Azonban előbb a fiatalkori élet s katonáskodás sok adósságba verték, később a közügyek elvonták saját magánügyeitől. Egyszer csak' azt vette észre, hogy vagyoni állapota a sok adósság, azok mellett a közügyekért legjobb indulata szerint hozott áldozatai miatt is zavarban van, birtokai rendezetlenek s jövedelmével a kiadásokat fedezni nem bírja. Habozás nélkül és gyorsan azon útra lépett, melyet gyakorlati szelleme a a józan gazdasági elv szerint: markolj keveset, de azt fogd meg jól, eléje irt. Azért esokonyai birtokát már 1831-ben átadta testvérbátyjának, gr. Széchenyi Lajosnak, s az azért kapott pénzen megmaradt három uradalmát szereltette fel s adósságait tisztázta, hogy amazok megfelelő jövedelmezőségre emelkedhessenek, emezek pedig ne emészszék tovább a megszerzett jövedelmet. Azután a százalékos rendszert hozta be uradalmi tisztjei fizetésében, hogy míg földesurukért ügyességgel és szorgalom kifejtésével erélyesen igyekeznek működni, addig nekik is méltó arányban meglegyen kettőztetett szorgalmuk jutalma. Így tett rövid időn szert a legértelmesebb és legszorgalmasabb gazdatisztekre; így fejlettek uradalmi gyorsan jövedelmezőkké és mintaszerűekké. Különösen kitűnt Sopron megyében nagyczenki uradalma, a mely csakhamar magas szintájú iparos gazdasággá fejlődött. Ennek 1837 körül mindenek előtt úrbéri viszonyainak rendezésével vetette meg az alapját, mely szokott nagylelkűsége szerint barátságos egyezség útján mint jobbágyainak méltányos örök váltsága hajtattott végre. E lépés által meglévén

¹ Beszédei. 589.

szerezve a lehetőség az uradalom majorsági részének akadálytalan használatára, azt haladéktalanul követte a jobb gazdálkodási rendszernek a fennállott körülményekhez képest való szervezése. A legelső lépés a gazdasági földeknek arányos táblákra felosztása s azoknak élőfákkal szegélyezése volt, mely célra a selyemtermelés tekintetéből főképp az eperfa használtatott. Ugyancsak 1837-ben írt egy önálló becses munkát a selyemtermelésnek hazánkra való fontosságáról. A mit ebben irodalmilag fejtegetett, azt a saját birtokán azonnal gyakorlatilag alkalmazta. Ezzel kapcsolatosan folyt a váltó gazdasági rendszer behozatala és kifejtése, melynek alapjául a takarmánytermesztés növelése mellett az állattenyésztés gyarapítása és nemesítése szolgált. A rét és legelőterületekből is minden alkalmas föld, a melynek termése természetes állapotban kielégítőnek nem mutatkozott, szántás alá vonatott. A meghagyott természetes kaszálók és legelők szintén alkalmas művelési módban részesítették. Szántóföldéin nemcsak a kasza alá vetett takarmány, azután a gyök- és gumós növények termesztése, hanem a vetett legelő művelése is nagy terjedelmet nyert. Kivált a trágyázott ugarföld szaporítására fektetett nagy súlyt. Mindenféle czélszerű gazdasági gépeket és eszközöket alkalmazott, sőt azok készítése és eladás útján való terjesztése végett a gazdaság körében gépműhelyt és gépgyárat is rendeztetek be. Így kaptak csakhamar híre a czenki vasekék és vetőgépek. Végre már a negyvenes években a czukorrépatermesztés kiterjesztésével Czenken czukorgyárat állíttatott fel.

Ezen uradalomnak eleinte Liebenberg, az ötvenes években pedig a jeles Hajnik János volt igazgatója. Ekkor a takarmánytermesztő váltógazdasági rendszer úgy ki volt fejlődve ott, hogy a szántás alatt álló földeken az őszi gabonafélék 30, a tavasziak 20%-ra való terjedése mellett, a zöld ugar 12, a veres lóhere 10, a luczerna 5, a burgonya és répa szintén 5, végre a vetett legelő 18%-ot foglaltak el. Derék eperfája 60000 darabon felül volt a gazdaságban és évi selyemgubó-termése 200 mázsára volt tehető.

Halála után ez a selyemtermelés és czukorgyártás vállalkozók kezébe ment át.¹

¹ Galgóczi Károly: Az O. M. G. E. Évkönyve 1. kötet 49—51. 11.

Egyesítés. Második reformeszköze a szerteszt hullongó és elszigetelve hatálytalan erők egyesítése volt. Minden nagyobb vállalkozás alkotásával vezette be. De midőn mint reformátorlépett fel, főleg három társulás létrehozatalával foglalkozott: ilyenek voltak a lóversenyek, az országos magyar gazdasági egyesület és a nemzeti casino. Első próbálkozásának tárgya a lóverseny. Arról volt meggyőződve, hogy az a lótenyésztést magasb fejlemfokra emelendi, és hogy vele a más eszköz vagy mód és intézmény által össze nem hozható birtokos elemeket egyesíteni fogja. Meggyőződése szerint semmi sem hozott annyi elevenséget az angol társadalmi életbe és a lónemesítést semmi sem mozdította elő annyira, mint a lóversenyek. Ebből ő azt következtette, hogy ugyanazon okok nálunk is ugyanazon okozatokat fogják maguk után vonni.¹ Már 1822-ben egy beadványt nyújtott át Bécsben a legmagasabb intéző köröknek, de az első lóversenyt csak négy év múlva tudta rendezni Pozsonyban.

Ez ott 1826. évi április hó 9-én Nagy-Szombatra vezető útvonal mellett két angol mértföld hosszú pályán tartatott meg; folytatását Pesten 1827-től kezdve azután tíz-tíz napi évadokkal a lóverseny-egylet biztosította. Termékeny elméje ennek a kezdeménynek ugyanis mindjárt két irányban is hasznát vette. Nyomban összehozta a pozsonyi első újabbkori lóversenyen megjelentekből a „lótenyésztő-társaságot“ és egy oly művet írt a lótenyésztésről, melylyel publicistai nagy tevékenységét megkezdte.

Az erők egyesítésének szükséges voltát főleg az 1825-iki országgyűlésen tapasztaló Széchenyi is elhatározta, hogy a sérelmi politikától különböző, más. gyümölcsözőbb útra tereli a nemzet erejét. Számításában a legfontosabb tényező a magas aristocrazia volt; azt kellett leelőször közreműködésre bírnia. A társadalom többnyire attól függött és azt szeretete utánozni. Az aristocraziát akarta itthon tömöríteni, mely jövedelmét többnyire Bécsben költötte el; azt kellett minden módon az országba visszacsalogatni. Más valaki e végből talán csak szép beszédek tartott volna nekik, hazafiságukra hivatkozott volna, őseikre emlékeztette volna őket.

¹ Világ, 473. 1.

Széchenyi ezt is megtette, de módjával; hanem sokkal gyakorlatibb érzékkel bírt és sokkal jobban ismerte az embe-
reket, semhogy ezzel beérhette volna. Tudta, hogy ez urak
Bécsben vagy külföldön igen jól mulatnak, s felhívására a leg-
jobb esetben néhány forintot küldtek volna valamely hazafias
célra, azután pedig csak úgy, mint azelőtt, mulatságaik után
láttak volna. Benn az országban kellett tehát nekik alkalmat
nyújtani, hogy úri passzióikat kielégíthessék. Szórakozást, vál-
tozatosságot s lehetőleg keveset kellett nekik nyújtani az
unalmas politikai vitákból.

Az országgyűlésre 1825-ben Pozsonyban összegyűlt fő-
nemesség lelkesülten fogadta a lóversenyben kínálkozott mulat-
ságot. Széchenyi ekkor pendítette meg azt az eszmét, hogy
e lóversenyeket évenként ismételjék, a mi általános tetszéssel
találkozott. Így alakította ő gróf Eszterházy Mihályval, gróf
Károlyi Györggyel és báró Wesselényi Miklóssal együtt az
első „pályafuttatási társulatot”. Midőn 1827-ben az ország-
gyűlésnek vége lett s a főuraknak Pozsonyban nem volt többé
semmi teendőjük, azt indítványozta, hogy a pályafuttatási
társulat tétessék át Pestre, I hogy egyéb társas multság ne
hiányozzék, a pozsonyi országgyűlési club is folytattassék és
tágíttassék ki Pesten. Így alapított a Nemzeti Casino, a hol
eleintén csak dohányoztak, ettek, ittak és kártyáztak az
urak. Hanem Széchenyi szelleme ellenállhatatlanul serkentő-
leg hatott rangtársaira, s a Nemzeti Casino nemsokára nagy
politikai clubbá lett, melyben megvitatták az ország minden
fontosabb érdekét s az anyagi érdekek különféle gyakorlati
módon is előmozdítottak. Ez különösen a hazai borok ismer-
tetésében s ez által a bortermelés és kereskedésnek elő-
mozdításában nyilvánult, mely célra fennállásának már első évé-
ben lerakó helyül nyitották meg annak pinczejét.

A Pestre áttett pálya- vagy lófuttatási társulat a Nem-
zeti Casino közvetlen közreműködése folytán számos taggal
gyarapodván, minthogy a cél, melyet maga elé tűzött, első
sorban a gondosabb lótenyésztést tette szükségessé, 1828-ban
„Lótenyésztő társaság-“gá alakult át. Nemsokára ismét tágult
az egyesület működési köre, mert az 1829-ben keletkezett
„Állatmutató-egyesület“-et is kebelébe vonván, 1830-ban „Allat-
tenyésztő-társaság“-gá változott. Azután egy lépéssel tovább

haladván, később az „Állattenyésztő-társaság” a földművelés és állattenyésztés előmozdítását tűzte ki rendeltetésül magának.

1835-ben társaság munkálkodásának körét az egész mezőgazdaságra kitágítván: „Országos Magyar Gazdasági Egyesület” czímet vett fel, melynek V. Ferdinánd királylyal, Ferencz Károly és József főhercegekkel együtt összesen 497 tagja volt ekkor.

Ez a ma is működő „Országos Magyar Gazdasági Egyesület” első kezdete, melynek ugyanekkor elnöke gróf Andrássy György, alelnöke pedig gr. Széchenyi István lett.¹

Ez az egyesület az absolut korszak azon része alatt, midőn már a társadalmi életnek valamivel több szabadságot engedtek, a nemzet legfőbb tanácskozó testületévé nőtte ki magát, melyben az ország akkori első állami és általában vezérférfiai a királylyal való kibékülést és egyengették az 1867. évben létrejött kiegyezésnek utait előkészítették. Ma az O. M. G. E., ha nem is a politikai, de a közgazdasági téren a maga különböző irányú szervezeteivel valóságos hatalom.

Széchenyi a Nemzeti Casino főczéljául a társadalmi, erők egyesítését tűzte ki. Gyakran ismételte, hogy alapítására, nem az első emeletbe helyezett kávéház szeretete bírta őt, hanem annak higgadt meggondolása, hogy nem kis részben általa indíthatja meg az ötvenkét megyében annyi felekezeti és osztályellentét által szétszaggatott társadalom egységessé alakítását. Valamint nem egy pár sovány gebe pályáztatása végett létesítette a löversenyeket, úgy ezt a kört sem azért alapította, hogy kellemetlen pipafüstben üldögélhessen. Nem azért tette magát ki a sok utánjárás, írás, lótás-futás, toborzás és sárral dobáltatásnak. hanem magasb gondolatok uralkodtak agyán és nemesb érzelmek hevítették szívét, midőn a Casinóban való egyesülést javasolta.² Már csak nyomtatásban kiadott leveleinek áttekintése is meggyőzhet mindenkit arról, hogy ennek a körnek létesítése milyen fáradságába került. Az 1827. évi június 10-iki első tanácskozást és az 1828. évi

¹ Galgóczy K.: „Gr. Széchenyi István, az O. M. G. E.” első alapítója“, az O. M. G. E. emlékkönyve, 1879-ről. 43—45. 11.

² Világ, 112-113. 1.

január 20-án tartott alakuló közgyűlést megelőzőleg buzgón beszélt rá az embereket, hogy vegyenek részt a létesítésben. Nemcsak a főurakat, hanem az előbbkelő polgárokat, ügyvédek, orvosokat, tanárokat és írókat is össze akarta hozni abban. Így 1827. évi szeptember 4-én levelet írt Sartory pesti polgárnak, melyben azt magyarázza, hogy születés, osztály, felekezet és pártkülönbség nélkül minden művelt viselkedésű és tisztességes embert szívesen látnak a Casinóban, a hol nem egyesek, hanem a tagok többsége fog — a vélemények kellő figyelembe vétele után — mindenben határozni. Azon napig már 204 tagot sikerült kapnia. Ezeket eleinte, mint maga is írja, helytelenül részvényeseknek nevezték; talán azért, mivel azt kívánták, hogy mindenki a leg-nagyobb erkölcsi osztalékot húzza részvéne után.

Az első aláírási cyclus lejártával újból fáradhatlan buzgóságot tanúsít, hogy a régi tagok megint aláírják magukat és ezeken kívül mennél több tag társuljon hozzájuk. Ekkor a tagok létszáma 50 forint tagsági díj mellett már 400 és 1835 elején a Casinónak 20.000 forintja volt gyümölcsözőleg elhelyezve. Már ez időben utalhatott Széchenyi arra, hogy Pest a gőzbajózás megindulása folytán napról-napra emelkedik. A Casinóban ő alkalmat kívánt adni az ismerkedésre és az eszmecserékre, hogy a társadalmi teendők természetes sorrendje itt derüljön s a társadalmi élet hivatott vezérei onnan válhassanak ki. A társadalmi szervezkedés minden kéznek foglalatosságot adhat, a mi, ha bekövetkezik, talán a legnagyobb áldás leend hazánkra nézve.

Remélte, hogy a Casinóba nők nem járván, ott szépelgés nem lesz folytatható: titkokat leleplezni az emberek oda nem mennek, a kártya — miként írja — már nincs divatban; tehát vagy némán kellene ott ülni, vagy komolyabb tárgyakra is rá kell vinni a szót.¹ Ha a Casinóban mindenféle foglalkozású egyén, birtokos, kereskedő, művész és idegen megfordul, olyan társalgást folytathatnak, mely mindenkinek és így végső elemzésben a közügynek is csak használhat. Ha a pesti casino csupán arra adna valaha módot, hogy a nemzet önbizalma kifejlődjék s általános legyen a meggyőződés,

¹ Világ, 353—355. 1.

hogy mástól semmit sem várhatunk, tehát a magyar merjen segíteni magát, már akkor is több hasznot teendett, mint a mennyit alkotója merész vágyaiban várni mert tőle.

A Casinóban nem lévén házi gazda, a fesztelen társalgás lehetséges. Nincs ott pedáns tanácskozás, a végtelen fejtegetők nem alkalmatlankodnak s az okoskodások nem rang és czim, hanem értelmi súly szerint győznek.¹ Az étkezés jó és olcsó lehet, mert az egész felszerelést és helyiséget is a Casino adja. Jó és hamisítatlan borok lesznek itt kaphatók. Hírlapok, könyvek, térképek minden bel- és külföldi forrásból megszerezhetők. Alkalmom kínálkozik ott a szellemi élvezetekre és önképzésre. A festészet és szobrászat remekei, szép bútorzat, a melyek csak nagyon gazdag emberek által szerezhethők meg, láthatók és használhatók lesznek e helyen. Ez a jó ízlést is terjesztené az országban.² Hány hazafi, a ki jelenlétével a parosi márványból készült palotát is ékesítené, lakik Magyarországon sivár magányban, úgyszólván sivatag közepén. A többieket, azokat a gazdag főurat, a kiknek lakásaiban ők anyagi viszonyaik különbsége folytán rendszeren nem jelenhetnek meg, mert előszobáikban ácsorogniok tiltja önérzetük, semleges téren akarta összehozni ezen kiváló férfiakkal. A dúsgazdag nálunk az ily önérzetet, a hol bátran teheti, gyakran tapossa; itt ellenben az emelt fővel jelenhetik meg és hozzájárulhat társadalmunk nemes értelemben vett demokratizálásához. A Casinóban a legszegényebb legény is minden protectio nélkül, saját joga és előnye alapján mindazon élvezetekben részt vehet, melyek rendszerint csak a nagyok palotáiban találhatók fel. Ez lassanként oly önbizalmat fejleszthet ki a közönségben, mely, az igaz, nem nagyon használ annak az aristokratiának, mely csupán és egyedül genealógiai táblákra, jószágainak terjedelmére és magas összeköttetéseire alapítja az embertársai feletti elsőbbségét, de annál több áldást hozand előbb utóbb a honra, melynek népéből ez úton végre nemzet lesz.³ A felvétellel és a Casinóban való megtüretéssel járó vizsgálódásnak nagy előnye az is,

¹ Világ, 355. 1

² Világ, 375 — 376. 1.

³ U. o. 377.

hogy a közönség bírálata alatt tartja az egyént, a ki így a tisztesség útján való megmaradásra fokozott mértékben törekszik. A mi pedig az ott folytatható eszmecserét illeti, ő azt hitte, hogy egy barátságos szóbeli vitából jobban és gyorsabban fejlődik ki a való, mint száz nyomtatott értekezésből.¹ Eszmésnlódások keletkeznek s minden rendű, rangú és felekezetű ember nézete szabadon nyilvánulhat.² Végre nem helytelen dolog a komfortot, a finom otthonosságot sem keresni, mivel a férfiaság és az élvezet nem okvetlenül ellentétes fogalmak. Hiszen még az állatok is keresik az enyhe helyet és az idők sanyarait tehetségük szerint kerülnek. Miért ne tenné ezt a civilizált ember?³

A Nemzeti Casinó mintájára az egész országban mindenütt keletkeztek ily társas körök. Így Egerben 1832. decz. 9-én, Marosvásárhelyen ugyanazon napon. Tordán 1833. január 10-én, Nagy-Enyeden 1833. január 14-én, Szatmáron 1833. márczius 30-án és Pápán 1834. január 4-én.⁴ Jelen munkám utolsó előtti fejezetében vizsgálom, hogy ez a Casinó, valamint utánezatai országzerte Széchenyi várakozásának mennyiben feleltek meg. Itt csak azt jegyzem meg, hogy a casinók a közvélemény alakulására nagyon sokat tettek, és az, hogy Széchenyi művei megjelenésük után mindjárt oly mély és általános hatást gyakoroltak, nem kis mértékben nekik tulajdonítható. A Nemzeti Casinónak 1871 óta saját palotája van, a hol, ha Budapestre jönnek, fejedelmi vendégek is fordulnak meg. Van végre a Széchenyi 1833. évi április hó 27-én Pozsonyban kelt és 1841. évi deczember 5-én Pesten módosított végrendeletének 17. pontja értelmében hozott határozata folytán 1864 óta egy évenként a gróf Széchenyi István emlékére rendszeren tartott bankettje, melyen a Casinó mindig más és más tagja az általa ajándékozott Széchenyi billikkel kezében az dicsőítése és példájának felelevenítése után ennek követésére hívja fel nemcsak a többi tagokat, hanem minden jó érzésű polgárát is ez országnak.

¹ Világ 378.

² U. o. 428.

³ U. o. 437.

⁴ *Ballagi Géza*: Magyar államalkotók kora, Budapest. 1897. 192. 1.

Fontos eszköze volt Széchenynek az agitatio, melyet szóval és írásban oly mértékben és kitartással folytatott, hogy róla, mint szónokról és íróról úgyszólván külön jellemrajzot kell adnom.

Széchenyit, mint szónokot sokan jellemezték már. Voltak, a kik ezt a minőséget egészen megtagadták tőle, mert nem tartott szabályszerű dikciókat és nem tudott, de nem is akart pathossal deklamálni. Nála valamint az írás, úgy a szó is csak annyiban bírt értékkel, a mennyiben tettek alapjául szolgáló eszmék kifejezésére, vagy tisztázására irányult. Pedig érzéke a szép és megható beszédek iránt is volt, habár számtalanszor emlegette, hogy az ilyen tehetség hiánya képtelenné teszi őt a pártvezérségre. De az ő korában, különösen reformtevékenységének első másfél évtizede alatt, nem szép' beszédekre, hanem mindenekfelett tettekre volt szükség. Azért feltétlenül el lehet fogadni, a mit e részben az őt mint szónokot kitűnően jellemző Zichy Antal mond róla, t. i., hogy Széchenyi éppen az a szónok volt, a ki annak a körnek, melyben mozgott s annak a kornak, melyben élt, a legjobban kellett.

Szónoki tehetsége mellett tanúskodik az, hogy oly izgató s egészen a nagy közönség szája íze szerint beszélő szónokokat is, mint a minők akkor Wesselényi és Balog voltak, ellensúlyozni tudott. A felső táblán és másutt is fojtott lélekzettel hallgatták meg mindig; sőt ez időtájt bármilyen csekély kijelentését barátai és ellenfelei egyaránt szinte eseménynek tekintették. A hol Széchenyi beszélt, oda tódult, a ki csak hozzáférhetett. Szavait felkapták, ismételtették, magyaráztatták: vele emelkedtek, vele sírtak, vele nevettek s a szerint bíztak vagy csüggedtek, a mint ő akarta.

Csakhogy Széchenyinél mindig tettek előzték meg és követték a szót. Így történt az, hogy érdemei fényében szavai elhomályosodtak.

Széchenyi egész lényében és már külső megjelenésében is eredeti alak volt, azért, hogy fellépésének hatását méltányolni, kellőleg megbecsülni és felfogni képes legyen valaki, nemcsak hallani, hanem látnia is kellett őt. Élénk arcjátéka, domború keskeny homlokának mély redői, melyek mintegy magvas eszméinek barázdái voltak, vastag szemöldökeinek

folytonos mozgása, melyeket néha, mint a bajszot, ujjával szokott volt lesimítani, a szája körül játszó gúnymosoly, melyet arczizmainak egy bizonyos állandó keserű vonása kísért, hangjának a meghatottság pillanataiban szinte elrekedése, mindannak, a mit mondott, vagy a mit elhallgatott, sajátos, eredeti közvetlenséget kölcsönzött. Beszédeit előre még vázlatosan sem készítette el, annál kevésbé tanulta be azokat, hanem mindig rögtönzött, Sőt gyakran úgy beszélt, mintha gondolatait a gyűlésben mellette ülő szomszédjától kölcsön kért szóval fejezte volna ki. Távol minden szabályos beosztástól és mondatszerkesztési szabatsóságtól úgy áradozott, mintha csak fennszóval gondolkozott volna. De kivétel nélkül mindig mély benyomást tett hallgatóira, mert azoknak lehetetlen vala az emberi elmében és szívben rejlő isteni világosság és erő közellétét nem érezni, ha vele voltak szemben.

Az ülésekbe nagy táskákkal járt, melyekből, mihelyt helyét elfoglalta, egymásután rakosgatta ki a zöld asztalra iratait, íróeszközeit és leveleit. Ez utóbbiak egy jó részére az unalmas vitatkozások alatt írta meg válaszeit. Tőle nem követelték, hogy minden részletet figyelemmel kísérjen, vagy ha beszél, hogy a tárgytól el ne térjen és szorosán a kérdéshez szóljon, ne pedig, mint ő szeretett, a kérdés körül beszélgessen addig, a míg neki tetszik. Tudták, hogy valamint nem ért rá röviden írni, úgy röviden szólni sem volt ideje. Hosszabb felszólalásai s gyakori ismétlésekkel telt fejtegetései után, mint Zichy Antal írja, nem egyszer hallá tőle e szólásformát: „Ezeket pedig előre bocsátván“.. . — Most jön még csak a java, gondolták hallgatói és új lélekzetet véve készültek a további hallgatásra. Azonban kiderült, hogy ez volt a beszéd befejezésének kezdete. Daczára a megszokásnak, a közönségre nézve mindig meglepő volt ez a befejezés. Olykor még hozzátette azt is, mint a levelek végén szokás, hogy: „maradván alázatos szolgáljuk, gróf Széchenyi István.“

Eredeti volt egész magatartása, taglejtése és öltözéke is. Magyar díszruhához gyakran viselt pantalonot, kard mellett pedig nem egyszer láttak nála esernyőt. Arra, hogy beszédeknek czáfolatát is meghallgassa, nem mindig tartotta magát kötelezettnek. Egy pesti megyei gyűlésen, mikor már menőfélben volt, marasztalták, mert Nyári Pál akart neki felelni.

„Kossuthot meghallgattam“ felelt ő, „fagyalt után nem eszem paczalt.“ Úgy látszik, levelezéseit, s a külföldi hírlapok olvasását nemcsak időkimélésből hagyta a gyűlésekre, hanem azért is, hogy magát ott a nyugton-ülésre kényszerítse. Ha dolga elfogyott és ha mondandóit már előadta, nehéz volt őt visszatartani ottan. Néha beszéd közben is egyet fordulva s hirtelen kifelé tartva, elindult, de nyomban visszatért, mintha csak beszéde egy elejtett láncszemét kereste s találta volna meg, mire azt folytatva be is rekesztette. Állóhelyben vesztetg maradni különben sem szokott, hanem beszéd közben is folyton mozgott és járkált. .

Eredeti módon tudta a tapsok és helyeslések nem mindig őszinte megvetését mutatni. Ha beszédével külső hatást is ért el, hirtelen megállót, kérdezőn, hogy „nem mondott-e valami bolondot, mivel hogy annyira tetszik nekik.“ Később ilyen tréfákra nem igen nyílt alkalma.

Széchenyit, mint szónokot Kossuth az „Országgyűlési Tudósítások“-ban így örökítette meg:

„Gróf Széchenyi beszédjét a szép gondolatok és szívrazó képzetek tömött massájának nevezem. Szólt, mint az alkalom, nemes lelkének felhevülése s keblének istene készteté. Azért gyakran el-eltért hevében a tárgytól, s az ily beszédet, ha csak ő maga le nem írja, extractive sem lehet jegyezni. Beszédje a maga nemében hasonlíthatlan s gyönyörű volt, de nem tartozik azon osztályba, melyben a Wes-selényié első helyen díszük, úgy mint a tömött, élénk, logical rendszerű beszédek osztályába.“

Ugyancsak Kossuth 1833. évi január 22-iki beszédét az „oly drága ritkaságok gyűjteményéhez hasonlítja, mely összevissza hányva hever egy teremben, de így elszórtan is nagy értéket képvisel.“

Kölcsey, a ki e beszédet Eötvös mellett állva hallgatta, naplójában így ír Széchenyiről, mint szónokról: „áradozni és csapongani szokott; sajtáságai közt leguralkodóbb a szeszély. Tárgyról-tárgyra röppen; nevetésre ragad, majd ismét egy pillanatig komolyságba vonz. Beszédén szembetűnőleg látszott a discursivus parlamenti angol szabás; hasonlít előadása Nagy Páléhoz, csakhogy gesticulatiója hevesebb, néha hangoosan is összecsapja kezét. Szerencsés népszónok.“

Ágitatójának hatalmas eszköze volt levelezése is. Széchenyi mint levélíró irodalmi szempontból szintén igen magas fokon áll, mert levelei nemcsak a tárgyakhoz és személyekhez, a helyzetekhez és hangulatokhoz való bámulatos alkalmazkodási képességének classicns tannjelei, hanem nyelvezete is legszabatosabb és a legszebb azokban. Hogy nagy beszédekre elkészüljön, hogy 20—30, sőt több nyomtatott ívre terjedő műveinek külalakjára, azok tartalmának rendszeres beosztására és irányának simaságára kellő gondot fordítson, arra tényleg nem ért rá. Ellenben, ha akár a rajta uralkodó érzelmeknek, akár a közvetlenül előtte lebegett czélok elérése érdekében felmerült gondolatainak és eszméinek kellett kifejezést adnia, akkor magán és tollán jobban, sőt gyakran feltétlenül tudott uralkodni. Az élet lüktetésének közvetlen hatása látszik úgy gondosabban, valamint sebtiben írt levelein. Azok öblössége épp oly kevéssé kong az ürességtől, mint a mily plasticusak és suggestivék szagatott, rövid, hirtelen papírra tett, sokszor be sem fejezett mondatai.

De nemcsak a forma, hanem a tartalom is nagybecsű leveleiben. Gyönyörű eszmék és meleg érzelmek szólalnak meg gyakran azokban is, melyek főleg azért íratnak, hogy őszinte hálájának, vagy meleg óhajának legyenek tolmácsai. A melyekben pedig egyeseket valamely a közügy érdekében kifejezett kérelmének teljesítésére akar rábírní, ott írmodora meggyőző és nem egyszer ellenállhatatlanul behízlgő; Ha azután valakivel állandóbb levelezést folytatott, vagy valamely ügyet közösen szolgált, ahhoz intézett levelei sokszor valóságos emlékiratokká bővülnek, melyek az illető ügynek bizonyos mozzanatait oly kimerítően tárgyalják, hogy azok közül nem egynek belső története is megírható belőlük. Számos levele van József nádorhoz, a kinek támogatására legtöbb elsőrendű akotásának keresztülvitelénél méltán igen nagy súlyt fektetett. Ezek mindig nagy alázattal, de bizonyos nemes önérzettel is és igen jó németséggel vannak írva. Általában különösen működésének első évtizedében német irálya szabatos és gördülékeny. Nem is alkalmazza azt a sok közbeszúrt mondatot annál, a melyek magyar nyelvű dolgozataiban szabályszerűek. Jól írt francziául is, sőt angol levelein sem látszik az, a mit mindig felpanaszol, hogy azok megírása nagyon nehezen esett neki.

Néhány latin levele is maradt ránk; valószínű azonban, hogy ezeket legalább is kijavította. Tasner Antalhoz intézett nagyszámú levelei a legnagyobb és minden részletre kiterjedő gondoskodást mutatják. Különben egész levelezésében az ő mindent áttekintő, mindenütt jelenlévő és a legteljesebb jóakaratot és odaadást személyesítő egyénisége tükröződik vissza. Az a négy nagy vastag kötet, melyek három elsejét Majláth Béla, utolsóját, szüleihez írt német leveleit pedig Zichy Antal adta ki, valószínűleg nemsokára még egy ötödik pótkötettel fog szaporodni, ha az összes tevékenységére vonatkozó és ma még valahol meglevő eddig kiadatlan levelei is napfényre kerülnek. Levelezése a maga egészében az agitációnak egy oly eszmeáradatát képviseli, mely magábanvéve is bámulatot kelthet. De annak mozgása és hullámozása szintén oly természetű, mely érthetővé teszi azt, hogy a régiből kibontakozó új Magyarország fejlődését Széchenyi jó ideig miért tudta souverain hatalommal irányítani.

Röpiratai Gróf Széchenyi István műveinek legnagyobb része agitációs CZI 11' torius természettel bír és így irodalmi tevékenységét általában itt kell főlemlítenem. De mivel nagyobb műveit egyenkint, külön alább méltatom, itt főleg egy-két röpirataról, azután pedig cikkeiről kell megemlékezni. — Röpiratai közül ki kell emelnem az „Adó és két garas“, „A balatoni hajózás“, „Eszmetöredek a Tisza rendezése körül“ címűeket, melyek önállóan is megjelentek.

Az elsőben kifejti, hogy a haza oltárára eddig önként letett áldozatokat részletfizetés gyanánt a kötelesség-teljesítésből elfogadja ugyan, de azt hiszi, hogy a haladó kor igényeihez mérten csak kicsinyes eszközök. Szerinte Magyarország 62.398,500 holdjára egyenkint két garast vetvén ki, évenként, mint biztos bevételre, 6.239,850 forintra lehetne számítani, a melynek alapján „vétessék fel egy nagy, körülbelül 100 millió forintnyi nemzeti kölcsön. Ez arra volna fordítandó, hogy az ország annyira szükségelt közlekedési hálózatát előteremthesse és a műveltségi és egyéb közczélok megvalósítására szükségelt összegek birtokába jusson. E kölcsön kamatainak fizetése és törlesztése tekintetéből léptettessék életbe egy általános telekadó, mely minden nemes és nem nemes által évenként minden hold föld után két garasban lenne fizetendő; a mi egy évben

mintegy 5—6 milliónyi összeget képezend, s akkép volna kezelendő, hogy vele ama 100 milliónak megfelelő 3 H milliónyi kamat fizettetnék, a törlesztési részlet $1\frac{1}{2}$ millióval lerovatnék, a többlet pedig földhiteli bank alapítására fordíthatnék olykép, hogy belőle honfiainknak olcsó kamatokra kölcsönök nyújthassanak. Az összes adósság azután 35 év alatt lefizetethetnék s az ország e művelet alapján 30—40 év alatt körülbelül másfélszáz millió forintnyi beruházmányra tenne szert, mely közgazdaságunk emelésére hathatós rugóul szolgálna¹⁴.

Széchenyi indítványa sokak által tetszéssel fogadott, így Kossuth által is oly föltétel alatt, hogy az ekkép szerzendő forrásokból a jobbágyosztályt is kell jótéteményekben részesíteni, különösen azokat, a kik magukat meg akarják váltani. Széchenyi ez indítványa azonban nem fogadtatott el.

Az ismertett röpiratokban kifejtettek bővebben óhajtván elemezni, „Magyarország kiváltságos lakosai”-hoz czim alatt 1844-ben a „Jelenkor”¹¹ hasábjain két cikket tett közzé, melyekben említett tervét részletezve mondja, hogy mindenekelőtt egy nagy országos pénztárt akarna létesíteni és abból Budapestet az árvíz ellen biztosítani kívánná, a honnan továbbá 5—6 kisugárzó közlekedési vonal is lenne építendő. Abból fedeztetnének az alduai munkálatok folytatásának és befejezésének költségei is; előmozdíthatnék a tengerparthoz való eljutás s annak használhatóvá tétele. Öt reáliskolát kellene alapítani, a lónevelést fejleszteni, a vizeket szabályozni és függő adósságainkat visszafizetni.

„A balatoni hajózásról” szóló röpiratában eszméket ad e nem általa kezdeményezett, hanem csak felkarolt gondolat megvalósításához. Nem hiszi, hogy a vállalat részvényesei nagyobb osztalékra fognak számíthatni, de azért azt a közvetett haszon miatt mégis föl kell karolni. — Hasonló vállalat lenne a budai alagút és egy második híd a Dunán, a Gellérthegy átellenében. Tehát ezen alkotások eszméit is Széchenyi adta. — Sürgeti a kőszételepeknek felkutatását és ez álfal az ország földének gyomrában fekvő kincsek kiaknázását. A Balatont magát szabályoztatni kívánja és pedig úgy, hogy a déli partján levő lápok lecsapoltatván, azok helyén az érdekeltek hasznavehető földeket kaphassanak. A haltenyésztés felkarolását ajánlja, továbbá a Balatontól utat kíván nyitni a Dunához. Végül föl-

említi, hogy Balaton-Füred olyan hely, a mely ápolást és gondozást igényel, miáltal jelenénél annak szebb jövőt lehet biztosítani.

A Tisza-völgy rendezésére vonatkozó említett röpirata termékeny gondolatokban szintén gazdag. A többi ezen időtábjában megjelent politikai eszméi itt is ismétlődnek, ezekre tehát e helyen nem kell kiterjeszkednem. Magára a Tiszaszabályozásra vonatkozólag részletesen kifejti annak nagy nehézségeit és akadályait, melyek között a csekély esésen, alacsony partokon, a koronként jelentkező igen nagy vízmennyiségen kívül a forgalom hiányát, a különben általa nem igen fájlalt ritka népességet, de annak határozottan rosszait dologtalanságát, továbbá az ottani földek értékének csekélységét, a mindenkifelett észlelhető igénytelenséget s egyszerűséget, de e mellett az érdekeknek mégis jelentkező összeütközését említi fel. A Tisza-völgy körüli teendőket két nagy csoportra osztja. Anyagi teendők lettek volna: az egységes, mindenre kiterjedő terv készítése; a fegyelemnek behozatala, a mit ő így fejez ki: egy parancsoló, sok szótfogadó; közös pénztár létesítése és kezelése; végül a munkálatok jókarban tartására éber és egységes felügyelet. A szellemi teendők között első helyre az ősiségnek általa annyiszor szorgalmazott eltörlését teszi; be akarja hozni a birtokminimumot; ipartanodákat és jelzálog-bankokat akar alapítani; a közlekedés ügyét pedig törvény által kívánja rendeztetni. Emelkedni kellene a belfogyasztásnak is; végül pedig itt is hangsúlyozza, hogy a kormánnyal jó egyetértésben kell élni.

A legkülönbözőbb hírlapok és folyóiratokban megjelent magvas, mindig eszmedús és nagyrészt ma is tanulságos, történeti becses kivétel nélkül bíró Czikkeit a magyar tudományos akadémia — Zichy Antal által szerkesztve — 1893-ban két vaskos kötetben adta ki. Különösen a Társalkodó és a Jelenkor voltak azok a közlönyök, melyekben Széchenyi cikkei 1828-tól 1848-ig megjelentek. Ezek közül érdeme szerint itt egyet sem méltathatok, de fontosságánál fogva néhányat névszerint föl kell említenem. Ilyen a Duna gőzhajózásról 1834—36-ban irt 12 cikke s a minimum tárgyában a Társalgó útján 1839-ben közölt 12 lapra terjedő, de igen érdekes és tanulságos értekezése. A kisbirtoknak túlságos elaprózása ellen

emel ő ebben szót. Eredetileg 30 holdban kívánta a már fel nem osztható birtokok nagyságát megállapítani; de Pestvármegyének az országgyűlési követek számára utasítást kidolgozó bizottsága a holdak számát 50-re emelte. Széchenyi ehhez is hozzájárult, mert célja csak az volt, hogy a föld végnélkül! elaprózás „képtelenségének“ valamiképp határt szabjon. Ő azonban a minimumot behozó törvény érvényét csak a jövő nemzedékre kívánta volna kiterjesztetni, mivel az akkor élő nemzedéknek e tárgyra vonatkozó fölfogását nem akarta sérteni. Széchenyinek ezen fajszeretet által sugallt eszméjét Pestvármegye közgyűlése nem fogadta el és az országban sem talált az visszhangra. — Ugyanekkor egy másik javaslattal is lépett fel, melyet most tárgyalt cikkében említ. Azt indítványozta ugyanis Pestmegye közgyűlésén 1839-ben, hogy Pesten műegyetem állíttassék fel, melynek célja az lenne, hogy hazánkban a jómódú ifjak a nélkül, hogy kénytelenek lennének a külföldre kimenni, műszaki szakférfiakká is kiképezhessék magukat. Ezt az indítványát Pestvármegye el is fogadta, mert abbeli érvelését, hogy ne csak jogászokat képezzünk, igen nyomatékosnak találták annak rendei.

Igen nevezetes cikksorozata volt az, melyet a „Szentgróti levél elemzése“ cím alatt 1845-ben a Jelenkor tizennégy számában tett közzé. Ebben a védegyleti mozgalmat támadja meg, a mire neki alkalmi Deák Ferencznek a Védegyelet szentgróti fiókjának megnyitása alkalmával mondott beszéde, illetve egy erről szóló tudósításnak az akkor már Szalay László szerkesztése alatt állott Pesti Hírlapban való közlése szolgált. E közleményt bonczolgatta ezen terjedelmére nézve is jelentékeny munkálatában. A védegyleti agitációt politikai és közgazdasági érvekkel támadta. Politikailag helytelenítette azt, mert attól tartott, hogy meddő ellenzéki tusává fog fajulni, a mit ő általában felette rosszait ekkor; a 40-es években megjelent műveiben részletesen is kifejtette, hogy miért? De helytelenítette azt nemzetgazdasági okokból is, mert szerinte költői ábrándnak lehet szép ideál; ellenben gyakorlatilag képtelenség az oly védrendszer, a melynek szerzői azt hiszik, hogy lehetséges a külföldre, vagy csak Ausztriába is, készpénzért terményeket folyton kivinni a nélkül, hogy onnét árukat rendszeren hoznánk be. Az iparfejlesztés hangoztatása általában

véve még nem sokat ér, hanem elismeri, hogy e két szót „ipar és szorgalom“ nem lehet eléggé szívére kötni a magyarnak, a kinek azokra, valljuk meg, koránt sincs annyi hajlama, mint sok más fajnak.

Az ipar magában, bármilyen legyen az, még nem boldogítja a népeket, s csak ott virágzik és ott erősíti az országot, a hol természetes vágásában mozog, mikor t. i. oly termelésre egyesül a közérő, mely az illető országnak minden körülményeihez illik. Az iparnak tehát mesterséges gyarapítása gazdaságilag nem használna; ellenben míg a magyart iparra nem lehet szoktatni, addig az idegenek esetleges betódulása a magyar nemzetiség ügyének árthatna.

Magyarország ugyan nem szegényedett azon időben, mint állították, hanem gyarapodása kétségkívül csak csigaléptekkel haladt előre, és szégyen, hogy annyi szükség között él, holott bőségben úszhatna. Az bizonyos, hogy egyes családok pusztulnak, de ennek okát első sorban maga a nemesség képezi, mely hasznos kereseti módokra ivadékait nem adja. A jólét megszerzésének útjaira lépni az nem akar, hanem pipázva és most már szivarozva, vagy a Corpus Jurisban vagy a holdban, legújabbban status lexiconokban s más efféle politikai szakácskönyvekben keresi nemzeti gyarapodásunk és üdvünk recipéjét. — Baj az, hogy mindent praecipitálunk vagy halogatunk s nem találjuk el a szeg fejét. Minden átmenet nélkül jogi intézményeket hozunk be, melyekkel nem tudunk élni. A politikában is gazda nélkül számolunk; erőnkön túl, vagy a hasznos dolgokra egyáltalán nem költünk. Megczáfolja a merkantilisták azt a fallaciáját, mely szerint a pénz kimenetele magában véve képes az országokat szegényíteni. Nem akar ugyan ez alkalommal a nemzetgazdaság mélyeiben búvárkodni, de azokra a beviteli kimutatásokra, melyeket a védegetti alapeszme mellett érvekkül hoznak fel, mégis kénytelen hangoztatni, hogy az élet vajmi sokszor kineveti a tabellákat. Eddig a magyar, ha gazdagodni akart, élére verte a pénzt és kincses ládájára ült; de hogy miképpen kell szerezni s becsületes fáradság után a jövedelem egy részét félretéve, a másik részével pedig a családi és hazafias kötelességeket okosan teljesíteni azt még nem tanulta meg fajunk. Holott ez az a szellem, mely életet és erőt önt a lelkekbe és nem a karthausi önmeg-

tagadás. Nem pártolja ugyan a sybaritismust, hanem az olyan civilisation sem, mely mellett a lótej és a nyereg alatt puhult hús képezik a főeledelt. De talán a védegyelet sem ezt akarja, hanem azt, hogy a külföldi helyébe honi kelméket rendeljünk. Azonban ezt oly reactionarius, természetellenes úton és módon, mint a védegyeletiek javasolják, nem lehet elérni. Nem lesz annak sikere, mert az ipar fejlesztésének az egyes fogyasztók jóakarátára való fektetése oly biztos alapot teremt csak, mint a minőn a légvarak nyugszanak.

A védegyeleti mozgalom kútfeje őszinte hazafiság — ismeri, de egyúttal az ábrándozás is. Sok abban a demonstratio és a furfang, mely a védegyeletet és annak magas céljait csupán csalétkül használja. Divatba hoznak egyes dolgokat, de azok fogyasztása a divattal együtt megszűnik. Van benne dacz, hypokrizis, ármány és népszerűség-hajhászat. Lehetetlen, hogy ennek a mozgalomnak vezérei folyton egyetértsenek, és ha nem értenek mindig egyet, akkor biztos annak a bukása, a mi helyzetünket aztán Ausztriával és az iparfejlődéssel szemben is csak rosszabbítani fogja. Nem lehet nemesebb dolog, mint a védegyelet elé tűzött feladat, t. i. hazánk jólétének az ipar és kereskedelem fejlesztése útján való előmozdítása; de annak hibásabb és czélszerűtlenebb megoldási módját alig-lehetett volna javasolni. Ennek a cikksorozatnak végén intézte Deák Ferenczhez azt a felszólítást, melyet az előbbi fejezetben már idéztem.

Hasonló tárgyú cikke az, melyet a magyar gyáriparról és a csak most született „Gyáripari társaság“-ról valamivel korábban írt és közölt a „Jelenkoriban. Ez a cikke főleg azért nevezetes, mert abban a részvénytársaságok alapításának és kezelésének alapelveivel behatóan és igen találó módon foglalkozik.

Írt még tanulmányzerű cikket a pesti kikötőről, a dunatiszai csatornáról, a selyemtermelésről, a hídról és más egyéb tárgyakról; melyek tartalmával az olvasó ezen munkámnak különböző fejezetében találkozni fog. '

Eszméi terjesztésének egyik fontos módját a minden rendű, rangú, nemzetiségű és felekezetű emberekkel való állandóérintkezése képezte.

Bizalmas levelei telve vannak ügyesen, sőt megkapóan alkalmazott tanácsokkal. Megjelenvén kis és nagy embereknél, továbbá a közhelyeken, gyűléstermekben, a

társas körökben, sőt az utcán is szóba áll mindenkivel. Csaknem állandóan központja minden szellemi és anyagi mozgalomnak. Nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy ne hasson, ne alkosson és ne gyarapítson. Mindenkihez a saját viszonyaihoz és felfogásához illő hangon és nyelven beszél. Az arisztokratáknak a változó helyzetek szerint majd jóakaraté, tanácsot ad, majd böjti prédikációt tart, majd pedig, ha szükségét látja, bókol nekik és hiúságuknak hizeleg. A városi polgárokkal szemben néha keresetten előzékeny, és hogy a paraszttal miként bánt, annak classicus példáját az a levél szolgáltatja, melyet magyarajkú czenki jobbágyaihoz az úgynevezett nagy cholera idején, 1831. évi július 24-én, intézett. Ez a más tekintetben is becses irat így szól:

„Kedves Jobbágyaim! Az okos ember semmitől sem retteg, mert földi létéhez kapcsolt veszedelmeit s nyomorúságait és bizonyos halandóságát ismeri, előrelátja s így az elkerülhető rossznak gátat vet, a sorsnak azon csapásait pedig, melyeknek eleit venni nem képes, férfiúi elszántsággal tűri. Azonban jöllehet a bátor ember, ki a legrémitőbb bizonyossal is szembe szállani mer, sokszor valami nem ismert bizonytalan előtt, mely semmi egyéb, mint képzeletének ivadéka, gyáván gyengül el, s félenk és esztelen viselete által magát a gyermekek, sőt sokszor az oktalan állatok sorába állítja.

S íme ezen igazság, melyet a legrégibb tapasztalás minden kétségen túl tesz, bírt engem arra, hogy ti nektek, hú fiaim, minden himezés és öncsalás nélkül, mely a magyarhoz nem illik, őszintén kinyilatkoztassam, hogy hazánkat egy nagy veszély, melyről már ti is egyet-mást tán hallottatok, nemcsak fenyegeti, hanem annak némi részét már siralmasan sújtja is. Egy ragadós, döghalálos nyavalya ez, melynek falánkját kitanulni s azt bizonyos sikerrel ártatlanná tenni emberi ész még ekkorig nem tudá.

Ezen betegség, melynek eddigi neve cholera morbus, Ázsiából vévé eredetét, s miután a roppant nagy orosz, azután a lengyel birodalomban dühöngött, úgy látszik, Dél és Nyugat felé veszi útját, s hazánkban is a Tiszán túli részekben már itt-ott mutatkozáván, meglehet, hogy a mi csendes vidékünkbe is beüt. Ugyanezért: mivel nem bizonyos, ámbár remélni szabad, hogy a kormánynak ezen veszedelmet gátló, atyai

rendeléseit elejét vehetik-e a naponként terjedő nyavalyának, földesúri kötelességemnek tartam, ily súlyos körülmények között egyenesen s minden visszatartás nélkül hozzátok szólni. — A könnyeimnek nagy száma, kik csak máról-holnapra gondolkoznak, semmibe sem veszik ezen most fenyegető veszélyt, midőn a félénkek még nagyobb serege azt hiszi: „vége a világnak, s mindenkinek halnia kell/ Az igazság pedig ezen előhozottaknak egyik végén sem áll, hanem a közepén. A veszély ugyanis tagadhatatlanul nagy, de más részről az is igaz, hogy a mely tartományokban a cholera leginkább dühöngött, csak minden harminczadik ember lett áldozata. Igaz az is, hogy mértékletesség és okos magára való vigyázás által szinte mindenki bizonyosan elkerülheti e nyavalyát. Az eddigi tapasztalás nyilván azt mutatja, hogy a rendetlenül és mértékletlenül élő, nemkülönb a nyúl szívű, félénk s testét tisztátlanul tartó legveszedelmesebben ki van téve ezen nyavalya ragályának. S ekkép, hu jobbagyaim, midőn ily veszélyek között hazánkban és a mennyire hazafiúi kötelességeim engedik, jószágon szándékozom maradni s veletek élni és halni is, arra kérlek benneteket: éljetek józanon s mértékletesen. Az isteni gondviselés kedvező termeléssel áldott meg ez idén s ekkép takarékos gazdálkodással a bizonytalan jövőt is bevárhatjátok, minthogy én, minden jóakaratom mellett is, annyi tehernek viselője, melyet kívülem senki nem ismerhet, korántsem volnék tán képes mindazokon segíteni, kik e körülményeket nem ismervén, könnyelműleg vennék a dolgot s a legnagyobb takarékosággal nem élnének vagyonukkal. Tartsátok lakhelyeiteket s ruháitokat a lehető legnagyobb tisztaságban, mert semmire sem ragad oly könnyen az említett nyavalya mérge, mint szennyes rongyokra; kerüljetek lehetőleg minden embersokadalmat s gyanús házakat, ha vagy vásár vagy egyéb foglalatosságtok nem kívánja, szívjátok inkább tiszta falusi levegőtöket, s a mindenható Istenben bizván, tartsatok rendet, folytassátok víg kedvvel munkáitokat s engedelmeskedjete eliljáróitoknak. Én pedig fogok atyai kötelességem szerint, a mennyire tehetségemben lesz, rólatok gondoskodni s Isten után remélem jó sikerrel, de ha az eget Ura másképpen rendeli, a veszélyben veletek híven osztozni. S addig is, míg további rendelkezéseimet ve-

tek, hű fiaim, előjáróitok által közölni fogom, magamat fiúi hajlandóságtokban ajánlom.“¹

Alkotásai. Mielőtt irodalmi tevékenységét méltatnám, célszerűnek tartom alkotásairól beszélni, mivel azok részben előbb keletkeztek, vagy indítottak meg, mint könyvei és mivel keletkezésük története alkalmas nagyobb consistentiát adni mindig concret czélokra irányuló írói működésének. Ha ezen sorrend mellett még valamely érv szükséges lenne, akkor ilyenül szolgálhat az, hogy irodalmi munkássága természetes átmenetet képes rendszerének eszmetartalmához, melynek azzal úgyszólván keretét alkotta meg.

Széchenyinek legelső és valamennyi között legnagyobb horderejű alkotása a Magyar Tudományos Akadémia. Az ily intézet létesítésének kérdése nem volt új a múlt század első negyedének végén hazánkban. Az erre irányuló törekvések első nyomai a tizenötödik századba nyúlnak vissza.² De azoknak célját inkább tudományos, mint magyar társulás képezte volt. A Celtes Konrád által alapított „Sodalitas Litteraria Ungarorum“ később a Danubiana nevet vette fel, azonban, mint annyi más becses dolog, szintén a nagy nemzeti pusztulás örvényében veszett el. Két századdal később, a szathmári békekötés után, alakult egy „Magyar Nyelvjavító Társaság“ 1730-ban:³ de buzdítás és pártolás hiánya miatt nem szilárdulhatott meg s csakhamar fel is oszlott. Néhány év múlva tervbe volt véve egy politikai, gazdasági és irodalmi osztályokban működő tudományos, de nem magyar tudós társaság létesítése Pozsonyban. Az eszme mindazáltal sem anyagi, sem erkölcsi támogatásban nem részesülvén, nem valósult meg. Valóban magyar irodalmi társaságot akart ellenben létesíteni Csernátóni Bód Péter 1760-ban, hanem sikertelenül. A következő évben alakult meg Vindisch Károly Teofil kezdése folytán a „Pozsonyi Tudós Társaság“, de másfél év múlva az is megszűnt. Ezenkívül mások is folyton foglalkoztak egy ily intézet alapításával. Így 1770-ben merült fel egy Pozsonyban

¹ *Majláth B.*: Széchenyi Levelei. I. 189—191. 11.

² A Magyar Tudóstársaság Évkönyvei I. 1—47. 1; *Toldy F.*: Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt, 1871.

³ *Szász Károly*: Gr. Széchenyi István és az akadémia megalapítása. Budapest, 1880. 12. lap.

felállítandó magyar tudományos akadémia terve, melynek Mária Terézia királynőt is megakarták nyerni; de az még ugyanabban az évben el is ejtetett. Bessenyei György 1779-ben mondja egyik művében,¹ hogy „ha a nemzet akarja, fundálhat egy Magyar Társaságot, mely neki mindig magyarul írna. Beh dicsőséges dolog lenne az.“ „Csupán idegen nyelven soha még egy nemzet is e földön bölcsességre, tudományra nem emeltetett.“ „Valameddig a nemzetek anyanyelveikkel el nem kezdetek fényleni, addig homályban nyögtek. “ Két évvel később, 1781-ben, az ország főrendéihez „Egy Magyar Társaság iránt való Jámbor Szándék “ cízzel ugyanő röpiratot intéz, melyet 1790-ben Révai adott ki. Ebben kifejti, hogy az ország boldogságának legfőbb eszköze a tudomány, a tudománynak pedig kulcsa a nyelv, az az „minden Országnak született nyelve.⁰ De Bessenyei „Jámbor Szándéka“ szintén nem valósulhatott meg. Ebben az irányban mindazáltal a halhatatlan Révai Miklós agitált tovább és II. József halála után Bessenyeinek és saját magának az akadémia létesítésére vonatkozó tervét² személyesen azzal a kérelemmel nyújtotta át Sándor Lipót főherceg-nádornak, hogy atyjánál, a királynál, annak helyben hagyását eszközölje ki. Ezt a tervet a helytartó-tanácsnak küldték le s annak elnöke nem sokára bővebb felvilágosítást kért tőle, melyet ő nem is késett megadni. Erre a terv az országgyűlés által kiküldött irodalmi deputációhoz tétetett át, a hol azután a bizottsághoz utasított akkori javaslatok rendszerinti sorsára jutott. A Révai javaslatával a későbbi országgyűlések is foglalkoztak, de csak annyi eredménnyel, hogy a Nemzeti Múzeum létesítéséről szóló 1808. évi VIII. törvénycikk kimondja, hogy míg a jövő országgyűlések által tudós társaság is felállíthatatnék, Ő Felsége a ^múzeumot támogatni és annak fejlődését előmozdítani kegyeskedjék. — Ugyanez időben vitte a lelkes Aranka György egy tudományos akadémia létesítésének ügyét Erdély külön országgyűlése elé 1691-ben. Néhányan az országgyűlésen, köztük két örmény város, anyagi áldozatokat is hajlandók voltak annak érdekében hozni; de a dolog némi érdeklődés után ott is el-

¹ *Bessenyei Gy*, Halmi, Bécs 1779.

² *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae*, 1790.

aludt. Nem aludt el azonban soha többé az a meggyőződés, hogy ilyen intézményre a magyarságnak feltétlenül szüksége van, és nem szűnt meg élni a miveltebb és hű hazafiakban a vágy, hogy az tényleg fel is állítsassék.

Ennek a mélyen gyökeret vert óhajnak megvalósítását biztosította Széchenyi 1825. évi november 3-án, midőn a rendek kerületi ülésében általán ismert ajánlatát annak javára megtette. A pozsonymegyei székház tanácssterme, a hol ez a kerületi ülés tartatott, volt kiindulási pontja annak a nagy átalakulásnak, nielvet ő ez alkalommal kei^Tésbbé anyagi eszközökkel, mint az áldozatának hátterében észlelhetett nagy-erkölcsi hatalommal, mely benne lakott, t. i. okos fajszeretével és a nemzet legszentebb ügye iránti feltétlen odaadásával megindított. Hogy ez a korszakot alkotó ajánlat miként történt, arról röviden már szólottam; az másutt¹ sokkal bővebben van meg írva. Néhány alkalmas idézettel én itt csak azt akarom megvilágítani, hogy mi volt e lépéssel Széchenyi szándéka és miért volt ez reformátor! pályáján az első lépés.—Midőn azt hallotta, sőt tőle kapott leveleiben olvasta is, hogy Nagy Pál magának tulajdonítja érdemül, hogy Széchenyit e dicső ajánlatára hangolta, ő 1830. évi január hó 30-án levelet intézett hozzá, melyben a való tényállást e részben minden kétséget kizáró módon megállapította. Ez iratában fontos a következő kijelentése: „Leveledben azt írod“: — „Tudod, hogy az akadémia felállítása is csak az én előadásomból és a te erre következett nagy hazafiúi ajánlásodból eredt.“ — „Többször szóval is hallottam tőled, hogy te azon hiedelemben vagy, hogy a te előadásod bírt engem a tett csekély áldozatra. Most se hoznám elő, hogy ez másképpen van, mert nem hiúság a bálványom s tiszta lelkemből azt kívánom csak, hogy hazánk haladjon. Ki által, az mindegy. De sokak előtt ismeretes s egyébiránt napi könyveimből is bebizonyíthatnám, hogy már számos esztendő előtt, mikor még sem országgyűlésről, sem circulusról szó sem volt, mindig éreztem magamban azt a vágyat, hogy hazám előmozdítása végett, melyet csak központosítás által hiszek lehetőnek, tetemes

¹ *Szász Károly*: Gróf Széchenyi István és az akadémia megalapítása, Budapest, 1880. 110—139. 1.

áldozatot tegyek. Több, mint 15 esztendeje, ha nem csalatkozom,¹ hogy itt Pesten egy álló hídra esztendei jövedelmemet ajánlottam; de akkor szavam nem hallatott. Az országgyűlés előtt jó idővel számos barátaimmal azon tanácskoztam, min kellene kezdeni?

Pályafutás, rókavadászat stb. által? Mindez az egyesítés végett történt volna. De végre abban egyeztünk meg, hogy semmi által sem emelkedhetik honunk nagyobb méltóságra, mint a nemzetiség nemesebb s hathatósabb kifejtése s így az anyai nyelv csinosítása által. Eltökélteit szándékom volt tehát, még mielőtt az országgyűlésre mentem volna, egy magyar tudós társaságot hozni létre s arra tetemesen áldozni. S azt, akár az országgyűlésen lettél volna, akár nem, mindenestre mozgásba hoztam volna. Meglehet, hogy nem a circulusban történt volna ajánlásom s tán nem is oly korán, de a te s mások hathatós és valóban szivreható lelkes előadásai engem annyira elragadtak, hogy azt a helyet a legjobbnak s legczélszerűbbnek tartottam oly kinyilatkoztatás tételére. Ha azt gondolod rólam, barátom, hogy én 33 esztendős koromban — mert annyi idős voltam akkor — oly számos háborúim, utazásim s annyi tapasztalásom után egy ékes beszéd által annyira ragadtattam el, hogy 60,000 pengő forintot, mely majdnem *három* esztendei tiszta jövedelmem, minden meggondolás nélkül odavessek, valóban gyermeki agyvelőt tulajdonítasz nekem. Azonban csak sikerüljön egyszer ezen intézet, reméltem, hogy erkölcsi súlyunk, mely valójában honunkban nem felette nagy, jobb I nagyobb kifejlődése által hazánkra nagy áldást fog hozni. “ — Később is azt mondja, hogy midőn ezen intézetre másokkal együtt áldozott, sokan megjegyezték, hogy jobb tett volna valamely közlekedési intézmény létesítésére hozni az áldozatot, mivel szófaragó úgy is több van, mint keltene, az országban. Akkor egyeseknek azt felelte, hogy „ilyet létesítsetek ti!“ Másoknak egyáltalán nem is felelt, mivel az ez iránt érzékkel nem bírókkal szemben az akadémia fontosságát megértetni épp oly hasztalan fáradság tett volna, mint a vakkkal színekről, a

¹ 1821-ben volt. — G. J.

sikettel hangokról okoskodni. „Teljes lehetetlen ugyanis, egy csőbőr vizet valamely csak pintes palaczkba önteni.“¹

De bizton remélte, hogy lesz majdan egy kor, mely jobban fog csodálkozni azokon, a kik — habár magas társadalmi állást élveztek — az akadémiától a támogatást, mely a közértelmiség és nemzetiség kifejtését hathatósan van hivatva előmozdítani, megtagadták, mint azokon, a kik belátván, hogy mily nagy előny származhatik belőle, létesítéséhez erejükhez képest járultak.²

Nem véletlen fordulat eredménye tehát az, hogy első alkotása éppen a magyar szellemi élet legfőbb intézetének megteremtése volt, hanem ebben a sorrendben nagy hódolat nyilvánul az erkölcsi tényezők iránt is. Ez ugyanannak a mély belátásnak nyilvánulása, melylyel minden emberi és nemzeti nagyság alapját az értelmi és erkölcsi műveltségben állónak mutatja ki. De egyúttal oly taktikai ügyesség és lélektani bölcsességről is tanúskodik az, mely a nagy dolgokban a leghomályosabb láthatár mellett is mindig a helyeset eltaláló vezérre vall, a ki nemzetét a sivár és veszélyes jelenből a derűs és biztosabb jövő elé volt hivatva kalauzolni. Azt, hogy mily higgadt megfontolás után tette ezt az első lépést, bizonyítja azon az emlékezetes napon tartott második felszólalása, melyben, midőn látta, hogy első beszéde minő lelkesedést és áldozatkészséget idézett elő, biztosította a rendeket, hogy mindezt nem azért teszi, hogy éljen-eket kapjon, vagy másokat hasonló tettekre tüzeljen. Tudja, hogy nem mindenki áldozhat úgy, mint ő, a ki nőtlen és katona. Némelyek szerint ekkor, mások vélekedése szerint, azonban később mondta azt is, hogy „érett megfontolással tette ez ajánlatot; de épp azért célra vezető felvigyázást kíván, nehogy a nemzetnek felajánlott összeg haszontalanul pazaroltassék el“.

A példáján fellelkesedő fő urak és rendek két nap alatt 154,000 ezüst forintot írtak alá a jelzett célra. November 8-án a négy első alapító a nádorhoz és az országgyűlés mindkét házához intézett kérvényben megújította ajánlatát.

¹ Világ, 361. 1.

² Világ, 100.

1826. évi január 28-án a követek táblája elfogadja azt; az ebbeli határozathoz a főrendek február 17-én járulnak. 1827. évi ápril 11-iki egy királyi leírat megengedte, hogy a Tndós Társaság felállíttassék, mire ez az 1825. 7. évi XI. törvény-czikkbe iktattatik.

Széchenyi a legnagyobb szeretettel és odaadással működött közre folyton az akadémia tevékenységének hatályosítására. Ezt nemcsak a tanácskozásokban való részvétele, hanem a fontos és becses intézet fejlődési utainak lehető egyengetése által is teszi. Így például a Széchenyi grófi család iránt annyira lekötöztetett Kis János soproni ágostai evangélikus superintendenst felszólítja, hogy adjon neki véleményt az iránt, hogy kiket lehetne haszonnal az akadémia tagjaivá választani. Erre igen hosszú felvilágosítást kap, mely az akadémia első megalakulására valószínűleg nagy hatással volt. — Három ízben elnökölt az akadémia nagy gyűlésein: 1842-ben, 1844-ben és 1846-ban. Elnöki beszédei közül az'első politikai tekintetben rendkívül fontos. Erről más helyen bővebben beszélek. De ezen beszédek általában azért is nevezetesek, mivel az akadémia magasztos nemzetfejlesztő hivatását folyton hangoztatta bennök. Az akadémianak szerinte sajátoságos körülményeink közt nemzeti újjászületésünk főtényezőjeként folyton működni szoros kötelessége. „Lélektelen gép volna ez intézet, ha nem venne a haza ezen szent műveletében a legbuzgóbb és leg-ernyedetlenebb módon részt. Ebben az akadémia tisztelt tágjai menjenek elől!“ 1844-iki elnöki beszédében szintén utal arra, hogy az akadémia, ha hű marad rendeltetéséhez, „egy-egy lépcsővel magasbra segítheti ügyünket azon czél felé, mely nem kevesebb, mint a nemzeti virágzás.“ 1846. évi beszédében pedig ismét azt fejtegette, hogy nemzetünk mindig akkor hibázott, midőn nem bízott magában, vagy elbízta magát. Okuljunk végre már. Az akadémia sokat tehet a magyar név megbecsültetéseért és pedig a mindent kibékítő nemzetiségnek nemesítése és díszes magaslatra emelése által.

Széchenyi István alkotásai közé számítandó a Duna szabályozásának nagyobb mérvű felkarolása is. Régebben a közvélemény a Duna és általában a folyók szabályozása ellen volt. A hajózásnak még II. József korában is mesterségesen

emeltek akadályokat;¹ a vizek mentén ugyanis kivágták a fákat és a folyókba dobták, hogy a vontató utakat elállják velők. E közvéleményt Széchenynek sikerült megfordítani. Erős meggyőződése volt később is, hogy vízi utak nélkül nem fogunk boldogulni és hogy a vasutak kizárólagos felkarolása nagy egyoldalúságot képez. A Világban e tárgyra vonatkozólag így nyilatkozik: „A Dunaszabályozás előbb kezdendő meg, mint az álló híd építése;³ a Dunát a magunk költségén szándékozunk rendbehozni, az Adriai tengerrel való közlekedést eligazítani s ez által földirati fekvésünk mostohaságain némileg segíteni.”³ A Stádiumban pedig azt mondja, hogy a Duna akármilyen módon, de tökéletesen rendeztessék.⁴

A Duna folyásának iránya ellen Széchenyi sokat panaszkodott,⁵ mivel az oly vidékek felé siet, melyeknek nyers termékeinkre nincsen szükségek, ellenben oda irányuló vízi utunk, a hol legfőbb termékeink jó piacra találnának, nem létezik. Azt is fájtalta, hogy nem valamely óceánnak szabad vizébe, a hol a világkereskedelem lebeg, hanem csak a Fekete tengerbe torkollik, melynek vize korántsem keresztlő vize a civilizációnak.⁶ De mivel a tényleges viszonyokon nem lehet változtatni, azokat is lehetőleg javunkra kívánta fordítani. Ezt a gőzhajózásnak hazánkban leendő meghonosításával gondolta elérhetni. —A gőzhajózás első nyomával Magyarországon 1793-ban találkozhatni, midőn egy, azon évi augusztus 24-érőit kelt, helytartótanácsi leirat által a víz ellenében menő hajó építésére gróf Batthyány Tivadarnak és társaságának „exclusivum privilégium” adatott. Később 1818-ban a Dunának gőzösökkel való hajózására Bernhard Antal és társai, azután külön Saint Leon lovag kaptak kiváltságokat. Ez utóbbi a maga privilégiumát Abbatucci lovagra és Schafer Keresztély Lajosra ruházta át. Azonban gyenge kísérletnél nagyobb eredményre ezen kiváltságokkal együtt sem juthattak s e szabadalmak azok gyakorlatba nem vétele miatt elenyész-

¹ *Marczali*: Magyarország története II. József korában I. 128—132.

² Világ 373.

³ U. o. 435.

⁴ Stádium 249.

⁵ Stádium 246. 1.

⁶ Hírlapi czikkei II. k. 325. 1.

tek. Végre 1828. évi ápril hó 17-én Andrews John és Pritchard József, velencei angol hajóépítők, kaptak javított szerkezetű gőzhajókra három évi kiváltságot. Ezek igyekezetének is kevés sikere mutatkozott eleinte, míg végre különösen gróf Széchenyi István közbenjárására több előkelő bécsi bankár, mint Geymüller, Benvenuti és Puthon, a vállalat iránti érdeklődésre hangoltatván, 1830.-ban a „császári királyi szabadalmazott első dunagőzhajózási társaság”-ot, melyre Andrews és Pritchard kiváltsága is átruházott, megalakították. Annak „Franz L“ nevű 60 lóerejű gőzhajóját 1830. évi szept. 4-én bocsátották először AÚzre, midőn a Kaiser Ebersdorftól Pestig terjedő utat tette meg.¹ Megjegyzendő azonban, hogy már ezt megelőzőleg 1829-ben az említett két angol hajóépítő az általuk javított szerkezetű gőzhajóra itt is szabadalmat szerezvén, annak hasznosítása végett gőzhajózási részvénytársaság alakítása iránt felhívást bocsátottak ki és Széchenyit is felszólították, hogy abban vegyen részt. Ő azonban ekkor a már korábban tett hasonló célú kísérletek sikertelenségére gondolva az új vállalattal szemben várakozó állást foglalt el. — De később annak alapeszméjét egészségesnek találván, mint irataiban ismételve mondja, beállott ezen ügy convertitájának.² Hanem meglévön győződve arról, hogy ha a Duna medre nem szabályoztatik, a gőzhajózás e folyamón kellőleg nem fejlődhetik ki, elhatározta ennél fogva magában, hogy annak egész hosszában használható víziót létesítését fogja minden erejéből előmozdítani. Párhuzamosan fejlesztő tehát a két ügyet.³ Egyéb feladatokkal is el lévén foglalva, csaknem érthetetlen nagy és odaadó tevékenységet fejtett ki. Így történt, hogy habár csak 1830-ban állott be a dunagőzhajózási részvénytársulat tagjai közé, már 1833-ban annyi részvénye van, hogy ugyanazon év december 13-án kelt naplójegyzetei szerint vállalkozási szenvedélyétől csaknem megijedt. — Azonban ekkor sem vezette őt üzleti szempont, mert a mint a gőzhajózási társulat megerő-

¹ *Galgóczi M.*: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület évkönyve. 1879. 45—46. 11.

² *Gonda Béla*: Magyar hajózás 1899, 24. 1.

³ *Kisfaludy Lipthay Sándor*: Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai 44—71. 11.

sődött, tehát éppen akkor, midőn részvételéből valamelyes, haszna lehetett volna, részvényeit eladta. Hanem azért nem szűnt meg a vállalatot tovább is támogatni és minden befolyását felhasználni arra, hogy virágzó magyar vállalatot teremtsen belőle. E végből nem tekint semmi oly akadályt nagynak, hogy szembe ne szálljon vele. A vállalat főbb érdekeltjeit meggyőzni igyekszik arról, hogy csak úgy fognak boldogulni, ha székhelyét annak az országnak fővárosába teszik át, melynek területére vízi útjának legnagyobb része esik. Midőn pénzben, fáradságban, személyes megalázkodásban azt a sok áldozatot hozza, midőn a Dunának ismételt végig tanulmányozása alkalmával még életét is veszélyezteti, nem akar mást, mint hogy az ország felvirágzásának egy újabb hatalmas segédeszközét teremtsen meg. A hajózási társulat virágzóvá tételét annyira nem tekintette öncélnak,¹ hogy nem vonakodott a vállalat főembereinek neheztelését is magára vonni, midőn később a tiszai és balatoni hajózásnak általa történt felkarolását az a maga érdekei ellen irányzott törekvésnek hajlandó tekinteni.

Nagy napja volt Széchenynek, de az országnak is 1835-ben szeptember 25-dike, midőn a Dunán Vácz tájékán az első gőzhajótalálkozás megtörtént. Ott ugyanis a Pozsonyból leúszó „Panonia“ és a Pestről ötszáz kirándulóval eléje ment „Zrínyi“ gőzösök a jelen voltak őszinte lelkesedéssel üdvözölték egymást. Az utazók hazafias érzelmeik által elragadtatva magasztalták ekkor Széchenyit, a kinek ez a nagy vívmány első sorban köszönhető volt.

De őt a jövő fejlődésének nagy akadályai egy pillanatig sem engedték nyugodni. Azoknak elháríthatása végett határt nem ismerő áldozatkészséggel dolgozott, tanult, küzdött és szenvedett. Mindjárt a dunagőzhajózási társulat megalakítása után, mint már említém, leutazott, s a Dunát a maga költségén Pesten összetakoltatott hajóján, a Desdemonán, tanulmányozni kezdte és pedig oly sikerrel, hogy csakhamar képes kijavítani azt az első számvetést, melyben a szabályozás költsége nevetésesen alacsonyan 50000 forintra volt megállapítva. Ekkor gróf Waldstein Jánossal, Beszédes József mérnökkel

¹*Liphay S.* id. műve, 68. 1.

s még öt más kísérelével Galaczra, onnan pedig Konstantinápolyba utazott. Ebbéli szándékának megvalósítása majdnem életébe került. Gróf Waldsteinon és Beszédesen kívül kísérelői ragályban tényleg mind nagyon megbetegedtek s részben el is hunytak. Őt szintén igen súlyos baj lepte meg, úgy hogy Hirsova közelében a Dunán 1830. évi július 17-én halálos szenvedések közt mondotta Gróf Waldsteinnak tollba búcsú levelét a magyar közönséghez, melyben egyebek közt ezen végrendeletszerű szavak foglaltatnak: „Magyarország fölemelésére csak három eszköz van: nemzetiség, közlekedés és végre a többi nemzetekkel való kereskedési összekapcsolás. Ezeket kötöm szívetekre. Emeljétek az elsőt tehetségtek szerint s díszítsétek igazi nemesség által. Fejtsétek a másodikat ki Budapest fővárosunkban. Tegyetek meg mindent, hogy Budapest megszűnjék vak zsáknak lenni, és ennek elérése végett a Duna vizét a hajózásnak és kereskedésnek nyissátok meg.“ Szerencsénkre azonban Széchenyi ekkor csakhamar meggyógyult. Hazaérkezve a nádor segítségével először is a Duna szabályozásának elhatározását eszközölte ki. Azután, hogy a gőzhajós társaság meneteit egész a tengerig kiterjeszthesse, annak anyagi erejét igyekezett gyarapítani. Mindkét ügyben számtalan levelet irt, több emlékiratot terjesztett be a nádorhoz és a társaság igazgatóságához. Példátlan fáradozásait siker koronázta. A vaskapunál a hajók járhatását lehetővé tett sziklarepesztések és az Alduna más részein is a hajózást gátló akadályok elhárítása és egyéb szükséges szabályozások elrendeltetvén, az ehhez megkívántaié munkálatok fővezetése mint királyi biztosra ő reá ruháztatott. Mind e munkálatok végrehajtatván, a társaság üzletét kiterjesztette és a vízmagasság is elegendő lévén, annak Argó nevű gőzöse 1834. évi április hó 7-én hatolt át legelőször az Alduna Tachtalia nevű zuhatagán, később pedig április 11-én a vaskaput is meghaladván, április 23-án Galaczra érkezett.¹ — A bécsi kedvezőtlen hangulat mellett gyakran fél attól, hogy cserben fogják hagyni;

¹ A cs. k. szab. első Dunagőzhajózási társaság kifejtése, története. Statisztikai közlemények. Kiadja a M. tud. akad. statisztikai bizottsága IV. k. I. Füzet. 1863. 59—73. 1. és Galgóczy: 0. m. g. e. évkönyvei 1879, 46—47. 11.

de nehogy az ügy más kezekben kedvezőtlen fordulatot vehessen, valamint eleinte habozás nélkül fogadta el a munkálatok vezetésével való megbízatást, úgy később is állhatatosan kitartott annak betöltésében.

Az ily műveletekben a legelőször alkalmazott Beszédes Józsefnél sokkal jártasabb Vásárhelyi Pállal felvételeket csináltat és általa a szabályozási terveket is kidolgoztatja. Ugyanakkor megindítja a később róla nevezett dunamelléki nagy műút építését is, melylyel szemben Traján híres útja műszaki férfiúink előtt, a kik három évtizeddel ezelőtt azt emléktáblával jelölték meg, nyomorúságosnak tűnik fel. Tárgyal a török, szerb és oláh megbízottakkal; velők barátságot köt és fratermizál, hogy lehetőleg kedvezően hangolja őket az ügy iránt, a mi nagy emberismeretének és bámulatos alkalmazkodó képességének csakhamar sikerül is.

Azzal, hogy Bécsből féltékenyen ellenőrzik és gyanakvó szemmel néznek reá, nem törődik. Naplóiba feljegyezi, hogy a lenn utazó egyik főhercegtől visszautasítást kap, midőn kísérőjéül ajánlkozik, a másik kocsijának meg a bakjára ül. Azzal vigasztalja magát, hogy: „il fant souffrir pour le bien public“, szenvedni kell a közjóért. Az 1833-dik év végén Vásárhelyivel Angolországba is elment, a hol hajózási és vízszabályozási irányban hihetetlen tudvágygal, kitartással és gyors felfogási képességgel tanulmányokat folytat. A szükséges munkagépeket beszerzi, a legjobb vízépítési anyagok készítési módját megtanulja. A West-Indiadocknál bűvár harangban a Temze fenekére ereszkedik, miközben rettenetes érzések fogják el. A munkálatok mielőbb leendő megejthetése végett ugyanez alkalommal angol tőkét is igyekeznek szerezni. Nem veszi el kedvét az sem, midőn arról értesül, hogy Bécsből utána járatnak, vajjon nem conspirál-e a lengyelek érdekében, és a pozsonyi országgyűlésen azok javára mondott beszédek nem igyekeznek-e az angol lapokba becsempészni.

De a gőzhajótársaság ügyeiről, bármennyire el van is mással foglalva, ez alkalommal sem feledkezik meg Útközben a württembergi és a bajor királyt is — ennek némi vonatkozása után — megszerzi részvényeseknek. Hazaérve hosszú cikksorozatot irt, melyben a magyar közvéleményt a dunai üvegeknek akarta megnyerni. Azután a munkálataival nem

éppen rokonszenvező és gyakran gúnyolódó katonai köröket fegyverzi le. E mellett a szabályozás ezernyi fontos jogi és adminisztratív kérdését oldja meg és intézi el. Ha a rendelkezésére bocsátott pénzüsszegek késnek, a magából tízezreket előlegez, csakhogy a dolog késedelmet ne szenvedjen, és biztatja Vásárhelyit, hogy ezzel a tőkével létesítsen annyit, mint Krisztus a hét hallal és két kenyérrel¹. Buzgalma csak fokozódik, midőn látja, hogy vállalkozását Bécsből nem pártolják őszintén, mert az „quasi magyar jellegű“. Még 1837-ben február 16-án is azt írja Naplójába, hogy megbízatásában alig tud haladni, mert nincs pénz, nincs jóakarát. Később is folyton gáncsoskodtak vele, úgy hogy 1841-ben már ott akarta hagyni az egészet. De mégis kitarzott. Ennek köszönhető, hogy 510000 forintért, melynek felét a műút készítése vette igénybe, tehát voltaképp csak az ennek levonása után megmaradt aránylag csekély összeggel teremtette meg a folyton emelkedő gőzhajóforgalom számára a tűrhető állapotot. Ezzel a csodás eredménnyel tette lehetővé azt, hogy félszázad elteltével eszméi végre, nem ugyan teljesen, de nagyjában mégis megvalósultak, a mennyiben az aldunai hajózási akadályok most már alaposan eltávolítvák annak útjából. De nem valószínű, hogy még az utókor abbéli törekvését, hogy a fejlődési Dunán a magyar hajózás uralkodjék és tegye hasznossá annak ezen fontos életerét az országra nézve.

Érdekes tudni, hogy midőn az Aldunát tanulmányozta, az akkori oláh politikusok versenyezve mutatták ki jóindulatukat és hálájukat a magyarok iránt, a kiknek vendégszeretetét élvezték s emberies érzelem sugalta támogatásban részesültek akkor, midőn az üldöztetések ideje alatt főleg Erdélyben menedéket nyertek nálunk.² A mai Turnu Severin is Széchenyinek köszöni létét, mert a Csernetz nevű mezővárost az aldunai munkálatok ideje alatt helyezték át a Duna partjára. Az ott épült és a fennjelzett névre keresztelt községben neki egy nagyobb telket ajándékoztak és főterét is róla nevezték. Ennek azonban ma ott már semmi nyoma sincsen.

Dunaszabályozási működésének utolsó mozzanata az az

¹ Széchenyi Napló 1836. aug. 26.

² Hírlapi cikkek I. köt. 60. 1.

utazás volt, a melyet a bevégzett munkálatok megszemlélése céljából József nádor kíséretében az 1841-ik év nyarán tett. De a hajózás ügyét később is figyelemmel kísérte és minden irányban támogatta. Az annak fejlődését akadályozó rendőri vám és vesztegári szabályokat enyhíteni, s az azok alapján kifejlődött eljárást amarra nézve kedvezőbbé változtatni igyekezett. Sok fáradságába és rendkívüli utánjárásába került ez, mert neki minden nehézséget úgyszólván részletenkint kellett leküzdeni. — Közreműködött az ó-budai hajógyár létesítésében, mely célból már 1835-ben tette meg a kezdeményező lépéseket, mert abban ő ipari fejlődésünknek is egy iskoláját akarta megeremteni. — A mint már említettem az újpesti kikötő létesítésének eszméjét szintén megpendíté. 1848-ban pedig mint miniszter odahatott, hogy a Dunagőzhajózási Társulat igazgatóságának központja Pestre helyeztessék át. E törekvésével azonban tudvalevőleg célta nem ért, pedig valószínű, hogy ez esetben az említett társulat fejlődése is sokkal kedvezőbb lett volna, mint a milyen tényleg volt.

Az általa javasolt budapesti állandó híd nagy hiányt volt hivatva pótolni. ¹Mintláttuk, a létezett hajóhíd nagyon kezdetleges műtárgyat képezett. A jégállás és zajlás ideje alatt hónapokig merőben lehetetlen hasznát venni. De a hajók átbocsátása alkalmával a közlekedés céljaira máskor sem szolgálhatott. Miután e tájon a Dunán nem volt híd, a kedvezőtlen időszakok alatt egész országrészek forgalma megakadt. A tökehiány és az akkori fejletlen viszonyok magyarázzák meg, hogy az állandó híd kérdése előbb nem jöhetett komolyan szóba. Széchenyi már az 1821. évi január havában a fővárosokon keresztül utaztában minden áron át akar menni a Dunán, de a jégzajlás megindulása küszöbön lévén, kocsijával és embereivel csak egy dereglyén kelhetett át és pedig rendkívüli veszély közepett, a miért 25 forintot fizet. Egy negyed órával később a jég már megindult. E látvány hatása alatt, a mi a tarthatatlan állapot feletti megbotránkozását jelzi, mondotta, hogy egy évi jövedelmét is szívesen feláldozná azért, hogy a Dunán álló híd épüljön. Később egy levelében² említi, hogy ez ajánlatát komolyan értette, de

¹ *Majláth B.*: Széchenyi levelei I. 143. 1.

² *K. Liphay S.* Gróf Széchenyi István műszaki alkotásai 9—44. 11.

szava elhangzott a pusztában. 1828-ban újra foglalkoztatja őt annak eszméje, melyet azután többé nem is ejtett el.¹ Említi, hogy mily boldog lenne, ha a kereskedelemnek oly hasznos eszme csakugyan megvalósulna. — Nemsokára három angol előkelő hidépítészszel értekezett s midőn később látja, hogy mások is érdeklődnek iránta, nagyon megörül annak, hogy az általa megpendített jó eszme hódít. — Az a nádornál is visszhangra talált. Már 1829. évi június 30-án a hid tervével megy hozzá. Azonban irodalmi tevékenységének éppen ezen időre esett megkezdése, továbbá az első nagy cholera-járvány 1831-ben más irányban foglalták el őt és a hid létesítésének tervéhez csak 1832-ben térhet vissza. Ekkor a nemesi adómentességhez még annyira ragaszkodó közvélemény megfordítása végett legelőbb is hid-egyesületet alapít, melynek képviselőjében az elérendő cél iránt fogékonyságot tanúsító Pest vármegyéhez fordul. — Gróf Andrássy Györgygyel erre útra kel Angliába, a hol három hónapon át a hid ügyét tanulmányozza. Annak eredményét együttes jelentésük az állandó hid tárgyában képezte, mely Pozsonyban az 1833. év folyama alatt nyomtatásban is megjelent. A közvélemény nagyon hidegen fogadta, mert a vele járó óriásinak tartott költségek mellett nem látta annak szükségét, mikor még jó utak sem voltak, a Duna szabályozatlan, forgalom nincs, sőt az uralkodó vámrendszer mellett ennek fejlődésére nem is volt kilátás. Hiszen állítólag az állandó hid legfeljebb Pest és Buda lakosainak kényelmére szolgálhatna. — Széchenyi szemei előtt annál sokkal nagyobb horderejű cél lebegett. O Buda-pestből az ország nagy, sok mindenben előljáró, egységes, mívelt magyar fővárosát, annak úgyszólván szívét akarta megalkotni, melynek verése vért hajtson egész dermedt szervezetébe, azt életre ébreszsze és tőle folytonos táplálékot kapjon. — Ez eszmével kapcsolatban a nemesi adómentesség archimedesi pontját keresi, mert ennek megdöntése politikájának kezdettől fogva egyik programmpontját képezte. Eleinte azt képzelte, hogy e nagy műtárgyat a nemesség a szükséges költségek szabad' megajánlásának útján létesíthetné és a hid fenntartásáról is egy bizottsága által az gondoskodhatnék.

¹ 1828. júl. 30-áról kelt levele.

De már a Hídjelentésben elejti e téves eszmét. A szabad megajánlás által alkosson a nemesség inkább a szellemi szükségek számára anyagilag úgy sem jövedelmező intézeteket: színházat, múzeumot, Lndoviceumot, műegyetemet, festészeti és zeneakadémiát. A gazdasági vállalatokat ellenben teremtsen meg az erre alkalmasabb részvénytársaság. A vállalat alapjául a régi hajóhid 40000 frtnyi átlagos tiszta hozadéka nem lévén elég, mert az álló híd költségeinek kamatai nagyobb összegre rúgtak, azért a kezdeményezőknek a hídvám emelésével és általánosításával kellett megbarátkozni. Bátor-ság kellett ez időben ahhoz, hogy a vámfizetést mindenkitől, még a nemesség részéről is követeljék. De ez a kezdemény egyúttal megtörhette az utat is a közteherviselés akkor sokak által megvalósíthatatlannak tartott elve számára. Voltak felvilágosultság hírében állott honfiak, a kik a szóban forgó terv hallatára azt mondták, hogy az új hídon, ha az fényes aczélből készülne is, a legcsekélyebb vámot sem fizetik meg; inkább jeget törve csónakáznak át sokkal drágábban Budára, vagy három napig is megvárják a hajóhidnak ismét beállítását Pesten. Széchenyit az ily nyilatkozatok, mert bennök a reformeszméi iránti ellenzékét látta jelentkezni, igen elszomorították.¹ Erezte ő, hogy az oly társadalom, melyben az igazság és méltányosság szerint általuk viselendő terhet egész osztályok nem vállalják el, hanem másokra tolják, a kik azután ennél fogva bizonyára roskadozni fognak, egészséges, erőteljes fejlődésnek nem indulhat.² Ezt az állapotot azonban egyszerre megszüntetni s a mentességeket rögtön eltörölni nem lévén lehetséges, Széchenyi a hidvámfizetésnek a nemességre való kiterjesztése által enyhén és fokozatosan akarta az átmenetet a nemesi kiváltságokról való lemondáshoz megteremteni. A Hídjelentésben mindazáltal elérendő végcélul nem ezt helyezte kilátásba, a mivel a nemességet bizalmatlanabbá tette volna, hanem a kiváltságosok lel-kére csupán annak kiemelésével kívánt hatni, hogy a szabad elhatározás útján elvállalt terhek, melyekért a magyar nemes nagy és új előnyöket biztosíthat magának, nemcsak

¹ Világ 161. 1.

² Világ 120. 1.

nem ellenkezik az alkotmány valódi szellemével, hanem az ily eljárás azt még jobban kifejlesztvén, az igazi szabadságnak szilárd talpkövévé válik.¹

Angliában a legelső hidépítések tanácsát kérte ki és az ő felvilágosításaik alapján nyugtatta meg a közönséget az iránt, hogy a hidépítés ellen táplált műszaki jellegű aggodalmak nem alaposak. Kimutatta, hogy a Duna a hídoszlopokat nem fogja alámosni s azok, ha minél kisebb számmal és nagyobb nyílással alkalmaztatnak, nem fognak áradást előidézni. Azért csak függő, tehát lánczíd építését ajánlotta, de azt sem a régi híd helyén, mivel ott egyetlen oszlop is kárt okozhatna; az egy ívre való híd építését akkor még Angliában sem javasolta senki.

A közöny, a szűkkeblű felfogás és a nemesi előjogokhoz való ragaszkodás azonban a lecsillapult műszaki aggodalmaknál sokkal nagyobb nehézségnek bizonyult. A pesti választott polgárság gyűlésében 1833. évi június 12-én megjelent Széchenyi is. Ott három javaslatot tett, melyek a főváros emelkedésének az idő szerint a leghatékonyabb emeltyűivé válhattak: építtessék állandó híd, a város szépitessék és a nemzet felsőbb osztályainak ide vonzhatása végett lóversenyek rendszeresíttessenek. Mint naplóiban e napról kelteve írja: hidegséget tapasztalt minden javaslata iránt, s a két első eszme tárgyában egy lépéssel sem tudott előbbre jutni. Kedvezőbb volt a hangulat a megyékben, a honnan az illető követekhez a hidépítést pártoló utasítások mentek. Itt jobban haladt a dolog, mint ő várta, mivel a pestmegyei egyik követ indítványára előkészítő-bizottság küldetett ki, mely alapján hozzájárult Széchenyinek a Hidjelentésben foglalt javaslatához, de azzal a módosítással, hogy a szükséges pénzerő nem nemzeti kölcsön, hanem részvénytársaság alakítása útján szereztessek be. Azontúl is sokat kellett dolgoznia. Benn az országban és a külföldön számtalanszor tanácskozott és küzdött, mint naplójában 1833. évi január 11-én jellemzően írja: „a híderő vagy helyesebben szólva annak alapelveért.“ Végre ezután két nap múlva a kerületi ülés a nemesség vámfizetési kötelezettségét kimondotta. Nagy volt akkor az ő diadala és

¹ Hidjelentés 19. 1.

öröme. De a sok dicséretből, melyekben mint nagy hazafit magasztalják, kiérzi, hogy nem minden hangos szerencsekívá-
 nat jött az illetők szívének mélyéről. Ezek közé a nádor azon-
 ban nem tartozott.¹ Ellenben ekkor gróf Cziráky Antallal, a ki
 a hidépítés eszméjének nyílt ellensége volt, mivel ezáltal nem
 csak a nemesség vámmentességét, hanem az ősi magyar alkot-
 mány alapjait látta veszélyeztetve, örökre meghasonlott. A két
 tábla február 6-án végre egyetértőleg elfogadta az egész
 javaslatot. Az ó conservatívek most a fővárosok hidjogának
 megóvásában találták fel az ürügyet, mely alatt azt meg-
 bukztatni igyekeztek. Egy fél évi küzdelmébe került, míg Budán
 augusztus 5-én ezt a nehézséget legyőzi. Újabb fél év kell,
 hogy Pesten is hasonló eredményt érjen el, mivel itt a vá-
 lasztott polgárság a tanácstól azt követeli, hogy ez menjen a
 királyhoz és előtte térdre hullva esedezzek a városnak
 ilyen károsodástól való megvédése és kiváltságos jogainak
 épségben tartásáért. A polgárok ezen mozgalom vezetőjét fák-
 lyászenével is megtisztelik. De a pesti tanács elvileg mégis
 beleegyezett abba, hogy a hajóhid tulajdonjoga megfelelő
 kártérítés fejében átengedtesék a vállalatnak. A nemesi vám-
 fizetés megakadályozása érdekében mindazáltal folyton újabb
 és újabb kísérletek tétettek egész addig, míg a lánczhid épí-
 téséről szóló 1836. évi XXVI. t.-cz. nem szentesítetik. Hogy
 e siker elérhetése végett mennyi izgalmon kellett Szé-
 chenyinek keresztül menni és minő lankadatlan erélyre volt
 szüksége, arról az egész hosszú időszak alatt irt összes
 naplójegyzeteiből meggyőződhetik mindenki. Sokszor oly roszul
 áll a dolog, hogy már maga is csaknem kétségbe van esve,
 a minek kitorései az ujjongás fetkiáltásaival váltakoznak,, ha
 egy kis reménysugár hatol át a sötét kilátásokon. De a
 törvény meghozatala után sem látta az általános vámfizetés
 köteleltségét teljesen biztosítva, mert azon kifejezés alatt,
 hogy „mindenki“ tartozik vele, a kormány embereit és a
 katonaságot sokan nem akarták érteni. Ezt a nem várt utó-
 lagos nehézséget azzal az ajánlatával szüntette meg, hogy a
 katonaság vámfizetésének megváltása egyszer mindenkorra azon

¹ „II commerce a erőire que je suis quelque chose“ írja 1833. évi június 14-dikén naplójába.

terület kisajátítási árába tudassák be, melyet a hidvállalatnak attól úgymint meg kellett szerezni. A jogi akadályok ily formán mind elhárítván az útból, következtek a nem kevésbé nagy és nyomatékos pénzügyi nehézségek. Széchenyi tudta, hogy e vállalat sikerének milyen hordereje van, s hogy valamint a nemesi vámmentesség megszüntetésével beleverte az éket a rendiség egész szerkezetébe, úgy a pénzügyi és műszaki kérdések lehetőleg előnyös és megnyugtató megoldása által a további nemzetgazdasági alkotások erkölcsi alapjait kellett leraknia. Ennél is bámulatos tapintatot tanúsított. — Szerencsésen választotta meg a pénzerőket és a technikai szakembereket. Báró Sina György megnyerése nemcsak azért volt az ő részéről kitűnő sakkhúzás, mivel anyagi ereje és nagy hitele a költségek megszerzésénél szabad mozgást biztosított és mert annak becsvágya volt, hogy e korszakos nagy alkotáshoz nevét fűzhesse, hanem azért is, mivel a bécsi kormánykörökkel bensőbb, bizalmasabb viszonyban állott.

Mint egész reformtevékenysége alatt, itt is minden irányban meggyőzni, rábeszélni, összehozni, aggodalmakat megnyugtani, szakadatlanul örködni és hatni volt kénytelen. Sina is sokáig habozott, azután meg más, kevésbé kívánatos pénzerők is érvényesülni törekedtek. Az előbbi — Széchenyi ismételt sürgetései daczára — hónapokig várt végleges elhatározásának kimondásával és azt csak akkor adta meg, midőn Széchenyi az időbeli egész ingó vagyonának, 30(1,000 forintnak, a vállalatba fektetése által tőle telhető módon anyagilag is úgyszólván jótállót a világ előtt annak sikeréért. A belföldi tőkésék, a Wodianer consortium, meglehetősen gorombák voltak a feletti haragjukban, hogy a vállalat pénzügyi része nem reájuk bízott, s oly dolgokat követtek el, melyek folytán Széchenyit a pénztelen hazafiak gyanúsítani kezdték, hogy az egész agitációval csak a saját zsebének érdekeit szolgálja.

Kevesebb küzdelme volt a műszaki férfiak megnyerésében, mert Tierney Clark Vilmosnak neve segítségére jött. De a hidépítés rendszerének megválasztása és a műszaki kérdések lehető egyhangú eldöntése, nehogy a szakbeli eltérő nézetek által üthetett részen az általános vámfizetés ellenségeinek még mindig meg nem nyugodott és veszélyessékké válhatandott áskálódásai behatolhassanak, folytonos éberséget

és szakadatlan ápoló tevékenységet kívántak az ő részéről is. De a nehézségek ezzel nem szűntek meg. Több hazai vasgyáros, Maderspach és Hoffmann, a saját hidépítési rendszerüket akarták a lánczíd létesítésénél alkalmazni, és hogy ezt a céljukat elérhessék, megmozdítottak minden követ. Törekvésüket a hazai gyártmányokért itthon maradó pénz célzatos hangoztatásával igyekeztek népszerűsíteni. A Széchenyi ellenségei nem is késtek ezt az ő terveinek kivitelére nézve most felmerült akadályozó eszmét megragadni. Küzdenie kellett tehát ellene és pedig úgy, hogy az ügyet ne tegye gyűlöltebbé, mint a minő az sokak előtt már úgyis volt. Azért egyes mozgékony belföldi pénzerőket kellett megnyernie az által, hogy Sina révén — több hónapi huzavona után — a vállalatban részesítette őket is. — Közbejött az 1838. évi, márczius 13-iki árvíz, mely a hidat, vagy, miként Széchenyi ekkor irt naplójában felkiált, „annak üldözött elvét ismét veszélyeztetni látszott. Hogy e csapás hatása alatt a közvélemény ne forduljon a vállalat ellen, ez által tetemes összeget adományoztat a vízkárosultak javára és a városnak pénzügyi zavarában közvetlenül is segítségére küldi azt. A mint a baj elvonult, azonnal újból hozzálátott a híd ügyének fejlesztéséhez és lehető biztosításához. Ez múlthatatlanul szükséges is volt, mivel hét évi fáradságos munkájának ekkor még nem sikerült a vállalattal kötött szerződés számára a királyi jóváhagyást kieszközölnie. Az ebből származhatott erkölcsi hatástól féltő hatalmas ellenfelek ugyanis körömszakadtig küzdöttek ellene. Gróf Pálffy Fidél, az új magyar udvari kancellár, abból a szempontból támadta meg, hogy a híd alapeszméje nem a kormánytól indult ki. Midőn ez a kancellár megbukott, kibékithetlen ellenfele, gróf Cziráky Antal, államminiszteri ranggal került Bécsbe és elvarátaival együtt azt hirdette, hogy a hidépítés nem ér fel az érte hozandó áldozatokkal. Voltak, a kik újból nem is hazafias gondolkodás, hanem megint csak nyereséget hajhászó üzleti szellem kifolyásának jelentették ki azt. Több törvényhatóság, nevezetesen Nógrád és Zemplén vármegyék, felvették követi utasításaikba a híd vámtarifája és a hosszú törlesztési idő elleni tiltakozást. Akadt pénzcsoport is, mely túlvérmes számítások alapján kimutatta, hogy a híd jövedelméből annak építési

tőkését a megállapított 97 év helyett 48 év alatt törlesztetni. Széchenynek minden súlyát, minden tevékenységét és összes befolyását latba kellett vetni, hogy ez áramlatokat ellensúlyozhassa. A megyék kedvezőtlen hangulata ellen Pestmegye gyűléstermében szállott síkra és pedig ismételve, mert ellenfelei annak egyszer már meghozott kedvező határozatát is fel akarták forgatni. A bécsi kormánykörökkel folyton érintkeznie kellett, hogy a minduntalan felmerülő káros hangulatváltozásokat újból visszafordíthassa. Midőn ezen emésztő küzdelmek után 1839. évi május 14-én a hídszerződés végre aláíratott, egy másfajta küzdése kezdődik meg. Ő ugyanis azt akarta minden áron biztosítani, hogy a hid, mely reformjainak rendszerében oly nagy horderejű tényező szerepére volt hivatva, műszakilag is teljesen kifogástalan, sőt külsőleg, szépészeti szempontból is remekmű legyen. E mellett nem téveszti szem elől, hogy a mennyire csak lehet, alkatrészei az országból kerüljenek ki. Minden technikai és pénzügyi kérdés összes részleteivel a legnagyobb odaadással foglalkozik és az e tárgyat tanácskozásokban számtalanszor irányítólag hat. Ezt az érdeklődését megint félreértik és azzal vádolják, hogy 320 darab részvényén sokat fog nyerni. Ő erre báró Eötvös Józsefnél rögtön letevén, az ilyeneket venni kívánók rendelkezésre bocsátja azokat; vevő azonban egyetlen részvényre sem akadt. A lánchíd alapkövének letétele napján, 1842. évi augusztus 24-én korábban nagy népszerűsége már annyira romlásnak indult, hogy a reá halmazott dicséretnek egy részét gúnynak veszi, a fáklyásmenetet pedig, melylyel egyúttal Kossuth Lajost is megtisztelni akarják, egyszerűen nem fogadja. De a híd ügyét azért egy perczig sem szolgálta kevesebb buzgalommal. Van is folyton alkalmá, hogy annak érdekében nemcsak apró és nagy munkát végezzen, hanem ismételve ki is tegye magát. Az utolsó napokban szembe száll azzal a zavargással, melyet mintegy ezer magyar munkás szított a hídpítésnél alkalmazott szakavatott külföldi munkások ellen. — Féltette a hidat mindentől, mert ezen alkotásán nemcsak szeretettel, hanem egyúttal babonás félelemmel is csügött. Midőn már a közteherviselés elve a hídnak általa — borongó előérzetéhez képest — soha sem láthatott befejezte előtt törvénybe volt iktatva,

a híd sorsában az ország végzetének alakulását látta visszatükröződni. A láncz utolsó szakaszának felhúzása alkalomával ez ugyanis vízbe esett és ő is majdnem áldozatává lön e balesetnek. E miatt igen levert hangulat fogta el, mivel balvégzetünk beteljesedésének rossz előjelét látta benne. — A kész hídon Széchenyi sohasem mehetett át s nem volt tudomása arról a veszélyről sem, mely azt úgy Haynau, valamint később a magyar hadvezérek részéről fenyegette. De a lánczhíd azt a legnagyobb célját, hogy a nemesi előjogok szétrobbantásának éke legyen, még az ő tényleges közreműködése mellett érte el. Monumentális emléke ez a nagy alkotás az ő üdvös reformeszméi diadalának. Nagyon találó volt ennélfogva, a mit a hídoszlopok alapkövének letétele után a Pesti Hírlapba 1842. évi augusztus 26-án Kossuth Lajos erre vonatkozólag írt, mondván, hogy: „a nagy hazafinak méltó hagyatéka lesz a lánczhíd, a ki fáradhatatlan munkával igyekezett jólétet teremteni e honban, s a ki sikerrel koronázott terveivel dicsőbb emléket épít magának, mint a minőt neki a művészet nyújthatna/

Hogy Széchenyit ezen alkotása közben milyen messzeható tervek foglalkoztatták, mutatják a Hidjelentésben foglalt következő szavai: „ez egy oly varázslatú példa lesz, mely ellenállhatatlan ébreszti fel azon nemzetdicsőítő közszomjat, mely Dunánkat s többi folyóinkat regulázni s azokat a tengerrel összekötni vágya; Ludovica útjára vasutat rakna; mocsarainkat szárítaná; egész hazánkat vízcsatornákkal kapcsolná össze; minden folyóra hidat vonna; Pestből kikötőhelyet bűbájolna, hová csak egyetlenegy a Tiszából jövő csatorna ásása után kikeletkor legolesőbb s legjobb úton, melylyel a Teremtő megállda, Tokajból, Aradról, Zimonyból, Eszékéről, Sziszeckről, Bécsből, sőt még Konstantinápolyból is bátran jöhetne a most annyira kifejtett gőzhajó.“¹

A Tiszaszabályozás rendszeres megindítása is a gróf Széchenyi István érdeme.² Ő előtte ez a munkálat csak ötlet-szerűen, apró részletekben, az erők folytonos elforgácsolásával eszközöltetett. A mit az egyik vidéki társulat épített, azt a másik

¹ Hid-Jelentés 106. 1.

mulasztása, vagy a különböző szakaszokon a munka egyöntetőségének és tervszerűségének hiánya csakhamar elrontotta. Széchenyi, mihelyt ez ügyet is kezébe vette, a társulásra alkalmas erők tömörítésében álló nagy elvéhez híven ez irányban mindjárt arra törekedett, hogy vidéki társulatokat létesítsen és szaporítson. Az érdekelteket közvetlen anyagi hasznuk feltüntetésével buzdította erre, azután pedig a helyi társulatokat egy központi nagy társulatban egyesítvén, azok összevágó működését akarta biztosítani. Más részről evvel egyidőben minden erejéből oda törekedett, hogy a nagyszerű terv részére a király és a nádor pártfogását megnyervén, a kivitelhez szükséges költség nagyságának megfelelő országos előlegezés! alapot teremtsen.¹ — Okos és lelkes fellépése megteremté gyümölcsét. Már 1846. évi márcz. 26-án a királynak egy legfelsőbb kézírata érkezett a nádorhoz, melyben a Tiszaszabályozás céljaira százezer forint kormány-segélyt adott, továbbá kilátásba helyezte, hogy a munkálatok egész tartamára évenként százezer forintnyi állandó összeg fog e végből az érdekeltség rendelkezésére bocsátatni. Egyszersmind engedélyeztetett ekkor az is, hogy, e célra egy nagyobb kölcsön vétethessék fel. Széchenyi e nagy tervet rögtön másikkal egészítette ki, mert komolyan szóba hozta, hogy a Tisza ne csak szabályoztassék, hanem egyszersmind a gőzhajózásnak is nyitassák meg. Ennek valósítása érdekében 1846 nyarán beutazta a Tiszát. Ekkortól fogva a szabályozás ügye gyorsan haladt, és annak nyomán a Tisza a gőzhajózásnak csakugyan mégis nyílt. Nemsokára, 1846. évi augusztus havában. Széchenyit egy legfelsőbb kézirat azzal bízta meg, hogy a magyarországi egész közlekedési ügyre nézve teljes programot készítsen. Ugyanazon évben a helytartótanácsnál közlekedési osztály szervezettek és annak élére gróf Széchenyit állították.

Rendkívüli odaadással fogott ennek folytán nagy feladatának megoldásához. Ismétké beutazta az egész Tiszavölgyet és annak érdekeltségét a szabályozásnak tényleg meg is nyerte. Midőn azután az erre vonatkozó kérdések érni kezdtek, 1848. évi január hó 30-án a pozsonyi utolsó rendi ország-

¹ *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi István Közéletének három utolsó éve, Budapest, 1889. 1. kötet IV. fej.

gyűléshez véleményes jelentést adott be a Tiszaszabályozás ügyének fejlődéséről.¹

E jelentésben elmondja, hogy mikor a közlekedési osztály élére állított, belátta, hogy csak törvényhozási támogatással lesz képes eredményt felmutatni. A Tisza völgyét a magyarságbölcsőjének tekinti, de a hol az folytonos vízveszélynek kitett lapályon telepedett le. E nép így nemcsak az árvizeknek, hanem a süppedékes föld egészségtelen voltának is martaléka. A Tiszavölgy rendezése tehát nemzeti fontosságú ügy, melyet minélelőbb a cselekvés terén a megoldás stádiumába akar juttatni.

Ez azonban roppant nagy vállalkozás. A törvényhozás már korábban foglalkozott a Duna és egyéb folyók szabályozásának tervével és az 1840. évi IV. t.-cz. e részben tüzetes rendelkezéseket foglalt magában.

A Tisza és mellékfolyóinak szabályozása is országos teendőnek jelentetett ki ottan. Széchenyi a szabályozás céljából egyes vidékeken már alakult, vagy alakulni készülő egyesületeket egy nagy társulatba kívánta egyesíteni. Öt fejezetben fejtegeti ezután a Tiszaszabályozás kérdését e helyen. Az első fejezetben a Beszédes József és Vásárhelyi Pál terveit tárgyalja. Az előbbit Zemplén vármegye terjesztette fel, de a helytartótanács azt nem hagyta helyben. A Vásárhelyi Pál vezetése alatt készült terv az előbbitől lényegesen különbözött s abban a tiszai birtokosok nagy részének 1845. év június 12-ki értekezlete megnyugodott, de egyes pontjaira nézve külföldi vízmérnöki tekintély véleményét kívánta meghallgattatni. Vásárhelyi Pál az alakulóban levő nagy társulatnak tervét az 1846. év január 19-én tartott első nagygyűlésen mutatta be. Ez a szabályozás alapjául ugyan elfogadtatott, de mivel Vásárhelyi Pál egy tiszai ülésben Széchenyit mélyen megrendítő módon hirtelen elhunyt, ennek folytán még kívánatosabbá lett az, hogy Paleocapa Péter lombard-velencei építési főigazgatónak véleménye arra nézve meghallgattassék. Ez a kitűnő szakember 1846. évi július, augusztus, szeptember havában Széchenyi kíséretében a Tiszavölgy több vidékét beutazván,

¹ Széchenyi: Tiszaszabályozás; véleményes jelentés a tiszaszabályozási ügy fejlődéséről. Kelt Pozsonyban, 1848. január 30-án.

„Vélemény a Tiszavölgy rendezéséről“ cím alatt a tiszavölgyi társulat által kiadott füzetben mondta el arról nézeteit. Ezeket a társulat jórészt magáévá tette. Széchenyi véleménye szerint a szabályozási részletes terv megállapítása azonban egyelőre nem czélszerű, mert a kivitel folyamában sok figyelembe veendő tapasztalat fog majd felmerülni, azért csak általános alaptervről lehet szó. Az egész ügy vezetését ő a szabályozási országos igazgató bizottságra kívánta ruháztatni, mely minden kormányszéki befolyástól függetlenül az országosan megállapított terv szerint eszközölné a folyók szabályozását. A szabályozási költségeket az érdekelt birtokosok a birtok és a nyerendő haszon arányában fizetnék. A Tiszaszabályozás pénzügyi főelvit e jelentés részletesen tárgyalja és kimondja, hogy a költségek igazságos kivetése végett érdekszövetségek keletkezzenek. Tisztázandó volt az is, hogy a szabályozási költségek együttes viselése végett kik tartozzanak ugyanazon érdekszövetségbe. Az ártér fejlesztésének módját szintén tüzetesen kifejti e munkálat. Megállapítja, hogy a tiszavölgyi érdekeknel sem a teherviselési, sem a járulékbefizetési készség nem hiányzik, de fizetési képességek nagyon csekély. Hangsúlyozza ezért, hogy a Tiszavölgy rendezését az állam segedelme nélkül végrehajtani nem lehet. Az állami támogatás mellett a nemzetiségi, közgazdasági és egészségügyi indokok egyaránt szólnak. Azonban az állam semmit sem ajándékozhat, mert a mit az ország egyik érdekeltségének az igazságos mértéken túl nyújt, azt a többiektől kell elvennie. Behatóbban fejtegeti azután, hogy a szabályozó társulatok miként lennének szervezendők. Az állami és társadalmi befolyásnak egyaránt helyet kíván biztosítani annak keretében. Ez a feladat szerinte nehéz ugyan, de nem lehetetlen. Az államnak az a joga határozottan fenntartandó, hogy a társulat ügyeibe egyenesen befolyhasson valahányszor ezt a kényszerítő szükség mellőzhetlenné teszi. De a társulat szabad működését azért szükségtelenül ne korlátozza.

E tekintetben tüzetes javaslattal is lép fel. Az eddigi eredményeket abban állapítja meg, hogy a vízmentesítendő 2½ millió holdból már 654912 íratott össze mint olyan, mely legközelebb szabályozandó volna. — Jelentése utolsó fejezetében az alkotandó vizszabályozási törvények alapelveit tárgyalja. Ezeket

fejtegetve kiemeli mindenekelőtt, hogy a törvényhozásnak a folyók rendezését magasabb szempontból kell tekinteni, és kívánatos odáig emelkednie, hogy azt a provincialismns nyúgétól megszabadíthassa. A tiszavölgyi társulat pénzügyei a bírói eljárás alapján rendezendők be. A szabályozási költségek viselésére nézve kimondandó, hogy a szemben levő partok érdekeltségei ugyanazon társulatban egyesítendők, mert különben a két partvidék könnyen küzdelembe bonyolódhatik egymással. A szabályozást igen erélyesen és gyorsan kívánta keresztülvitetni. A pénz és munkaerő megszerzésénél az adott viszonyokat lehetőleg figyelembe veendőknak tartja. Az úrbéri földek szabályozási költségeit szakmány munkára kell átváltoztatni s a jobbagynak a törvényes közmunkán felül igazságos kulcs szerint kellene azt évi részletekben ledolgozni. Az ily évi külön közmunkák egy negyedét minden érdekelt törvényhatóság a saját területén alkalmazhassa. A szabályozási munkálatok költségeit a hatóságok kényszereszközökkel is behajthassák az illetőkön. A kölcsön vett tőkékért az állam csak jót állana s az birtok- és haszonarányban terhelné az átellenben levő földbirtokok tulajdonosait. A Tiszavölgy szabályozása tehát helytartótanácsi felügyelet alatt ugyan, de anionom módon kezeltessék az érdekeltségek által. Annak költségeiben az állam annyiban vegyen részt, a mennyiben hajózási és közlekedési érdekek azt megokolnák. Mindennek részletei iránt a törvényjavaslatnak kell intézkedni; e tárgyra vonatkozó nézeteit ő csak fővonásokban kívánta bemutatni és megvilágítani. — Igaz, hogy ezen munkálat készítésénél jobb keze Kovács Lajos volt, de a ki maga bevallja azt, hogy e nagyszerű és fővonaibaiban megvalósult conceptio a gróf Széchenyi Istváné, a kinek nevét már csak ez a nagy és sikeres vállalkozás is örök időkre alkalmas lenne megmenteni a feledés homályától. — Azonban Széchenyi a Tizasabályozással sem csupán árvízvédelmet és újabb víziútnak nyerését czélozta. — Kovács Lajos szerint, kinek azt maga Széchenyi ismételve monddotta,¹ az ő lelkében a Tisza és mellékfolyóinak szabályozásánál az átvágások és töltések készítése ezen kérdés anyagi

¹ *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi I. közéletének három utolsó éve, Budapest, 1889. I. 15—I. 115. 11.

oldalának is csak alphája volt. Az ő tervében voltaképp a Tiszavölgy gazdasági berendezése eszmeileg a csatornázás és nagyszerű öntözés rendszerére volt alapítva. Lelki szemei előtt a magyar alföld nagy síksága mint apró szakaszokban beültetett virágoskert és mint egy gazdag nép boldog tanyája lebegett.

Ezenkívül a fontos ügy erkölcsi oldalára is igen nagy súlyt fektetett.

A tiszavölgyi nagy társulat alakításában ő alapját akarta megvetni a későbbi társulati alakulatoknak az országban. Ez által kívánta megmutatni azt, hogy a népek életében csak a társadalmi út, az érdekeltek józan egyesülése és a közös vállvetés hoz valóban áldást.

Mi magyarok pedig inkább, mint bármely más európai nép, az önsegély útjára vagyunk kényszerítve. Rokon és barát nélkül, vegyes házasságban élve Ausztriával, ha önmagunk nem, ki gondol velünk? Utat kell tehát törnünk az érdekek csoportulásának és nagyobb szabású szabad működésének.

A tiszai ügy rendezésében és ezen más tekintetben is elkerülhetetlen vállalkozás kezelésében nagy iskolát kell nemzetünk számára felállítani. Hadd lássa meg az, hogy egyesült erővel és vállvetett munkával mit tehet. De lássa meg a bécsi kormány is, hogy a folyton háborgó, renitens erők józanabb célokra irányozva mennyire hasznosíthatók, ha azok a haza és saját érdekek fejlesztésének tudatához jutnak. Ehhez nekünk sok pénz kell, vagy pedig pénzetlen állapotunkban erős hitel. Ámde akkori chaoticus állapotaink mellett ez csak a kormány jóakaratával volt elérhető; annak ellenére a siker nem is képzelhető. Ha néhány száz, talán ezer négyszögmértföld leggazdagabb európai talajnak érdekeltsege egy nagy társulatba egyesülve és viszonyaiban megszilárdulva lép hitelköveteléssel a külföld elé, mily egészen más alapot nyer ebbeli ügyünk ott; mert ekkor a tőkék versenyezve fognak kínálkozni. Talán tiszai papírokat fogunk kibocsátani, melyek kelendőségben a continens bármely hitelpapírjaival egy vonalon állandnak. A magyarok tiszai kötvényei lesznek a hollandi és belgaföldműves legkeresettebb értékpapírjai, így válhatik hitelünk szilárdsága és országunk felvirágzása az annak előmozdításában résztvevő népekkel közös érdekünké.

Ennek a közösségnek mi azután nagy hasznát vehetjük benső fejlődésünkben is.

Íme az ő nagyszabású rendszerének már egymagában véve roppant fontos, de azért mégis csak töredékes részlete!

A Tiszán Széchenyi a gőzhajózást is meg akarta honosítani s lelkesedéssel karolta fel gróf Andrássy Gyulának egy Tiszagőzhajózási Társulat alapítására vonatkozó indítványát, melyet egy 1846-ik évi tiszaszabályozási gyűlésen tett Debreczenben. Maga is gőzhajón utazta be akkor az egész Tiszát és terve volt, hogy összeköttetését Fiúméval a tiszaszabályozással, a sziszek-károlyvárosi vasúttal és a károlyváros-fiumei Lujza-út felhasználásával létesítse. — A tiszaszabályozási ügy gondozása éppen úgy, mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben tartott összejövetelek, bizonyos tekintetben a parlamenti életet pótolta az abszolút korszak alatt

A hengermalom és vele a magyar nagy malomipar is gróf Széchenyi Istvánnak alkotása. Ő volt az, aki egy nagyobb gőzmalomnak Pesten leendő felállítása végett Pest vármegyéhez már 1827. évi június 7-én levelet intézett, melyben kimondja, hogy e szándéka nem oda irányul, hogy csupán egy gőzmalmunk legyen, hanem azt főleg mintául akarja alapítani, mely után lassankint mindenütt állíttassanak fel műmalmok és hazánk gabona helyett liszttel űzze kereskedését, miáltal nemcsak mezőgazdáink nyernének tetemesen, de a gyengébb sorsúknak is új kereseti kör nyitnának, mert hiszen ennek következtében pl. Mohácsnál köszönet ásnának s a lisztes hordók számára dongákat kellene készíteni. Arról győződött meg azonban, hogy e vállalatának biztos sikerét nem várhatni, ha azt a liszt hatósági árszabásának súlya nyomja. Esedezik azért a tekintetes karok és rendek előtt, hogy ezen tárgy megvizsgálására küldöttséget méltóztassanak kirendelni. Azonban több, mint tíz esztendő telt el, míg reibeggi Putzer János báró kiváló iparossal, a Botzenban letelepedett Holtzhammer czég főnökével, szövetkezhetett és pedig úgy, hogy a 300.000 pengő forintban megállapított tőke felével az járuljon a vállalathoz, másik fele pedig itt az országban gyűjtésék össze.

A „Pesti József-hengermalomtársaság”¹ megalakulása az 1838. évi december hó 26-án tartott első közgyűlésen határozottatott el. Ennek a vállalatnak elnöke maga gróf Széchenyi István lett. Nevét azért vette fel, mert vele a nádor támogatását akarták megszerezni és mivel az őrlés benne egy akkor egészen új szabadalom szerinti kis aczél hengereken nyugvó rendszerre alapított. A hengerek rendszere addig sehogy sem tudott tért hódítani magának, s a külföldön is mindössze három, vagy négy nagyobb malomban alkalmaztatott. A hengerszékek javítása tőlünk indult ki, midőn az ezen első modern szerkezetű malomban szerzett tapasztalatok alapján a Ganz és Társa-féle javított rendszer révén elterjedt az egész világban. Érdekes, hogy Széchenyi a henger alkalmazását már 1838-ban merete kezdeményezni. — József nádor pártolása és gróf Széchenyi István lelkes támogatása, mely sok esetben vezetésnek minősíthető, oly nagyszabású műmalmot létesített 1839-től 1842-ig, mely több más malomnak mintául szolgált a hatvanas évek közepe táján és alapját vetette meg a lisztgyártás világszerte ismert és utánzott magyar rendszerének, a mi által lisztünk világforgalmi cikké vált. Gróf Széchenyi István, miként idézett leveléből is látható, öntudatosan nagy czélokot tartva szemei előtt alapította e vállalatot és, mint minden alkotását, ezt is a leggyöngédebb és leggondosabb ápolásban részesítette. E vállalat jegyzőkönyvei nyomán évről-évre kimutatható, hogy mennyi s milyen fontos eszmék származtak tőle, s hogy mennyi és mily fontos szolgálattokat tett és áldozatokat hozott annak felvirágoztatása érdekében is. — 1838. évi december 27-én az ő javaslatára és vezetése mellett bizottságot küldenek ki, a mely József nádor pártfogását szerezte meg. Néhány nap múlva ő bízott meg a malom építéséhez szükséges engedély kieszközlésével. Az építés folyama alatt tettel és tanácscsal folyton segédkezik. Mindenféle nehézségek elhárítása érdekében utazásokat tesz; a Holtzhammer céggel, Sulzberger mérnökkel és Sarti építész-szel létesíti és fenntartja az összeköttetést; közreműködik a

¹ Az erre vonatkozó részletes adatokat és gr. Sz. I. említendő még kiadatlan beszédének szövegét kérésem folytán a Hengermalom igazgatósága volt szives rendelkezésemre bocsátani. G. J.

telek megszerzésénél, átíratásánál, a tervek elkészítésénél, a szükséges gőzgép és gépezetek beszerzésénél; a malom részvényeseinek megszerzi a legelőbbskelő polgárokat, a miért a választmány neki jegyzőkönyvileg legforróbb és leghálásabb köszönetét fejezté ki. A következő évek alatt mindig, midőn Pesten lehetett, nemcsak a köz-, hanem a választmányi üléseken is rendszeren jelen van s oly észszerű és életbevágó javaslatokat tesz, melyek elfogadtatván, a malom fennállásának biztosítására és fejlődésének irányítására szolgálnak. Nagy segítségére volt az első igazgató helyébe jött Felir Vilmos. Midőn aztán e malomnak időközben néha pénzre van szüksége, ezeket fizet ki a sajátjából és később megengedi, hogy pesti házáinak a malom javára jelzálogul való lekötésével 50000 forintnyi hitel vétessék igénybe. A választmányi üléseken később Széchenyi a műszaki fejlesztésre is befolyást gyakorolt, a miért csaknem minden közgyűlésen hálás köszönetét szavaznak neki. De már 1842-ben nem elégzik meg a hengermalom gondozásával, hanem egy hasonló vállalatnak Szegeden való létesítése végett a maga társulatát egy consortiummal hozza érintkezésbe. Sopronmegyében szintén megindítja a malomalapítás iránti mozgalmat. — A pesti vállalat éA^Tről-évre emelkedvén, daczára roppant elfoglaltságának, e malomnál neki is mindig több dolga akadt. Később az avval kapcsolatban keletkezett gépgyárat és vasöntödét is támogatja, mert ezen 1847-ben alapított vállalat szellemi vezetése szintén gróf Széchenyi István és 'Fehr Vilmos igazgató kezeiben volt. Ebből a gyárból létesített ő 1818-ban oly fegyvergyárt, melyet azután a magyar kormány jónak látott átvenni.

A hengermalom részvénytársaság 1842. évi január 4-én tartott közgyűlésén Széchenyi a többször említett vezérigazgató német jelentése által megszakított nagy magyar beszédet mondott, a mely az említett közgyűlés jegyzőkönyvébe hibátlan magyar helyesírással idegen kéz által van beírva, de azt gróf Széchenyi István, mivel a végén jelentésszerű közlés is van, Trefort Ágosttal együtt sajátkezűleg írta alá. E beszédben Széchenyi a vállalat közgazdasági céljainak azt jelenti ki, hogy általa a nagy magyar közönség az eddiginél jobb és olcsóbb lisztet láttassák el, továbbá azt, hogy vele a gabonakivitel helyett felkarolandó lisztkeres-

kedésnek alapja vettessék meg. Felemlíti; hogy az irigy fondorkodás e malomvállalatban sem lát egyebet; mint a szegény molnárok ádáz ellenségét, pedig az nem akar egyebet, mint szerény polgári haszon mellett, a minőt minden észszerű munka megérdemel, a molnároknál még szegényebb fogyasztó közönség javára dolgozni. — Rengeteg sok bajjal kellett e vállalatnak küzdeni, melyeket beszédében részletesen felsorol. Üzleti pangás is gyakran volt. — A malom lisztje azonban az akkori közlekedés mellett csak szűk körben, csak a belföldön fogyasztott, holott ő már arra gondol, hogy liszttel Bécset és Prágát is ez a malom lássa el. Ha később a liszt a belföldön annyira kelt is, hogy a gyártás a keresletnek alig volt képes megfelelni, azt a tengerpartig nem lehetett elszállítani, pedig Széchenyi ott szeretett volna a magyar liszttel az odessai gabonák ellen küzdeni. — Ekkor a hengermalom 80000 pozsonyi mérőnél évenként nem tudott többet megőrölni. Ezt ő csak kezdetnek fogadja el, -azért, ismerve a hozadék emelkedő nemzetgazdasági törvényét, a vállalatot folyton nagyobbitandónak véli. Panaszkodik, hogy a vállalat hármas czélját: a nagyközönség jó és olcsó liszttel való ellátását, a gabona helyett a liszt kivitel előmozdítását s a vállalkozók fáradozásának és kockázatának mérsékelt díját azért nem lehet kellőleg elérni, mivel az utak feneketlensége miatt a szállítás mindenfelé rendkívül költséges. Ez által a közlekedés javításának sürgős voltát kívánta megvilágítani. Czáfolja azután a vállalat ellenségeinek kicsinyes önző kifogásait; majd fejtegeti, hogy annak létérdekei minő üzleti elvek követését teszik szükségessé s megvitatatandónak tartja azt, hogy mily módon szereshet magának a vállalat elegendő forgó tőkét, s mikép biztosítandó az üzem folytonossága. Ez alkalommal indítványozta azt is, hogy a malom a nádor tiszteletére az ő nevével is jelöltessék meg. — Ilyen gondos ápolás mellett sikerült azután neki e malomvállalat megszilárdulását tényleg biztosítani. Még miniszter korában is elnököl egyszer annak — 1848. évi július 9-iki — közgyűlésén, meg lévén arról győződve, hogy ez a vállalat lesz alapköve hazánk nagy malomiparának.

Széchenyi az országnak egész közlekedési ügyét összefüggésben egyöntetűen kívánta volt rendezni. Erre vonatkozó általános nézeteit külön nagy jelentésben terjesztette a

„felséges haza“, vagyis az ország egybegyűlt rendei elé, úgy a mint azokat „több jelesb fők segítségével“ összeszedni alkalma volt. E munka is tudvalevőleg legnagyobb részt Kovács Lajosnak, Széchenyi köztevékenysége utolsó éveitől jobban kezébe került, mely azonban túlnyomólag az ő saját reformeszméit adja elő.¹ Hét fejezetben tárgyalja itt hazánk közlekedési érdekeit. A bevezetésben hangsúlyozza, hogy ez a tér hazánkban majdnem egészen járatlan még, de tőlünk függ a polgárosult világ drágán szerzett tapasztalatait felhasználni, a mi főleg attól függ, hogy miként tudjuk azokat saját viszonyainkra alkalmazni s e közben megóvni magunkat a vak utánzás, vagy pedig a szertelen elbizakodás ballépéseitől. A nagy világgal állandó kapcsolatba kell lépünk. E végből a sokoldalú tárgy áttekinthetése végett szakaszokra osztja arra vonatkozó fejtegetéseit. — Az általános szempontokról szólva kiemeli, hogy hazánkban a közlekedés ügyét eddig a véletlen vezette. Az egyes törvényhatóságokban sokszor érdekelt egyéni tevékenység állította össze a vidéki úthálózatot s annak fenntartása is mindig egyes egyéniségek nézeteitől és erélyétől függött. Egész vidékek közlekedési állapotát felforgatta egy tisztújítás. Hajózható folyóink állapotát még inkább a véletlen határozta el. Azokat sokan magántulajdonnak tekintik. A köz- és magánérdek határai azelőtt nem voltak kijelölve. A vizek medreit átengedték a természet romboló hatalmának; sem hajózási törvény, sem úti és vízi rendőrség nincs. Az ügy fontossága miatt ez nem maradhatván így, a közlekedés minden eszközét országos felügyelet alá kell helyezni, és sem vasutat, sem vízépítményt a folyókon, sem csatornát vagy közutat az ország által e célból felállított hatóság tudta és beleszólása nélkül létesíteni ne lehessen. Szükséges továbbá, hogy a cél és azok eszközei iránt tisztába jöjjünk. Az építkezéseknek általában, de különösen a vasúti létesítések terén, takarékosan kell történni, mert különben olcsó szállítás nem remélhető, pedig iparfejlesztés e nélkül merőben lehetetlen. Tisztába kell jönnünk azzal is, hogy a közlekedési ügy intézése nem tűri a foltoz-

¹ Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéseiről. Gróf Széchenyi István. Pozsony, 1848. január 25. *L. Liphay S. id. művét* 103—126. 11.

gatást, hanem egyöntetű országos szabályozást kíván, mert csak ez által kerülhetjük ki hazánk százados átkát, a vidékek érdekharcából szükségképp keletkező visszavonást. A Tisza termékeny völgyében harmadfél millió holdra terjedő gazdaltalajt adhatunk vissza a hazai termelésnek. De ezen hódítmánynak nincs értelme, ha termékei számára új piacokat nem tudunk szerezni. Szükséges tehát egyszermind a hajózható Tisza, Bodrog, Szamos, Körös és Maros folyók rendezése is. Múlhatatlanul szükséges a debreczeni, miskolci, szegedi és aradi vasút. Ha ezen összes vidékek olcsó termelésének Pestet és a forgalmat a Dunán felfelé megnyitjuk, az okvetlenül nyomni fogja a dunavidéki mezőgazdaságot. Így azután az egyes vidékek érdekharcza gerjesztetik fel és a nemzeti felvirágzás sohasem következhetik be. Ennek kikerülése egyedül az összes érdekeket felkaroló s minden vidéket kielégítő egész rendszer megállapítása által érhető el. A közlekedési hálózat együttes megállapítása azért is szükséges, mert a fővonalok eldöntésétől függ az, hogy a további közlekedési eszközök iránya milyen legyen. Hazánkban a vaspályák sok vidéken egészen új viszonyokat fognak teremteni s pusztáinkon a telepedések irányát és gazdaságunk rendszerét azok határozandják el. A kamatbiztosítás egyes vonalokra alkalmazva végelemzésben nem egyéb, mint az egyik vidéknek nyújtott kedvezés a másik rovására. A tarifapolitika szintén csak országos szempontból intézhető helyesen, különben az igazságtalanságokat fog maga után vonni s a féltékenységeknek gazdag forrása lesz a jövőben. Bizonyos vonalokon országos szempontból különös kedvezmények fognak némely czikkekre nézve szükségeseznek mutatkozni. Így például a galaczi és odessai verseny kiállhatásáért kedvezmény lesz adandó a gabonaszállítványoknak a fiumei vonalon, és pedig nem egy, hanem minden vidék érdekében. Az egyik vidék érdekét azonban a másiknak javára feláldozni nem szabad. Igyekezzünk minden érdeket kellőleg figyelembe venni, kielégíteni s számot vetve erőnkkel úgy sáfárkodni, hogy ne legyen vidék, mely az országos közlekedési ügy szabályozásánál mellőzöttnek érezhesse magát.

A javaslat ezután a külföldi államok közlekedési fejlődésének rövid, de nagyon tanulságos vázlatát adja, s azokból

azt következteti, hogy a közlekedési eszközök között a nemzeti kereskedelem felélesztésére legalkalmasabb a vaspálya, mert csak a vasút képes biztos, gyors, szakadatlan és olcsó összeköttetést létesíteni. — A közlekedés többi eszközeinek a vasutakkal szemben csak alárendelt szerepet lehet adni. A csatornákat csupán arra lehet használni, hogy a hajózható folyók útját megrövidítsék, egyes pontokon kiigazítsák, vagy egymással összeköttetésbe hozzák. A kőutak rendeltetése, hogy az egyes helyeket egymással s a közel fekvő vasúttal, vagy hajózható folyóval hozzák kapcsolatba, mert csak lassú, főleg pedig aránylag igen drága szállítást eszközölhetnek. A közlekedési eszközök mindenikének építési adatai a főbb államokból bőven közöltetnek ezután.

Igen érdekes és tanulságos a következő két fejezet, melyben a hazai közlekedési rendszer követelményei szabatosan jelöltetnek meg. Általában mondható, hogy a Széchenyi által javasolt vasútvonalak és folyószabályozások tényleg megvalósultak, és pedig nemcsak az elsőrangú, hanem a másod- és harmadrangú vasutak is.

Annaira ismerte az országot és annak közlekedési szükségzeit, hogy olyan életrevaló és tényleg bevált tervet tudott készíttetni, melytől okosan el sem lehetett térni. — A vaspályák építésének költségvetését, azután pedig a folyók szabályozásának s a kőutak létesítésének első sorban szükséges kiadásait úgy állapította meg, hogy a vaspályákra 80, a folyószabályozásokra 8, a kőutakra 12 millió ezüst forint beruházást okvetlenül szükségesnek mondott.

Ezen előirányzat azonban szerinte még nagyon sok változásnak lesz alávetve és bizonyos, hogy az említett összeggel sem a közlekedési hálózat létesítése, sem a nagy folyószabályozások bevégezve, sem a kijelölt útvonalak kiépítve nem lesznek. Azonban e munkálatokat befejezni nem is egy évtized, sőt nem is egy korszak feladata. — „A mi tisztünk — írja e munkálatban — azt helyes alapokon megindítani s annak további kifejtését az ország kifejtendő erőgyarapodására bízni.“

De miután a közlekedési eszközök minden ágában segítséget és összhangot akart teremteni, az ország akkori törvénykezési és közigazgatási viszonyai mellett szükségesnek tartotta

részletesen elmondani véleményét a kisajátításról és az akkori végrehajtási eljárás részleteiről. E részben a főelveket a felelősség és központosítás vezérszavai körül csoportosítja. A végrehajtási rendtartás részleteit azután a közlekedési eszközök kiállításának módjáról és az állami kölcsön felvételének ozéljairól és módozatairól, továbbá a végrehajtó hatóságokról szóló szakaszokban foglalja össze.

Annyi előrelátás, szakismeret és mindenre kiterjedő figyelem foglaltatik e jelentésben, hogy, daczára csak 134 lapra való terjedésének, gyakorlati közgazdasági irodalmunknak 1848 előtti termékei között azt mindenesetre a legbecsebbek egyikének kell tartani. — Kovács Lajosnak e munka elkészítésében kétségkívül nagy érdeme van. Bizonyos, hogy nemcsak az adatok összegyűjtése, de a Széchenyi alapeszméiből levont következtetések szabatosítása körül is igen sok van benne, a mi az ő tollának köszönhető. De a szellem itt is határozottan a Széchenyié, és ő e munkát az általa is kijelölt fenntartással, t. i. hogy ő azt mások segítségével készítette, bátran írhatta alá.

Befejzésül megint általános igazságokat sorol fel. Hangsúlyozza ismét a nemzeti egységet s annak szükséges voltát. Felpanaszolja, hogy az egymást alig ismerő hazai népfajokat eddig nem tömörítettük, s a hegyvidékek idegen ajkú lakóit az ország szívéhez és a magyarsághoz közelebb sohasem hoztuk. Pedig ha e haza minden lakosa a maga vágyait itthon elégítheti ki, s szorgalmának jutalmát a hazában találja meg, akkor annál, a mi ezt előmozdítani képes, nemzetiségünk erősítésére hatalmasabb lépést nem tehetünk. Az összefüggő, jól berendezett és gondosan fenntartott közlekedés ugyanis nemcsak új életet, erélyt, soha nem ismert, sőt nem is álmódott tevékenységet és emelkedést fog az egész országban előidézni s alkalmas a hazai közgazdaságnak is új fejlődési irányt adni. Vége lesz a felföldön az éhhalálnak, az alföldön pedig a saját zsírjába fulladásnak. És hazánk a maga fekvése, kedvező alkata, kimeríthetetlen természetes kincsforrásai mellett többet várhat a közlekedés javulásától, mint bármely más ország. Hivatva vagyunk ezen változatos fekvésű, minden anyagban gazdag és csak szellemileg nem eléggé fejlődött országban az ipar minden ágát meghonosítani. — Azonban

itt is rátér arra a főelvre, hogy mindennek biztosítása végett a közlekedés fejlesztésén kívül az ország népét is emelni és nemesbíteni kell. Javaslatát azzal az óhajjal zárja be: „Vajha azoknak, kiknek kezébe a végzés hatalma van letéve, a nemzetegyesítés, érdekösszeszövésnek, és főleg nemzetiségünk szellemi súlyának azon irányát, mely őt vezette, föllelnék abban“.

Gróf Széchenyi Istvánt a vasutak fejlesztésének nagy kérdése különben már jóval ezen jelentés előtt foglalkoztatta. Az 1836-ik évi XXV. törvényczikk az ország közjavát és jólétét gyarapító magán vállalatairól kimondta, hogy mindazok, a kik az ország szívéből az első szakaszban megemlítt irányokban, a melyek összesnek a szélrózsa minden irányával, csatornákat, vasutakat és ezek céljaira hidakat a magok költségén építeni akarnak s erre magukat kötelezik, az ezen törvényben megállapított kedvezményeket használhatják s annak oltalma alatt állanak. A jelzett kedvezmények legfőbbike a kisajátítási jog megadása volt, ezen kívül előnyösebb közigazgatási és törvénykezési elbánásban részesültek. Ezen törvényjavaslat előkészítésének idején báró Sina György a Duna jobb partján a Béctől Győrig vezetendő vasút előmunkálataira kapott engedélyt, melyet az 1838-ik évben a Győrtől—Budáig építendő vasútra való engedély pótolta ki. A Duna balparti vasút építésére pedig 1837-ben Ulmann Móríczt kapta meg az előmunkálati engedélyt. — Széchenyi különböző tárgyi okok miatt eleinte a jobbpárti vasút eszméjét pártolta, később azonban a balparti vasút kiépítését sem kívánta akadályozni, csak az országnak hozzájárulását akarta annak anyagi előnyeivel arányba hozni. Őt ezen, valamint minden eljárásában kizárólag az ország érdeke vezette, melylyel széniben semmiféle melléktekintetnek nem engedett befolyást a maga elhatározására. — Életrajzában már előadtam a vukovár-fiumei vasút létesítésére nézve közte és Kossuth közt felmerült véleménykülönbséget. A későbbi tapasztalat e részben a Széchenyi álláspontjának adott igazat, s a vasúti összeköttetés Fiúméval nem kerülő utakon, hanem egyenesen létesült az ország szívéből. — Miniszter korában rögtön hozzálátott a közlekedési hálózat megteremtéséhez. Az 1848-dik évi XXX. t.-cz. 3. szakaszában felhatalmazást kapott hat új vaspályavonalnak építésére. Ennek a felhatalmazásnak kieszközlése végett igen

erélyesen kellett fellépnie, és hogy az által a vasutak építése céljából 8 milliót, a vizszabályozásokra pedig 2 milliót megkaphasson, a tárczakérdést kellett felvetnie, mely aztán minden ellenállást legyőzvé, a maga hatását meg is tette.

Reformtevékenységének elsőrangú eszközt és állandóan Irodalmi becses emlékét képezi irodalmi tevékenysége.

E részben Gyulai Pál, Zichy Antal, Grünwald Béla, az előtt balázsfalvi Orosz¹ és különböző művében saját maga is igen találóan jellemezték őt. — Széchenyi mint magyar publicista meglepetésszerűen lépett fel. Korábban németül írogatott, németül fejezte ki gondolatait, sőt németül gondolkodott is. Ezt tanúsítja hátrahagyott iratainak és 1848-ig vezetett naplójának immár birtokunkban levő huszonhét kötete. Hogy írónak született, az nem szorul tüzetesebb bizonyításra. Azt a velős, sajátos, minden ízében eredeti, áradásaiban is szellemes, mikor emelkedik, egekbe ragadó, mikor ütni akar, agyonsújtó s midőn tétovázva keresi a szót, naivsága által meglepő, soha előtte nem létezett s utána ismét alig létezendő irmodor a legjobban bizonyítja. Szabályszerűen írni és beszélni a hasznosabb tettek miatt nem ért rá; legalább nem úgy, mint a hogy maga szerette volna, mert a szónoklásnál és irka-firkánál, a mely szép, ha szép, mégis hasznosabb dolognak tekintette a tettet. Maga világosan mondja, hogy a szó, vagy betű nem több, mint eszköz, mely csak alkalmazása által válik hasznossá, vagy károsná és magában véve még nem tett.² Első művének elkészítése alkalmával érezte, hogy nem tud eleget és a feladatnak, melyre vállalkozott. követelményeihez képest készületlen. Sokat fáradt, dolgozott és aggódott ezen elhatározása következtében, míg munkáját darabonként össze tudta állítani. Oly nehézségekkel küzdött, hogy csaknem szégyenli bevallani. De mégis megpróbálkozott vele, mert látta, hogy más tanultabb és okosabb emberek a reformok megindítására nem tesznek semmit. Elhatározta tehát magában, hogy „jobb, ha ő pendíti meg a húrt, mint senki sem.“³ Érezte hátrányait e téren,

¹ *Orosz József*: Széchenyi mint író. Pozsony, 1832.

² Kelet Népe, 349. 1.

³ U. o. 14.

sokszor így kiált fel: „Bár világosabban tudnám magamat kifejezni!”¹

„Istenem! Oly szerencsétlen író lennék, hogy legfőbb óhajításaimnak éppen az ellenkezőjét lehetne következtetni homályos szavaimból.”² Vizsgálódásainak előadásában nem tart rendet, „mert az tárgyánál fogva nehéz, vagy annak megtartása tehetségét mnlja felül, azért csak egész munkájának (és egész irodalmi munkásságának, természetem hozzá én) elolvasása után tűnik ki világosabban annak veleje.”³

A fontos tárgyakat, melyekkel foglalkozott, több adagra igyekezett osztani, és lehetőleg víg, tarka és változatos köntösbe burkolva kellemesebbé tenni azokat. Így szándékozott: évente olvasóit lassankint közelebb vinni az előtte fekvő és talán, mint írja, erejét is felülmúló óriási munka végső határához.⁴ Érti, hogy vannak olvasók, a kiknek elég világosan nem írhatni, s a kik az okoskodás fonalát mindjárt elvesztik, azoknak tehát mindig kötetvastagságban kell azt feltüntetni.⁵

Gróf Dessewffy József szemére veté, hogy a rendszer szükségét prédikálja s aztán gondolatainak menetében könnyen kivehető rendszert maga még sem tart. Erre felelte, hogy „bátran vetheted azt szememre.”⁶ Néha alig bírok a csaknem magyar mértföldekre terjedő mondatokból kibonyolódni.”⁷ Dessewffy azt is szemére lobbantja, hogy „ez a huzalékos beszéd erkölcsi tudományban is diszlenék”. Széchenyi azt feleli erre: „Az erkölcsi tudomány minden egyébnek talpköve. Ez az egyetlen tudomány visz bennünket közelebb az istenség eszményéhez. Engedd csak az erkölccsant bevinnem a nép szívébe, és fellelém az archimedesi pontot, melyből minden más tudományt kiforgatok sarkából.”⁸

Maga sem tudja miként botlott az írói pályára, mert szerzői becsvágya nem volt. És valóban ebbeli fáradozásainak

¹ Világ 283.

² Világ 239.

³ U. o. IV.

⁴ U. o. IX.

⁵ U. o. IX.

⁶ U. o. 210. 1.

⁷ Kelet Népe, 130. 1.

⁸ Világ, 266. és 267. 1.

semmi egyéb oka nem létezett, mint az a tiszta és becsületes szándéka, hogy használjon. De minden célzatát mindjárt eleinte nem mondhatta ki, mert a közönség megkövezte volna. Hanem bízott abban, hogy az lassanként megszokja erős mondásait, és így később bátrabban küzdhet majd az előítéletek ellen.¹ Azonban maga írja, hogy ha iratait sokan olvasták is, kevesen értették őt meg igazán.² — Széchenyi a magyar nyelvet a szülői háznál még mint gyermek tanulta meg, a hol Liebenberg János is magyarul oktatta őt. De onnan kikerülvén, gyakrabban és így jobban beszélte a többi európai nyelveket. Azokon jobban is irt. Később tudatára jött a nemzeti nyelv nagy fontosságának, eszméit azután tehát kizárólag magyarul terjesztette. A nemzet emelésére irányuló törekvéseit elősegítendő, íróvá lett s könyveivel oly befolyást gyakorolt a magyar közönségre, hogy műveit akkor leginkább olvasták az országban. Maga írja, hogy „Hitel“ című munkája néhány hónap alatt több kézen és tartalma több ajkon fordult meg, mint azelőtt a legjobb magyar művek évek alatt.³ — Az írói pályára azonban nem készületlenül lépett, ha arra való készülésében eleinte nem is volt céltudatosság. Ifjúkori német levelei, melyeket az 1813—14-diki hadjáratból szüleihez intézett, remek stylgyakorlatok voltak, melyekben a helyzetek, viszonyok, emberek s érzések leírása érdekes és megkapó. Később naplójának szintén németül történt rendes vezetése alkalom volt arra, hogy gondolatait találóan igyekezzék papírra tenni; de az írói önfegyelmében nem gyakorolja magát. A magyar nyelvvel irodalmi szempontból Wesselényivel való megismerkedése után 1821-ben kezd foglalkozni. Midőn az újabb magyar írókat először olvasgatja és tanulmányozza, meg van lepve a magyar nyelvben található benső erő által. Ennek felismerése nem volt a legkisebb ok, mely arról győzte meg őt, hogy az így beszélő nemzet kimúlásra szánva még nem lehet. Már 1825. évi október 12-én magyarul, és pedig e nyelven ott először, szólal meg a főrendiházban. Kevés idő múlva bátorságot érez maga-

¹ Világ, 410. 1.

² U. o. 1. XII.

³ U. o. XI.

ban már arra is, hogy magyarul polemizáljon egy felvidéki folyóiratban. Neki csakis a nyelv könnyebb kezelhetése céljából volt gyakorlatra szüksége, mert hiszen 1814. óta folyton irogat, a tollforgaiásban tehát nem volt kezdő. Naplójának egyes részei valóságos értekezések, melyekben világnézetének adott kifejezést. A mily mértékben a közügy őt elfoglalja, úgy szűnnek meg ezen naplóbeli értekezései, s lesznek azok az események és az ezek által ébresztett érzelmek rövid jelzésvivé. Azonban nagy akaraterőre és iránta nagy szeretetre volt szüksége, hogy teljesen hatalmába kerítse a magyar nyelvet, miután fejlődésének legnevezetesebb korszaka alatt az kisiklott kezei közül. — Gyulai Pál Széchenyi írósgát általában a következőleg jellemzi: Műveiben elszórva a nyelvre vonatkozólag sok oly megjegyzés foglaltatik, melyeket jó lenne a változott viszonyok között is megfontolni. A nyelvet ő a nemzeti lelkülettel együtt akarta fejleszteni. Panaszkodik, hogy a magyar társalgási nyelv még nincs eléggé kifejlődve. Az „ön“ szót ő tette közkeletűvé. „Könyveit balul itélnők meg, ha akár tisztán tudományos, akár tisztán irodalmi szempontból bírálnók azokat. Ő nem új igazságokat búvárlott a tudomány mélyén, hanem már Európaszerte ismert igazságokat hirdetett nemzetének“ s eredetisége abban állott, hogy ez igazságokat a hazai viszonyokra alkalmazta és a nemzeti újjászületés alapjává tette.¹ Olvasottsága széleskörű volt. A német, francia és olasz irodalomban nagy jártassággal bírt. Az írókban mindenütt az érzés melege és a gondolatok mélysége hatott reá. Könyveiben a gondolat és érzés uralkodott a formán, de műalkat alig van bennök. Logikája alapján erős, de fejtegetéseit csapongások és kitérések szaggatják meg. A részek közt nincs arány, a kidolgozás egyenetlen, s abban a szikrázó szellem mintegy küzd a mondatfűzés nehézségeivel. Ezen írásmódra nemcsak nyugtalan, ideges természete és gyors dolgozása szoktatták, hanem hosszas naplójírása is. Magának írva semmi tekintet nem korlátolta, hogy eszmétársítás útján szabad röptét ne engedjen forró eszméinek s hullámzó érzéseinek. Azt hitte továbbá, hogy rendszeresen irt könyvet Magyarországon nem igen olvasnak. Szellemének és

¹ Gyulai Pál: Gróf Széchenyi István mint író !). 1. Olcsó Könyvtár.

írói stylusának legjellemzőbb oldala a mély érzés és metsző gúny vegyülete, mely majd szatírává élesül, majd humorrá lágyul. Mindez az ő egyéniségéből folyt, melyet benne Byron és az angol humoristák tápláltak. Az erős szeretet és gyűlölet volt forrása; a faj- és hazaszeretet valóságos szenvedélye. A magyarnak jelenét azonban szégyelte, de bízott fejlődésében. A „Hitelű-ben” legtöbb a lelkesedés, de a mű maga töredékek halmaza. Nemzetgazdasági eszméket fejteget benne, de nem tárgyilagosan, hanem mindenféle bölcsellettal és társadalmi kérdésekről folytatott okoskodásokkal vegyesen. A „Világ” tulajdonképpen bővebb magyarázata a „Hitek”-nek. Ez is csapongó módon van írva, de eszmékben leggazdagabb műve. Nem francia kertbe vezet bennünket, sőt angol parkba sem, hanem egy rengeteg erdőbe, a hol el-el-tévesztjük az ösvényt, de mindenütt az eszmék dús növényzetére találunk.¹

Harmadik munkája a „Stadium”, mely rendszeresebb mű, mint kársai. Bentham utilitarismusából indul ki abban, s az előjogaitól megfosztandókat arról kívánja meggyőzni, hogy veszteségük voltaképp úgy magunkra, mint az államra nézve is előny. Ez a munkája a leghiggadtabb; de itt sem tudja magát kibeszélni. A „Kelet Népe” irodalmi szempontból fölülmúlja régiebb műveit. Hanem külső formájára hasonlít azokhoz. Abban is kedveli a kitéréseket; de az egész mégis egyenletesebb, irálya élénkebb, lelkesedése nem oly lobogó, érzése mélyebb. Bizonyos melancholia ömlik el rajta. Seholy sem nyilatkozik vonzóbban Széchenyi írói egyénisége: a mély érzés és a gúny vegyülete, mint e művében. De e munkája már nem talált kedvező fogadtatásra. Még nagyobb vihart idézett elő akadémiai beszéde 1842-ben. Ebben a magyar nyelv erőszakos terjesztésének veszélyeit ecsetelve, az észszerű magyar nemzetiségi politikának alapelveit rakta le. Hírlapi cikkeiben számos eszme van letéve, melyek a rendszerét tartalmazó jelzett műveket egészítik ki. Későbbi művei közül „Politikai Programtöredékei”-ben nevezetes a forradalomnak úgyszólván megjósolása. Ugyanaz van benne élesebben kifejezve, a mi a „Kelet Népé”-ben. Ha a „Kelet

¹ Gyulai Pál: Gróf Széchenyi I. mint író. 27. 1.

Népé“-ben búskomorság fogja el, itt már kétségbeesésének erélye nyilatkozik. Teljesen sötétnek látja a láthatárt és a vihartól óvja a nemzetet. Ennek egyes részei a leghatásosabbak összes művei között. A maguk korában ugyan nem, de később annál inkább hatottak.

A tébolydában is több munkát írt, de azok közül életében csak egy látott napvilágot: a „Blick“. Kéziratban megtalálták nála még az „Önismeret“ című munkáját.

„Írói egyéniségének két fő sajátága: a mély érzés és metsző gúny vegyülete a „Blick“-ben hág tetőpontjára s beteg leikéből nyer folyvást tápot. Rendszer nélkül csapong abban s egészen átengedi magát féktelen felindulásának és kegyetlen humorának. Összevegyíti benne a köznapit és fenségest, az érzelmet és démonit, a bohózatost és a pátoszt. Maga az egész mű különben inkább töredékek halmaza, mint bármely más műve; néha fárasztó is; de néhány lapja vetekedik a legnagyobb humoristákéival.“

Irodalmi tevékenységének ezt az általános jellemzését legnagyobb részt saját beható tanulmányaim alapján a következő — szerintem szükséges — részletezéssel egészítem ki.

Széchenyi első művének címe: „A lovokról“ boldogult gróf Hunyadi József árnyékának ajánlva, Pesten 1828-ban ezzel a híressé vált jeligével jelent meg: „A kisdéd makkból, ha nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja. A feledhetlen érdemű nagy hazafihoz, illetve annak boldog és csendes árnyékához fordul, mint a ki életében sok jó magot hintett el hazánk gazdag, de még illő művelést nem mindenben nyert tájain. Azok kikelését és virágzását az elhunyt ugyan nem láthatta, de jótettei másokat is hasonlók véghezvitelére gerjesztenek. Gondolkozó földije a hála meleg érzetével járul nyugvóhelyéhez s ezt rebegi hálás könyvek között: „Minden nemesb szívnek mily édes a haza!“ E művében Széchenyi a lótenyésztés észszerű folytatásának fontosságát tárgyalja. Az 1827-iki pesti lófuttatás alkalmával sokan gondolkozni kezdtek e tárgyról, azért az e részben uralkodó balvélemények, eljárások és hibás elméletek kiigazítása végett el akarja mondani gondolatait, és pedig nem csupán

¹ Gyulai P. i. m. befejezéséből.

elméleti ismeretekre és feltevésekre, hanem a gyakorlatra és tapasztalatokra alapítva. Midőn azonban a lótenyésztés állapotát vizsgálja s megállapítja, hogy a lónak tenyésztése hazánkban javítást tesz szükségessé, e tárgytól gyakran eltér és általános elmélkedésekbe bocsátkozik. Ekközben számos oly arany igazságot mond el, melyek későbbi műveiben más tárgyakkal kapcsolatban előfordulnak, de már itt is úgy jelentkeznek, mint világnézetének és politikai rendszerének alkatrészei. A lótenyésztés emelése végett művének azon fejezetében, melyben azt tárgyalja, hogy mit kellene tehát nekünk tenni, haladást, egyesülést, a ló természetének megismerését és a lótenyésztésnek, mint gazdasági ágának, haszonra irányuló okszerű folytatását ajánlja. E végből annak nyereséges üzhetését mennél hihetőbbé kívánja tenni. A nagylelkűséget és hazafiságot a gazdálkodással nem kell összetéveszteni. Azután a versenyt kívánja nálunk is állandósítani. E végből jutalmakat óhajt kitűzteni, verseny pályát, ló kikészítő (idomító) intézetet, lótenyésztő egyesületet, országos törzskönyvet, időszaki közjelentéseket, bérért való hágatást és rendes országos lóvásárokat akar behozatni. Mindezt részletesen indokolja s a külföldi példákra és tekintélyekre hivatkozva, bizonyítja azok czélszerűségét. Azután pedig kimutatja, hogy mindez nálunk is megvalósítható. E műben sok olyan részlet is foglaltatik, a mely mint kívánalom ma sem avult el, így pl. az, hogy ne csak ürge, hanem munkabíró lovakat is tenyészszünk.¹ A vékony lóra azt a megjegyzést teszi, hogy az szép lehet, de egy erős, vállas és nehéz ember nem igen tudja, hogy ő üljön-e az ilyen lóra, vagy azt vegye a hátára? Az ő ítélete szerint inkább angol telivérekkel, mint keleti fajtákkal kell lovainkat nemesíteni, mert ez által több csontot, erőt és ideget adhatunk a magyar lónak. De azért a tenyésztő semmiféle mániában ne szenvedjen; ne legyen sem angломán, sem araboman, hanem tartson közeputat. Az angolok eljárását ajánlani mégis meri, mert avval biztosabban és gyorsabban remél célhoz juthatni. De mindenekelőtt a jó ló iránti szükségét kívánja megteremteni. Az észszerű lótenyésztés épületének ez legelső talpköve. A jutalmak kitűzése, a lóháton való vadászás a jó ló' szükségese

¹ Lovakról 218. 1.

voltát fogja általánosabbá tenni. De ahhoz, hogy az ifjabb gazdák derekas tenyésztők legyenek, hosszabb idő kell. Ismeretet, tapasztalatot kell szerezniük, nehogy ezreket dobjanak ki hiában. Különben a lótenyésztést semmiképp sem kívánja sablonszerűen folytattatni, hanem az apaállatokat a kanczák véralkata szerint ajánlja megválasztani. A hideg, durva kancza vére a keleti ló nemes vérével legyen elegyítve; ellenben, a hol a kancza gyenge, de csupa tűz, ott a csendes és csontos mén alkalmazandó a tenyésztésnél.¹ — A mű végén egy barátjának 1827-ből való oly értelmű levelét közli, melyben az komolyan kívánja tőle, hogy ha ő csakugyan oly jó hazafi, akkor hágasson czenki nemes ménével ingyen, mely esetben őt mindenki dicsőíteni fogja. E levélre, mint az uralkodó fogalomzavar classicus bizonyítékára, nem egyszer hivatkozott később is.

Második műve, melynek jelszavát ez a mondat képezi: „Az erős ellenáll; a gyenge kétségbeesik“ (the strong resist, the weak despair?) és a mely honunk szebblelkű asszonyainak van ajánlva, a „Hitel“. Kemény Zsigmond szerint egy lángész ragvógó, de szabálytalan elmeterméke, egy higgadt tervű agitátornak a lelkesedés és költői képzelem virágai közé takart vakmerő kezdeményezése ez, Toldy Ferencz szerint pedig oly nagy tett, mely a század legnagyobb eseményei közé számítandó.

Széchenyi gazdasági hátramaradottságunk okainak kutatásával foglalkozik e dolgozatban. Azt bizonyítja, hogy az akkori bajoknak gyökere a hűbéri intézményekből és az ezekkel kapcsolatos elmaradott felfogásból táplálkozik. A sérelmi politika a kormány által kívánta volna bajainkat meggyógyíttatni, a minek következménye a tétlenség, az erélyes közreműködés hiánya és a sikertelenség minden téren. Az ősiség lehetetlenné teszi a hitel kifejlődését, mert biztosítékot a nemesek nyújtani nem képesek. Inkább az adósokat, mint a hitelezőket pártolja a törvény, a minek következtében a tőke azután nem áll a birtokosok rendelkezésére. Ez képezi egyik okát annak, hogy a magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene.

¹ Lovakról 245. 1.

A föld és a munka tőke által nem lévén kellőleg megtermékenyíthető, semminek sincs itt oly értéke, mintha a forgalom szabadabb lenne: most a földesúr tehetetlen, mert birtoka le van kötve. A tőkés nálunk kevés és félénk, mert hitelviszonyaink rosszul vannak rendezve. Innen az általános pangás, az ipar fejletlensége, a csekély üzleti szellem és a tájékozatlanság. A másutt oly nagy sikereket előmozdító közgazdasági vívmányok felhasználása tekintetében káros a robot és dézsma, az osztatlan legelők és birtokok s a czéhek és árlimitációk rendszere. A magyar gazda nem javíthatja földjeit; tőkéket nem ruházhat be. Mindenféle kiváltságok és egyed-árúságok akadályozzák a fejlődést. A jobbágy felületesen végzi kényszermunkáját, mely így termelékeny alig lehet. A munkaidő elpazaroltatik, mert 60,000 robotos napszám nem eredményez több munkahatályt, mint a mennyit 20.000 megfizetett napszámmal könnyen lehetne elérni. A dézsma oly szolgáltatás, mely a jobbágy törekvését úgyszólván bünteti, mert mennél jobban iparkodik az, és mennél többet termel, annál nagyobb tizedet kell neki beszolgáltatnia. Hogy Magyarországnak nincs kereskedelme, ennek okát első sorban ugyan kedvezőtlen földrajzi fekvésünk, forgalmunk irányával ellentétes folyású folyamrendszerünk, utaink rosszasága és általában közlekedési eszközeink tökéletlensége és tőkeshézagosságunk képezi, a mihez a kiviteli vámok súlyos volta is járul sok esetben; de ennek részben magunk is okai vagyunk, mert nem eleget, elég olcsón és nem megbízhatóan termelünk. A belső fogyasztás nem nagy; ennek következtében egész belforgalmunk lassú folyású.

Mindezen segítene az, ha a hitelt biztosabb alapokra fektetnék, ha nagyobb szorgalommal és jobban elrendezett munkával termelnék, ha a versenyt jutalmak kitűzése által megteremtenek a gazdák között, ha az alaposabb szakismertetek elterjednének, ha a megbízhatóság és szilárdság jobban áthatná a forgalmat, ha az erőket inkább tudnék egyesíteni, s a kereskedelmi, ipari és általában az üzleti élettel szemben táplált előítéleteket ki tudnók irtani, ha a munkafelosztást jobban vinnők keresztül, váltó- és kereskedelmi törvényt hoznánk be s az egész igazságszolgáltatást javítanék. Azonban voltaképp nem teszünk semmit.

Az emberek csak panaszkodnak. Mindenki épületet akar emelni, de alapokat csak kivételesen rak valaki. — Telve van Széchenyi e munkája köz- és társas állapotaink éles, gyakran gúnyos bírálatával. Megtámadja a nemességet és különösen a főurakat azért, mert nem teljesítik kötelességöket; még a kik tesznek is valamit, sokfélét akarnak egyszerre tenni. Eljárásuk hasonló a szalmatűz fellobbanásához. Magunkat és országunkat folyton csak dicséjük, pedig ez kevésbé visz előre, mint hátramaradásunk és hibáink őszinte beismerése és azoknak férfias elhatározással való orvoslása. Jobban véljük bírni magunkat, mint a hogy tényleg bírjuk s ezen képzelgésünknek megfelelőleg élünk. Rosszul gazdálkodunk, mert a pénzt vagy ész nélkül pazaroljuk, vagy okatlan módon fukarkodva felhalmozzuk. Ismeretekben is hátra vagyunk, mert a legtudósabb is közöttünk annyit nem tud, hogy abból több százezer tudós lehetne bölcs. De van azért sok jó tulajdonságunk, s ha feleszmélünk és a rendelkezésünkre álló eszközöket felhasználjuk, akkor kiváló helyet foglalhatunk el a nemzetek között. Azonban a törzsökös magyar egy lépésnyire sem akar haladni a világban. Pedig a föld forog! Ezt a nevelés hiányos voltának s a túlradó balvéleményeknek kell tulajdonítani.

Nem rekedt, vagy gyöngé hangon szükséges ezt hirdetni, hanem harsányan, mert többet használ hazájának az, a ki hátramaradását fejtegeti, mint a ki annak dicséretére pazarolja idejét. Ha mindezt megszívleli a magyarság és megemberelvén magát, népből nemzetté válik, akkor jóslata, az, hogy Magyarország tulajdonképp nem volt, hanem lesz.

Ez a mű nálunk példátlan hatást idézett elő. Az ifjúság és az ország haladni kívánó összes elemei, mint a megváltás szózatát ünnepelték azt. Ezek hangulatát tükrözted vissza báró Wesselényi Miklósnak Széchenyihez intézett következő levele: „Csak a napokba kaphatóm a Hitelt kezembe. Lelkes munka; szép, jó, erős; nem lehet, hogy sokat ne használjon. Gyönyörrel kóstolom, ízlelem, táplálom vele magam. Tiszta szivemből örülök neki, pedig több, s megvallom kedves, magzataimat gyilkolta meg; a miket írtam, sokat ki kell törölnöm, mert Te éppen azt, de sokkal szebben, jobban már mondod. Érzésink s látásunk egyformasága oly nagy, hogy egész dara-

bokát, sőt constructiókat is találok, melyek az enyimben is megvannak.

Ezen egész munkád oly velősen van írva, a képek annyira az eleven élettől véve, annyi a fűszer benne, oly könnyű és játszi fordulások s felsőbb gyalultság szagjával teli, hogy minden kedvemet elvesztettem írni. Most édes anyámnak olvasom a Hitelt. Nagyon, igen nagyon szereti. Áldom az eget, hogy oly tiszta lélekbe az ész oly eleven fáklyáját gyújtotta s annak erős akaratot adott, még pedig nem 1—5—10 évekre valót, hanem aere perenniuust, s azt a férfit hazámfiává, barátommá tette. “ — Azonban nem mindenütt fogadták ily lelkesen Széchenyi ezen munkáját. Így például 1831. októberben gróf Károlyi György levélben értesíti őt, hogy a felvidéken Klobusitzky házáat a cholera miatt fellázadt csócselék ostromolván, ez alkalommal egy zugprókátor ott találván az asztalon a Hittel egy példányát, felkapta és annak némely helyeit tótul magyarázhatta a parasztnak, hogy őket még jobban felingerelje. Az öreg báró Eötvös Ignác pedig czélzatosan terjesztette a Hittel ilyen forradalmi, lázító hatásának hírére.¹ Továbbá hatalmas ellenfele támadt gróf Dessewffy Józsefben, ki a Hittel Taglatatja czim alatt bírálatot írt róla; minden gyengéjét, egyes látszólagos következetlenségeit, zilált irmodorát, törvényeinkben való járatlanságát észreveszi és el nem hallgatja, hanem azt a kritika minden fegyverével, a jó szándék és nemes érzület elismerése mellett is kegyetlenül szétagolta. Legmelegebb tisztelőjéből, a ki Széchenyi „szép példá“-ját az 1825-iki országgyűlésen egy fennkölt ódával dicsőíté, lett az ő legszigorúbb kritikusa.

Gróf Dessewffy ezen bíráló munkáját kissé bővebben ^{A Hittel} elemzem, mert ez az azon korbéli haladottabb politikusok ^{ta}olalaja. felfogását kellőleg feltüntetni alkalmas, és mivel ezt tudtommal eddig egy újabbkori hasontárgyú dolgozat sem nyújtja, pedig a kiváló főúr és hazafi emléke megérdemli, hogy őt ne úgy ismerje az utókor, mint a ki a Széchenyi reformeszméivel szemben egyszerűen az avas maradiságot képviseli.

A magyar ifjúságnak ajánlja e művét,² a mint Széchenyi

¹ Zichy A.: Széchenyi Naplói 224. 1.

² Gróf Dessewffy József; AHittel című munka Taglatatja Kassa, 1831.

szebblelkű honi asszonyinkhoz intézte ajánlatát. Ő kívánja, hogy a kiket az asszonyok szültek, azok a szép lelkű és testű hölgyek kegyeit erényeik és magukviseletök által igyekezzenek megérdemelni. Előszavában azt mondja, hogy örvendhet az ország és irodalom Széchenyi könyvének, mert az tele van szellemmel, gondolatokkal, részvétet keltő előadással és eredetiséggel. A Széchenyi szép elméje sok eszmét ébreszt, habár előadása nem rendszeres, s gyakran kíméletlenül rázza nemzetét, hogy azt aluszékonyságából felébreszse. De bármily nemes volt is célja, mivel egyben-másban tévedett, sokszor pedig túlzásba esett, barátainak kérelme folytán ő ezt a munkát szakaszról szakaszra véve, elemezni fogja és pedig a mű azon példányának alapján, melyet a szerzőtől kapott ajándékba, meg lévén győződve, hogy ez az őszinte szóért nem fog megharagudni, mert vele együtt a jót, a hasznost, a szépet akarja szolgálni azáltal. — És csakugyan gr. Dessewffy József. általában véve e műben is, mint 1828-ban a „Felsőmagyarországi Minervában” közölt költeményében, nagy elismeréssel nyilatkozik Széchenyiről, de munkájának részleteiben sok olyat talál, a mi kifogásolni való.

Először is kifogásolja, hogy mindenről többet beszél e műben, mint a hitelről. Kitérésai ugyan igen mulatságosak és tanulságosak, de nagy tehetségével nem alkalmazkodik a kevésbé emelkedett elmék igényeihez. Szereti a nagyon képleges beszédmódot, sőt következtetései sem mindig folynak az általa felállított előzményekből. A fűszerezett szellemű eledelben sok a bab, a honi paprika és sok a külföldi bors. Általában véve Széchenyi nemes törekvéseit elismeri, de kifogásolja azt, hogy az országnak intézményeit s különösen alkotmányát nem ismeri eléggé. A tapasztalható hiányokat és visszaéléseket nagyon is általánosítja s egész osztályokról, sőt az egész nemzetről gyakran igazságtalanul elítélőleg nyilatkozik, pedig a prózában mindenkinek mértékét kell tartani, főleg midőn egész nemzeteket dicsér, vagy gyaláz az ember. — Mindezt azonban gr. Dessewffy József szintén nem rendszeresen adja elő, hanem Széchenyi Hitelének eszmemenetét követve, oly rapszodikusán és rendszertelenül, mint a milyen az általa taglalt munkának egész szerkezete. — Nem tagadja azt, hogy sok baj van nálunk. Ő a hibákat nem

akarja leplezni. Sok mindenféle nemzeti hibát szívesen változtatna át nemzeti erénynyé. Általában pedig jobb nevelést, felvilágosodottabb hazafiságot óhajtana. De egészben véve nem tartja helyesnek azt, hogy a nemzet ellen felhozható gáncsokat túlozva adják elő.

Dessewffy József a Széchenyi által Magyarországnak közállapotairól festett képet az által igyekszik kiegészíteni, hogy az annak alkateleimeit képező tényezők közül mindegyikkel az osztó igazság szerint bánik el. Elismeri, hogy a magyar nemesség is hibás egyben-másban, de hogy az ország annyira hátra maradt, azt 'gr. Dessewffy József túlnyomólag annak tulajdonítja, hogy a királyság már századok óta úgy bánt hazánkkal, a hogy nem kellett volna. A censurára való tekintettel e munkálatában ugyan óvatos kíván lenni, de a nemzet közönyössége és álomkórsága következtében beállott elmaradottság okait még sem engedheti egészen a nemzetnek tulajdonítani. Az ország függetlensége, önállósága ellen századok óta folytonos támadásokat intéznek, különösen a gazdasági téren. Ezt világosabban csak azért nem fejezi ki, mert a censura különben nem engedte volna meg, hogy munkája megjelenjék. De ott, a hol szabadon szólhat, sohasem mulasztja el, hogy a nemzet ellen felhozható vádak mellett fel ne tüntesse az enyhítő körülményeket is. — A külföldi példa ajánlását csak módjával tartja hasznosnak, mert igaz ugyan, hogy időjártával eléggé elkorcsosodtunk és elfajultunk, s haladásunk sem követte mindenben nemzeti szellemünk és sajátságaink természetes útját; de vigyáznunk kell, hogy csupán a jó külföldit honosítsuk meg, s ne hintsük el valamely új dudvának is magjait, melyek által azután csak a saját gazunkat szaporítjuk. Helyesli, hogy Széchenyi az erők egyesítése által igyekszik hatni, de a nagymérvű munkafelosztás ajánlásával szemben azt hiszi, kötelessége utalni arra, hogy a magyar művelődésnek egyik előnyös sajátságát a sokoldalúság képezi. Különben ő azt észleli Széchenyi modorában és eljárásában, hogy úgy tesz, mint a szeretők szoktak: legyaláz, felbosszant, meg-ráz, azután pedig édes balzsamot önt sebeinkre. — Határozottan rosszalja azonban, hogy a reformokat rögtönösen, minden átmenet nélkül akarja keresztül vinni, hogy a nemességet a maga egészében elítéli azokért, a kik visszaéléseket követnek el.

Egyoldalúságot tanúsít akkor is, midőn azt állítja, hogy minden a nemzetől függ, és szem előtt téveszti, hogy kezeink sok irányban mennyire meg vannak kötve. Szerinte Széchenyi félreismeri a földesúr és jobbágy közötti viszonynak lényegét és újabb alakulatát is. Van visszaélés, van helytelenség elég, de a jobbágyokhoz Széchenyinek más hangon kellett volna szólam. Nem helyes azokat felizgatni a földesurak ellen, a kiket igazságtalanság volna a robottól és a dézsmától kárpótlás nélkül megfosztani. A jobbágyok sorsán az 1791. évi törvényhozás és még korábban az urbáriumok nagy mértékben javítottak. Azt, hogy a viszony a két fél között nem jó s nem teljesen kielégítő, nemcsak a földesurak egy részének túlzásai és mind súlyosabbá váló visszaélései, hanem a jobbágyok helytelen viselkedése és hibái is idézik elő. Különben Magyarország jobbágysága jobb viszonyok között él, mint a külföldi államok nagy részének taksás parasztsága. Iparunk és kereskedelmünk, az igaz, hátra van, sőt hanyatlík; de annak okát szintén nem első sorban lakosságunk renyhesége, vagy lanyhasága, hanem az képezi, hogy az országot gyarmati függésben tartják.

Az igazság az volna, hogy ha Magyarország kénytelen a drága és rossz osztrák iparczikkeket vásárolni, akkor Ausztria kényszerítessék arra, hogy viszont köteles legyen mindenféle körülmények között a magyar nyersterményeket vásárolni. Ez lenne a valódi- és igazságos viszonyosság. Kimutatja továbbá, hogy a Hitel legtöbb reformjavaslatának indokolásában hiányzik a sok árnymellett, a fény is. O aztán az előnyöket 260 lapra terjedő munkájában mindenütt érvényesíteni kívánja az ország érdekében. A kimívelt fővel szemben, melyre Széchenyi nagy súlyt fektet, egyenrangúnak tartja a fenkölt érzelmű szívet is. Az ész adhat ugyan szerencsét, de jó és erős szív nélkül sohasem adhat boldogságot. Széchenyivel a nemzetiség ápolásának fontosságára nézve tökéletesen egyetért, de éppen azért megfontolandónak tartja, hogy a régi intézményeket egyszerűen, minden átmenet nélkül kell-e eltörölni? Szerinte nem áll az, hogy nincsen hitel az országban. Ha e tekintetben az állapotok nem kielégítők, akkor annak okai miatt nem lehet egyedül a nemzetet felelősségre vonni, mert pl. a devaluatio az értékeknek példátlan pusztulását idézte elő. A

a birtokforgalom teljes szabadsága a jószágoknak a magyarok kezéből való kivételét és idegenekre való átszállását vonhatja maga után, a mi pedig a Széchenyi czélzatát sem képezheti, mert a régi családoknak lehető fenntartása nemcsak az illetőknek, hanem a nemzetnek is érdeke. A Széchenyi által javasolt gyógy-mód tehát nagyon heroikus. Nehéz volna az idegen családokba nemzeti szellemet önteni, és alkotmányunk tartósságának egyik okát gr. Dessewffy József abban véli feltalálhatni, hogy itt a birtok állandóan a családokhoz volt kötve. Ha valamikor a születési nemességnek meg kell szűnni, akkor az alkotmány tartóssága érdekében Napóleonnak azt az eszméjét kell itt is megvalósítani, melylyel a becsület légióját teremtette meg. Különben bizonyos jólét nélkül a természettől kiválósággal felruházott szellemek sem volnának képesek az alkotmányosság oszlopaiként szerepelni.

Könyvének utolsó fejezeteiben élessé válik Széchenyivel szemben. Azzal vádolja, hogy az okokat a következtetésekkel cseréli fel és megfordítja.

Igaz, a mit Széchenyi mond, hogy minden vagy előre, vagy hátra megyen a világon; de mindennek menni, nem pedig, mint ő akarja, ugrani kell. Javítani és támogatni, nem pedig egészen eldönteni kell a régit, míg nincsen meg az új építkezésre szükséges egész anyag. Helyes az, hogy ne legyünk a magunk előnyeinek és jelességének kürtölői, de ne kürtöljük ki fogyatkozásainkat se. Már pedig, ha a külföldiekre bizzuk a magunk megítélését, azok nem ismervén bennünket eléggé, az irigység és gyűlölködés által befolyásolva, szintűgy tévedhetnek ítéleteikben, mint az önszeretet kétes világu szövétnekénél mi. Gyakran olyanokat mond Széchenyi a magyar nemzetről, hogy .az ember elragadtatással látja, miként teszi fel a valóban fejedelmi gondolatokra és érzésekre azok felséges koronáját. Máskor azonban úgy lerántja nemzetét, hogy azt csak neki lehet megbocsátani, a ki ezen bírálóat által sem akar egyebet elérni, minthogy azt minél előbb a legmagasabb fokra emelje. De a bírálóatban nagyon gyakran nem ismer kíméletet. Lustasággal és herességgel vádolja a nemességet, nem gondolván meg, hogy annak tagjai mint katonák, hivatalnokok és mint a földnek tulajdonosai is mennyi áldozatot hoznak az országnak. Ellentmondásba

jut önmagával, midőn a nemesektől nagy áldozatokat kíván, de egyszersmind azt követeli, hogy azok a robotot és dézsmát elegendő kárpótlás nélkül engedjék el a jobbágyoknak. Valamint nem a király hibája, hogy ha a nemesség elpazarolja a maga birtokait, úgy nem a nemesség az oka annak, ha a parasztok rosszul szántanak és vetnek, ha ugarnak hagyják a föld $\frac{1}{3}$ részét, ha nem trágyáznak, és ha henyén és korhely módra élnek napjaikat. Az egész nemességnek ilyen elítélése nem igazságos. A gúny, melyet alkalmaz, sincs mindig a maga helyén, s tőle mint hazafítól és magyar mágnástól elvárta volna, hogy az ország alkotmányát és körülményeit jobban ismerje. Már pedig a nemességnek ilyen megtámadása kevés emberi, nemzeti és kivált magyar nemzeti önismeretre mutat. Nagy egyoldalúság a szerzőtől, hogy mindig ellentétben állóknak tünteti fel a birtokos nemességet és a jobbágyt; mintha ellentét volna a fejedelem és a kormányzotok, s a szülők és magzataik között. Széchenyi csaknem mindig összezavarja, vagy felcseréli a haladást a sietéssel, és szélsőségeken szeret lovagolni. A halogatás vádjával szemben utal az 1791. évi országgyűlési küldöttségek munkálataira. Olvassa el azokat és látni fogja, miként rágalmazza a nemzetet. Ne csodálkozzék ezután, hogy éppen a haladás legigazabb barátai előadásában azt a mérsékletet, részrehajlatlanságot, érettséget nem találják, melyet tőle méltán megvárhattak volna.

Desewffy nem idegenkedik a közteherviseléstől. Nem irtózik attól, hogy a nemes épp úgy fizessen vámot, mint a jobbágy; hogy a parasztot terhének egy része alól fel kell szabadítani. Csak határt akar szabni mindennek és mindent a maga idején kíván tétetni, s inkább lassan, mint nyargalva óhajt haladni. Szükséges volt, hogy valaki lerántsa sebeinkről a fátyolt; de arra nem volt szükség, hogy e sebeket nagyító üvegen mutassa be a külföldnek, itthon pedig lancéta helyett bárdal forogjon körülöttük. „Csak ez fájt, egyéb semmi.“

Széchenyi már korábban kötelezve érezte magát arra, hogy reformterveit bővebben fejtsse ki, illetve a közönség előtt igazolja. Már kezdte is írni „Reform“-ját, mely később; „Stadium“ cím alatt kész programot tartalmazott; de a Taglatat arra kényszerítette, hogy előbb írja meg s adja ki mint feleletet erre a

„Világot“. E művét 1831. évi április 5-én kezdte sajtó alá adni, mely annak 3250 példányával július 3-án készült el. Hatása döntő volt, melyet sem a Sas recenziói, sem Ponori Thewrewk szerény, felületes s a Világ Homálya cím és álnév alatt megjelent, sem végre Orosz éles, beható elleniratai a legkevésbé sem bírtak meggyengíteni.¹

A „Világ“ a Hitel-nél nemcsak irányára nézve sokkal szélesebb és szabatosabb, hanem indokolásaiban is kimerítőbb, a lángész elmeszkráival csillogóbb munka. Általában hatásosabb s kétségkívül valamennyi közt legjobb műve a nagy reformátornak. A hatásról és a lelkesedésről, melyet e könyv a reformpártiak sorában ébresztett, némi fogalmat adhatnak egy akkori bírálójának eme szavai: — „A „Világ“ előhírnöke a tűzoszlopnak, mely minket magyarokat egykor e terméketlen és sötét pusztából az ígért földére vezetend; a „Világ“ első derengése a ragyogó keleti csillagnak, mely a hatalom embe-reinek és a népnek utat mutat a Megváltó felé; a „Világ“ egy fénytorny, mely vigasztaló sugarait messze kiküldi és irányt jelöl, midőn a viharos éjben megtörhetlen talaját a hullámok siker nélkül ostromolják.“² Kettős célja van: a Hitel fogalmát újból behatóbban fejtegetni és új eszméi mellett erélyesebben izgatni. Az első cél megvalósítása közben modora általában szenvedélyes. Nem elégszik meg azzal, hogy elleneit megczáfolja s a maga eszméinek diadalát kivívja, sem azzal, hogy a mozdulni nem akaró, megcsontosodott stabilismus elveit és tanait halomra döntse s ingadozó barátaiban erős meggyőződést támaszson: ő elleneit egyúttal leverni s egyszer mindenkorra megsemmisíteni akarja. Fölkeresi gyön-géiket s őket okoskodásaikból kiforgatván, érveiket szétpor-lasztja, s kíméletlenül nevetség és gyűlölet tárgyává teszi. Azután a lerontott épület helyén rakni kezdi az újnak alap-jait. Azon alapeszméhez híven, melyre a nemzeti újjászületés egész tervét fekteté, a nemzetiség főtényezőjének, a magyar nyelvnek, diplomatikai jogkörét kívánja mindenek előtt a nyilvános élet minden ágában szélesbítettetni. Innen tovább ha-

¹ Zichy A.: Széchenyi Napló, 222. 1.

² Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történetéből. I. 211—213. 1.

ladva, az örökös meddő panaszok és sikertelen vágyak ellenében, melyeknél fogva addig minden haladást lehetetlennek állítottak, míg annak akadályai a kormány által el nem háríthatnak, Széchenyi a társulási szellem terjesztése I érvényesítése mellett izgat. A „Világiban kidomborítja azt a csodás erőt, melynek eredményei az ő vállalatai és alkotásaiban máris oly meglepőleg mutatkoztak. Példázatokkal átszótt okoskodásaiban oly emeltyűnek mutatja be ezt, mely bennünket daczára az „Ausztriával létező vegyes házasságunknak“, daczára a kormányrendszerből eredő akadályoknak, pangásunkból képes kisegíteni. Kapcsolatban az egyesületi szellemmel, annak bővebb kifejtése végett, a központosítási eszme apostolául lép fel.

De nem azt a központosítást sürgette, mely a municipális helyhatóságot elnyelvén, önkormányzatunkat megsemmisítheti, hanem a szellemi mozgalmak s az anyagi vállalatok központosítását. Bebizonyítja, hogy haladásunk egyik fő akadályá eddigelé abban az eldaraboltág és decentralisatióban feküdt, mely még a központi kormánnyal is igen laza kapcsolatban levő megyei igazgatásnál fogva minden társadalmi, anyagi s erkölcsi érdekekre egyaránt kiterjedt. A minden tekintetben szétdarabolt erők semmi egyesítő középponttal nem bírván, egyenként fecsértelek el, és így képtelenek voltak valamely szebb, jelentékenyebb eredményt előhozni. A megyék egymással még társadalmi tekintetben is oly kevés és gyöngé kötelékek által fűzvék össze, hogy az egyiknek lakosa magát a másikban csaknem idegennek érezte.

Ennek folytán, ha felmerült is egyik-másik megyében valamely közhasznú eszme, melynek valósítása a megyéknél több erőt igényelt: az vagy ismét feledésbe merült, vagy pedig a közérdeklődés hiánya miatt csak eltörpülve valósult meg. Központosítást sürgetett Budapesten, a hol mint a vérforrás a szívben, egyesüljön minden értelmi mozgalom, az anyagi érdekek minden fonalszála; onnan terjedjen kiviszont minden haladás eszköze is az ország valamennyi részeibe. Hatása e könyvnek is széleskörű volt a közönségre; mélyen hatott erős meggyőződéseket keltett a kedélyekben. A régi rendszer emberei ezentúl óvakodtak nyíltan megtámadni őt, a ki ellenfeleit a „Világiban oly nagy szellemi felsőbbiséggel

győzte le szikrázó élceivel és éles gúnyjával nevetség tárgyaivá tette őket.

Pótlólag megemlítendő, hogy Wesselényinek egy levelére, melyben e mű megjelenése alkalmából is üdvözölte őt, Széchenyi Czenkről 1831. évi október 3-án következőleg felelt: „A mit „Világ“-ómról mondasz, hogT abból elbüszkölve látod lelkem épségét, legnagyobb örömömmre szolgál; de hidd el: baráti és így kedvező szemmel tekintéd ezt, mert az teli van hibákkal, vagy inkább hiányokkal. Igen szapora munka volt; három hónap alatt készült. Ha heverhetett volna!-De úgy elvesztette volna minden becsét. Azonban az egésznek tán használhat; hogy némi felszólítás és felemelkedés a tiszta kebelből ne fakadt volna annak folytán, azt nem mondom, sőt bizonyos vagyok benne, hogy itt-ott barátom Wesselényi felhevülve megértett, s benne azon mennyei hangok felrázódtak, melyeknek léte és összhangzása nélkül nem ismerhetni az ember nemesb gerjedelmeit, a barátság szent érzéseit.

Csak össze kell rakni, „And here I am a regular Scribler! „Gott ist gross und die Wege, die er uns gehen lasst, unbegreifbar“. Ki gondolta légyen: én egy rendes író! De bezzeg lakolok is érte. De mindezt, gondolhatod, nem igen fájlalom, sőt nem bánom, mert nem az írói hír, mint inkább a hon boldogsága forog előttem, oda pedig nem az én mondataim elfogadása, de igazság kell!^{1*} ¹ — Azonban bármennyire igaza volt is Széchenyinek minden művében, az az egy kétségtelen, hogy oly érdemes művelt férfival szemben, mint gróf Dessewffy József, a ki még hozzá a haladásnak is általában véve barátja volt, irmodora kíméletlen. Ezt érezte ő maga is, s később megbánta és botlását bevallva, azt jóvá tenni igyekezett.

Midőn a Világra a régi felfogás hívei közül nem felelt többé senki, gr. Desewffy Józsefnek fiai válaszoltak arra. A „Néhány szó a Hitel, Taglatat és Világ ügyében“ című kis közleményt² Désewffy Aurél írta s Marcell és Emil testvérei csak aláírták azt. Ebben a dolgozatban kimutatni igyekeznek, hogy a Világban Széchenyi a jogos védelem

¹ *Majlath B.*: Széchenyi levelei I. 200—201.

² *Ferenczy József*: gr. Desewffy Aurél összes művei, Bpest, 1887. 111—125 11.

határain túlment. Inkább a nagyközönséghez, mint a Világ-írójához fordulnak, de folyton kellő tisztelettel beszélnek ennek nagy szerzőjéről. Azonban nem riadnak vissza attól, hogy egypár méltánytalan kifakadását I a Taglatat egyes részeinek félreértését ki ne derítsék. Általában az egész közleménynek hangja úgy a fiatal írók később kiderült és érvényesült nagy képességeihez, valamint a Taglatban és a Világban vitatkozó kitűnő hazafiak érdemeihez teljesen méltó. A vitás kérdések végleges eldöntését ők is az időre bízzák, és ezzel az óhajjal búcsúznak el az olvasótól: „Adja Isten, hogy a Világ a hon javát s szerzője tehetőségi körét a haza állandó közhasznára terjeszsze, támogassa.”

Harmadik alapvető nagy munkája, a Stadium. Az 1832/6. évi reformországgyűlés küszöbén szükségesnek látta a törvényhozás eljárásának logikai egymásutánját tisztázni, és ezt lehetőleg köztudattá tenni. E műve már 1831-ben elkészült, egy pár iver tényleg ki is nyomtatott, midőn valószínűleg az akkori magyar udvari főkancellárnak, Reviczkynek, parancsa folytán, a ki attól tartott, hogy e munka hatása alatt a radicalis irányzat uralkodóvá lesz az országgyűlésen, a Stadium további nyomtatása betiltatott. Később mint egy nagyobb reformjavaslat első része 1833-ban Lipcsében jelent meg. De a belőle korábban kinyomatott iver is befolyást gyakoroltak az országgyűlés hazafias ellenzéki köreire, és rendeltetését részben máinkkor elérte. Midőn pedig az egész mű ismertté lön, az akkori viszonyokhoz képest gyökereseknek tekinthető javaslatai az újjáalakítás vágyát oly általánossá tették, hogy a csendes átalakulás okszerű menetére egyes kiváló írók¹ véleménye szerint zavarólag is hatott.

Széchenyinek a Stádiummal célja az volt, hogy kimutassa azokat az első lépéseket, melyek a nemzet újjáalakításának útján mindenekelőtt teendők voltak; továbbá, hogy azok égetően szükséges és sürgős voltáról meggyőzze a közönséget. E munkát Horváth Mihály a magyar radicalismus kézi könyvének nevezi, mert iránya és szelleme annyira a gyökeres javításé volt. ^Okoskodásainak alapja itt is hasznossági elv. Fényes dialektikával bizonyítja be abban, hogy a tervbe vétt nagy

¹ Horváth M.: Huszonöt év Magyarország történetéből, I. 269. 1.

reformok által a kiváltságos osztály, ha kész lesz lemondani előjogairól, fog legtöbbet nyerni. A munka hangja és modora agitatori, melyek hatása annál nagyobb lehetett, mivel a megoldandó kérdések részleteibe nem bocsájtkozván, azok nehézségein könnyen túltehetette magát. E munka tulajdonképp nincs befejezve, mert a legközelebb megoldandó feladatot magában foglaló tizenkét pont közül csak a következő kilencet fejtegeti bővebben: a hitel emefése végett hozassék be a váltótörvény; töröltessék el az ősiség és fiskalitás; törvényben mondassák ki a nem-nemesek birtokszerzési joga és a haza minden polgárának törvény előtti egyenlősége; a nem-nemesek választhassanak maguk közül pártvédet, a ki érdekeiket a földesül· elleni tagosítási és arányosítás! perekben képviselje; a házi pénztár s az országgyűlési költségek viseléséhez birtok-aránylag mindenki járuljon; a fő-közlekedési vonalak az országgyűlés által jelöltessenek ki, s létesítésök és fenntartásuk kiadásai szintén mindenkit aránylag terheljenek; a kisebb királyi haszonvételek, mint a húsvágási és bormérési kiváltságok, valamint a czéhek és a hatósági árszabások töröltessenek el. — Nem tárgyalta ellenben itt a következő javaslatokat: Magyarországon csak a magyar nyelven szóló törvény, parancs és ítélet kötelez; minden törvényhatóság csak a helytartótanács útján hallja a fejedelmi szót; az ítélelhozó és más köztanácskozások csak nyilvánosan tartatnak. E három ponthoz csupán annyit mond: ezek czélja megakadályozni, hogy az ország egészen elkülföldiesedjék, és a külértelmiség még könnyebben elnyomjon itt minden nemzeti sajtáságot, mint most. Ezekről azonban valószínűleg azért nem beszélt bővebben, mivel gondosan óvakodott oly közjogi, vagy közigazgatási újításokat javasolni, melyek a kormányval való összeütközésekre vezethettek volna. Ez okból itt is mindenekelőtt az anyagi jólétet és a termelő erőt kívánta emelni, a mit megakadályozni nem állhatott a kormány érdekében. Tudta azonban, hogy arra irányuló javaslatainak többje, minők az ősiség eltörlése, a nem-nemesek birtokszerzési joga, a törvény előtti egyenlőség és a nemesek adózása, hatalmas ellenzést fognak felkelteni; ez okból azok megokolására fordította a legnagyobb figyelmet, s védveinek és érveinek feltalálása és csoportosítása alkalmával mélységben és ügyességben ön-

magát múlja felül. Meg volt azonban győződve arról, hogy csupán rábeszélés és irodalmi felvilágosítás útján célt nem fog érni, azért fektetett már ismertettem alkotásaira oly nagy súlyt, és azért tanúsított sikeres befejezhetősök céljából határtalan áldozatkészséget és előzékenységet a hatalommal szemben. Van Széchenyinek egy 1835. körül irt, de csak döblingi tartózkodása idején 1858-ban kiadott műve, melynek czime Hunnia. A család megbízásából Török János tette azt közzé.

A Hunnia által a magyar nyelv ügyét akarta előmozdítani, s az mintegy folytatása a Stádiumnak. E művet nem fejezte be s ő maga nem is nyomatta ki, mivel az 1832/6. évi III., az 1840. évi IV. és az 1844. évi II. törvénycikkek meghozatala folytán a nemzetnek erre vonatkozó óhajai már teljesezésbe mentek. Telve van e dolgozat a magyar nyelv iránti rajongó szeretettel. És ha 246 lapja semmi olyat nem tartalmaz is, a mit e részben 1835 előtt és után megjelent műveiben el nem mondott volna, de az, hogy azt itt miképpen mondja el, rendkívül érdekes. A mit a hazai nem magyar ajkú nemzetiségekhez való viszonyunkról, a nemzetiség és emberiség közötti természetes kapcsolatról mond, legszebb okoskodásai közé tartozik. Az a vigasztalás pedig, melyet a magyar nyelv hivatalossá tétele után a saját nyelvüket netán féltő hazai nemzetiségeknek nyújt, ma is actualitással bír. A hazai nemzetiségek nyelveinek és egyéni sajátságainak máshol megvannak valódi biztosítékai. Hiszen ha nem így lenne, már régen beleolvadtak volna a magyarságba. De nézzenek körül, hogy Európa száraz földén hol élveznek szabadságot a népek? Hiszen sem az orosz, sem a német nagyhatalom nem túri meg az igazi szabad mozgást. Az őseinktől örökölt magyar alkotmányosság mellett ellenben a nemzetiségek megtarthatják a maguk úgy sem fenyegetett nyelvét, és e mellett olyan alkotmányosságnak lehetnek részesei, a minőt bármily erős fajrokonaitól sem kaphatnának soha. Azért megértvén a maga sajátságaiért remegő magyarság esetleges túzásait, úgy is biztosított nyelvök birtokában támogassák a magyar alkotmányos államiséget. Fogadják eszök tanácsát, számoljanak a jelennel és jövővel, s tekintsék azt saját jól felfogott érdeküknek.¹

¹ Hunnia 104. 105. 11.

A „Pesti Por és Sár“ című munkálata valószínűleg 1837 és 1840 között íratott, de töredéknek maradt. Török János szerint, a ki azt a család megbízásából 1866-ban adta ki, e munkához Széchenyi Döbblingen hosszabb bevezetést írt, de azt sok más becses iratával együtt a halála előtt öt héttel, 1860-iki évi márczius 3-án, tartott házkutatás alkalmával elkobozták.

E munka célja az lett volna, hogy a fővárosnak és környékének a kellemes lakás szempontjából mutatkozó hiányaira és árnyoldalaira felhívja a közfigyelmet. Kimutatja, hogy Budapest igen sok tekintetben mily hátra van, de egyúttal azt is, hogy mily előnyös és kies fekvéssel bír, minél fogva annak lakásviszonyait igen nagy mértékben javítani lehetne. Azután széles alapját veti meg javaslatainak, melyekkel itt a komfortot meg akarta volna honosítani. A munka meglevő része nem foglalja magában e javaslatokat, hanem azokat csak sejteti. E helyett azonban oly általános elmélkedést folytat, különösen a mi viszonyaink között czélszerű építkezés felett, hogy Magyarország minden kiválóbb építésének ezen munkálatot el kellene olvasni.

Kiváló, sőt rendkívül becsesek továbbá a munkálat azon részei, melyek a nemzeti jelleggel foglalkoznak, a minőnek nyomaival, Széchenyi megrovó nyilatkozata szerint, sem régi, sem újabb épületeinknél, egyáltalán nem találkozhatni.

De a nemzeti jelleg fontosságát általában is kiemeli, és pedig oly nyomatékkai, hogy én e munkájából egyet-mást e részben idézni is szükségesnek tartottam.

IA „Kelet Népe“ Kossuth Lajos agitatioja ellen irányul. KeletNépe. Nem elvei, de azok alkalmazási módja tekintetében különböznek egymástól. Széchenyi ezt a különbséget oly nagyra tartja, hogy mély meggyőződéssel intézi az elsőhöz azt az intelmet, hogy: „ne tovább, mert ez forradalomra vezet“ A mű elején leírja Magyarország korábbi állapotát, mely felett tiszteletre méltó atyja kétségbeesve, reménytelenül szállott sírjába. Előadja, hogy az ország miként emelkedett ki e szomorú helyzetből. Azelőtt álmokórságban dermedezett, később sikerült azt felébreszteni, most azonban nagy zűrzavar elé viszik a nemzetet. Kötelessége tehát e szerencsétlen iránynak lehetőleg elejét venni, a mire ugyan még van idő, sok azonban

már nincs! Ennek bizonyítása képezi e munkának rendeltetését. Kifejti, hogy a nemzet létfeltételét a felemelkedett nemzetiség és az alkotmányos szabadság képezik. Ezek lehető biztosságára kell tehát törekednünk, ha fajunkat fenn akarjuk tartani. A magyarság nem öregedett meg, ifjú nemzet, mely még duzzad az erőből, és a fejlődési képesség csiráival bőven rendelkezik. — Elmondja azután, hogy miképp készült s miképp határozta el magát a nemzet ügyének odaadó szolgálatára. Mindig az észszerű egymásutánt tartotta szemei előtt, és semmit sem tett elhamarkodva. Megérte annak örömét, hogy újjászületésünk hajnalát meglátta. Az elkopott, félig-meddig I feudális állapotból áttérőben vagyunk egy sokkal jobbra. De most már az izgatás ideje és szüksége elmúlt, mert alapos reményünk lehet arra, hogy átalakulásunk útját vér és könny nem fogja öntözni, mivel az csendesen és ingadozás nélküli reformatiónak fog bizonyulhatni. Aggodalommal látja azonban, (hogy a Pesti Hírlap és szerkesztője heves agitációt indítanak, a mivel szemben fékeznie kell. Minden téren, de különösen a nemzetiségi kérdésben nagy óvatosságot ajánl. Hogy ezt miként érti, annak magyarázata művének nagyobb felét foglalja el, melyet igen terjengőnek, fölösleges kitérésekkel terheltnek lehetne mondani, ha benne annyi tanulságos s komoly megvitatásra méltó anyag nem foglaltatnék. Megtámadja a Pesti Hírlap helytelen taktikáját, mert az nemzetünk bonyolult viszonyait és hazánk nehéz helyzetét, úgy látszik, nem képes magasabb szempontból felfogni. Az említett lap szerkesztőjét a körülmények játszi fordulata rendkívüli hatalomra emelte; e hatalommal azonban több kárt csinál, mint hasznot, habár esze és szándéka a legjobb is, sőt iránya sem helytelen, célja pedig szent. Azonban szándékának megvalósítására rossz módot választott. Taktikája, modora hibás, mert érzelmesen az érzelmekhez szól, nem az értelemhez, pedig a politikában kizárólag ezáltal kell magunkat vezetetni. Felingerli a szegényeket és az alattvalókat a gazdagok és a felsőség ellen. Anarchiát fog reánk hozni, melynek kimaradhatlan kísérője az önkény.

A sajtószabadságot általában pártolja, de annak korlátlan élvezetére még nem vagyunk eléggé fejlődöttek. Ezután az említett hírlapnak 18. számát veszi tüzetesen bonczkés

alá s abban nagyon sok helytelen dolgot talál. Több ízben megragadja annak a vörös fonálnak végét, mely a Kossuth czikk-ében felfedezhető, és a mely a forradalom zűrzavarába vezet. Azoknak, a kikre mint oraculumokra tekint az ítélni nem tudó sokaság, jobban kellene szavaikra vigyázni. Munkájának egyes részei élesek, másokban nevetségessé igyekszik tenni szerkesztőjének hirtelenkedéseit.

Kossuth ne számítsa magát azok közé, a kik értelmi világot gyűjthetnek és tetszésök szerint ismét elolthatják azt. Óhajtja, vajha Kossuth is ne az érzelem üstökös csillagát, hanem az értelem napját tüntetné fel egünkön. — A Pesti Hírlapnak több más számait is előszedi és végig bírálja azokat. Így pl. Egressy Gábort a Pesti Hírlap irgalmatlanul megkritizálván, Széchenyi védelmére kel és azt kérdi, hogy „talán a talentumokat is nivellálni akarja a szerkesztő?” Általában a helyes középutat ajánlja; nem pártolja a túlzást épp oly kevésse, mint a kellő mértéken innen való maradást.

Végül politikai hitvallását adja. Kész pártolni azt a kormányt, mely a nemzet boldogítására törekszik, ha annak módjával is egyetérthet; különben pedig meggyőződésből az ellenzék tagjává lesz. Alkotmányos országban minden józan és becsületes embernek így kell gondolkozni. Nálunk azonban e tekintetben fogalomzavar uralkodik, mert az ellenzékiiséget a nagy többség önczélnek hajlandó tekinteni. — Kész aránylagos részt venni a közterhekben, s azok kezelésének ellenőrzését sem kívánja a nemesség részére, míg abból a polgári és paraszt-osztály ki van zárva. [Kívánja azonban a büntető törvények előtti egyenlőséget | hanem az emberiesebb büntető rendszer behozatala előtt nevelni kell a tömeget. írassanak össze a nemesek fiai a többi lakosokéval együtt a haza védelmére és húzzanak sorsot. — Ezek után röviden ismét felsorolja, a mit az anyagi és szellemi jólét emelésére teendőnek tart. Az okvetlenül magasabb szellemi és erkölcsi színvonalra emelendő magyarság terjesztésével csinyján kell bánni; a helyett inkább az alkotmánynak mindenkire leendő kiterjesztése mozdíttassék elő.

Budapestnek mint központnak fejlesztése és minél kellemesebbé tétele elengedhetlen feladat. Az ősiség eltörlendő, de a kincstár jogainak legkisebb csorbítása nélkül. A közle-

kedés szárazföldi és vízi utak építése által javítandó, és ezt az ország pártolása mellett társulatok eszközöljék. Végre a hitel főforrásául nemzeti bank volna felállítandó. A köznevelés tágitásának ideje csak akkor fog elkövetkezni, ha a politikai köntösünk tágabb lesz. Ne toljuk a hibákat örökké egymásra s kivált a kormányra, hanem keressük azt magunkban, a hol bizonyosan mindig lesz elég javítani való. Ez az önjavítás ellenállhatlan erővel maga után vonandja a nemzet kifejlődését.

Azért ébreszszük fel mindenkiben a kötelességérzetet. Ha honunk erős lábon állana, akkor a közlelkü kötelességérzet kevésbé volna szükséges, mint most, midőn senkinek sem szabad feledni azt a mulaszthatlan nagy kötelességet, hogy tőle telhetőleg védje a gyengét. Ébreszszük és tápláljuk keblünkben ezt a zarándoki érzést, hogy ki bírunk lábolni nemzeti életünk ezen még kezdetleges s éppen azért veszélyes stádiumából, s tettleg lépjünk az értelem mezejére és legyünk mi, a kelet népe, a mennyire csak tehetjük, mindenben az oknak népe!

Kossuth Lajos, nem tartván egyenlő fegyvernek könyvre hírlapban felelni, szintén könyvet irt,¹ melynek hiányaiért azonban szolgáljon mentségéül, hogy naponként megújuló halaszt-hatatlan teendői miatt nem volt ideje gondosabban és tömörebben írni. — Autobiographia, vád és védelem, nemlegességek és ténylegességek cím alatt három részben foglalkozik a Kelet Népével. Az elsőben megütközik azon, hogy Széchenyi annyit beszél önmagáról. Valóban nem jó a bámult nagy embereket oly közelről látni. Íme maga bevallja, hogy taktikája mellett két szék közt a földön marad. Különben nagy tisztelet hangján ír a nemes grófról, kit még, ha ítéletében téved is, csak meleg honszerelem lelkesíthet. — Nyomorult semmikellőnek vallaná magát, ha öröme válnék szemetet szórni a megbotlott óriásra, a kit csak arra kér, hogy a nemzeti nagyság építésénél túrje meg maga mellett s méltassa őt tanácsára és vezetésére. Különben a Széchenyi vallomásaira megjegyzi, hogy művei hatásának el kellett volna maradni, ha az 1790-iki országgyűlés reformmunkálatai azok számára

¹ Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól 1841. 244. 1.

nem készítik elő a talajt. Bizonyos azonban, hogy Széchenyi újját a kor üterére tévé s megértette lükttetéseit: ezért tartja őt a legnagyobb magyarnak. Ő korának nyelvéné lón, de nem teremette meg a kort, hanem inkább az őtet. Azonban Széchenyi mindinkább panaszkodik, hogy az emberek nem értik meg őt. Hanem ha ezek a félreértések már oly gyakran ismétlődnek: vájjon nem jogosult-e most az a kérdés, kiben van a hiba, a hallgatókban-e, vagy a beszélőben? Egyébiránt Kossuth igen sokban teljesen egyetért Széchenyivel, valamint az is ő vele, és csak modorát ítéli el. Kossuth ellenben némely következtetésekben eltér tőle. Szerinte nemcsak a vagyonosság vezet el a szabadsághoz, hanem ez is a vagyonossághoz juttatja el a nemzeteket. Továbbá alig tettük lábunkat a haladás lépcsőjére, és íme annak egyik hivatott vezére már útját állja a gyorsabb fejlődésnek. Bármennyire tisztelje is Széchenyit, félelmet még vele szemben sem érez. — A második részben azután tüzetesen czáfolja a Kelet Népet és védi magát azon férfúval szemben, kinek nevét hön fogják emlegetni, míg csak magyar lesz e földön. Igaz, hogy ő még nem tett az országnak nagyobb szolgálatokat: de csak azért, mert nem tehetett. Három évig fogva volt, ezalatt igen sok baj érte, melyek szemére hányása nem volt gyöngéd eljárás. Az általa hirdett elveket Széchenyi helyesli, sőt azokat atyai érzéssel a magáéinak ismeri el. A mi pedig a kifogásolt modort illeti, Kossuth csak annak az elvnek megfelelőleg akar eljárni, hogy egy szabad, alkotmányos nép koldusszerepre nem vállalkozhatik. A sokszor hangoztatott logikus egymásután követelésére pedig azt feleli, hogy a nemzetek nem systemák, hanem a maguk módja szerint fejlődnek. Ennélfogva különösen hatott reá, hogy éppen Széchenyi hátráltatja a haladást, a ki, ha a nemzet művelődésének emelésénél homokhordó munkásokra lesz szükség, erősebbet igen, de hübb napszámot, mint ő, találni nem fog. — Az utolsó részben egyes határozott vádak elemzése után ismét követelő modorát igyekszik igazolni, és pedig azzal, hogy a kiváltságos fő- és más nemes urakkal szemben, a kik kötelességeiket nem teljesítik, ez is egészen jogosult. Nemcsak odakint, hanem itt benn is elég ellensége van az országnak, a kikkel szemben a gúny és megvetés megengedett fegyverek.

Végül magának Széchenynek szavait ismételve, azzal fejezi be 240 lapra terjedő munkáját, hogy a közügy érdekében munkálkodók szörszálhasogatásokkal ne akadályozzák egymást, hanem működésüket kölcsönösen segítsék elő.

A legigazságosabb ítéletet a Kelet Néperől annak megjelenése után nemsokára Vörösmarty Mihály, a nemzet nagy költője mondta.¹ „Kimondom — írja — az egészről is véleményemet, mely ennyiből áll: Mind a mellett, hogy főállításaiban nem osztozom s különösen nem hiszem, hogy a Pesti Hírlap idézett számai egy-két botlásából forradalmi irányt, vagy öntudatlanul oda vezető sikamodást lehessen következtetni; nem látom továbbá méltányosnak, hogy egyetlen ember mindazért, mi Magyarországon történik, vagy elmulasztatik, felelőssé tétethessék: mind a mellett egy pillanatilag sem kételkedem azok sorába állani, a kik e könyvet politikai irodalmunkra s talán életünkre nézve is epochális könyvnek nyilatkoztatják. Nem ismerem könyvet, terjedelméhez képest eszmékben ily gazdagot, ezek megválasztásában újkorszerűt, fejtegetésben, előadásban ily sajátságost, tartalmast, egyszersmind ily szellemtelit. Valami elragadó van ez értelmes és magas lelkesedést! beszédekben. S ha helyenként közbevetésekkel szaggatott, szerkezetien, hosszú, fásasztó mondatokra bukkanunk, annak mindenesetre a sok gondolat összehozolása vagy egy kis circumspectio (miből némelyek tán a századost és polgárt fogják kiösmerni) s végre az lesz legfőbb oka: mert nem volt ideje röviden írni. De hogy fogjuk e könyvet minden ragyogó tulajdonai mellett is igazolni, ha a Pesti Hírlap ellenében nincs igaza? Vegyük a könyvet legelőbb is önállólag s mindenki meg fogja vallani, hogy az a legkorszerűbb eszméket fejtegeti, hogy intéseket s útmutatásokat ad, melyek magukban véve is a legnagyobb figyelmet érdemlik. S ha közelebb megyünk az alkalmazással, nem tanuljuk-e azt különösen, hogy a hírlapírást, kivált nálunk, valami komolyabbnak kell tekinteni, mint csupán jó és rossz declamatióink vásárhelyének s hogy végre, ha hírlappolitikai jellemet s csak ezen alapuló hitelt akar magának kiküzdeni,

¹ Vörösmarty munkái VI. k. 415. 1. — A K. N -ét hasonló szellemben báró Eötvös József is bírálta e czim alatt „Kelet Népe és Pesti Hírlap“, mely külön füzetként jelent meg Pesten, 1841-ben.

annak ne csak szelleme, hanem bizonyos terve és rendszere is legyen. Csak így gyökereszhetik meg valamely erős felekezetben, mely általa hatni fog, mely őt fenntartani képes. S most közelebb menve a Pesti Hírlaphoz, nincs-e megmutatva, vagy inkább a túlságos következtetések nyomán nem azon meggyőződésre jutunk-e, hogy a Pesti Hírlap különben is készakarátúakat túlhajtva, az alkotmányos jogok kiterjesztésének, az érdekek kiegyenlítésének fenyegetőzéssel elébe vágva, kiszakasztva magát mintegy a pártból, mely által egyedül lehetne tartósan erős, végre elveszti a földet lába alól, míg arra szertelen fenségéből ismét le nem szédül. A Pesti Hírlap úgy haladva, mint indult, magát fogta volna megrontani, mi mindenesetre nagy veszteség leendett. De a Pesti Hírlap hibái s fogyatkozásai az ifjúság hibái voltak, melyeket már is kezd vetkezni, mi hogy ily hamar történik, nem lehet-e ezt is a Kelet Népeinek köszönni? Nevezzünk könyvet, melynek oly hatása volt, mint ennek? Nem egy kis irodalom-e már is, mi e könyv után keletkezett? Záborszky, Fáy, báró Eötvös, Kossuth s mindezeket megelőzve még egy ember is a Kelet népe közül, (ki azonban munka közt csodálatos metamorphosissal bogárrá alakult) megmérkőztek a Kelet Népe felett, nem is számítva, mit hírlapok szóltak felőle, s még ezután szólódnak. Ha tehát minden egyebet is elveszünk e könyvtől: nagy hatását s az ebből eredő hasznot el nem pörölhetjük. Annyi gondolat van itt elmélkedés tárgyául elhintve, annyi felkutatva, oly s mind életünkbe vágó dolgok megvitatva: hogy ha nem csalódom, a vitát felettök még korán sem lehet bevégezettnek tekintenünk. Ki kell mondanom végzetül azon hitemet, hogy e könyv, mely a legterhesebb vádat túlságos, de tiszteletre méltó aggodalomból mondta ki s mellette annyi jót, üdvöst, tanulságost, gr. Széchenyi népszerűségét értékben bizonyosan nevelni fogja. Mindazok, kik eddig munkájáról szóltak, tisztelettel bántak személyével s igen megromlottak kellene a közönségnek lenni, ha szabadszólási szeretete mellett gyűlölséggel viseltetnék az iránt, ki elvei s politikai hitvallásától el nem tántorodva, véleményét most úgy, mint a vészebb időkben szabadon és tartózkodás nélkül elmondotta. S ne feledjük el, ha ő hibásan vádolt volna is, nekünk őt e hibában követnünk nem szabad. Kövessük őt inkább, ha

bírjuk, abban, a miben feddhetetlen: örökké munkás s minden áldozatra kész hazafiságában.

Üdvlelde című művében egy nagy nemzeti pantheon felállítását javasolja s ez eszméjét a következő elvekkel támogatja. Nemzeti kifejlődésünk lépcsőfokozatai közt a teendők során az is feladatunk lehetne tán, hogy a budai hegyekben, honunk közepén és annak szívében temetőt, egy szabad ég alatti Üdvleldét állíthatnánk. Hadd lenne ott jutalmul, vagy, ha bukunk kell, végvigasztalásul, legalább halálban egyesülve a magyarság jobb része. Hadd lenné meg e helyen a hátramaradtak megemlékezésének hálavirágait a derék, vagy azoknak legalább szánakozását a nemzet végomladéka.¹ Ez az intézmény fajtánknak, azt hiszem, felette üdvös magába-szállását tán nagyobb mértékben mozdíthatná elé, mint sok egyéb sokkal fontosabbnak látszó dolog. Tegyük fel, hogy idővel tenger veszélyek és bajok után, mikből megtörhetlen türelemmel és bajnoki elszánással némileg kibontakoznánk, végképp üdülni kezdene vérünk, s a helyett, hogy más hálátlan teoriákban, felszínes kísérletekben és irigy agyarkodások és hiú „mindegyik akarja vinni a kolompotú” féltékenységek közt pazaroljuk el legjobb erőnket, egy lelkes nemzeté formá össze a magyar, mely az állam minden tagját átható közszellemmel bír, s ha akkor a szerencsésebb ivadék elhunyt jobbainak néhányait, kik a kísértés óráiban el nem csüggedének, és örök elbukástól megmenték s mind magasabbra emelék a magyart, miről a nemzet szigorúan ítelt, a mindennapi életen túlemelve honunk központi hegyeiben már nyugodva lenné: vájjon azt hiszszük, ez nem fogna-e akkor szent érzelmeket gerjeszteni minden nemesebb kebelben?² — Westminster tisztos boltozatai közé a legállatibb érzelmű szem léphet megilletődés és elérzékenyült kedély nélkül; mert ott a költő, valamint az államférfi, a halálos sebekből elvérzett bajnok, nemkülönben a gőzerő szerencsés alkalmazója, szóval minden igyekezet, mely isteni szikra által sikerre, vagy érdemre fejlett, és ekképp bármily különös utakon is a haza és általa az emberiség feldicsőítéséhez járult, egyiránt

¹ Üdvlelde 5-6 11.

² U. o. 11—12 11.

elnyeri nemcsak nyughelyét, de a hazafiak, sőt az egész emberiség közmegtiszteltetését is.“ Nagy embereink eddigelé nem igen sűrűn voltak, ha t. i. az életükben csillogókat s felhőkbe emeltek nem akarjuk a nagy emberekkel össze-téveszteni. Ez nem azért van így, mintha a legnemesebbre, legdicsőbbre kevésbbé volna fogékony a magyar, mint az emberiség bármely más faja; hanem, mert részint eltörpített nemzetiségünk, részint kiseded körben pangó szabadságunknak s közszellemünknek ehhez képest parányi, vagyjobban mondva semmi voltánál fogva csak felette kevésnek kebléből csordulhata fel a polgári erénynek azon minden figyelmet magára vonó varázsa, melyben annyi magyar gazdag. Csakhogy alkalom, tér és összetartás nélkül a legmagasztosabb lélek is hervadoz, vagy emberi közméltánylat s közhála nélkül egyedül saját kebliben, vagy legfeljebb hívei szűk körében leli erényeinek jutalmát. A síron túli közelsímetetés által nem egy minden szépre és jóra fogékony, de még tétovázó kebel, ha nem is rögtön, de lassanként bizonyosan megnyerné azon irányt, melyet a nemzet által megbecsült árnyak mintegy kijelölnek.² Valamint egyeseknél soha nem időnkívüli dolog, sőt néha, mikor veszély közelít, a teendők legsürgetőbbje, végakaratilag rendelkezni, s gyáva az, ki, ha csak egy hű cseléd számára rendelkezhetnék is, ezt elmulasztja: úgy a népnek is, ha meg tudja becsülni magát, rendelkezni kell jövője felől, habár az egyedül jobbainak megtiszteltetéséig terjedne is. Vájjon mi élő magyarok, egy újabb szellemi iskolának tanítványai, csak félig meddig való magasságra szomjazunk-e emelni honunkat? Múlándó fénynyel, melyet ránk mint planétára egy más idegen nap lövel, már beérjük? Nem, nem; a középszerűség ideje nálunk már lepergett! A polgári erények egyikét se hagyjuk ennél fogva parlagon; csak akkor emelkedhetik vérünk nagy, virágzó, dicső nemzetté, ha mindenki, vagy legalább a nagyobb szám él a polgári erény útmutatása szerint.³ A Szt. Gellérthegy pázsitos része a pantheon céljaira alkalmas. Fekvése igen kies, és az érdekes

¹ Üdvlede 13. 1.

² Ü. 15—17.

³ U. o. 27—30. ’

szép emlékekkel feldíszítve még sokkal kisebbé válnék. Ez; a hegy egy vértanú után nyerte nevét; nem egy politikai mártír befogadására volna ez okból alkalmas. Ha hazánk hölgyei nem különzik el e kérdésben is, mint fájdalom, annyi másban, magukat tőlünk — bizonyos idő leforgása után némi méltánylást mégis nyerem! ez eszme.¹

Jóllehet hervadó az a koszorú, melyet ember fon ember halántéka körül, s szellő hordja el a csontjaira ezrektől vitt halmot, sőt az örökkévalósághoz mérve még Egyptom pyramisai is alig élnek túl egy pillanatnak szűk körét: még sem megy veszendőbe, a mit isteni szikrától fölhevítve ember embertársának felemelésére, vagy a világegyetem feldicsőítésére tett. Csakhogy az üdvnek jutalmait nem halandók, de egyedül az Istennek osztogatják.² Valóban százszorta nagyobb szeretettel hordta Széchenyi Magyarország jövődjét szívében, semhogy igen aggódnék a felett, hogy hol fog enyészni anyagi része. S ha valaki azt kérdezné tőle: mit adna az egykori Üdvleldeben való eltemtetésért? azt válaszolná: érdemtelenül egy jó szót sem. De őszintén elismeri, hogy e földön lelkét semmi nagyobb kéjekben nem ringathatná, mint az, ha honfitársainak háláját valóban kiérdemelné; mert ez annak volna jele — mivel tiszta szándék ezen jutalomra tán mégsem volna elégséges ok — hogy törekvései minden haszon nélkül nem párologtak el a levegőben, és ekképp nem kellene ezen kínos szavakra fakadnia: „Nem egy éjszakám, de éltem legjobb részén át az olajat és munkát elvesztegettem!“ „És ugyan miért szégyenleném ezt megvallani. Ha mások s nagybecsben levők kincs hír és effélék megnyerése után izzadoznak, és ez mindennapisága miatt igen nagyon maga rendén van, vagy legalább szemet nem szúr, miért kellene nekem azon pirulnom, hogy én viszont kirekesztőleg, egyedül vérem egy kis méltánylata után sóvárgok?“ „Egy vagy más temetőben lerakatni semmi; vérünk dicséretét, jutalmát nyerni elhunytunk után ellenben, minden; mert egyedül a többé nem létezők fölötti ítélet a valóban igazságos.“³

¹ Üdvlelde 30—35. 11.

² U. o. 37—38.

³ U. o. 47—48 11.

Tüzetesen kifejti azután e művében, hogy a valóban érdemes honfiak tetemei mily feltételek megléte esetén és mily bírálattal után kerülhetnének csak az Üdvleldébe. — Végül gróf Dessewffy Aurél hamvainak ott való elhelyezését ajánlja. — E munka függelékében közli a korán elhunyt lángeszű és lelkű hazafinak egy pár — a magyar nyelv ügyére vonatkozó — iratát.

A Politikai Programtörödékek című munkája, melyet egy alduvai útján a gőzhajó fedélzetén kezdett írni, utolsó röpirata Kossuth ellen. Egyesek azt az ő politikai végrendeletének, mások Kassandra vészjóslatának nevezik. Ez utóbbi megjegyzést ő szintén hallván, azt felelte reá, hogy Trója talán most is állana, ha Kassandrára hallgattak volna. Angol jeligeje így szól: „a tévedés azért vonz, mert csatányos, tola-kodó és látszólag helyes; az igazságot ellenben azért hanyagolják el és vetik meg, mivel szerényen egyszerű“. Bonfiniusból vett idézetével pedig a becsvágy megfêkezésére, az irigységtől való óvakodásra és az egyetértés szeretetére inti a szittyta fajt.

Megjelenését az akkori budai könyvbíró nehezítette, mert minden loyaltása mellett jóakaró aggodalmában attól tartott, hogy Széchenyi e művel népszerűségének utolsó foszlányait is — még pedig a közügy minden előnye nélkül — meg fogja semmisíteni. Nem is rosszul combinált az öreg Reseta, a censor, mivel e röpirat több gáncsol, mint dicséretet szerzett megjelenésének idején és még két évig azután is szerzőjének. Hangja rendkívül éles, modora kíméletlen, az okoskodásának alapját képező tételek pedig néha merev ellentmondásban látszanak lenni egymással. A tények, melyekre hivatkozva azt követelte, hogy a közönség ne támogassa az ellenzékot, mert az túlsúlyra jutván, végveszélybe sodorhatja az országot, a valóságnak nem is feleltek meg teljesen, mert a kormány, mely az adminstratori rendszert éppen akkor hozta volt be, csakugyan' nem úgy járt el, hogy az alkotmányra féltékeny elemek bizalmát fokozottabb mértékben igényelhetne volna. S miután ő maga azt mondja röpiratában, hogy vérzik a becsületes ember szíve, ha látja, hogy az ország Ausztriával történt összeházásítása folytán sínlódik, lázas, beteg és nincs kielégítő állapotban, azt kérdezte

az olvasók nagy része, hogy csak az ellenzéknek nem szabad ezt látni, e miatt kifakadni, és ennek az állapotnak javulását kívánni? Tehát követeléseinek szendvedélyessége és okoskodásainak alapos volta nem állván kellő arányban, e miinek más jó hatása 1847-ben nem volt, mint hogy a Deák Ferencz által szerkesztett és a többségben levő országgyűlési párt által közhelyesléssel elfogadott mérsékelt, de határozottan reformjellegű programúnak, az „Ellenzéki nyilatkozat“-nak létrejöttét vonta maga után. — A szabadságharcz lezajlása s az országnak az egyesült orosz és osztrák hadseregek által való levezetése után azonban jóslatai szóról-szóra teljesülteknek látszottak, és mély megdöbbenést idéztek elő mindenütt. Igaz, hogy abban legjobban a szociális forradalom, van kiszínezve, melytől Széchenyi leginkább félt; de nem áll, hogy csupán erre utalt volna, mint olyanra, mely nagy, esetleg végzetes veszedelmet fog hazánkra zúdítani. Hiszen utal arra is, hogy „a jelen nemzedék a kedvezőbb körülmények daczára újra azon gyümölcsleíén kurucz szellemet buzgólkodik felébreszteni, melynek nem volt egyéb eredménye, mint hogy az gyásznapokat hozott hazánkra és századokra lökte vissza nemzetünk kifejtését“.¹ Továbbá: „Az éretlen reformkérdésekkel való kapustól berohanás sarkaiból döntené ki ezen igazi kuruczokkal még mindig megáldott (!!!) hazát“. „Hihető-e, hogy dynastiánk, mely pénzt és fegyvert tart kezében, ily kényszerített állapotban nem fogna kifejtteni legalább is annyi energiát, miszerint a sarkaiból kibiczczent statusművet bármily áron és bármily móddal ismét rendesebb sorkeretbe szorítsa? Bizonyára ezt fogná tenni Európának minden hatalmaitól a leghathatósabbban gyámolítva.“² Széchenyi jóslatának ez a része szóról szóra beteljesedett. E műve tehát szerkezetének netán kifogásolható egyes hibái és hiányai mellett is mindig nagyon érdekes, és tanulságai miatt szintén örökké becses fog maradni. Széchenyi döblingi tartózkodása alatt is idejének jelentős részét írással töltötte. Régi szokásához híven nemcsak minden pillanatban felötlött eszméit és felgerjedt érzelmeit, hanem a legaprólékosabb napi eseményeket is feljegyezte

¹ Pol. Pr. tör. 38. 1.

² U. o. a 39. lapon.

naplóiban. Ezek sok tekintetben felvilágosítást nyújthatnának lelki állapotának folytonos hullámzásáról, sőt talán annak valódi mibenlétéről is, ha azon ismeretes házkutatás alkalmával le nem foglaltattak s visszahozhatlanul el nem koboztalak volna. — Levelezése is igen kiterjedt volt. Továbbá angol lapokba, különösen a Times-ba, is sokat írt. Nem minden közleménye jelent ugyan meg; de a melyek napvilágot láttak, hasznosak voltak, mert az angol közvélemény azokból sokszor oly tudomást szerzett az osztrák kormány és a Magyarország közötti viszony valódi természetéről, mely felfogásának reánk nézve gyakran igen kedvező irányt adott.

Két nagyobb terjedelmű dolgozatot is készített Döblingben. Az egyik az „Önismeret”, a másik a híres „Blick”.

^Az „Önismeret”¹¹ nevelés- és bölcséleti munka. ^Rendkívül sok megkapó és szépen kifejezett okos gondolat foglaltatik abban a gyermek és szülő, a beteg és orvos, az ember és a társadalom viszonyáról. Korábbi munkáival szemben bizonyos hidegség észlelhető benne. Oly higgadt hang uralodik abban, a milyen csak a magával és a világgal már teljesen leszámolt bölcsnek lehet sajátja. Első Napóleonnak jellemzése abban oly találó és oly igaz, hogy az bármely mély belátási! történetírónak becsületére válnék. Néha-néha szemrehányás is foglaltatik benne a negyvenes évek magyar közéletét vezető és önmaga ellen is, mint a kik emberi gyarlóságukban nem látták előre a valószínű események bekövetkeztét. Képességeit emlegetve, mondja, hogy „ő nem közönséges felfogású ember, de bizonyára nem bölcs, mert ha az volna, akkor nem ülne itten”. — Annak jellemzése végett, hogy e könyv mily benyomást tesz az olvasóra, csak azt hozom fel, hogy egy kezembe került példányán valamelyik ismeretlen olvasója a különböző írónnal tett és lelkesedést eláruló széljegyzetek után forma szerint köszönetét mond „e remek mű közzétételéért” az Athenaeum könyvkiadó vállalatnak, mely azt 1875-ben kinyomatta. Az elkeseredett hangulatot, mely a nemzetet az ötvenes években elfogta, itt közbe-közbe ugyanazon maró és kíméletlen humorral tolmácsolja, mint a „Blick”-ben; sok helyen tárgyai is ugyanazok.

E műve valóban ragyogó emléke döblingi tartózkodásának és a nemzet újabbkori kétségbeesésének idejéből „hangos

szózat az elnyomás némaságából oly hazafias érzések, oly életre való gondolatok tolmácsa, melyek mindenha erős visszhangot fognak kelteni a gondolkozók elméjében és a hazafiak szívében.“¹

Minden oda mutat, hogy az „Önismeret“ korábban keletkezett, mint a „Blick“, a melynek megértéséhez és méltányoláshoz okA^Tetlenül szükséges megírásának előzményeit ismerni. Annak célja az volt, hogy egy 1857 őszen „Rückblicke auf die jüngste Entwicklung Ungarns“ című dolgozatnak aknamunkát végző hivatalos és félhivatalos szerzőit leálcázza az uralkodó ház tagjai előtt. Ő Felségének ugyanis 1857. évi magyarországi körútja alkalmával egy száz előkelő aláírással ellátott kérvényt, melyben a helyzetet előtte leplezetlenül tárták fel, akartak átadni. Az akkor uralkodó rendszer hatalmasai az átnyújtást ugyan lehetetlenné tették, de a kérvény tartalma a legilletékesebb helyen nem maradt titok, sőt valószínűleg némi benyomást is tett, mivel Bach szükségesnek látta, hogy ellensúlyozása végett az említett hivatalos röpiratot, mely kormányzatának okadatolt apológiáját képezte, megírassá, és korlátolt számú példányban mindenféle fogások által érdekessé tevén, azt „a jóérlmü“ befolyásos urak körében terjessze. Széchenyi csaknem egy évig dolgozott a czáfolaton, mely Londonban 1859-ben ily czim alatt jelent meg: „Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis, in verhältnismässig wenig Exemplaren im Monate Oktober 1857 in Wien erschien.“ — E mű megjelentésének körülményeit tüzetesen ismerve, természetesnek találhatja mindenki, hogy az nem egységes dolgozat, hanem mintegy naplójegyzetekből összefűzött egyveleg. Úgy hiszem, hogy azt Kecskeméthy Aurél² a legtalálóbban jellemzi, midőn azt mondja róla, hogy egy kedélybeteg kétségbeesésének és haragjának kiáradása, a mint azt magának napról-napra feljegyző. Aphoristikus, szeszélyes, szellemdús és élelés; szomorú és unalmas; mély elmére valló és selejtes; aristokratikus és plebejus; eszélyesen kiszámított és megfontolatlan;

¹ Lásd az „Önismeret“ előszavát, mely a kiadótól származik.

² *Kecsksméthy A.*: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála (1849—1860). Második kiadás. Pest, 186G. 79. 1.

szóval minden oldalon más jellegű. Alapeszméje: gyűlölet az jakkori absolut rendszer és annak bevallott képviselői ellen. Ez az egy, mely a laza leveleken vörös fonálként átvonul és azokat összetartja. Irálya koronként megkapó, de általában véve az a francia és angol idézetekkel tarkázott rococo-styl, mely a múlt század negyvenes évei alatt az aristokratikus körökben divatos volt. Tartalma azonban megdöbbenően alapos beavatottságot tanúsított az akkori utolsó évek kormányzatának és történetének titkaiba. Sok oly adat fordul elő benne, melyek bámulatba ejtették a bennfenteseket, és egyidőre azok figyelmét elterelték Széchenyiről, a kire pedig az élezek, a gúnyoros modor, melyeket ismételve magasan szárnyaló pathos vált fel, s a közbeszúrt mondatok végtelen sorával bővelkedő hosszú periódusok egyenesen rávallottak. E könyv a főúri körökben csodálatos gyorsasággal terjedt el, és érdekes voltát keletkezésének rejtélye nagyban emelte. A drága könyvet¹ a könyvárusok megjelenése után egy jó darabig nem győzték megrendelni, mert ha sok helyen ízléstelen, drasztikus és póriás is, helyenként azonban magasztosan komoly, nemes érzületet kelt, a jog szentségétől van áthatva és a haragra gyűlt hazafias kebel elemi kitörése. Másutt apróra tépi az egész Bach-rendszert, tönkreteszi a hivatalos hazugságot. — Függelékül a magyar közjogot a latinnyelvű alaptörvények szószerinti idézésével dióhéjban tartalmazza. — Minden része rettentően találó. Mint az előbbi fejezetben láttuk, ez a könyv Széchenyi életére nézve végzetes volt.

- *

**

A Széchenyi irodalmi tevékenységének most közölt ismeretése kettőről ad világos fogalmat: óriási munkaerejéről azon a téren is, és arra, hogy ez irányú eljárásában szintén, habár első pillanatra az ellenkezőt inkább hinné az ember, bizonyos rendszeresség mutatkozik. Ez a rendszeresség azonban igazán csak akkor tűnik ki s írói tevékenységének valódi becse csak akkor válik kézzelfoghatóvá, ha felsorolt műveinek nemcsak eszmemenetét, hanem lényeges eszmetartalmát is megismerjük. Arra, hogy az ő aranymondásai egymás mellé állítva jelenjenek meg az olvasó közönség előtt, már volt

¹ Példányonként 8 fjt volt az ára.

több kísérlet. De azzal a feladattal, hogy azokat valaki rendszerbe foglalja, eddig nem nézett még szembe senki sem. Pedig szerintem a Széchenyi eszméinek és gondolatainak nagy értéke egyedül így tűnhetik ki. Én ezért évekig foglalkoztam az ő rendszerének, ha nem is a saját szavai által, de az ő gondolatainak lehetőleg értelemhű visszaadása mellett való egybeállításával. És erre mintegy felhívást véltem láthatni a „legnagyobb magyarénak folytonos panaszkodásában a felett, hogy szavait és tanításait nem értik meg. Azonban ő gyakran ad bizalmának kifejezést, hogy majdan még is csak jön egy oly kor, midőn ez másként lesz. Sőt műveiben ilyen megjegyzéseket is olvastam, hogy: „Ha valaki mindazt, a mit én írtam, vagy érintettem, pártatlanul és szenvedelem nélkül átgondolja és elégtelen darabos okoskodásaimat rendezni, meg fogja érteni a természetes, logicus egymásutánra vonatkozó eszméimet⁴¹ Azt hiszem, hogy helyesen és jórészt az ő intenióinak megfelelően járok el, midőn irodalmi tevékenységének lehetőleg egészbe foglalt eszmetartalmát nyújtom a következő négy fejezetben. A mennyire nem elkerülhetetlen, én nem akarok azokban beszélni, vagy véleményt mondani, hanem világnézetét, etikáját, életbölcseletét, nemzetgazdasági és társadalom politikai felfogását, végül pedig általános és magyar politikai hitvallását mai nyelven minél világosabban és lehetőleg logikai sorrendben szólaltatom meg egymásután. Lehet, hogy később ezen nemzeti közkinccs bemutatásával más valaki szerencsésebb és ügyesebb lesz nálam; de áldását ehhez a munkához eleve már én is bírtam, mert valóban a tőlem telhető legjobbat igyekeztem adni e részben. Már pedig ő az ily becsületos törekvésről művei egy helyén így szólott: „Az-Úristent arra kérem: adjon mindazoknak, kik mint én, csak a valónak ereje által akarnak győzni, ha nem is mi találtuk fel azt, de annak feltalálását itthon elő akarják mozdítani, elég tehetséget arra, hogy szelíd okoskodásaink segítségével a másként multhatatlanul bekövetkezendő végzetes gyásznapokat elhárítsuk az országtól.“^a

¹ Világ 436.

² Stadium, 17. 1.

MÁSODIK KÖNYV.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

R E F O R M T E V É K E N Y S É G É N E K

ESZMETARTALMA.

TÁJÉKOZTATÓ A MÁSODIK KÖNYVHÖZ.

Midőn arra határoztam el magamat, hogy gróf Széchenyi István rendszerét a maga egészében fogom bemutatni, sokáig nem voltam azzal tisztában, hogy az előttem álló és mintegy kínálkozó utak közül melyiket választssam. Vagy azt lehetett tennem, hogy ezt a rendszert tömören mindjárt magam állítom össze, és arról lehetőleg hű képet úgy vázolólok, mint a hogy azt látni az ő műveinek beható tanulmányozása után az én felfogásom engedte nekem. Ekkor kétségkívül sokkal egyöntetűbb, részarányosabb, könnyebben áttekinthető s kerekdedebb és simább egészset adhattam, mert a fáradságot ezért bizonyára nem sajnáltam volna. Azonban ennek az eljárásnak az a nagy hátránya leendett, hogy az így egybeállított rendszert talán sokan inkább az enyémnek lettek volna hajlandók tartani, mint a Széchenyiének, a kiről általán tudva van, hogy a szabatosságához sem ideje, sem óriási tevékenysége folytán kellő nyugodtsága nem volt. A mellett, hogy az ily száraz eszmemenetet neki tulajdoníttatni és mint az övét elismertetni bajos lett volna, elégtelensége már annál fogva is rögtön kitűnt volna, mert hiszen annak a gondolatvilágnak, melyben ő élt, hangulat- és színgazdagsága nem lett volna benne feltalálható. Miféle rendeltetéssel bírhatott ennél fogva — a jelen dolgozat célja szempontjából — az ily szürke valami, mely legfeljebb silhouettenek válhatott be, de nélkülözötte volna az ő eszméinek mélységét és magasságát, továbbá azt a jótékony meleget, mely érzelmeit jellemezte, és a mely gondolatait is csaknem mindig áthatja. Hova lett volna így szellemének az a ragyogása, az az érdekes közvetlenség, a mely olvasóit épp úgy, mint hallgatóit mindig elbájolta és oly gyakran megbűvölte? — Igaz, hogy fennebb

jelzett előadásomat idézetekkel fűszerezhettem volna; de ez idézetek célzatosan kiválasztottaknak is tűnhettek fel, és így meggyőző erejükből sokat veszíthettek volna. A bemutatás ezen módjáról tehát le kellett mondanom.

A második nekem kínálózó az út volt, hogy — mint annak idején Török János tette — újabb és talán tömörebb korszerű kivonatot csináljak a Széchenyi műveiből. De ennek meg az lett volna a hátránya, hogy nekem is több vaskos kötetet kizárólag e célból kellett volna összeállítanom, és hogy ekkor sem adhattam volna vissza azt, a mit én mindenekelőtt ki akarok tüntetni, t. i. az ő felfogásának valóban nagy rendszerességét. — így megint csak kisebb-nagyobb fák között barangolva vezettem volna az olvasót, a kinek az egész erdőt, a Széchenyi szorosán összefüggő részekből álló nemzeti politikáját, nem tudtam volna bemutatni.

Hosszas fejtörés és kísérletezés után végre a két szélső út között fekvő harmadikon való elindulásra tökélvén el magamat, lelkiismeretes alapossággal tanulmányozott gondolatait, eszméit és elveit, nem pedig egyszerűen szavait és mondatait állítottam logikai sorrendbe. Mindenekelőtt az ő politikájának benső valóját, annak lényegét törekedtem minél jobban átérteni, és csak azután csináltam meg eszméinek fő kategóriáit. Minden azokba való gondolatot külön írtam ki és az illető műnek eredeti lapszámára való pontos hivatkozással állítottam a maga helyére. Mert ezen eljárás közben arról csakhamar meg kellett győződnöm, hogy, igenis, az ő mély meggyőződés szülte felfogásainak megvan a magok teljes egésze, melynek részei csak összekeresendők, és ha azokat megtaláltuk, akkor tökéletesen egymáshoz illenek s azok egymást kiegészítik. Azonban első sorban mindig intentióira, másodsorban gondolataira kellett tekintettel lennem, és csupán harmadik sorban figyelhettem arra, hogy a mennyire lehet, az ő fordulatait és jellemző kifejezéseit is használjam. Sokszor két-három lapnak tekervényes és közbeszúrásokkal túlterhelt körmondataiban csupán egy eszmét találtam, a melyet már másutt sokkal velősebben nem fejezett ki. Gyakran azonban egyetlen mondatában az eszméknek egész tömbjeit vegyítette össze, melyeket tehát elemekre kellett szétbontanom. Számtalanszor látszik ugyanazt állítani, holott eszméinek minden ismétlése alkalmával újat,

néha megkapóau érdekeset mond és fontos nyilatkozatokat tesz. Tehát legtöbbször még így sem tarthattam tiszteletben az ő saját szerkesztését, melylyel egyébiránt, mint látni fogjuk, a legtöbbször ő maga sem volt megelégedve. Arra mindazonáltal folyton aggodalmasan ügyeltem, hogy ezen művelet után az átlagos figyelmező olvasó se értsen szavai alatt mást, mint a mit ő kívánt velők közölni; tehát olyan összefüggésbe sem volt szabad azokat juttatnom, mely által eredeti értelmükből kivetkőzhettek.

Ez úton haladva aránylag szűk téren a Széchenyi rendszerét hasonlíthatatlanul nagyobb tömörséggel és áttekinthetőbb alakban nyújthatom, mint ha valójában nem fordítottam volna le műveinek egyes részeit, és ha a gondolatokat nem hüvelykezem ki azokból. Így csakugyan egészet alkothattam a töredékekből, melyek a maguk helyén csupán aforismáknak látszanak, holott rendszerének valóban kimagasló alkatrészei; és pedig a nélkül tehettem ezt, hogy szellemének hamvát letöröltem, érzéseinek melegét kihűtöttem és gondolatainak fényét elhomályosítottam volna.

Azonban éppen mivel erre nagy gondot kelle fordítanom, lehetetlen volt rendszerének eszmetartalmát oly szoros összefüggésben és oly sima egyenletességgel adnom, hogy az ellen a finyásabb és kényelmesebb olvasó — néha talán egészen alapos — kifogást ne emelhessen. Az általam alkalmazott módszernek ezt az árnyoldalát magam is felfedeztem, mások is figyelmeztettek arra. Hogy tehát minden emberileg lehető megtörténjék részemről, két correctivumot alkalmaztam. Az egyik abban áll, hogy a hol a különálló eszmék kapcsolatát az ő saját eszmei kincstárában nem találtam meg, s a rokongondolatok közt netán mutatkozó hézagokat nem tudtam más-ként áthidalni, ott — eredeti elhatározásom és kedvem ellenére is — én vegyülök közbe, és az ilyen kisebb-nagyobb szakadékokon át segítem az olvasót. Azonban nehogy ez által félrevezessem őt arra nézve, hogy mit mond Széchenyi és mit mondok én, az idéző jelek közé fogott szöveg egyes részeit megkülönböztethetőkké tettem az általam közbeszűrt részekről. Másik segédeszközöm a széljegyzeteknek itt is következetes és bő alkalmazásában rejlik. Azok egyfelől a logikai összefüggés tekintetében ellenőriznek engem, másfelől pedig figyelmeztetik

az olvasót, hogy bizonyos irányban új tárgyra kellene! áttérnie. A gondolatok ezen különmeműségének fokozatait a széljegyzetek közt is feltüntetendő, kövérebb vagy vékonyabb nyomás által tettem különbséget azok közt. — Végül mind a négy következő fejezet elé rövid bevezetést állítottam, melyek arra készítik elő Széchenyi eszméinek olvasóit, hogy azok egyes természetszerűleg csoportosuló tömbjeitől mit várhatnak. Itt csak röviden figyelmeztetem őt erre, mivel a harmadik könyv úgy is az egész egységes rendszer tüzetes méltatásának van szentelve.

NEGYEDIK FEJEZET.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN VILÁGNÉZETE, ETHIKÁJA ÉS ÉLETBÖLCSELETE.

E fejezetben Széchenyi felfogását a világegyetemről, annak alaptörvényeiről, ezek általános érvényéről és az emberi élet főbb mozzanataira való hatásuk nyilvánulási módjairól mutatom be. Annak különösen kimagasló tárgyait a világegyetem nagy összhangja, isteni örök törvényei, a hit és hitetlenség, az emberi értelem korlátolt volta, az élet és halál problémája és az istenes életmód folytán a jövőbe való nyugodt tekinthetés képezik. Vallásos érzelmeinek jellemzése végett közlöm néhány általa szerkesztett imáját, továbbá nézeteit a keresztény vallás lényegéről, a keresztény felekezetek egymáshoz való viszonyáról, a vallási türelemről és a szertartások jelentőségéről. — Szoros összefüggésben vannak ezzel természetbölcséleti elvei, továbbá fejtegetései a természetesség és a műveltség viszonyáról s a világ folytonos fejlődésén alapuló tökélyesbülésére vonatkozó mély meggyőződése. Összes idevágó és más irányú okoskodásainak ez a sarkpontja, a mit már itt nyomatékosan ki kell emelnem. — A valóság természetének elemzése után beszél a hűségéről, az örök igazságról és annak benső kapcsolatáról a természetessel; majd pedig annak sanctiójáról és a látszatról, a költészetéről és arról, hogy az igazságos eljárás egyúttal a legelőnyösebb is.

Mindennek felismeréséhez a sikeres gondolkozás vezet, melynek eredménye a helyes megismerés és az igazi tudás. (Különös súlyt fektet az önismeretre, mely nélkül alapos emberismeret nem képzelhető, a minnek hiánya pedig folytonos tévedésekre vezet. Hangsúlyozza az ember saját tapasztalatá-

nak fontosságát, és felderíti annak keletkezését. Az ilyen tapasztalatnak sokszor drága áron megszerzett gyümölcse az önállóság, s az a meggyőződés, hogy a belbecsre és a leki-függetlenségre kell a fősúlyt fektetnünk. Ez utóbbiaknak fel-tételeit elemezvén, megmondja, hogy ki a valóban független ember. Ezzel kapcsolatban szól az egészségről, az akaratról és kitarásról. Életbölcseletének szép mozzanatai azok, a miket a szeretetről, a szerelemről I a gyakorlat útján kifej-lődött tökéletes emberről felhoz irataiban. Ide tartozik még véleménye a haladásról, az óvatosságról és az egyének képes-ségeikkel együtt velők született természetes rendeltetéséről, a mit a szellemről általa megjegyeztek szépen egészítenek ki. Ezekből mindenki előtt világossá lehet, hogv ő az ember egyéni és társas életében a fősúlyt nem, a mint azt azelőtt sokan hitték és úgy látszik, máig is némelyek gondolják, az anyagi jólétre fektette.

A mi erre következik, t. i. okoskodása az érdemről, a logikáról és logikátlanságról, az észről és hasznos voltáról, az unalomról és panaszkodásról s az idővesztegetésről, az túlnyomólag még szintén életbölcselet, de már sok ethikai elem is van benne. E részek tehát átmenetet képeznek az ő erkölcsstanára, melynek elveit a tett és tétlenség, a bölcsesség, a mérséklet, a műveltség, de különösen az erkölcs és erkölcsi fölény, a méltányos ítélet s az emberek belbecse című szél-jegyzetek alatt összefoglalt részek tartalmazzák.

A kötelességekről annyit, oly sok szépet és bölcslet mon-dott, hogy azokat egyetlen vezérszó alatt lehetett össze-állítanom. Kimutatja ott, hogy a boldogság csak a kötelesség-teljesítésnek lehet következménye, mert a remekül ecsetelt nyugodt lelkiismeret egyedül annak kifolyása. Az ezután követ-kező, mintegy külön értékezőszerű rész, melynek felirata az önzés és közszellem, a közerkölcsstan vázlatát szolgáltatja, melyet „a mindent a maga helyén s a múlt és jövő“ feliratú részek életbölcseleti elemekkel egészítenek ki. Közerkölcsstana l a végül a nemzetiség iránti hűségre és a világpolgárságra vonatkozó meggyőződésében éri el tetőpontját, melyről vissza-tekintve, magunk előtt fogjuk láthatni az ő világnézetének, ethikájának és életbölcseleteinek egész óriási terét.

A mi ezután következik, az már a Széchenyi rendszerének valóságos kezdete.

„A világegyetem örökké tart, de alkatrészei elvénülnek, hoj megint megfiatalodhassanak.¹ Azok támadnak, egyesülnek, egészket alkotnak, mozognak és elmúlnak, mert egymást váltja fel az örök romlás és teremtés. Az összhangzatos nagy világ Alkotója egyedüli kútfeje minden jónak és magasztosnak. Mennél közelebb jutunk hozzá, annál tökéletesebbek, azaz boldogabbak, mennél távolabb állunk tőle, annál szerencsétlenebbek vagyunk.² Ebben a végtelenségben minden csak a körül forog, hogy a súlyegyet megtalálja s az örök harmóniába beilleszkedjék. A világegyetem ugyanis harmóniában volt mindig és abban is fog maradni.³ Öntudat nélkül és akaratlanul is minden a tökéletesség, az örök világosság és az üdvösség felé törekszik

A Mindenható bizonyos törvényeket szabott önmagának AZIS, mert ő a rend és törvényesség tiszta fogalma. Az idő s a véletlen hatalma az emberi nemet bűnökön és szerencsétlenségeken keresztül végre odaviszi, a hol semmi fájdalom és semmi kínzó emlék nem lesz többé. Egyik vallás a másik után tünezik el ugyan a föld színéről; de a vallásos érzület, mely azokat alkotta, soha sem lesz kioltható az emberek szívéből. Míg az emberi nyelvben fennmarad és hangzatos lesz ez a szó: Isten, az emberek tekintetüket mindig fölfelé fogják emelni Hozzá. Az érzékfeletti dolgokkal úgy vagyunk, mint a nappal, melynek elsötétülése alkalmával még legkisebb karimája is bevilágítja az eget. A tökélyhez való közeledés | boldogít, mert az az Istenhez való nagyobb, vagy kisebb hasonlóságot foglalja magában. Ennek mértékéhez képest van a tökéletlen telkeknek oly sok fokozata.

Szánakozva bámulok az Istenhez soha nem térőn. Bámulom erejét, de sajnálom őt rokonalansága miatt a legfőbb Jóval. Utálatra méltónak tartom ellenben az istentagadót, a ki veszélyek közt szepeg és a kereszthez csúszik. Előttem csak az látszik talpraesettnek, a ki csend és béke közt naponta

¹ Hitel, 161. 1.

² Napló 1819. máj.

³ írott Naplója, Bécs, 1819. nov. 30-ról

felemeli lelkét a Legdicsebbhez, veszélyek közt azonban, tán rövid fohászon kívül, semmi hosszas és panaszló litániát végperczéig soha sem intonál. Asszonyi panaszokra ne fakadjunk, erőnket a vívás óráiban ez által is ne fogyaszszuk, de elszántan vagy verjük vissza a ránk jött veszélyeket diadalmasan, vagy bukjunk a mindenség feneketlenségébe panasztalanul.¹

Az embernek az a vágya, melylyel a nagy, jó és igaz után törekszik, emeli őt fel gondolatban a végtelenségbe és ott szeme az istenség fényében elvakul. Ez érthető és megbocsátható. Mit mondjunk azonban az olyan emberekről, a kik a titkok után való sóvárgásukban egész életüket az a feleti törekvéssel töltik, hogy az Isten, a szentháromság és az emberi lélek mibenlétét magyarázgassák s matematikai for-Azember_{niH}pákba, vagy mystikus szólamokba foglalják? Az Istent a felfogasi ^{sze}g^ny emberi nem felfogni nem képes. De hinnie benne, k^{sége}. őt ^{szeretll}*e θ⁸ reményét belé vetnie kell. A kicsiny épp úgy, mint a nagy s minden, a mit érzékeink útján észlelhetünk, létéről, jóságáról és mindenhatóságáról beszél nekünk. De a bizonytalanság érzete és a kétkedés is fajunkba van oltva.

Azért valamely különös borzalom vesz rajtunk erőt, ha arra gondolunk, hogy földi alakunkat levetkőzve, majdan egy ismeretlen világba kellend lépnünk. Az egészséges ember jövőjéről helyesen így gondolkozhatok: A halál után a lélek ^{halal} is vagy megsemmisül, vagy megmarad. Ha az a test feloszlásával tökéletesen eltűnik, akkor a halál szerencse az emberre nézve. Ugyanis ki emlékszik egyetlen napjára, melyet oly boldogan és fájdalom nélkül töltött volna, mint a minő egy érzéstelen és álmok által sem háborgatott éjszaka? Félelem és rettegés nélkül hálnak meg az emberek, ha teljes erőben éri őket a vég; ha ellenben gyengék, akkor vajmi gyakran gyáván viselkednek a halállal szemben. Vagy pedig megmarad a lélek a halál után, és akkor vele szemben megnyugtathat minden jó embert annak meggondolása, hogy az Isten igazságos, mert más nem is lehet. Ha tehát valaki életében mindig a tökély, vagyis az Isten felé haladt, akkor halála óráján hozzá mindenesetre közelebb van, és így bol-

¹ Üdvlelde, 37.

dogabbnak kell lennie, mint születésének pillanatában. Á fő tehát az emberekre nézve az, hogy mindig az üdv útján törtessenek előre.

E részben a baj csak az, hogy sokan nem tudják, vájjon azon haladnak-e, vagy nem? De ha azt sikerült feltalálniok, akkor nyugodtak lehetnek, mert mindent megtettek, a mi tőlük függött.

Ennek természetes kifejezése az a megnyugvás és lelki béke, melyet a leg alázatosabb jó ember is tapasztal, midőn mintegy jogot érez magában követelni a mennyet. A haláltól való félelem tulajdonképp tehát nem más, mint tudni akarása annak, a mit nem tudhatunk. Sejtelmünk sincs róla, hogy a halál vájjon nem a legnagyobb java-e az embernek? Ily körülmények közt mi értelme és alapja van a tőle — mint a legnagyobb rossztól — való rettegésnek?¹

A mi pedig azt illeti, hogy a helyes utat eltéveszthetjük, az kellő értelmesség mellett rendszerint nem következik be, mert az erény és bűn oly szembeötlő ellentétek, hogy azokat akárki is könnyen felismerheti. Meglátja az angyalt mindenki s az ördög sem takaródzhatik el úgy, hogy farkát és körmeit észre ne vehetnők De a közbeeső szellemek valóban veszedelmesek, s vigyázatlanságunk, vagy lanyha érzületünk könnyen a sátán birodalmának határáig sodorhat bennünket. Hogy e veszedelemtől meneküljünk, nem kell egyéb, azmint a természet törvényeinek szentül tartása. A nagy természet' ugyanis változhatlan rendben forog, azért a más még egy Isten sem teheti tegnappá. Előre meghatározott haladás útján megy abban minden előre és a legfőbb Értelem uralma alatt áll minden. Aliért nem követjük e magasztos példát? Miért nem hódolunk meg a reánk és összes viszonyainkra kiható természeti törvénynek, mely a legkisebb virágtól kezdve a csillagok dicső seregéig mindenha oly világosan és érthetően szól hozzánk. A romlatlan kebel a mennyei ihletés pillanatai alatt minden tanítását megértheti.³ És az Isten a becsületes ember jószándékkal párosult állhatatos fáradozását előbb-utóbb, de minden bizonynyal megjutalmazza.³

¹ Írott naplói, II. 3.

² K. N. 135.

³ Világ. 194.

A nemzetek hosszabb életének titka is abban áll, hogy az azokat átható erkölcsiség a vallás zavartalan forrásán menjen keresztül.¹

Boldog az, a ki szavaival mindig következetes és tetteleg is ugyanaz, a mi ajkkal; de még százszorta boldogabb, a kihez az Eumenidák közelíteni sem mernek, és a ki mint egy szent az önmagával való kimondhatlan megelégedésnél fogva tisztán sejti, hogy lelke szeplőtlenül fog egykor az ő Istene előtt megállhatni. Én azonban általános emberi s különösen saját természetem gyarló voltánál fogva korántsem állok ezen a magaslaton, hanem azok osztályába tartozom, a kik az ismert publikánssal Istenhez egyedül így rebeghetnek csak: kegyelmezz Uram nagy bűnösödnék! Ha egy kissé több jó találtatik bennem, mint rossz, már boldog vagyok, mert — némely ritka nagy lelkeket kivéve — halandó többel úgy sem dicsekedhetik?

Bármi legyen hitünk, vallásunk, ha szórakozás által egészen el nem szédül a fejünk s tökéletes állatóságba nem merülünk, bizonyosan fel-felnyílik néha előttünk az élet komolyabb pillanataiban saját bensőnk. Semmiségünk, létünknek hajszálon-függése s belbecsünk vajmi csekély volta nyilván áll akkor előttünk, s menekedni törekszünk ez iszonyatos öntudattól. Meglehet, hogy a fiatal hév, szerelem, nagyra-vágyás, kincs s hírkoszorú utáni ittas felingerültségünkben s általános szórakozottságunkban menekszünk egyideig ennek nyomasztó gondolatától, és évekig élünk hatalmunk, bölcseségünk s erényeink édes önámításai, vagy egyéb ábrándjaink között. Az élet alkonyán azonban, és néha az önmegismerés keserű gyümölcsének véletlen megízlelése által előbb is, mindinkább sürget valamely magasabb hatalom a magunkkal való számvetésre. Azért emberi sorsunkkal lehetőleg kibékülni s emberileg önmegadással élni marad a földilét legfőbb bölcsesége.“

Széchenyi minden képmutatás nélkül imádtá az Istent?

— Igazi vallásosságát felette találóan tüntetik fél fohászai, melyeket korábban ő maga jegyzett fel. Így például Debre-

¹ Hitel, 169.

² Üdvlelde, 45.

² Üdvlelde, 1—3. .

⁴ Stádium, 194.

szenben 1820. decz. 26-án a következő szép imát írja naplójába: „Mindenható Bírāja az embereknek s a megfoghatatlan nagy mindenségnek! Ki előtt ámulattal és imádatlal borulok le, s csak gyengeségemet és szorongó szívem dobbanásait érzem: engedd megérlelnem magamban azt az erényt és tökéletességet, melyet az ember, minden fogyatkozásai s tomboló szenvedélyei daczára, már itt e földön is elérhet. Add nekem azt a benső vigaszt, a lélek ama nyugalmát, mely nélkül a röghöz kötött halandó a Te szemléletedben nem gyönyörködhetik, s lelke azt a földfeletti szárnyalást el nem érheti, melyre az ájtatos ima a tétovázó kedélyt, ha csak rövid perczekre is, képesíti. Engedd, hogy ily magaslaton állandóan megmaradhassak. Aczélozd meg bennem a gondolkozás! erőt, hogy habár még a földi léthez vagyok kötve, lelkileg halott ne lehessen, s tiszta képzelettel emelkedve fel Hozzád, a Te jószágodat és nagyságodat megismerhessem és földi pályám czélját is felfoghassam. Eszközöld Te Magad, hogy elmém megértsen Tégedet. Szabadítsd meg lelkemet az előítéletektől s töltsd meg szívemet véghetetlen béketűréssel és szeretettel az egész emberi nem iránt. Vess fátyolt elmúlt életemre, s engedd meg, hogy tapasztalataimból, élményeimből, hibáimból s vétkeimből az, a mi legiidvösb lesz, háromolhassék reám, s végre oly utakon, melyeket Te vélsz legjobbaknak, vezess el engem hozzájok, a kiket oly forrón, oly igazán szerettem!.*

Más alkalommal így fohászodik: „Mindenható Isten! Töltsd be szívemet angyali szeretettel iránta¹ s hazám, embertársaim és honfiaiim iránt. AMágosíts fel engem egy cherub lángszellemével, erős eszével. Engedj a jövőbe pillantanom s megkülömböztetni a jónak magvát a gonosztól. Add tudtomra, mit tegyek s miként kezdjem, hogy Neked egykor a reám bízott tőkeről beszámolhassak. Gondolkodni és dolgozni akarok éjjel és nappal egész életemen át. Segítsd sikerre bennem azt, a mi jó és tipord el csirájában'azt, a minek rossz gyümölcse lehetne. Nyújtsd segélyedet, hogy minden heves indulatot elnyomhassak magamban. Engedd, hogy igazi lelki alázattal tekintsek mindent a világon s úgy fogjak hozzá akármihhez.

¹ Szíve választottja iránt.

Midón nemtője, későbbi neje iránt, a ki azonban akkor még másnak felesége volt, ellenállhatlan és holtáig tartó szerelemre gyűl, így imádkozik: „Mindenható! Adj erőt nekem, add áldásodat reám, hogy ez égi lényhez mindinkább méltónak érezhessem magam. Bármit határozatlán Ő róla és én rólam, kész vagyok fenéig kiüríteni a keserűség kelyhét; csak engedd, hogy szívben, lélekben egy olyan szentre érdemes lehessek. Tarts meg, óh emelj fel minket az erény legfelsőbb magaslatára. Tisztaság Nemtője! Erősítsd meg keblemben az égi lángot és olts ki belőle minden érzékiséget. Vezesd Őt az igazi boldogság ösvényén. Semmisíts meg engem és Őtét, ha valaha az erény útjáról lelépni hajlandók lennénk. Tartsd meg benne épségben a Te remek művedet. S adj nekem erőt, hogy Téged tettemmel imádjalak/ — Első dunai útján 1830-ban nagybetegsége alatt is mindennapi imája az volt: hogy vegye magához őt az Isten, ha nem fog embertársainak és hazájának javára működni. Ellenben gyógyítsa meg, ha valamikor még használható lesz. „Csak úgy hosszabbítsd meg életemet, óh Mennyei Atyám,“ — így imádkozom és imádkozom mindennap, írja naplójában, — „ha a közre nézve hasznos lehetek; ha életem estéjével képes leszek elfeledtetni annak hajnalát, s ifjúkorom kihágásait a jó és a nemes tettek egy egész sora által kijavíthatom.“ —

Még később 1832-ben a következő sorokat írta Crescence imakönyvébe: „Isten! Te foglalatlán minden jónak, magaslatosnak, egységesnek és tökéletesnek, töltsd be szívemet, elmémet a Te szent lelkeiddel. Erősíts meg engem mennyei hatalmaddal, hogy földi gyarlóságaimat legyőzve, Hozzád fel tudjak emelkedni. Szabadítsd meg érzéseimet minden hozzám tapadó földi salaktól, s tisztítsd meg emberi természetemet, hogy ez a Te műved Hozzád méltóvá lehessen. Önts bizalmat lelkembe s ne engedd meg, hogy a Te végzéseidet bírálgassam. vagy éppen kételkedhessem! a Te mindenhatóságod, mindentudásod s végtelen irgalmasságodban. Add végre a Te legjobb áldásodat minden hozzám tartozókra s barátaimra, hogy egykoron mindnyájai! együtt Téged dicsőíthessünk és magasztalhassunk mindörökké.“

„A hit — Széchenyi szerint — azon láncz, mely az emberiséget összeköttetésbe hozza a Mindenhatóval. Az adott szó

szentsége köti a királyt elválhatlanul hű alattvalóihoz s ezek tántoríthatlan hűsége képezi a trón rendületlenségének alapját. A házaspár boldogságának is igaz szó a kútfeje. Boli dogok azok, a kiket nem nyavalya, testi gyengeség, vagy a haláltól való rettegés kényszerít térdre csúszni a kereszthez, hanem midőn fiatalságnak, egészség és jólétnek örvendenek, önként, szeretéiből a legfőbb Jó iránt emelik fel leiköket a Legtökéletesebbhez. És pedig nemcsak szóval, hanem tettleg kell a vallást gyakorolni, mert a halhatatlan lélek az alacsony, ocsmány indulatoktól csak így szabadulhat meg.“

Többször ismételi, hogy „a természet maga alkotott bennünket hívőknek. A csillagos ég csendje és harmóniája lelkünket önkéntelenül is egy bekövetkezendő jobb élet édes reményével tölti el. Vájjon, ha a nagy mindenség annyira tökéletes rendjét csodáljuk, megtudnánk-e mostani eszünkkel nyugodni abban, hogy a senki által meg nem figyelt igazi erény örökké rejtett titok maradjon, és hatása minden bekövetkező időkre nézve el legyen veszve? Volna-e igazság abban, hogy míg annak a hősnak a neve, a ki számos embertársának megmentése, vagy hazája bármely érdekében maga alatt a puskaporos tárt felrobbantván, életét feláldozta, örökké fennmarad, addig azon hű hazafiak fáradozásai, a kik vagyont, időt, egészséget nem kiméivé, a közjót előmozdítják, feledésbe mennének, és életükben ők maguk is csak sárral dobáltatnának. Hiszen az ily csendes, jótékony felebaráti munka hány ügyefogyott és szívetörött nyomorultnak ad enyhülést, hány kétségbeesettnek lelkierőt? Mind ez nyomtalanul enyésznek el, és nem látná senki azon diadalokat, melyeket ők négy fal között a csábok kísértései felett szereztek az erénynek? Nem lenne-e semmi jutalma annak, ha a névtelen bajnokok egész csapatai a csatamezőn, a hol őket a jó ügynek szeretete töltötte el az önfeláldozás szikráival, elvérzenek!? Hány virradat találja az éjjel is fáradó hazafit sokak által nem is sejtett nehéz munka mellett? Hány haldokló áldja utolsó vonaglásai között a hű emberbarátot, a ki éjjelenként ápolgatja a szerencsétleneket s reájok nyugalmat és lelkibékét piheg végpillanataikban.?

Mély meggyőződése, hogy mindezen dicső tettek élni és hatni fognak még akkor is, midőn magyar hazánknak, sőt a

földgömbnek sem lesz már semmi nyoma. A természet nem volna egyéb szörnyű hazugságnál, az egész világegyetem csúf mystificationál, a hazaszeretet, az anyai könyek, a szerelem és barátság iszonyú tréfák, ha ez másképp lehetne. Mily nagyszerű a természet anyagának összhangja! Hogyan kételkedhetünk a lelkek tökéletes harmóniájában? Midőn a hajnal szép bíbora, egy ártatlan hölgy arcza oly tiszta és igaz, képzelhetjük-e, hogy a lelki világ harmóniája csupán hazugság és mystificatio lehet?¹ Bennünket láthatatlan hatalmak vezetnek és közülünk a legerősebb sem egyéb, mint engedelmes eszköz egy magasabb kézben.² Lényünk anyagi és szellemi része gyakran felismerhetőleg, de igen sokszor érzékileg fel nem fogható módon összefüggésben van a világegyetemmel. Szoros kapcsolatban, élünk annak anyagi és szellemi erőivel, mert a nagy természetnek mi egyedül nem lehetünk számkivetett gyermekei.³ Ezen kapcsolat ápolása Végett szükséges a vallás, de nem csak külsőségei, hanem lényegének lehető átértése és annak tettekben való nyilvánulása.

A keresztény vallás nagyszerűsége éppen abban áll, hogy nem a külsőségnek, sőt nem is csak az értelemnek, hanem mindenekfelett az értelemnek hite. Ebben áll revelatiója. Nem szívbeli andalgás, hanem a nagy teremtő példájához szorosán alkalmazkodó az a tanítás képezi alapját, mely szerint „a mit nem akarsz, hogy más tegyen neked, azt te se tedd másoknak.. Add meg a császárnak, a mi a császáré és istennek, a mi az istené. Add meg a királytól fogva az utolsó koldusig mindenkinek a magáét“. Mindez nem egyéb, mint az örök igazságnak, a legnagyobb türelemnek emberi létünk követelményeihez szabott és átszellemült matematikai szabálya és az állambölcséségnek is legmélyebb kútfeje. „Szeresd az Istent, tehát a legfőbb bölcséséget, és szeresd felebarátaidat, mint tenmagadat; de csak úgy, nem ám jobban, mint tenmagadat.“ „Országlási rendszerem helyességét — mondja — tehát a világegyetem bámulatos összhangzata, valamint az

¹ Hitel, 157—158.

² K. N. 42.

³ K. N. 42.

emberi kebel önként megszólaló sugallata és a keresztény vallás szelleme egyaránt mutatják¹.

„Ha a nagy természet írását nem bírjuk kibetűzni, sem keblünk tükrébe tekintve ott nem látunk semmit, akkor vegyük a keresztény vallás alapoktatásait zsinórmértékül, és biztos módon fogjuk saját és felebarátaink dolgait elrendezni. De a keresztény vallás^ a maga tisztaságában kell tekinteni, s nem úgy, a mint azt a szenvedély, az uralkodási vágy és a türelmetlenség ördöge elferdítették². „Nagy szerencse az, — írja — hogy a katolikus vallásban születtem; ítéletem szerint ugyan a keresztény nem nagvobb, mintha pl. Calvin vagy Luther hitében, avagy ^{tény*} az ó vallásban jöttem volna a világra. Hanem mindenesetre nagy szerencse, mert a keresztény vallású nemzetek és népek során kívül sehol sincs e világon igazi civilisatio, és sehol nem létezik általános előmeneteli vágy és polgári erényre alapított tiszta haladási szellem³. „De akár keresztények, akár más felekezetiek az emberek, ha felebarátait szeretik és jólétüket emberiesen előmozdítják, a kereszténység szelleme hatja át őket is¹. A felebaráti szeretetnek azonban a józan ész által kell kormányoztatni, mert csak ez nem fog pillanatnyi kedvezetés miatt az elkerülhetleneknél nagyobb vétkeket és több büntetést előidézni? Felebarátainkat szolgálni, a természet ajándékait bölcsen használni annyi, mint Istent tisztelni és szavainak engedelmeskedni. A ki ezeket híven teszi meg, az becsületesen futja meg földi pályáját

„Az Isten igen nagy, számtalan út vezet hozzá; egyedül Ő látja át a belsők tisztá, vagy tisztátlan voltát. Mi gyarló, homályosan látó emberek nem tehetünk józanabban, mint ha egymás iránt türelmet tanúsítunk, mert csak utóbb fog elválni az, hogy kinek volt inkább igaza. Nincs kárhózasabb bűn, mint a vallásos türelmetlenség, mely megbocsáthatlan, különösen akkor, ha vak hitünk és fonák buzgalmunk az ármány ádá dühét keresztények közt is fellobbantja. Végezzen a Min-

¹ K. N. 177., 178.

² K. N. 177.

³ Ő. i. 15.

⁴ Stad. 108.

⁵ Világ 311.

⁶ Világ 55.

denhatóval kiki, a mint legbensőbb meggyőződése sugallja neki s gondolja meg, hogy a legajátosabb fohásznál is hathatósabb imádság az, melyet cselekedettel végzünk: legyen tehát jó polgár, jó rokon és jó felebarát.“¹ „A kereszténység tiszta szellemében“ — így ír naplójában — „én mindenekelőtt türelmes vagyok, és pedig nemcsak szóval, de tettleg is, azért az evangélikusok mellett fel fogok szólalni mindaddig, míg a teljes viszonyosság elve nemcsak színleg, de lényegében is kiviva nem lesz“.

„Az emberek jövőben nem a vakhit fanatizmusát, nem az ámitókat, hanem saját szívókéit és eszöket fogják megkérdezni az iránt, hogy mit higynének és mit tegyenek. Azonban miért festjük és képzeljük Krisztust különösen szép ember képében? Azért, mert oly kimondhatlan szép lelket, mint az övé volt, nem tudunk rút és hibás testben gyanítani.“²

A negyvenes évek alatt nejével és gyermekeivel együtt szorgalmasan járt misére, prédikációra és gyónásra. Különösen a húsvéti gyónást soha sem hagyta el. Érdekes és jellemző, a mit erre vonatkozólag naplóiban olvashatni. „A mit saját hitemben a legfelségebbnek talállok, az a teljes megalázkodás Isten előtt. Ily diadalt vívhatni ki önmaga felett a legelső, legtisztább erkölcsi gyönyör, melyet az ember érezhet. S lehet-e az önmegtágadásnak nagyobb foka, mint egy, tán csekélyebb értékű, embertársunk előtt minden hiúság félretételével, egyenkint leplezni le vétkeinket, erkölcsi fogyatkozásainkat s oly rossznak tüntetni fel magunkat, a minőnek bizony nem szívesen láttatjuk az emberek által magunkat? Én ez önmegtágadásra mindig könnyen reá tudtam szálni magamat, s nem állottam olykor a legbutább olasz pap előtt feltárni egész valómat s keserves könyözömben áradozni“. „Tartsa meg mindenki saját hitvallása formáit; ez szükséges. De a fődolog mégis az marad, hogy embertársaival jót tegyen. Ámde, hogy ezt tehessük, ismernünk kell az életet s annak sokféle szükségait, mert az alamizna magában nem elég, hanem példa, tanítás és tényleges segély is kell hozzá. A kik a vallás külső formáit megvetik, gyakran ártalmasabb hatás-

¹ Világ 55.

² Önismeret 198. 1.

sal vannak, ha mellette jó és feddhetetlen emberek is, a reájok figyelőkre, mint a romlott erkölcsűek és féktelen életnek, mért az emberek ostobább része, a pórnép, mely a magasabb állásúhoz természetesen vonzódik, példájok után indáivá észrevétlenül ejtené el a vallást, a nélkül, hogy erkölcsileg azért megjavulna. Már pedig képzelhető-e valami borzasztóbb, mint egy tudatlan nyers tömeg minden vallásosság nélkül? Mostanság azonban ismét s napról-napra mindinkább kezd divatba jönni a hypocrisis, a vallási mystificatio és a fnrfang.¹ — A nyomorultak szivrepedt fohászait meghallja az Isten mindenünnen, s a lakosok erénye erdő közepei és a nyílt mezőn is oltárt képez, melynek áldozata felhat az egekbe. De a mit az ember buzgó szándékkal és tiszta kezekkel Isten dicsőségére épített, a templom, az közelebb emeli az emberi nemet végső rendeltetéséhez, mely nem egyéb, mint a soha meg nem szűnő javulás és feldicsőülés.^{2*}

Ezután logikai sorrendben azon eszméi következnek, A termé- melyek a természet törvényeire vonatkoznak. Bármely művéből vétettek is azok, teljesen összhangzók, s más-más árnyalatban ugyanazon felfogást tüntetik fel. ^{nyei}

„Az igazságot megtalálni semmiben sem lehet, míg tudományunkat máshonnan akarjuk meríteni, mint a változhatlan természeti törvényekből. Egyedül innen háramlik bölcsesség és boldogság az emberi nemre. Ebből a forrásból fakadt a maga megnyugtató, bünt lemosó és sorsunkkal kiengesztelő tanításaival a keresztény vallás is. Vegyük ennél fogva anyagi és szellemi tekintetben egyedül a természet útmutatását kalauzul; mert az változhatlan rendszabályok és elvek szerint a teremtmények minél nagyobb számának tökélyére és így jólétére is kiszámítva irányul.³ — A természet törvényeit kárunkkal egy időre mellőzhetjük, de hatásukat örökre megsemmisíteni nem vagyunk képesek, mert ruganyosságukat állandóan megtartván, hatalmukat később annál jobban fogjuk érezni.⁴ Közelítsünk azért mindjobban a természet törvényes

¹ Önismeret 219. 1.

² Volt czenki jobbágyaihoz az ottani templomépítés tárgyában 1860. évi január első napjaiban kelt leveléből.

³ K. VJ76.

⁴ Stad7292.

alapjához.¹ De egyedül a nagy természet törvényeit teljesítjük akkor is, ha a léleknek kifejtett gazdagságait teszszük boldogságunk alapjává, s nem az anyagnak oly hamar elhervadó kincseit.²

A természetnek előítéletek és rossz szokások által meg nem rontott útján kell tehát haladni,³ mert a természetes életmód és magatartás a leghelyesebb.⁴ Ne törekedjünk arra, hogy a víz a hegyre folyjon, ne reméljük, hogy a teher felfelé essék, s ne várjuk, hogy szeressenek és tiszteljenek bennünket, ha magunktartása és eljárásunk által azt nem érdemeljük ki. Azért a magyarságnak is vonzónak kell lenni, hogy hódítson. Ne akarjuk, hogy az egész világ minket vegyen mintául, hanem inkább mi tanuljunk a műveltebbektől és tapasztaltabbaktól, mert természet szerint az ügyetlenebb jár az ügyesebb nyomdokain és nem viszont.⁵

A legmagasabb műveltség legközelebb jár a természethez, igazi bölcs az, a ki a természet szent útjáról soha sem tér le. Annak elhárításában, a mi a természetet és annak megközelíthetését homályba borítja, vagy akadályozza, áll az élet legmélyebb tudománya. A természet megértése nem ritkán annyit ér, mint a jól megemésztett tudománnyal teljes főnek bírása.⁶ Fennen hirdeti ez okból, hogy „a mit sokszor rendetlenül és hiányosan, sok helyen hosszasan és unalmasan előadott, annak lényege az, hogy alap nélkül tartósan nem állhat fenn semmi s maradandó sikere csak annak van, a mit természetes renddel kezdtünk és folytattunk/⁷ Hangsúlyozza továbbá, hogy „a természetes renddel ellenkezik az, ha valaki előbb költi el jövedelmét, mintsem az zsebében, s a serdülő úgy veszi erejének hasznát, mintha már férfiú

¹ Stad. 294.

² K. N. 21. Itt van első alkalmam kimutatni azt, hogy Beöthy Ákos mennyire téved, midőn „A magyar államiság alakulása, küzdelmei¹⁴ című nagy munkájának II. kötetében azt állítja, hogy Széchenyi mindeknek fölül az anyagi érdekeket helyezte.

³ Hitel 23. v

⁴ Hitel 56.

⁵ Hitel 68—69.

⁶ Hitel 78.

⁷ Hitel 153.

volna, és ha a tanuló már tanít is. Mindenre meg kell lenni, s a siker nálunk rendszerint azért marad el, mindig újat kezdünk, mielőtt a régi kezdeményt természetesen rend mellett befejeztük volna.¹ Mindenki maradjon hát a maga természetes körében, a mely számára alkotva van, s ott teljesítse híven kötelességét. A természet rendje az, hogy . (csak a világegyetem örökös, a részek ellenben támadnak és elmúlnak, minek következtében folytonos romlás és teremtés LPCoSC (váltja fel egymást. Így lesz az ifjúból vén, a vénből pedig Vp Λ új alakban megint ifji(/%Widón az élet és halál között vívó- 'dott magyar nemzet újra lélekzeni kezdett, s a honfiakat a remény sugár melegítette át, akkor az a nemzetiségét felkarolván, a hosszú önfeledés után csak a természet szent útjára tért vissza.² — De általában ne várjuk azt, hogy az emberek a maguk kára, hanem csak azt, hogy a maguk érdeke után indulnak. Azonban a nemes cél és a közhaszon sürgetése azért, mint később kifejti, nem természetellenes dolog. . Hogy abban milyen erő rejlik mutatja az, hogy a természet fia, habár nem sejtí miéért, jobban él a természet rendje szerint, mint a félig tanult és tudákos, a ki elbizakodásában attól elidegenedik; ellenben az igazán miveit ismét visszatér a természethez.¹ És hála az Égnek, a természet törvényei, melyeket mi gyarló emberek oly ritkán értünk meg jó], és annyiszor félreértünk, tüzetesebb vizsgálat után mindig azt mutatják, hogy a legfőbb igazság és a legnagyobb boldogság azonos fogalmak. Ekképp egy ország alkotmányának és társadalmának / a lehető legigazságosabb berendezése a legnagyobb boldogságot fogja a fejedelemtől fogva a legkisebb polgárig a (közönség minden tagjára háritani](dinert minden csak a természeti törvények követése által boldogulhat.⁶ Ellenben a természetelleni fellázadás a legerősebb physikai testet, vagy erkölcsi testületet is alkalmas teljesen megrontani.⁷ — Sajnálatra méltó

¹ Stad. 62.

² Stádium 101.

³

A,

Hi

tel

153—154.

Hitel 161.

⁴ Világ XVIII.

⁵ Világ 131.

⁷ Stad. 130.

az, a ki a természetnek csudáiba egy kissé mélyebben elmerülve, nem tudja eléggé bámulni annak oly nagy, de még is mindenben oly egyszerű voltát.¹ A különös sajátságok kimeríthetlen száma mily egészen különböző árnyalatokban mutatkozik, vagy inkább lappang az emberek végnélküli sorában; úgy, hogy valamint nem létezik az egész nagy természetben két tökéletesen egymáshoz hasonló falevél, akként nemcsak az embernek külseje, de azok természeti sajátságai is kimeríthetlen variációkra szakadoznak.² A természethez tehát folyton gondolkozva kell simulni, különben az Isten sem segít rajtunk, mivel ő nem bontja meg az általa alkotott természeti törvényeket.³ — Ha okosan akarunk eljárni napjainkban, úgy vízzel, gőzzel, levegővel kell mindent végeztetnünk, és a természet örök rendszabásaihoz s az anyagok és erők változhatlani tulajdonságaihoz alkalmazkodnunk. De semmi sem közelíthet a tökélyhez a társadalmi életben sem, ha a természet dönthetetlen szent törvényeit híven nem teljesítjük. Azért a társadalom, az alkotmány és az országiás berendezése, vezetése és fejlesztése sem függ önkényunktől/A természet' ^erőinek felhasználásával fejlődni fog minden, a mint meghozza természetszerűleg a hatalmas idő azt is, hogy a kisded makkból, ha nem romlott és senki nem gázolja el, termő tölgyfa, sőt tölgy erdő leszen.⁵

Minden szép bizonyos okokon alapszik, csakhogy a természet szépségeinek okait az ember lelki gyarlósága szerint nem érti meg mindig. Bámulva szemléli a csillagok kimondhatatlan bájjal elszórt világít s a hegyek és erdők milliárdnyi rendtelenségeit. Mély megilletődéssel tekinti ugyan az isteni teremtmények alakjait, az emberi kép s testnek örökké változó idomait elragadtatással, sőt néha bálványimádással csudálja; de mindezek okait felfogni nem képes, hanem midőn — magába szállva — térdreesik, azt bámulni kénytelen és benső okát csak sejtethi.⁶ Mily bölcsesség s mily hatalom létezhetik azon

¹ Önismeret 45. I.

² Önismeret 123., 124. 11.

³ Önismeret 173. 1.

⁴/Hitel 253.

⁵ Világ 98.

⁶ Por és sár 25. és 26. 11.

kútfőben, melyből annyi s oly szüntelen különféleséggel változó összhang veheti eredetét. Azért, mivel ennek sejdítésén semmi földi érzelem túl nem hathat, minden isteni munkának szépségi fejtegetése hiábavaló fáradozás. De nem úgy embe-rié; mert viszont azt hinni, hogy az ember csinálmányait sem lehet oknyomozás alá venni, fel világosít ni, magyarázni, javítani: gyávaság. A ki ilyest állít, az nem visz kevesebbet végbe, mint zsarnokoskodást felebarátain.

A természetes után következők a való fejtegetése: „A A való-
valóság kultusza az élet tömkelegén sok minden tekintetben ság,
keresztül segít bennünket. Midőn közvetlen léteerdekeinkről
vau szó, a valóság óhajtását mindenki természetesnek tartja.
Nem hiszem, hogy lenne, a ki jobban szeretné, ha őt csak a
világ tartaná egészségesnek, de tényleg beteg volna, és hogy
nem jobban kívánná, ha az egészség dnzzasztaná ereit, habár
mindenki aggódnék is nem tetsző külszíne miatt. De már a
belső dolgok tekintetében a valónak nincs ily nagy kelete. ^A benső
így például a jellem körül felmerülő tévés eszmekelet könnyen
lehetne helyreigazítani, ha mindenki komolyan meggondolná,
hogy vajjon mi jobb, ha saját benső öntudatunk emel-e be-
nünket magasra, vagy csak a hatalom és sokaság? Mi jobb,
ha lelkünk tényleg tiszta, vagy csak annak tartatik? Mi teszi
szerencsésebbé az embert: mellünkön a kereszt-e, ha abban
tővis van, vagy pedig megfordítva, ha a kebel nyugodt, de
kereszt nem díszíti azt? Mi jobb, ha fülünkben folyton az
éljenzés cseng, de szívünkben a halál honol; vagy pedig ha
bensőnkben keresztényi béke, lelkünkben életvidorság lakozik,
de azután kívülről környez bennünket csend?² Minden hiúsá-
got és furfangot félretéve a valóra kell ennél fogva törekedni
mindenben.³ Jaj annak a nemzetnek is, mely nem a létező
realitás s nem az idő által képzett tapasztalat útmutatása
szerint kormányoztatik, hanem valami képzelet és phantasia
sugallta emésztetlen teoriák és experimentumok szerinti zsar-
nokoskodásnak esik martalékul.⁴ A belbecs a legelső, azután

¹ Por és sár 26. 1.

² Világ 26 <

³ Világ 482

⁴ Önismeret 1U5.

jön a jó hír, mely a belbecsnek habár néha kései, de bizonyos követője és következése.¹ Mert hír, vélemény, repntatio olyan, mint a mulékony köd és a lebbenő viHany. Csak a realitásnak és valódiságnak van tartós értéke.^— A bitorlót repntatio köntöséből az igazság fúvó szele manapság csakhamar kivetkőzted az embert. Azért szóvita helyett jobb lenne, ha tetti vitára kelnének a jó honpolgárok³.

A valósággal rokon fogalom az igazság. Erről a következőket mondja:

Igazság. „Tanítsák az anyák gyermekeiket, ha szeretik őket, már kis korukban igazságszeretetre, és a hazug szó gyűlöletére; mert hány vagyonosnak elszegényülésével, mennyi szerencsétlen könyárjával, hány megrepedt szív néma fájdalmával tölti be a hazug szó és csalfa tett a világot? Az adott szó szentsége nélkül nincs bizalom a házasfelek, szeretők és barátok között, sőt az üzleti életben sem lehetséges az.⁴ A szó szentsége azon bíró, a ki uralkodó és nép között is ítél, s ha az egyszer megsemmisül, hiába szól a törvény s minden rendtartás: a szerencsének vége. A szó szentsége az uralkodóban az, a mi az Istenben a tökéletesség: az örökkévaló legfőbb igazság. Valamint a vallás és hit a legvadabb embert is összefűzi a Mindenhatóval, úgy köti a hűség és engedelmség a polgárt igaz urához. És a házasfelek közt is mily becse van az olyan hűségnek, melyet őrizni kell? — Az igazság fűzi össze az embereket; tehát csak az igazságos érzésű társadalomban lehet igazi szilárdság.⁵ — A mi nem az önhaszon hajhászásából, hanem tiszta szándékból ered, a mi igazán szép, ámbár sok akadálylyal küzd is eleinte, előbb-utóbb minden bizonynyal pártfogókra és méltatásra fog találni. És az igazság épp úgy lakhatik a szántó-vető kalibájában, mint ül a tanácsban és bátran tartózkodik a márvány-palotákban.⁶ — A halál a legnagyobb engesztelő, mert a ki lélekezik, az senkinek sincs útjában. Fényével, eré-

¹ Világ 523.

² Világ 522.

³ Világ 483.

⁴ Hítel 75.

⁵ Hítel 159.

⁶ Hítel 164.

nyeivel egy irigyet sem sért, előnyöket és hagyományt nem kaphat. Az elhunyt dicsérete, mely különösen korábbi ellenségének ajkáról szól, sok rövidlátót bámulatba ejt, pedig voltaképp az oly csillogó színpadi korona, mely csak papírosból készült és igen olcsó. De ha az igazságot tekintjük a földolagnak, a minek helyességében alig lehet kételkedni, akkor az is áll, hogy többel tartozunk az élőknek, mint a halottaknak. Ha valaki gyalázatosan élt, miért ne volna szabad róla, ha igaz, megmondani a rosszat is? E nélkül elfogadható nemzeti és világtörténelem, melyből hasznos tanulságokat lehet meríteni, nem létezhetnék; sőt egyetlen oly életrajz is alig volna, melyet érdemes lenne elolvasni. Mi jutalma volna halála után annak a becsületes embernek, a kit életében elnyomtak, tán üldöztek s minden napját megkeserítették, ha a rosszul cselekvővel, az alacsony módon élttel, a ki itt éppen ezért kincsekkel volt elhalmozva és hatalommal felruházva, egyenlő dicséretet nyerne és így vele hasonló sorsúvá lenne? Bölcs dolog volt a régi Egyiptomban, hogy a szokás holtuk után még a királyokról is ítéletet mondatott. És van-e üdvösebb hatással valami a serdülő nemzedékre, mint ha naponként tapasztalja, hogy a rossznak, mikor már hatalmával nem védheti magát, nevéhez szenny és kárhozat tapad; ellenben a derék becse századokról századokra tisztábban fénylik akkor is, midőn a föld már régen elporlasztotta csontjait?¹

Valamint télen az iszánkodó gyermekekre nincs vészé- Adelmesebb a félvékony jégnél, mely őket csalogatja, azután meg leszakad alattuk: épp úgy az ország lakosainak legnagyobb részére a látszat a legveszedelmesebb, mert az igazsággal nem látszik annyira ellenkezni, mint a hazugság.² A legnagyobb igazságból maradandólag minden félre a legnagyobb haszon háramlik, valamint csak a természet törvényeinek kívánalmai szerint létrejött és fenntartott anyagi, erkölcsi és szellemi alkotás hordja magában a lehetőség, a siker és állandóság biztosítékát. A legfőbb igazság tehát az egész világnak épp úgy, mint a mechanikának, egyaránt főaxiómája.

¹ Hitel 198., 199.

² Hitel 202.

Ha igazán helyest akarunk csinálni, alkalmazkodjunk a természet örök érvényű rendszabásaihoz. A nagy és jó nem tetszésunktől függ. Az sem ízlésünk dolga, hogy a társadalmat és alkotmányt miként rendezzük be. Xem jószívűségünk kérdése az sem, hogy honfitársainkat és felebarátainkat támogatjuk, vagy emelni akarjuk-e. Ez azért igazságos és ennek gyakorlati szem előtt tartása azért kötelesség, mert a természet megdönthetien szent törvényeinek teljesítése!¹

A társadalomban fődolog, hogy igazságtalanság büntetlenül ne történhessék. Ennek tudatára minden gyarló embernek szüksége van, mert az ember ember marad, akár hogy nevezzék és akár mily magas polczon álljon is.³ — Rossz ember mindenütt van; azt keresse ki és sújtsa a törvény. Keresztény jóhiszeműségünkben minden emberről tegyük fel a jót; de üzleti dologban mindenkiről a legrosszabbat és senkiben ne bízunk vaktában.³ — Hogy visszaélések történnek, azon nincs mit megütközni; de az már nagy baj, ha megtorlatlanul történheték meg.⁴ — A kemény törvény a becsületes emberre nézve nem büntetés, hanem ajándék, a féktelen és becstelenre pedig, a kit pártolni igazságtalanság, a legnagyobb szükség.⁵

Minden nagy tett végbevitelkor félre kell tenni az Aköitészet.ábrándozást. A költészet csak akkor jöjjön azt dicsőíteni, midőn már sikere megvan.⁶ — Kössük meg magunkat minden lehető emberi gyarlóságunk ellen; és a mint mi nem kívánunk mások kegyelmétől függeni, ne hozzunk abba a helyzetbe másokat sem.⁷ — A való egyetlen biztos kalauza az emberiségnek.⁸ — A bitorolt reputatio hamis fényében ragyogni a gyávák ismertető jele. Ezek nem arra fektetik a fősúlyt, hogy ők mik, hanem, hogy mit tartanak felőlük.⁹ Az emberiségnek

¹ Hitel 253.

² Miág 214.

³ Hitel 48. I.

⁴ Világ 399.

⁵ Világ 407.

⁶ Világ 320.

⁷ Világ 403.

⁸ Világ 278.

⁹ Világ 521.

mindenütt vannak ellenségei, de ezeknek nincs hatalmuk, hogy az igazságot örökre elnyomják.¹ — A magyar nemes azt mondja, hogy neki senkitől sem kell kegyelem, csak igazság, és ez jól van így. De midőn tagadja, hogy a paraszt éppen így szólhat, ez már nincsen jól.² Sok ember mód nélkül hosszú rőföt kíván magának, másnak pedig igen kurtával mér. Ez nem egyéb, mint a legdurvább igazságtalanság pirulást okozó példája.³ A szégyen szégyene az, hogy valaki büntetlenül akarja sérteni azon törvényeket, melyek másokat a legirgalmatlanabbul sújtanak. Ez nemcsak a legnagyobb igazságtalanság, hanem az esztelenségek esztelensége is. Pedig a közpénzeket elkezelő, az árvákat és gyámoltakat álnokul kijátszó, a tehetetlen parasztot kiszívó, a fegyvertelen idegent megtámadó nem ritkán teljes biztonságban jár közöttünk.⁴ Ezen embereknek az önkény és igazságtalanság maszлага a lételemők,⁵ a miért bűnhődniük kell, mert az igazság idővel mindig a legelőnyö-Az igazság sebbnek is bizonyul.⁶ A gondviselés világosítsa fel azért a „yőfebb” magyarokat, hogy jogszolgáltatásuk alapja ne a véletlen, az irgalom vagy az indulatosság, hanem az igazság legyen.⁷ — A ki embertársainak igaz barátja, annak az is fáj, a mi ezeknek fájdalmat okoz.⁸ Tisztelet, becsület, de igazság is.⁹ Élők közt tökéletes igazság azonban soha sincs; azért tudjunk várakozni reá. Bízom Istenben, hogy eljön még az az idő is, midőn az ártatlannak, bármily alacsony sorsú legyen, még a leghatalmasabbak részéről sem fog egy hajszála is büntetlenül meggömbülni.¹⁰ De az igazat az igazság soha, tehát addig sem sértheti.“

Az igazság kiderítése azonban gondolkozás nélkül lehetetlen. Erről így elmélkedik:

¹ Stad. 116.

² Stad. 153.

³ Stad. 154.

⁴ Stad. 157.

⁵ Stad. 165.

⁶ Stad. 166.

⁷ Stad. 183.

⁸ Stad. 191., 192.

⁹ K. N. 99.

¹⁰ Világ 105.

„Az élet gyakorlati mezején ki a nagyobb bölcs, vagy legalább magára és nem másra nézve leghasznavehetőbb egyén, az-e, kit egyre-másra mint papagályt rátanítottak, kinek azonban csak némán szabad gondolkozni, vagy az, ki sem írni, sem olvasni ugyan nem tud, a kinek gondolkodás! tehetségét azonban el nem fojtották, a ki ehhez képest nyíltan mér gondolkozni, és ezen legfontosabb s leghasznosabb emberi foglalatosságban szabadon és váltig gyakorolhatja magát”?¹ Mert, a ki a gondolkodásban gyakorolja magát, az igen sokat fog észrevenni, a mi egész légió tudós előtt, noha sokat tanult és mindegyre tanul is, vastag homályba burkolva lap-pang.² Valamint a téglavető csak akkor keresi meg mindennapi kenyerét, ha sikerrel dolgozik: úgy a szellemi munkás is csak akkor oldja meg problémáját, ha sikerrel gondolkodik.³ De a megismerés hátramaradt társadalomban igen nehéz, mert ezt a szellemi erőltetés jobban fárasztja, mint a testi dolog. Pedig a mit az ember átlátni s megismerni nem tud, azt valamely apáról-fiúra öröklődő fátumnak hajlandó tulajdonítani, és okait önállóan nem kutatja.⁴ — Szeretem saját érzéseimet és kívánataimat mások érzelmeinek és vágyainak kipuhatólásánál kalauzul használni, mert hiszen érzéseink és vágyaink némi árnyalatbeli különbséggel csaknem egyre mennek ki; hiszen emberi természetünk alapján véve azonos.“⁵

JA jó rend mindennek lelke. VA renddel minden magától foly. A természet rendje is oly bámulatosan nagyszerű; érdekes belőle rendszeretet tanulni magán, egyesületi, társadalmi és egész közéletünk számára. Már a tanuláznál is nagy hasznunkra válik az, midőn saját mesterségünk ismeretkörét felkaroljuk. Azonban tanulni rendszeren és rendetlenül is lehet, és sokszor a nem tanulás többet használ, mint a rendetlen tanulás. A ki rendetlenül és minden rendszer nélkül tanul, összezavarja az ember főtehetségeinek, a képzeletnek, az emlékezetnek és ítéletnek egymáshoz való észszerű viszonyát. Ha az ember egyikében ezen tehetségeknek kiválóan képezi

¹ Önismeret 164., 165.

² Önismeret, 207.

³ Önismeret, 93.

⁴ Hítel 108.

⁵ Stadium 203.

magát s hatalmat ad egynek maga felett, akkor a másik két tehetsége minden valószínűség szerint nagy mértékben csökken, vagy erőszakos csorbulást szenved. Pedig e tehetségek egyensúlya teremti meg az egész embert; nem kell azért a koponyát sem ábrándos képekkel, sem emlézett holt anyaggal túlterhelni, sem az ítélő tehetséget jobban megerőltetni, mintsem ruganyosságával összefér. Tanulni pedig nemcsak a a könyvekből, nyomtatványokból s a múltból lehet, hanem az emberektől társas érintkezés közben és a természet nagy ölen is, mely nyitott könyv. Sőt saját gondolataink rendezéséből is nagyon sokat lehet tanulni. De tanulni életünk végéig mindig kell, mert bármennyit tanultunk és tudunk is, az. a mit ismeretben magunkénak mondhatunk, csak egy kis világító s elenyésző szikra azon roppant homályhoz, a mely az általunk legfeljebb csak sejtettek, vagy még nem is sejtettek óriási tömegét borítja.¹

A természetnek előítéletek és rossz szokások által meg nem rontott útján a legbizonyosabban találjuk fel a szükséges tudnivalókat is. Így sokszor többet tanulunk, mint ha egész könyvtárakat olvasnánk el. Nem a sok tanulás, sőt nem is a nagy tudomány teszi az embert okossá, hanem az ismeretek megemésztése. Ezt lépten-nyomon tapasztalhatni nálunk is. Hány parasztgazda találkozik itt, a ki míveletlen okosságával sok tudákosnak eszén túltesz és túljár. Az ily egyének a semmiből is vagyont teremtenek, míg a csak-tanult, ha vagyonba születik is bele, gyakran megélni sem tud.

A bölcs, akár hova vinné is őt sorsa, sehoh sem úszná a víz ellen; de nem is hosszában a víz sodrával, mint a lelketlen fa, mivel az első esetben elfuladna, a másikban pedig soha sem érne partot, hanem azon kikötőhelyek felé tartana, melyekben a kifáradt utazó bátran megnyughatik, és a minőket a bölcs Senegal partjain épp úgy, mint Kotzebue öblében fel tud találni.² — A mi eddig jónak bizonyult, az éppen azért ma tán már csak meglehető, sőt utóbb még káros is lehet. Minden előre, vagy hátra megy a világon. Ha pénzünket elköltöttük és újat nem szereztünk, abból, mivel eddig költöt-

¹ Hitel 57—58. 11.

² Hitel, 77.

tünk, nem foly, hogy tovább is költsünk. Abból, hogy fiatalságunkban sokat lovagoltunk, nem következik, hogy 80 éves korunkban is ugyanazt tegyük. Ha kocsinkon egyszer baj nélkül eljutottunk Cadixba, éppen ezért ugyanazzal a kocsival nem kelhetünk útra Irkutsk felé, hacsak a kocsit ki nem javíttatjuk, s a vén postalovakat ki nem mustráljuk.¹

„Ismerd meg magad“, a bölcseségnek embernél és nemret. zetnél ez az első szabálya, melynek, ha életünk folyását jól megfigyeljük, úgy fogjuk tapasztalni, mindennapi foglalatosságink közepett közönségesen elmulasztjuk hasznát venni.

ς Mert az önismeret igazán hasznos csak úgy lehet, ha körül-Xményeinket is kellőleg megismerjük. A ki testi és lelki tulajdonságait, de e mellett nemzetiségét, hazáját és honfitársait, öszeköttetéseit, szüleit, rokonait, gyermekeit, ha vannak; barátait, szerelmét, ismerőseit, vagyoni és kereseti viszonyait a lehető legjobban, a mint agyvelejének ereje csak engedi, megismeri, annak, hogy bölcsen járjon el, tökéletesen elegendő egyszerű házi eszének útmutatásait híven követni.² — Minden élő lénynek s ekképp az embernek is van valami hivatása, bizonyos rendeltetése, melynek körén kívül Istentől nyert erejét, sajátságait és tökélyét egész mértékben, egész kiterjedésben soha és sehol sem gyakorolhatja. De sajnos, ezer közt tán egyet-kettőt látunk csak, sőt néha egyet sem, a ki azon a téren forog, melyen ő mester lehetne. — Alárendelt hatáskörökben hány egyén létezik, a kiből oly tehetség lappang, mely a nemzet élén csodákat mivelhetne. — Viszont nem egy magas polczon álló államférfit látunk, a ki inkább szabó műhelyben lelhetné fel az Istentől neki rendelt működési körét.³ — Valódi önismeretet csak úgy szerezhetni, ha azt az illető minden nap, sőt minden órában keresi, és kutatja, hogy ő vajjon miféle és micsoda emberi teremtmény?⁴ — A szép, jó, igaz, nemes és dicsőnek szorgos keresése mindenütt és mindenkor jellemzi az emberek és nemzetek magas műveltségének fokát. Magam, honosim és hazám számára tükröt készíteni, mely-

¹ Hitel 219.

² Hitel 27.

³ Önismeret 3—4.

⁴ Ó. i. 11.

ben igazi valónkat megláthassam én és megláthassák ők, mióta gondolkozva élek, szüntelenül foglalatosságomat képezte.¹

Az önismeretnek hatása mindig nagyon áldásos. A mellett nehéz a félrevezethetés. Azok a hatalmak, melyek Magyarországot dúlni akarták és azután dúlták is, inkább a hizelkedésnek, mint a valónak szózatát használták. Mert a ki hódítani, elfogni, rabbá tenni akar, biztosabban jut célhoz, ha tömjénez, mézet nyújt, s virágokkal fűzi békóinkat körül, mint ha a majdnem mindig annyira ijesztő valóval akarná a sziveket megnyerni. Így történt, hogy a magyar hizelkedéshez szokott, magát sokban túlbecsüli, gyakorta gőgös és hiú, s az igaz, egyenes szótól elszokott.³

A legtöbb ember annak, a mi távol van, és a mit csak nehezen közelíthet meg, gyakran több fontosságot és értéket tulajdonít, mint az megérdemelné. Arra ellenben, a mi hazájában, közvetlen közelében jól megismerhető, nem figyel eléggé.³ Pedig mindenekelőtt önismerettel és körülményeink ismeretével kell bírunk, de tárgyilagos módon, hiúság nélkül. Ez vajmi nehéz,⁴ mert eszünket minden szenvedelem nélkül kell használnunk.⁵

Az önismeret megkönnyíti az emberismeretet. Azzal bírva, tisztán álland előttünk, hogy az emberek magukban és szeren^{ism}eret cséjükben felette bíznak. A mások után való törekvésben és es^{ete}lete a vetélkedésben sok jó erő vész el céltalanul, de számos hasznos és becses dolog is keletkezik belőle. A jutalom kilátásba helyezése oly mesterséges rúgó, mely sok mindent mozgásba hoz. Azt tehát Isten áldásának kell tekinteni.⁶ Helyesen a régieket nem lehet másként követni, mint abban, a mit akkor cselekedtek, midőn oly idők voltak, mint a minők mi vagyunk ma. Előbb az alsó iskolát kell végezni, azután a magasbakat. Csakhogy a jobb rendszer alkalmazása és az elhagyott régi hiánya is zavart okoz és kellemetlenséggel jár,

¹ Stad. 2.

² Stad. 3.

³ írott naplója 1818. évi július 20-áról.

⁴ K. N. 66.

⁶ K. N. 82.

⁶ Hitel 150.

épp úgy, mint mikor egy azelőtt rendetlenül élt ember egyszerre csak rendesen kezd élni.¹

Ritka dolog, hogy az emberek teljesen hidegvérrel ítélenek s különböztessék meg a jót a rossztól, a szépet a rúttól, és úgy mérlegeljenek, hogy a hová a túlsúly dől, azt fogadják el, vagy vessék vissza. Ritka a tiszta látású ember. Az egyiket ostobasága, a másikat tudatlansága, a tapasztalat hiánya s elfogultsága, vagy előítélete teszi képtelenné a tiszta látásra. Sokan a saját becses személyükkel annyira el vannak telve, és vele a közjó útjába úgy állanak, hogy azt ők a saját árnyékuk miatt maguk sem láthatják soha.²

Valamint a dajka nem óvhatja meg néha a kisedet az elbukástól, de az végre maga-magát fogja megóvni, ha már többször fájdalmasan bukott; úgy sem iskola, sem tanító, sem könyv, sem szülei vagy jóakarói tanács nem képes a serdülő, a megnőtt és megérett feje fölül elhárítani azt a sok veszélyt, mely a halandót mindenben környezi; s a mit a tapasztalásért fizetni és szenvedni kénytelen többé-kevésbé minden ember.³ Többé-kevésbé minden ifjúnál az önmegismerési folyamat, vagyis a tapasztalat tulajdonképp csak akkor fog kezdődni, mikor már valami szembeötlőbb baj történt vele; valamint a kised is csak akkor fog félni a tüztől, mikor már megperzselte magát, és a szamar is csak akkor lesz kevésbé szamar, mikor a jégen már egyszer jól elsiklott és derekasan megüttötte magát. De mindenkire nézve kívánatos, hogy ezen megismerési időpont nála ne akkor álljon be, mikor már késő.⁴

Az ember legszebb dísze és rejtetten működve is a legtöbb erény kútfeje a férfiúi öntudat és önbecsérzet. Nagy hibát követ el, a ki embertársaiban azt sérti. De nemcsak az teszi ezt, a ki őket megtámadja, hanem az is, a ki helyettök gondolkozik és dolgozik, mert így azok alapját ingatja meg. Embertársainak azért csak az valóban jó és hű barátja, a ki lelki és testi erőiket fejleszteni igyekszik, s előmenetelőkre

¹ Hitel 115.

² Hitel 188.

³ Önismeret 29.

⁴ Önismeret 34.

módot adván. Így szól közülük mindenikhez: „Fáradozzál s s magad légy jobblétednek szerzője.“¹ Honunkban mindenütt van elég javítani való, s mocsaraink és poraink között ezentúl is örökké szenvedni fogunk, ha idegen kéztől, vagy csodától várjuk a segítséget; holott nemzeti szellemünk ruganyossága által ösztönözötve, semmi egyébben nem kellene bízunk, mint saját értelmünkben és kezeink munkájában.² Pedig az emberi hiúság mindig talál utat és módot arra, hogy valamely ügy sikertelenségének okát soha, vagy csak ritkán keressük saját restségünkben, tudatlanságunkban, ügyetlenségünkben, hiányos combinatióinkban, állhatatlanságunkban; hanem inkább körülményeink mostohaságában, a hatalom nyomásában, a velünk, vagy alattunk dolgozók kajánságában és rosszakaratában, az ellenséges elemekben, a balsorsban és boldogtalan csillagzatunkban.³

Nincs oly bölcs a világon, a ki még igen sok haszonnal ne gyarapíthatná tudományát, de viszont alig van oly tudatlan a földkerekségen, a kitől egyet-mást ne lehetne haszonnal tanulni. — Minden jobb lelkű ember vágyat hord keblében, hogy magán, felebarátain s mindenben, a mi körülötte van, javítson. Minden időben volt, van és lesz panasz; de ez különbözik a javítási vágytól, mert míg amaz az elégedetlenségből, ez utóbbi az emberbaráti —, a hazaszeretéből és a tökéleteshez való természetes és nemes vonzódásból ered.¹

A belbecs érzete büszkeséggel jár, a nemes büszkeség meg inkább rongyban jár és száraz kenyeret rág, mintsem azzal élne, a mi nem az övé.⁵ Van, a ki független lehetne, és magát mégis oly helyzetbe juttatja, hogy sok hibáavaló embert, a ki szolgálja lehetne, s a kit bensőleg megvet, süvegein! és előtte hajlongani kénytelen. Az ilyen hiú ember gyengíti és lefokozza magát, mert voltaképp minden és mindenki csak a fölénynek enged, legyen az erkölcsi, vagy phvsikai felsőbbség.⁶

¹ Világ 326.

² Világ 329.

³ Világ 332., 333.

⁴ Hitel előszava.

⁵ Hitel 67.

⁶ Hitel 67.

A mire minden, bármi által előkelő állásúnak törekedni kell, az oly kiválóság, mely voltaképp a legszelidebb, de egyszersmind a legellenállhatatlanabb hatalom, a melynek engedelmeskedni tanácsosabb, mint neki parancsolni akarni. Ilyenek a vén fő fiatal vállakon, az ellenségtől nyert sebek helyei, vagy a mi ezzel felér, a beható komoly vizsgálódás s a tudomány redőzetes benyomásai a homlokon, a jobbágyok szeretete, a polgártársak ragaszkodása és a külföld becsülése. De a legmagasabb czim az erényes polgáré, a ki idő, ész és pénzbeli tehetsége szerint forró érzellemmel és állhatatos kitar-tással járul a közjó előmozdításához.¹ — A földön dicsőbb álláspont nincs, mint a lelki függetlenség az a foka, melyre az ember erkölcsi ereje és tisztasága által léphet.² Lelkét mindenki magasbra helyezi mint testét, s ez így jól van, ennek így kell lenni; ezt még az olyan sem vonja kétségbe, a kinek a teste úr, lelke pedig rabszolga.³ Egyeseknél tehát úgy, mint nemzeteknél a belbecsre való törekvésnek meg kell előznie a jó hír utáni szomjat.

A belbecsrel arányban áll a lelki függetlenség, mely mindenkinél a megelégedés alapját képezi. És ha van férfiú-foglalatosság, az bizonynyal nem a minden-napi aprólékos örömk után való futkosás és a felületes lát-szat hajhászata, melynél fogva köntöseinkre paszomány, vagy a hozzánk intézett levelekre hosszabb címek tüzhetését tekintjük czélnak, hanem a lelkünk függetlenítésére irányuló törekvés tartandó annak.⁴ E földön mindenki remény és félelem közt hánykódik s űz valamely mesterséget, vagy fáradozik vala-miben, és minden állásnak meg vannak nagy előnyei és hát-rányai. A király hatalmasabb és vagyonosabb, de a szántó-vető rendszerint egészségesebb; a tudósnak sokkal több az ismerete, de szolgálja valószínűleg szebb színben látja a vilá-got; a gazdagnak több a pénze, de a szegény keble fogéko-nyabb az öröm érzésének befogadására. Az első pezsgőborban is megfürödhetik; de az utóbbinak talán a közönséges sör,

¹ Hitel 183.

² Világ 264.

³ Világ 266.

⁴ Világ 52.

sőt a tiszta víz is jobban esik. Ha minden kellemest és kellemetlent mérlegbe vetünk, valószínű, hogy az élet azon állapotában létezik legtöbb megelégedés, melyben — Byron szerint — az Alpeselek parasztja él, a kinek szerény erényei, vendégszerető otthona, türelmes, kegyes, büszke és szabad lelke van. Öntisztelete ártatlan gondolatokra van oltva; napját az egészséges élet és éjjeleit az egészséges álom jellemzi; fáradalmait méltóságosakká sokszor veszélyes voltak teszi; de azok büntől mentesek. Reményei a vidám öregség és a nyugalmas sir, kereszttel és virágfüzérrel zöld hantjai felett, és síriratul unokáinak szeretete. Ennek a lelki függetlenségen alapuló megelégedésnek négy főfeltétele van: a tiszta lelki ismeret, az élni tudás, az egészség és a vagyoni rend.¹ De ha valamenyi osztályban szétekintünk, vajjon lelkileg valóban függetlent hányat fogunk találni? Hány mer alattvalói, hű, alázatos, de egyszersmind férfias önérzettel — ha arra joga van — a királyi szék elé lépni és az ország boldogulásának feltételeit ott bátran feltárni? Ki mer viszont a tiszta lelki ismeret nemes bátorságával a hazai előítéletek áramlatával szembeszállani, s honfitársait ott támadni meg, a hol, mint a nyavalya fészken a vágás, az a legkinzóbb? Aⁿ-e, a kiben elég-erő találatnék a rágalom, a megsértett érdek és hiúság fel-lázadását kiállani?-

Az ember, akárki mit mond, még sem más, mint test és lélek, és csak akkor lehet boldog, ha úgy az egyiknek, mint a másiknak szükségei és kívánságai kielégíttetnek. Szánalomra méltó, a ki szép, nagy dolgok s az erény szemléleténél soha fel nem hevült, s midőn a távol messzeségből visszatérvén, megint szülőföldre lépett, ott soha örömkönyeket nem sírt. De szánalomra méltó az is, a ki elfeledvén, hogy ő csak ember, folyton a múzsák közt az Olympuson tölti életét, házánál pedig rendetlenség, szegénység s ezek által elaljasodás uralkodik.³

A legfüggetlenebb ember az lenne, a ki nem szorulna A legfüggenki tanácsára és segítségére, szervezete őt semmiféle mun-

¹ Világ 52—54.

² Világ 73—74.

³ Lovakról 241.

kálkodásai közben nem hátráltatná, s a kinek szükségei mindig kisebbek, mint anyagi tehetsége, továbbá a múltban sem követett el semmit, a mit később megbánt volna. *A* legfűgőbb ellenben az, a ki semmit sem tud, alig képes magától mozdulni, a kinek szükségei fizetőképességét fölülmúlják, s a ki a múltban elkövetett sok hibái következtében abba szív-szorongás nélkül nem tekinthet vissza. Tehát a lelki függetlenségnek, mely, mint semmiféle emberi tulajdonság, tökéletes nem lehet, elfogadható mértéke a megelégedés és a kebelnek belső csendje. — Ha a fennebb említett négy feltétel egyike valamely különben szerencsésebb helyzetű egyénnél nincsen meg, akkor ő nem lesz független; ellenben a legnagyobb lelki függetlenséget érheti el még a közkatona is, ha rossz fát nem tesz a tűzre; ha egyszerű foglalatosságának teendőit emberül tudja végezni; ha ébrenlétének órái még erős munkaközben is kellemesen telnek; ha álma nyugodt és zsoldja életmódjához képest elégséges. A tökély azonban mindenütt elkerüli az embert. A tökéletes országias, a tökéletes társaság és házirend, a tökéletes gazdaság és kereskedelmi rendszer mind megannyi chimérák. — A keserűségtől mentes sors nem emberi állapot. Megelégedésre törekvő vágyaink tárgya tehát ne a teljes boldogság, hanem csak a lehető legnagyobb lelki függetlenség legyen. Irigylésre méltónak mondhatni azt, a ki ezt eléri, s boldognak azt az országot, melyben a polgárok nagyobb része méltán örülhet létének. És vigasztaló lehet az emberre nézve az, hogy mindenkinek minden pillanattól kezdve módjában áll munkálkodni lelki függetlenségén. — Mert hiszen a legnagyobb bűnös is javulhat, a legvénebb tudatlan is tanulhat még valamit, a legbetegebb is hátat fordíthat még egyidőre a koporsónak s a legtékozlóbb is észre térhet. De az ily fordulatok egyszerre és rögtönözve ritkán történnek. Hanem önismerettel s buzgó törekvéssel mindig, minden életkörülményben megmarad még a javulásnak valamelyes reménye.

Az egészség szervezetünk épségében és annak a lélekkel való összhangjában áll. — Ámbár sokat határoz, hogy

¹ Világ 60.

² Világ 62.

szüléink mily testalkattal és egészséggel bírtak, továbbá, hogy bennünket is miképp neveltek első életéveink alatt, az egészség fenntartása mindazonáltal nem kis mértékben minmagunktól függ. — Csaknem hihetetlen, hogy lelki erőnknek testünk állapotára mily befolyása van, s hogy ez, ha akarjuk és okosan, mértékletesen bánunk vele, józan életmód mellett mennyi viszontagságot, fáradalmat és sanyarúságot bírhat el.

— De a mozgásban is tartson az ember mértéket, és soha el ne feledje, hogy sem nem gőzmozdony, sem nem gyár, mely ki nem dől. Nem is postaló, mely szegényke, ha elvész is, még nem különös kár, és mindenesetre hivatása körében vész el. — Testi erőnk alapja a lelkinék, és a bátorság horgonya is abba kapaszkodik.¹ Mig tehát élünk, testünk tökéletesítésére szintúgy kell ügyelnünk, mint lelkünkére, mert néha minden lelki erőnk elégtelen arra, hogy a testi hibánk, vagy betegségünk által előidézett kedvtelenséget, vagy rossz hangulatot legyőzhesse² Az egészséges idegrendszer mellett az emberek nemcsak jobban érzik magukat, hanem lelkileg is erősebbek.

Ha némely tárgyakban mások nagyon megelőznek bennünket, azért ne csüggedjünk el. Az eltökélt akarat s kivált és az állhatatosság, ezen legritkább erény, mindent lehetővé ^{klirtas*} tesz, minden cél elér s minden akadályon diadalmaskodik. Az állandó erős akarat a tenger szélvészai között is újvilágot talál; a hegyekre vízfolyásokat visz fel, megvasalt utakon hordja a haza feleslegét a tengerek ölébe, s a Temze mély feneké alatt száraz, bátorságos átjárót készít. De mindig jól készüljünk fel a küzdelemre. Mít gondolnánk arról a hadvezérről, a ki derék bajnokait tompa és romlott fegyverekkel vezetné az ellenséges sereg közepébe?³

Mindazon számtalan élvezeteket, melyekkel a teremő az emberi nemet megajándékozta, bizonyosan nem azért alkotá, hogy az ember azokat, mint a paradicsomi almát, csak nézze, bámulja, de hozzá ne nyúljon; hanem, hogy azokat észszerűen élvezze és vidorul költse el a világ kincseit.⁴

¹ írott naplói III. 4.

² írott naplói 1819. máj.

³ Lovakról 93. 1.

⁴ Önismeret 60.

természet legszebb köteléke: a szeretet. |A szeretetbői nagy tettek, nagy elhatározások származnak. Ha a szülők gyermekeiket igazán szeretik, nem fogják engedni, hogy azok, különösen pedig fiaik, nevelőknek újabb díszet ne adjanak, s főleg az anyák, ha nemes irányban nevelvők, nem külsőségekre és haszontalanságokra, hanem komoly, nagy törekvésekre fogják gyermekeiket oktatni.¹

A nemünket fenntartani égő vágnak, a szerelemnek mennyei érzeme mennyi halhatatlan tettek valódi kútfeje volt, s a házi boldogság szelíd melege ezen eleinte kízó lángnak az eredménye. A szeretet tartja össze az állati embereket is rendezettebb társadalomban. Sőt Istennek a mindenségit is az állati szükségek kielégítésére célzó törekvéseink emelkedett szelleme által tetszett összefűzni.²

Az emberi élet nagy világ. Annak nyilvánulásai közt előkelő helyet foglal el az összhang. Mint a nagy természetben, úgy az emberben is az összhang a tökély feltétele. A kitűnő testi erő manapság magában véve nem valami irigylésre méltó elsőség, legfőképp azért, mert a testnek rendkívüli ereje általán véve felette alárendelt elmebeli tehetséggel szokott járni, mintha mind testi, mind lelki erőben a halandó ember nem lehetne egyszerre kitűnő. — Azért a testgyakorlatok túlzását sok a közönségesnél mélyebben gondolkodó azon okból nem helyesli, sőt felette veszélyesnek tartja, mivel a testnek szerfeletti erősítése rendszerint a léleknek kifejlését hátrálk, és, mint számtalan kézzelfogható eset bizonyítja, minden magasb szellemi felemelkedésnek útjában áll.³ De általában a korai nevelés, gyakorlat, idomítás — mesterség és tudomány által — szinte csodáig kiképezheti az embert. Hanem az emberek közvéleményében hasonlíthatatlanul magasabban áll a legrútább emberi egyén, a kiből szép a lélek, mint az emberi testnek legfényesebb példánya, a kinek lelke csorbult. Továbbá az is bizonyos, hogy számtalan vajmi csúf testű egyéniség van, a ki igen jó ember, holott sok szépnél-szebb egyéniség igazán semmire-

¹ Hitel 74.

² Világ 49, 50

³ Önismeret 23., 24.

való. A tökéletes, az eszményi ember azonban nemcsak lelki-
leg dicső, de testileg is szép. — A szép testben a lélek is
szébb lesz, mint a hibás testben, mert egyedül a test és lélek
harmóniája által éri el a halandó földi létének legmagasabb
lépcsőjét. A lelki szépség némileg ugyanis a testi erőt és a
testi egészséget is feltételezi. Az erős, egészséges ember
általán véve, noha itt is, mint mindenütt, vannak kivételek,
lelkileg is szébb és jobb, mint a gyenge és nyavalygó¹

Valamint oktatás által a lelket, úgy célirányos gymn-
nastika által a testet is mód nélkül erősíthetni.²

Ha a képíró, legyen bár a legügyesebb, meghívják oly
egyéniséghez, kit soha sem látott, hogy azt tüstént fesse le,
és azután a deszkára, vagy vászonra kent másolat lelketlen
gyári készítményhez hasonlít: ezen egy cseppet se csodál-
kozzunk, mert ez nem is lehetett másképpen, hiszen minden-
hez idő, gyakorlat és készület szükséges.³

A józan ész is jóváhagyja azt a felfogást, mely szerint A haia-
a tökélyesbülés eszméje velünk született, és annak csirája⁴ás.
mélyen gyökeredzik természetünkben. A műveltség Ázsiában
vette eredetét, onnan Afrikába, onnan tovább Európába köl-
tözött; időjártával pedig úgy látszik Amerika felé fogja útját
venni.⁴ Nem volt-e nemzetiségünk már szinte eltörülve a föld-
színéről s fővárosunk csak néhány évvel is ezelőtt nem-e
majdnem elmerülve a rondaságban? Bizonyos, hogy mind a
két irányban rövid idő alatt sok történt. Azonban mennyi idő
veszett el hiába, mert eljárásunk alapja nem a nemzetiség,
főeszköze nem a lehető legnagyobb értelmesség, és módja
nem a legnagyobb józanság volt? De türelemre is van szük-
ségünk. Mindennek kifejlődéséhez idő kell. Az időn nem
diadalmaskodhatunk; de azt jobban használhatjuk fel, mint
eddigjz— A haladásnak a szerencsétlen eszméknél is, mivel
azok mivolta csakhamar kitűnik, sokkal nagyobb ellensége
az eszmezavar.⁰ — Minden népnek magán és közszükségeit

¹ Önismeret 197.

² Önismeret 27.

³ Önismeret 23.

⁴ Hitel 128.

⁵ Világ 105.

⁶ Világ 221.

haladottságának foka állapítja meg, és attól függ, hogy józanul mit kívánhat. Vannak népek, melyeknél a sajtószabadság és miniszteri felelősség még igen korai dolgok, mivel azokra is érni kell!¹ — Hazánknak, mely Európa védelmének terhet oly sokáig viselte, arravalónak kell lenni az igazán európai polgári életre is. És ha nem az; mindenki bűnös, a ki haladásának valaha útját állotta, és azokat a sújtoló Nemesis karja ivadékaikban is el fogja érni, mert az mindenütt megjelenik, a hol ember embert üldöz.³ — A közlekedés javulásának előnyeit első sorban a nemesség élvezi; helyes igazságos, hogy fizessen is érte, mert hiszen, ha oly utat, mely» azelőtt 10—12 napba került, ma egy-két nap alatt megtehetni, már csak itt 10 napot nyer vele.³ De valamint az egész világegyetemben minden csak lassan fejlődik nagyobb tökélyre, a törvények szelleme is csak lassan érheti el azt a fokot, melyen az ember egyedül várhatja boldogulását és biztonságát.⁴ — A változatlanság eszméje a legnagyobb csapás, mely még a világegyetem rendjét is romba döntené, mert lassú, de folytonos változások ott is vannak.⁵ Jelszava mindig a haladás volt és lesz egész sírjáig; de a józan haladásé.⁶

A haladásnak ugyanis, miként a haza oltárára tett áldozatnak, okszerűnek kell lenni. A józan haladás az, ha az ember jó úton, a hol nincs akadály, sebesen vágat, a rossz, nehéz utakon Jassú lépésben, a tévutakon pedig sehogy sem megyen előre, v

A természettel az ember szünet nélkül harczban áll. A Mindenható csak némely kiválasztottjának engedi meg azon titokba tekinteni, melyeknél fogva bölcseségével mind azt felkeresi, javítja, és nemesíti, a mi nemünk boldogságára hathatósan befoly? Lesz bizonyosan egy jövendő, midőn azt senki sem fogja csodálni többé, a mit a mai világ lehet-

¹ Stadium 23.

² Stadium 117.

³ Stadium 225.

⁴ Stad. 257.

⁵ Stad. 269.

⁶ K. N. 124.

⁷ K. N. 124., 125., 126.

⁸ Lovak 122

lennek és képtelennek tart. Bámulatra méltó az a kis emberi velő. — Nevetséges felfuvalkodás azt állítani, hogy az ember egy bizonyos valaki által megjelölt határon túl nem emelkedhetik.

A nép csak beszélni tud: ritka az, a ki cselekszik.¹ Pedig a mozgás, a nyomás és ellennyomás, tehát a cselekvés tartja fenn a mindenség összhangját is.² Némely embernek az egész esze abban áll, hogy soha semmi újat nem próbál; és minden kísérletről már előre meg tudja jósolni, hogy bizony az nem fog menni. Mivel új dolgot ritkán lehet egyszerre jól végrehajtani, az ily prófétának többször van igaza, mint nem; azért a sokaságnál nagy hitele szokott lenni. Az ily emberek azonban gyakran képezik a haladás nagy akadályait. Valóban érdeme van tehát annak, a ki előljárva megtöri a jeget.³ Mert minden maradandó előbbre megyen és feljebb emelkedik e világon? — Az időt haladásában meg nem állíthatjuk s az a kiváltságok rovására a szabadság felé visz bennünket. De nem nagy előmeneteli vágyat mutat azon vigasztalás, melyet érezni szoktak sokan, ha maguk mögött még hátrább látnak mást; ellenben a lelkesebb emberek s nemzetek ismertető jele a legelső köze való törekvés. „Nekünk magyaroknak nem illik abban büszkélkednünk, ha feljebb állunk egy kissé, mint némely más, keverék nép, hanem bizony ideje volna valahára már előbbkelő nemzetekkel lépünk versenygyepre.”⁴

De haladás közben, a ki erejében, vagy egészségében kellő önismeret nélkül túlságosan bízik, többnyire elmulasztja, a mi annak fenntartására természet szerint szükséges; holott a gyengébb életmódja és ügyessége által testi és lelki összhangját sokkal tovább képes fenntartani. — Van sok mód és fogás, melylyel a gyenge tehetséget is megkétyszerizhetni. Az erős akarat sokszor a halálnak is ellenáll, a nyúl szív pedig már jóval a halál előtt megszűnik dobogni?

¹ Lov. 170.

² Lov. 162.

³ Lovak 170.

⁴ Hitel, 128.

⁵ Por és Sár, 12. 1.

⁶ Világ 59.

Igazi köre az embernek mindig csak az, melyre születve van. A mennyire csak lehet, mindenki azon helyre állíttassék, melyen legtöbb jót és hasznosat művelhet. Valamely nemzetnek valódi súlyát és becsét az határozza el leginkább, hogy lehetőleg kevés tagja kalandozzék hasztalanul, sőt károsan a maga igazi szféráján kívül, hanem mindegyik azon körben működjék, melynek talpraesett kitöltésében ő legtöbb isteni szikrával bír.¹ És ha csak lehet, maradjon mindenki annál, a mihez legtöbb tehetsége van. — A szellemi javak előállítására a tanultak és eszesek kötelessége, a kedély ápolása a nőké, a testi munka a nemzet nagy részéé, a melyért azonban a magasb osztályoknak szükséges gondolkozni és helyes vezetést biztosítani részökre.²

AA tehetségek és társadalmi állás szerint is mások az 'egyesekek feladatai. Némelyeknek dolgoztatni, másoknak dolgozni, a részleteket is elvégezni, ismét másoknak a részeket összefoglalni és a felosztott munkát egyesíteni kötelessége.³ Bátorítani kell a tehetségeket. Ezek oly becsesek, hogy bírálataink által is nevelni, buzdítani s nem elnyomni és elkedvetleníteni kell azokat. A feddő hangú korholással a mi kisded társadalmunkban a fejlődő tehetségek csiráit is elfojthatjuk. Tehát a bírálatban is bizonyos mérséklet és kímélet alkalmazandó.⁴

A sokaság mindig készebb a balítéleteket, mint a józanokat befogadni, és sokszor azután ezer bölcs alig képes kijavítani az egy botor által elrontott dolgot.⁵ Pedig az emberi köny és embervér égbe kiált, s a ki ilyeneket készakarva, vagy vezérkedési viselkedésgből ont, az egyaránt bűnös.⁶

A testnek világa mellett a lélekének is vannak törvényei. Ilyen például az a tétel, hogy nem minden ember boldog, a ki jóllakott, s hogy a kinek ruhája és hajléka van, bár sokan annak tartják, esetleg még messze van attól a megelégedéstől, melyet elérni mindenki törekszik. Vannak emberek, a kiket

¹ Önismeret 27.

² Világ 144.

³ Világ 58.

⁴ Világ XXX.

⁵ Világ 128.

⁶ Kelet Népe 173.

az állati szükségek kielégítése mintegy megnyugtat; de szánakozásra méltó az, a kinek lelke szellemi és erkölcsi táplálékot nem kíván. Azonban mi sem magasabb lelkek, sem állatok nem vagyunk, hanem emberek; éljünk azért testi, szellemi és erkölcsi szükségünk arányos kielégítésének. Csakhogy halhatatlan részünk soha se váljék rabbá, s ha bennünk valaminek hátramaradni és veszni kell, akkor veszzen inkább az anyag.¹

Léleknek a testtel szoros egybehangzása képezi a tökéletes élet és a megelégedés alapját. Azok teljes elválása a halál; csak az bírja testét és lelkét igazán jól, a ki egyiknek is, másiknak is minden lehető táplálékával bővelkedik.² De az ész legyőzi a testet.³ Gondoskodásával többet győz a lelkileg, mint a testileg erős. Ha személyünk nem tetszetős, ha lábunk csonka, hátunk görbe, fülünk nagy, pótoljuk ezen hibáinkat kellemességünk, jó szívünk, nemes gondolkodásunk és egyenes jellemünk által.

Csak a bölcseséget nem lehet pótolni.⁴ A bölcseség mindig erő és szerencse,⁵ mert lelki erőnk nagy befolyással bír testi állapotunkra is. Mennyi viszontagságot, sanyarúságot bír el a leggyöngébb test is mérséklet, józan életmód, folytonos vigyázat és óvakodás mellett. Nincs oly erős és egészséges ember, a kin a gyengébb, de egészségére ügyelő s erejét okos mérséklettel használó végre ki ne foghatna.⁶ Az anyag csak eszköze,⁷ de fontos eszköze a szellemi fejlődésnek.⁸

Az idő szelleme minket is visz, s a valódi fölvilágosultságot áldást deríthet honunkra. Csak a fejetlenségtől óvakodjunk. Szívemnek legfőbb vágya az, hogy midőn az egész világ háborog, nemzetem ne kívánjon más lenni, mint magyar, erős és hü.¹¹

¹ Hítel 61- 62.

² Hítel 63.

³ Hítel 72.

⁴ Hítel 121.

⁵ Hítel 241.

⁶ Világ 89.

⁷ Világ 200.

⁸ Világ 211.

⁹ Világ 283.

Minden haladásnak előfeltétele, alapköve és kútfeje szerintem, egyenest kimondom: a nemzeti értelem minél nagyobb mérvű kifejlődése, melyből a nemzetiség és honszeretet, a közszellem és polgári erény, a közboldogság és nemzeti üdv fakad.¹ Bár világosabban tudnám magam kifejezni!²

Embertársainkat egyedül tiszteletre vagyunk képesek kényszeríteni, szeretette nem. Ha valóban megérdemeljük, még halálos ellenségünk sem tagadhatja meg azt tőlünk. — A szeretet ébresztéséhez azonban más is kell: kedvesség, tetszetősség, bátorság, ügyesség és általában kellem, melyet rövid időn megtanulni és elsajátítani nem, de azt lassankint fajunk természetes vonásává tenni a művelődés fejlődésével lehet.³

Minden érdem jutalmat érdemel, de ez egyúttal pályadíj is. — A jutalomnak az erkölcsi világban olyan jelentősége van, mint a mechanikában az emeltyűnek. Ennek segítségével néha egy font felemelhet egy mázsát. — Az érdemkereszt, a rendjel, néhány aranyból álló pályadíj, sőt megfelelő helyről jövő egy pár jó szó is nem gyanított hatást idéznek elő; a legnagyobb iparkodást, erőfeszítést, mozgalmatvonják maguk után. Sokszor nyert csatáknak, ha nem is sejtett, de valódi oka az elismerés.⁴ Azért a szorgalmas gazdától, iparostól és kereskedőtől fáradozásai után a busásabb hasznót, a vitéz katonák és kiváló más férfiak mellén a keresztet, a tudomány és közdolgok szolgálatában őszintén és sikeresen elmerültnék tekintélyét irigyelni, vagy kicsinyleni nem szabad.⁵ Köz- Annál inkább kell azokat dicsérni, a kik jutalomra nem j, számítva, mert azt hazafias lelkiismeretök megnyugvásában keresik, elkövetnek mindent. Midőn ezek egyesülve mozdítják elő a közügyet, szabadon kell őket cselekedni hagyni.⁶ — Azonban a közelismerés reménye még az erényes emberekre is csodás hatással van, és annak befolyása alatt a közügyek

¹ Világ 363.

² Stadium 39.

³ Hitel 68.

⁴ Hitel 148., 149.

⁵ Hitel 148.

⁶ Hitel 176.

élén a nagyközönség szeme láttára csodákat műveinek? Egy két jutalom a gazdasági életben is több száz ökröt hizlal, számos lovat tenyészt és temérdek jószágot hoz gyepre, sok mindent állít elő, indít meg és tart mozgásban. — De hogy a jutalom általában varázshatással bírjon, annak állandónak kell lenni. — Azt így is csak egy-egy kaphatja, de befolyása olyan, mintha mindenki bizton számíthatna rá.² — Az emberekül úgy kell ítélni, a mint vannak, és nem úgy, miként lenniök kellene, mert másképp valódi emberismeretünk soha sem lesz. Nem kell az emberektől olyast kívánni, a mi nekik szerfelett nagy áldozatba kerül, vagy gyengeségük, izlésök és szenvedélyeikkel homlokegyenest ellenkezik? — Egy hazafitól sem várok azért felette nagy áldozatot, hanem mindegyiktől csak egy kicsit. Remélem, hogy tovább fogok haladni, ha gyarló ember lévén, mások gyengéi, izlései és szenvedelmei iránt is kímélettel viseltetem.¹ — Mindent meg kell érdemelnünk, a szeretetet és vonzalmat is. Ez áll az egyénre és a nemzetre nézve egyaránt? Egy pár jutalom temérdek jószágot állít elő és sok igyekezetét gerjeszt? A jutalommal kitüntetés is van összekötve, a mi fontos, mert a minden dicséretől lemondó törekvés vajmi ritka. Olyan erény az, mely csak egyes kiválasztott lelkek sajátja? Azért ne kívánjuk, hogy a jót és nemest csak ezek belértékének kedvéért tegye mindenki, hanem dicsérjük és jutalmazzuk is a derék munkát s fűzzünk koszorút hű polgártársunk homlokára, és hamvai nyugodjanak az érdemnek emelt emlék alatt?

Az eszmezavarnak főoka a logikátlanság, s kimutatásának legfőbb eszköze a logika. Az emberek nagy része fel- ésavisszacseréli a dolgok valódi mibenlétét, és sokszor nem cselekszik józanabbul, mintha valaki ezt kérdezné: mi jobb, a fázánhús-e, vagy a széles ágy? Az ilyen visszasságok onnan ered-

¹ Stádium 264

² Hítel 150.

³ Világ 183.. 184.

⁴ Világ 187.

⁵ Kelet Népe 55.

⁶ Hítel 150.

⁷ Hítel 151.

⁸ Hítel 151.

nek, hogy a dolgok benső természetét nem figyeljük meg eléggé, vagy azt nem vagyunk képesek kellőleg felfogni. Innen van az is, hogy kis dolgokban heveskedünk és az állhatatosságot a makacsságig visszük, a nagy dolgok mellett pedig közönyösen megyünk el, vagy éppen elalszunk. A társaságban való pedanskodás, a munka folyama alatti enyél-gés, a békében harcziának, a háborúban pedig békés polgárnak lenni akarás ily logikátlanság. Sokaknak azonban valóságos átka az a természet, hogy mellette az illető soha sem az az ember, a kinek lennie kellene. Éppen olyan, mint az a mesebeli megbabonázott perzsa, a kit, ha ágyban volt, az álmatlanság kíntá, de a társaságban mindjárt elaludt. Folyton éhezett, de a jó asztalnál már nem volt étvágya. Egyre szomjazott, de a friss forrásnál teljesen elhagyta szomja, s a szerelem kínozta mindig, kivéve az ebbeli öröm forrásainál.¹ Ilyen logikátlanság a józanul számítani kénytelen gazda és az áldozatkésztségre erkölcsileg kötelezett hazafi szerepének összetévesztése is.² — Mindezek folytán ne cseréljük fel a különféle dolgok lényegét, és a mik azokat megjelölik, az eszméket; hanem legyünk békében szelídek, háborúban haragosak, halhatatlan nagy dolgok körül lelkesek és állhatatosak, s inkább csak a csekélységekben álmosak; a tisztességet és becsületet pedig különítsük el a jogosult gazdasági haszontól. Ne abban keressük a hazafiságot, a mi a gazdaság észszerű vitelét és megérdemlett sikerét általában lehetetlenné teszi, hanem az oly altruistikus tettekben, melyeknek nem kell az istálló, vagy üzleti érdektől szükségképp szaglani.³ A közügyek intézése közben is gyakori dolog a logikátlanság, mivel a lágy velő és gyenge ítélőképesség sok ilyet csíráztat ki. Mások a logikátlanságot meggondolatlanul fogadják el, vagy adják tovább. Így számosan jellemnek tartják az fejességet; a hófuvatagon igen nagy biztonságban érzik magukat, holott a gránitsziklán remegnek. Járjunk azért minden tekintetben a józan és igazságos középúton.⁴ — A jószívűség-

¹ Világ 226.

² Világ 229.

³ Világ 241.

⁴ Világ 261.

ben igen gyakran nincs logika. Nemes megilletődéssel nézük a megölt csirke vonaglását; de az igazi szabadságért vértontó dicsők tetteit nem méltányoljuk eléggé. A színházi érzékeny jelenetek alatt hányán pityeregnek, de sinlődő jobbagyaik, vagy alkalmazottaikért nem lennének képesek a legcsekélyebb áldozatra sem. A versenylőfuttatását irgalmatlanságnak nevezik; de ha postán, vagy előfogaton járnak, nem jut eszükbe, hogy az őket tovább vivő ló a természet teremtményeinek talán a legszerencsétlenebbike, kivált magyar utakon, a hol számtalanszor érezheti párájának szakadtát.¹ Csalódást, melyből végre fel nem ébredni lehetetlen, álbölcsek módjára fenntartani s hosszabbítani, nem egyéb, mint embertársát, szerencséjének kímélő ürügye alatt, képzeleti tévelygéseiben hagyni, vagy őt csalfa kecsálmaiból fel nem ébreszteni, mi annyit tesz, mint embertársát pillanat! kellemetlenségtől megmenteni, de viszont soká tartó kínokba buktatni.² — Gyakran bosszankodva tapasztaltam, hogy nálunk igen sokszor azok szoktak leginkább tanítgatni, tanácsolni és javasolni, a kik legkevesebbet tanultak s a kiknek a legtöbb tanácsra van szükségök. Az ilyenek a mások helyén mindig a legszébbet a legjobban tennék, de a maguk helyén soha semmit sem visznek végbe. Nem egyszer szomorodtam el a felett, hogy e hazában, a hol annyi a teendő és a felemelni való, a közönség nagyobb része a haladás épületét az alap helyett a tetőre akarja állítani.³ Ez épp oly visszás dolog, mint a mily bizonyos, hogy következés nincsen ok nélkül.⁴

Az ész az ember legfőbb ereje, tehát az ész emberi. Az ész boldogságunk alapja. — Minő világosság keletkezett az egyes emberi agyakból. — Például említhető e részben Confntius, ^Bacon és Franklin. — A véletlen az emberiség életében elsőrendű rugónak látszik, pedig csak alkalom arra, hogy az ész diadalmasan leleményes legyen. A véletlen az arany, az 'emberi ész az ügyesség, mely azt megtalálja. A véletlen az 'úton fekvő gyűrű, az emberi ész az, mely annak értékét fel-

¹ Világ 294.

² Por és Sár 10. 1.

³ Világ 361.

⁶ Hitel 175.

ismeri és magához ragadja. A kiásó és felvevő nélkül egyik sem ér semmit, mert az arany a föld gyomrában marad örökké, a gyűrű pedig sárba fog tapodtatni.¹ — A tapasztalás felhasználása a későbbi, a magasabb fejlemfokon kötelesség. Ha a bajokat el lehet kerülni, akkor csak azért, mert azokat régebben nem kerülték el, nagy balgaság. Eszünknek hasznát kell vennünk. — A sikeresen megtett kísérleteket fel kell használnunk s az időt nem szabad vesztegetni. Azért, mivel valamely kísérletezés útján hasznosnak bizonyult eredményt nem értünk el teljesen, mert a természet titokteljes törvényei nem tanulhatók ki mindenben tökéletesen, azokat nem szabad eldobni magunktól. Mivel a himlőoltást azelőtt nem alkalmazták, vagy mert ezen eljárás belső lényegét sokan nem képesek felfogni, szabad-e azért nekünk ezen skepszisünkre támaszkodva gyermekeinket feláldozni, s nem inkább az-e kötelességünk, hogy mennél többet megmentsünk közülök?² — Ha valakinek saját új gondolata nincs, majd támad két oly gondolatból, mely a másé, melyet hallott, vagy olvasott. Meglehet, hogy látszólag semmiképp sem hasonlít azokhoz, de nélkülük és munkája nélkül nem keletkezett volna, tehát az már tényleg az övé.³ — Az egyes alárendelt szakkérdések körüli tévedés, melyek igazságától az öröklét, hamisságától ellenben a kárhozat éppen nem függ, ha ez utóbbi kiderül, akkor sem fogja embertársaink megvetését ránk zúdítani. Akár írják sírkövünkre, akár nem, hogy például „itt fekszik egy csalhatatlan lótudós,“ az embertársainknak benső, igaz értékünk feletti ítéletét megváltoztatni nem fogja? A közerkölcsiséget semmi sem rontja meg úgy, és a nemzeteket semmi sem mételezi meg annyira, mint az oly intézkedések, melyekben szív váltig van, de épp oly mértékben hiányzik a velő. — Vélemények kormányozzák a világot és a bölcsék azok, a kik, huzamosabb időtartamokat tekintve, irányítják a véleményeket/⁵

Ezek után azon nézetei következnek, melyek mintegy az átmenetet képezik az ö .erkölcsstanához.

¹ Hitel 178.

² Hitel 260.

³ Hitel 57.

⁴ Világ 48. 1.

⁵ írott Naplói, 1819. október 20.

„Az unalom a rosszra hajló embert rosszszá, a jó hajlamút pedig boldogtalanná teszi. Valóban szánakozásra méltó, a kinek ^{es pa} az életben dolga nincs. Az emberekkel azért az tesz jót, a ^{na?,} ° ki foglalatosságra szoktatja őket, és nagyobb jóltevőjük, ha megtanítja arra, hogy miként ne jussanak tönkre, és elszegényedésöknek miképp vegyék elejét, mintha akkor, midőn már a nyomorba kerültek, ad alamizsnát nekik. Nem annyira népességünk csekély, hanem gazdasági rendszerünk hiányos. Nem azért nem virágzik az ország eléggé, mert kevés volna itt az ember és nincs elég munkás kéz, hanem mivel annyi kéz nem munkálkodik eléggé, és mert igen sok munka vész el foganatlanul¹

A panaszkodás elrontja életünket. Eljárásunk, ha annak engedjük át magunkat, hasonlít az oly félszemüéhez, a ki mindig csak a felett szomorkodik, hogy vak szemével nem lát s nem örvend inkább a másíknak, melylyel bámulhatná és élvezhetné a természet csodáit, midőn azok megmaradt személyének kristályán keresztül képeket alkotnak agyában.² — Csak az a valóságos bölcs, a ki lehető kivan, a ki derült kedélylyel él, szomorúság és unalom által nem engedi ötletni magát, nem panaszkodik hasztalanul, hanem felkeresi a létező bajokat és segíteni igyekszik rajtok. Okosnak csupán az ilyen mondható.³

A calembourok és charadeok készitgetése és megfejtése haszontalan észcsigázás és idővesztegetés. Nem szebb-e, ha ^{beCse.} üres szók helyett nevezetes dolgok és azok okainak feltalálásával foglalkozunk? — Miért boldogul sok nép, habár földje rossz, és miért szegény számos nemes a kitűnő termékenységü talajon is? Mert amaz fel tudja idejét és a munkaalkalmakat használni, emez pedig nem. Így keletkezik a jó rendszer, mely ha eleinte nem is mutat fényes eredményeket, a társadalom boldogulásának és a nemzet felvirágzásának alapja? Minden embernek és nemzetnek legbecsesebb kincse a rendelkezésre álló idő. Bámulatos, hogy azzal mily kevesen bánnak

¹ Hitel 101.

² Hitel XII.

³ Hitel XV.

⁴ Hitel 23., 24.

észszerűen. Sokan lustálkodnak, míg mások semmis dolgokkal foglalkozva ugyanoda jutnak, mint a renyhék. — Használjuk fel az időt, mert ki tudja, hogy egy nap múlva mily sors vár reánk!¹ Az időt, ha tétlenül engedjük elmúlni, egy Isten idézheti többé vissza.² Nem a szó, hanem a tett szükséges. A hol sok a szó, ott rendszerint kevés a tett.³ A tett az első, a szó a második. Elöl áll az ember és a hazafi, és csak azután jön az író? Minden haszontalan szó időtöltés és minden nemesebb célra nem irányuló írás előbb-utóbb felébreszti maga ellen a nemezist⁵ A társadalom nagyobb része inkább szereti javasolni a nagyobb tetteket, mintsem maga hajtáná azokat végre.⁶

Én általán véve bármily szép hangú óhajtást csak egy batkát érőnek sem tartok, ha az okosság, tudomány és erős akarat által istápolva nincs.⁷ Tenni kell. És pedig mindenkifelett mindazon balfogások elhagyásával, melyek ezen főfeladattal ellentétben vannak, és aztán mindannak előmozdításával, a mi a főfeladatot elősegíti.⁸ A német bizonyosan a legtudósabb, de korántsem a legtanultabb, és éppen nem a legokosabb.⁹

Fogjunk kezét, munkálkodjunk, fáradozzunk rokoni egyetértéssel. Használjuk fel a nekünk talán már igen rövidre kimerített időt, s jó és hasznos tettekben, ne szavakban vetélkedjünk egymással,¹⁰ mert az isteneket nem annyira a szavak, hanem a tettek imája indítja meg.¹¹

A hibákat elsősorban is magunkban keressük! (A legmagasb műveltség közel jár a természetű ez. A nemes egyszerűség mindenkinek a legnagyobb ékessége. Az igazi bölcs

¹ Világ 531.

² Hítel 66.

³ Hítel 129.

⁴ Világ 244.

⁵ Világ 245.

⁶ Világ 406.

⁷ Önismeret 204.

⁸ Önismeret 205.

⁹ Önismeret 206.

¹⁰ Világ 531. — Stádium 69.

¹¹ Beszédei 260.

a természet útjáról soha sem tér le. Az élet legmélyebb tudománya a természet útját elálló, vagy elhomályosító akadályok elhárításában áll. A józan ítélethez sokszor még a jól megemésztett tudománynál is többet ér -a természetes tiszta belátási

Ha valakit a sors magasb polczra helyezett, annak, hogy magát és körülményeit megismerhesse, fel kell keresni a szegénységet és nyomort, mert ezek a legjobb és leg-hívebb tanítók. Utazzék gyalog, magánosan és kevés pénzzel, így oly dolgokra fog akadni, a mikről korábban sejtelve sem volt. Világossá lesz ekkor előtte, hogy kedvező helyzetéért mily kevés érdemet szerzett még magának; hogy élet-bölcsesége mily csekély; hogy a szívesség, szeretet és barátság számtalan jelét nem köszönheti másnak, mint a születés véletlen előnyének, pénzének és összeköttetéseinek. Meg fog győződni arról, hogy ha mások czimzéssel és dicsérettel embertársai felett meg is különböztetik őt, valósággal magasbra nem mások által, hanem csak önerejével juthat, és akármiben is csak magától válhatik jelessé. Észre fogja venni, hogy mily leverő érzés valamiben a sarat meg nem állani, s hogy mily élehetlenség az, ha az élet küzdelmeiben hercegi palást, grófi korona alá bújni, vagy pénzes láda mögé kénytelen rejteni magát. Látni fogja, hogy a szántóvető hajlékában is gyakran mily nemes érzelmek uralkodnak. Érezni fogja, hogy mily boldogító a tudat, mely szerint a sors által adottnál nagyobb boldogságot érdemel; hogy ő a mivé lett, azt első sorban, mint más kiváló halandó, szintén a saját erejének köszönheti, s hogy senki és semmi nem teheti őt nyomorulttá, mert ő az élet minden javaival bölesen tud élni, sőt azok nélkül is megelégedett tudna maradni.

(A józan nemzeti szellemet az ily világibölcscek hivatvák megteremteni, s azok kisebb, vagy nagyobb száma állapítja meg az országok kisebb, vagy nagyobb erejét.¹ — Kinek a lelke oly nagy, mint egy Istené, hogy agyveleje minden ismeretet egyesíthetne magában? A sorstól nyert helyzetünk határozza

¹ Hitel 71.

meg kötelességeinket és a tudnivalók mennyiségét. Mindenkinék állása szerint kell élettudományt is gyűjteni. A ki rangban és vagyonban született, attól több ismeretet lehet kívánni, míg a tehetetlenül alacsony sorban születettet ez a kötelesség nem nyomja. A középosztálynak ellenben rendszerint alaposabb, mélyebb ismeretekkel bírhatnak, mint a magas rangnak és gazdagok, mert ha ezek látköre tágabb lehet is, de egyes foglalkozási ágakban tüzeteseb ismereteket és ügyességeket,¹ mint a közvetlenül és állandóan ott működő középosztályúak, nem szereztek maguknak. Keressünk mindent a maga helyén, tegyünk mindent idejében és alkalmas módon. Merjünk nagyok lenni, de legyünk egyszersmind bölcsék is.²

A világon tulajdonképp nincs méreg, mert még a leg-erősebb is orvossággá válhatik, ha vele élni tudunk. És nincs oly ártatlan dolog, a mely meg ne ölhetne; például a levegő és a víz. Mérséklettel és tudással sok bajt kikerülhetünk, sőt azt hasznunkra fordíthatjuk.³ A túlzás szédítő tömkelegbe vezeti a gyarló embert. Azért boldogok, a kik mint a természet fiai, annak útmutatása szerint intézik tetteiket s nem kérdezzén, hogy miért történik, kerülik a tüzet, egyszerűen azért, mert ég, s minden analýsálás nélkül gyakorlatilag törek-szenek a jobblétre.⁴ Minden régi intézmény akkor lesz felesleges s eltörlése okvetlenül szükséges, ha a polgárok értelmileg fejlődvén, a szabadabb intézménnyel szemben önállób-ban tudják magukat megoltalmazni s annak hasznát venni.⁵ — Azért úgy a magán, mint a közéletben a kellő határon sem túl menni, sem innen maradni nem helyes.⁶ Azt, a mi azség. életben és társaságban kell, mi gyakran igen messze keres-sük, s azt hiszszük, hogy a természet ellen a feszesség a műveltség legfőbb vonása. A külső mindenesetre sokkal fontosabb, mint gondolnék, mert mit ér a legszebb márvány is, ha nincs kifaragva. A magyar nemzetnek is nevelésre,

¹ Világ 57.

² Világ 225

³ Hitel 127.

⁴ Stadium 62.

⁵ Stadium 277.

⁶ Kelet Népe 270.

tanulásra és idomulásra nagy szüksége van.¹ Ennek következtében erősebb lesz a királyi szék, erősebb a szántó-vető házacskája, a nemzet legnagyobb részének szívét megelégedés töltheti e] s az szerencsés körülmények között élhet.² Az embernek azonban mint érzéki eszes lénynek, nemcsak testét, de lelkét és szívét is folyton ápolni s nevelni kell.³ A műveltség haladásával a legtöbb embernek munkája után olvasásra és gondolatsúrlódásra is marad egy kis ideje, s elsőrendű szükségeinek fedezése után lesz még egy kevés pénze, hogy könyveket vásároljon. A tehetősök beutazhatják a külföldet, a hol az értelmes magyar sokat tanulhat, mint a hogy a fiatal gazda a régi tapasztalttól okulhat abból, a mi ennek sikerült, vagy balul ütött ki, s e szerint fogja őt utánozni, vagy sikertelen eljárását óvó például szemei előtt tartani.⁴ Tagadhatatlan, hogy a művelt embernek más modorral kell bírni, mint annak, a ki csak alig lépett ki az állatok sorából. De mindkettő más és más bánásmódban is részesítendő. Ugyanazon büntetést az örök igazság szerint nem a tudatlant, nevetlent, állati indulatát, hanem azt, a ki vagyona, jobb nevelése s tanultsága folytán köteles volna szenvedélyeit féken tartani, kell keményebben büntetni?

A műveltség nemzedékről nemzedékre terjed át s az anyatejjel szívódik be.⁵ Haladásunk sok irányban kétségtelen, de még sok teendő vár reánk.⁶

Itt már határozottan ethikai felfogását jellemző eszméi következnek. Az emberek legszebb tulajdona a szép lélek; csak az és nem egyéb határozza meg valódi becsét. Kétszer kettő négy és nem öt, akár mondja ezt valaki, akár nem. Főlény Éppen így: az ember lelke jó, vagy rossz, akár jelentse ki ezt egy magasb hatalom, akár nem. A lélek tökélyét, vagy tökéletlenségét nem nyilvánulásának módja s nem az dönti el, hogy miképpen szól, vagy ír, hanem, hogy mit mond, vagy még inkább, hogyan cselekszik és hogyan él.⁷

¹ Hitel 56.

² Világ 2.

³ Világ 188.

⁴ Stádium 155.

⁵ Hitel 257.

⁶ Világ 25.

⁷ Világ 244.

A győzelem mindig a fölényé és nincs más jog, mint az erősebb joga. Nem mondom, hogy ez a fölény az izmok és az inak erejében nyilvánul, mert így még az ökör is parancsolna az embernek, hanem a szellemi és erkölcsig erőben. Míg elég lelki erő nincs egy nemzetben, akár miként hivalkodjék is fel, mindig csak rab marad. Ellenállhatatlanul szabaddá csupán akkor válik, ha lelki erélye az emberileg elérhető tökélyre fejlődik. Hogy tehát valóban szabadok legyünk, az a nemzettől függ; de hogy a nemzet lelki ereje folyton gyarapodjék, annak előmozdítása első sorban az ország — vagyonban, állásban és értelemben — nagyjainak hivatás-szerű kötelessége.¹ — Valamint óvakodás és okos életmód által az egyes emberek is meghosszabbíthatják életüket, úgy a nemzetek a közértelmiség és abból szükségképp folyó igazi erkölcsösség által szintén sok századdal megtoldhatják létüket azon' időhatáron túl, mely a tudatlan, gyűlölködő és elkorcsosult népek végét jelöli meg. Az ily közértelmiség és köz-erkölcsiség mértéke határozza el a nemzetek boldogságát, vagy boldogtalanságát. Súlyuk is a szerint nagy, vagy kicsiny.² Az erkölcsi fölény minden áldozatkészsége mellett is azért győz, mert a nagy áramlatoknak meghódol, és saját érdekei által nem vakul el, tehát nem helyezkedik azokkal szembe, hanem inkább a közszempontok által vezetettve, az ily áramlatokat is felhasználja, és így gyakran saját magának érdekeit is a legjobban óvja meg.³ — Hazánk nagysága abban állana-hogy szervezete minden tekintetben kielégítő legyen. Éghajlatunk lehetőleg javult, közlekedésünk minél tökéletesb, köz-művelődésünk általános, a vagyon- és jövedelemmegoszlás arányos, a nemzeti érzés és erkölcsiség mélyen gyökeredző, és mindezen szabályok kivételei csak ritkák és nem feltűnők legyenek. Szóval az anyagi, szellemi és erkölcsi cultura emberileg elérhető belterjessége: ez képezze Magyarország nagyságának eszményképét? — De az ország anyagi jóléte, sőt czélszerű nemzetgazdasági szervezete is összefüggésben van

¹ Világ 117.

² Világ 522.

³ Stádium 20.

⁴ Stádium 69.

az erkölcsiséggel. A ki ezt tagadja, vagy kételkedik ennek igazságában, az nagyon csalódik. Korunkban a jó szárazföldi és vízi közlekedés nemzeti életszükség, de annak költségeit állandóan csak az általános és igazságos közteherviselés bírja el. Ez azonban csak oly törvényhozási szervezet és társadalmi rend mellett valósulhat meg, mely egyedül az osztó igazság szellemének uralma mellett tarthatja fenn magát. Egész közéletünk szerves minősége, melynél az ok és okozat egymással kölcsönhatásban jelentkeznek, érvényesül itt is. Azért abból, ha valahol a közlekedés kitűnő felszerelés mellett teljesen kielégítő módon működik, bátran lehet az illető ország erkölcsiségeinek magasabb fokára következtetni.¹

Az emberek egymást, vagy igen magasra emelik, vagy az nagyon alacsony lépcsőre állítják, és embertársaikról való ítéleteikben épp oly ritkán tartanak középutat, mint csaknem minden másban. Pedig embertársaink se nem olyan jók, se nem olyan rosszak, mint azt mindent nagyítani hajlandó képzeletünk festeni szokta. A falun nevelt és szerény sorsú sokszor azt hiszi, hogy minden városi romlott és a magas születésűek elfajultak; némely előkelőt azonban hajlandó félistennek tartani. Az úgynevezett nagyvilágban nevelt pedig azt képzeli, hogy kinn a mezőségen csak faragatlan emberek laknak, s azt gondolja, hogy a vétkeesebből minden emberi érzés ki van már halva. Pedig a legjobbak is esnek-buknak, s a legromlottakban is marad még valami jó. Ha jobban megismerjük az embereket, csodálkozva fogjuk tapasztalni, hogy az úgynevezett nagy embereknek mennvi gyengéik és hibáik vannak; viszont a legrosszabb hírben levőkről, ha jobban megismerkedünk velők, azt szoktuk mondani, hogy az ördög még sem oly fekete, mint a minőnek festik. Az embernek általában nincs elég ereje sem tökéletes jónak, sem határozottan rossznak lenni, mert lelke többé-kevésbé mindenkit emel az ég felé, gyarló teste pedig lehúzza a földre.²

A lelkiismeret sokféle. Széchenyi például annak meg-Méltányos nyugtathatása végett határozta el magát reformátorként fel- lépni, azzal a veszélylyel is, hogy a Cassandra sorsa vár reá,

¹ Hitel 244.

² Hitel 171.. 172. 1.

mert látva a közállapotokat, annak eltitkolását véleményéből, a mit hazánk javára hasznosnak látott, akár szép álmom az, akár valóság, meggyőződése szerint bűn lett volna.¹

Nagy súlyt fektetett mindig a lelkiismeretre, a nélkül azonban, hogy feljogosítva érezné magát kihívólag lépni fel ezzel is, s arra támaszkodva dacolni kívánna akár az isteni, akár az emberi intézményekkel. — De úgy látja, hogy sokan csak azért maradtak meg az erény útján, mert soha sem jöttek kísértésbe, s nem volt alkalmuk rosszaknak lenniök, tehát jók maradtak. Ezeket inté, hogy ne bízzák el magukat, s ne hamarkodják el a dolgot más, kevésbbé szerencsések feletti ítéleteikben, a kiket sorsuk és körülmények meghasonlásba hoztak önmagukkal. Mindenbe bele kell tanulni s így a saját elveink, következetes gyakorlásába is.

Minél magasb a születés, nagyobb a vagyon és értelmiség, annál nagyobb az erkölcsi felelősség is. Igazságos rendelése a Gondviselésnek, hogy az azokkal összekötött számtalan előny csak úgy nem válik végső elemzésben keserűvé, néha szinte méreggé, ha nemes és közhasznú tettek által érdemeltetik meg. (y Széchenyi kereste a boldogságot, mint minden halandó, s midőn az ahhoz vezetni látszó számtalan utat taposta, arra a meggyőződésre jutott, hogy a boldogság nem függ az egyes ember, vagy nemzet képzeletétől és szokásos felfogásától, hanem ennek is bizonyos törvényei vannak. Az eszelős azért, mivel királynak képzele magát, még nem boldog, valamint azok sem, a kiknek kiváltságára a képzelem kicsapongó álmain nyugszik. Az ily álmom oly hamar szétfoszlik, mint a szappanbuborék. A boldogságot nem szerezhetjük meg, annak hatalmunkba kerítése felülmúlja emberi erőnket. A boldogság a kegyes istenség ajándéka, s a mit mi halandók magunkért tehetünk, semmivel sem több, mint hogy életünket tűrhetővé tegyük.³ Ennek alapját pedig egyedül lelkünk függetlenítése képezi. Ennek feltételei, mint már említve volt: a tiszta lelkiismeret, életbölcsetség, egészség és bizonyos jólét.⁴

¹Világ V.

²Világ 56.

³Világ 51.

⁴Világ 54.

— Végre, ha az örömek minden faja tárva állott már előttünk, szívünket megtelt férfi korunkban semmi sem töltheti be, csak hazánk, vagy ha ez nincs, az emberiség hasznára és boldogságára célzó munkálkodásunk.¹ Tökéletes boldogság sehol sincs; de van mindenütt elég tenni és használni való, csak akarjon az ember józanul fáradni. De ne a közönség tapsa, hanem valami magasb cél lebegjen szemeink előtt. Megnyugvással fáradhat minden valóban jó érzésű ember, mert ha még földünk A'isszatér is majdan a mindenség ölébe, a magasb sugallatra véghezvitt emberi tettek jótékony hatása még sem vész el, mert annak a nagy folyamatnak részei, mely a világ folytonos tökéletesedése felé vezet. Azonban egyedül csak gyenge elemek vagyunk, azért társulnunk kell.² A legkisebb siker, mely izzadásunk, fáradozásunk gyümölcse, bensőnket szebb örömmel tölti el, mintha telkeink a leggyengébb szántásra is megtermik a búzát. Hányán nem is sejtik, hogy milyen jó ízű azon falat kenyér, melyet a falusi ember verejtekkel szerzett meg. Hány unatkozó gazdagot éppen az tesz boldogtalanná, hogy mindene van s nem remélhet többé semmit. Cserélne ő a szűkölködő, de életvidor emberrel, a ki mindig vágyódik, kíván és óhajt.³ Az igazi és állandó boldogságot azért magunkban kell keresni és feltalálni. A görög bölcsészek mondásában ennélfogva, hogy csak a jók lehetnek boldogok, sok igaz van. De ehhez járul az az emlékezet, hogy az élet minden körülményei között teljesítettük kötelességeinket; e nélkül minden öröm és élvezet csak felényi. Széchenyi szerint egészen boldog csak az lehet, a ki az erkölcsi és physikai tökély elérhető legmagasabb fokára feljutott. A legnagyobb boldogság, a mit ember e földön elérhet, mégis csak a boldog házasság élet. Ez által éri el egy férfi igazi értékét, és hazája s az egész emberiség szolgálatában töltvén életét, a maga teljességét. Ép, egészséges gyermekek s egy gyengéd jó feleség, kinek minden lehelete csak az ő becsületének s az erénynek van szentelve: mily boldogító látvány

¹ Világ 75.

² Világ 76.

³ Hitel 120.

ez! Fény és mesterkélrt öröm még korántsem megelégedés.¹ Minden becsületos szívnek legszentebb a haza.²

Az ember élete oly titokteljes valami, melyben kétes sáf- és rejtett minden és a melyet szemlélve még a legvilágosabban látó elme sem tudhat bizonyosat, csak sejdíthet. De a mi kétségtelen, azt fogadjuk el ilyennek. Például ily kétségtelennek lehet tekinteni azt a helyet, a hová, a sors az embert állítá, t. i. hazánk, melynek lehető előmozdítása által a mindenség tökéletesbítéséhez tehetségünk szerint mi is járulhatunk. Hogy lesz-e sikere fáradozásainknak, azt bízzuk a hatalmas Istenekre, és úgy fáradozunk, mint a halhatatlan leiknek, a kiknek nincs okuk félni az idő mohától!³ — Hogy se kevesebb, se több terhet ne vegyünk vállainkra, mint a mennyit a közönség és hazánk hasznára viselnünk kell, vizsgáljuk meg vagyoni és szellemi erőnket és azt az állapotot, melybe a sors bennünket helyezett. E szerint járván el, nem fogunk hibázhatni. Tehát erőink és előnyeink megismert kisebb, vagy nagyobb foka állapítandja meg kötelességeink arányát és mértékét is. Hatályosan csak erőnkhez képest működhetünk, és a tiszta lelkiismeret megnyugtató érzését, mely a legnagyobb vigasztaló az életben és a leghathatósabb lélekerősítő a halálban, úgy az alacsony, mint a magasabb munkakörben megszerezhetjük magunknak.⁴ — Nincs oly tág lelke senkinek sem, hogy minden tudomány és feladat teljét egyesíthetné magában. Csak az a bölcs ember és jó hazafi, a ki lehető kíván, és jól tudván, hogy az ember gyarló voltánál fogva sem felette boldog, sem hártalanul boldogtalan nem lehet, a középúton jár. — Ő derült kedélyét igyekszik megtartani; őt unalom nem öli s a közjóért fáradozván, hasztalanul folyton nem panaszkodik, hanem kutatja a hibákat s azok forrását, és megállapítja, hogy lehet-e s miként segíteni rajtok? És ha netán az derülne ki, hogy nem lehet, akkor gyáva panaszkodás helyett nemesen tűr. — A hibákat inkább magában, mint másokban hajlandó keresni, mert az ember magával bizonyos

¹ Kelet Népe 12.

² Világ 270. 1.

³ Hítel 240

⁴ Világ 50., 57.

mértékben rendelkezik. És ha kötelességét senki sem teljesítené, megteszi ő; ha a többi mind futásnak ered is, mint az igazi hős, egymaga is megállja helyét.¹ A dúsbabb magyar földbirtokosok közt hány jó gazda törvénytudó, szónok s a hazáját ismerő honvéd?² Pedig állásuknál fogva mindezt tudniok kellene, még pedig nem mellékesen és nem félszeg módra.³

Azért, mert honunknál van boldogabb éghajlatú vidék is. mert más nemzetek neveltebbek, a hol több a társalgási finomság és kellem, a tudományosság fejlettebb s a bajnoki becsület és valódi érdem nagyobb tiszteletben áll, mint nálunk: mindezért az el nem fajult magyar még sem fogja honát kevésbé imádni, vagy éppen elhagyni. — Van valami ki nem fejezhető kapocs, mely a nemesebb embert ellenállhatatlan erővel csatolja hazájához, bármily zord, sivár és vigasztalan legyen is az? — Ez a kapocs a legszentebb kötelesség érzete. Miért kelljen másoknak a közügyek szolgálata tekintetében több kötelességet tulajdonítani, mint maguknak? Az ilyen sokszor a szerénység köpenye alá bújó mentegetőzések puhaságnál, restségnél, vagy képmutatásnál nem egyebek. Tegyen mindenki jót és miveljen derekast, a mennyire ereje engedi. — Tagadhatatlan, hogy neveléses önmagát kiválasztott lénynek, hivatott reformátornak tartani; de nem kevésbé szomorú nem bízni még a saját létező erejében sem, és mindenütt mást akarni a maga helyére állítani. — A tiszta jóakarát is sokat ér a maga helyén, hiszen az életben az oly férfi, a ki becsületes jó szándékának bátorságával és szilárd eltökélésével lép ki, vajmi nagy tekintély világszerte.⁵ De minő matematikával bizonyítható helyesnek, hogy az, a kinek 50,000 forint évi jövedelme van, köteles nagy áldozatokat hozni a közjóra, ellenben a csak 10,000 forintos jövedelmű egy garassal sem tartozik szülőföldének?⁶

Ész és tudomány egymást támogatják. — Az egyszerűbb életviszonyok közt a józan ész is elég lehet, de a ki közdolgozokkal

¹ Hitel XV.

² Ezalatt a bont védőt érti.

³ Hitel 19.

⁴ Hitel 70-

⁵ Hitel 83.

⁶ Hitel 119.

akar foglalkozni, annak ezenkívül sok ismeretre, a társadalom, államszerkezet és életfolyamat lényegével és lehetőleg részleteivel is minél inkább tisztában lenni kötelessége.¹ De a legszentebb kötelességek hű teljesítése azután mindenkre boldogító, megnyugtató hatással van.² — Az erélyes eljárás sokszor kegyetlennek látszik: de ez csak látszat. Mert például a foghúzó, vagy műtő orvos tulajdonképp akkor kegyetlen, ha esztelen lágyszívűséggel lassan húzgal, vagy csak apró vágásokkal lassan végzi munkáját.

Minden országiás philosophiája a lakosság legnagyobb részének boldogítását követeli és azt csak férfias eljárással érheti el. — A katona a közjóért és polgártársai nyugalmaért legnagyobb kincsét, életét, áldozza fel és ezt mindenki természetesnek tartja. De másnak a kötelessége miért legyen kisebb a katonáénál? Csak a körülmények különböző volta mellett különbözően kell azt, de mindig odaadással, teljesíteni. ³ — Merjünk nagyok és igazán nemesek lenni I mondjuk ki hímezés-hámozás nélkül, hogy az a valamiben szerencsés, a ki bármely szín és ürügy alatt hazája boldogítására legjobb tehetsége szerint mindent meg nem tesz, épp oly semmi ember és a haza gyalázata, mint a mily esztelen és tébolydába való az, a ki többet vesz vállaira, mint a mennyit elbír, s gyenge velejű ábrándozásaiban a földre pazarolja azt a vért, melynek, hogy a maga kisebb terhét valósággal elviselhesse, az ő saját ereiben kellene csörgedezni. Mit ér Augyanis az akarat tehetség nélkül?⁴ — Világos ebből, hogy ha Sszonia-¹ va^aki előjogaihoz, vagy előnyeihez általában ragaszkodik, akkor ebből fokozott kötelességei folynak.⁵ A természet örök törvénye, hogy minden fejlődjék és haladjon a tökély felé. Nem tetszésünktől és jószívűségünktől függ a közjó előmozdítása, vagy közönyösen tekintése, hanem oly természetszerű mulaszthatlan kötelesség, melynek teljesítése elől nem térhetünk ki.¹⁵ E közben a legkisebbnek is vannak nagy és szá-

¹ Hitel 127.

² Hitel 135.

³ Hitel 214.

⁴ Hitel 234.

⁵ Hitel 252.

⁶ Hitel 253.

mos kötelességei.¹ Ha pedig valakinek körülményei kedvezőbbek, kötelességei is nagyobbakká lesznek.² Ennélfogva a ki pénzét eltitkolja azért, nehogy belőle a közjóra valamit áldoznia kelljen, nem bűnösebb, mint az, a ki megbántódástól való félelméből, vagy álszeméremből, vagy mellékes, igazolhatatlan más szempontokból tehetségét, tudományát vagy tapasztalatait elássa honfitársai elől.“ Sokan a szerénység köpenye alá bújnak, s ezt vagy amaszt a szerintük állítólag bölcsbékre, erősbekre és tndósabbakra vélik bizhatni. Esetleg talán valóban báortalanok is. Pedig a ki használni akar a közönségnek, annak legelső kötelessége önmagáról egészen megfeledkezni. A ki ezt nem cselekszi, nem is lesz soha valóban hasznos embere a hazának.⁴ —A vagyontalanok és neveletlenek semmirevalósága is megbocsáthatóbb, mint a vagyonos és miveit osztályok közepszerűsége, mert az egyes közkatona magaviseletétől kevésbbé függ a csata sikere, mint a hadak nagyjainak és tábornokainak eljárásától.³ Ismereteket, élettudományt szerezni azért a felsőbb állásúnknak szent kötelessége. Ha csak szemünket felnyitjuk is, látnunk kell azt, hogy mit kell tudnunk szükségképp, továbbá mit hasznos és mit kellemes tudni viszonyaink között.⁵ De a becsületes ember nem fog úgy okoskodni, hogy mivel mások — talán nála erősbek, tehetségesebbek, vagyonosabbak — nem teljesítik kötelességeiket, az alól a gyengébbek. a szellemileg és vagyoniilag szegényebbek is fel vannak mentve a maguk általában kisebb, de aránylagos nagyságú kötelmeik betöltése alól.⁷ A ki a rossznak szélesb körben hinti magvait, pl. a gyermekekkel megáldott családapa, az mindenesetre bűnösebb, mint a nőtelen. mivel többfelé nyit utat a szerencsétlen következményeknek és számosaknak árt. ⁸ Még a gazdag, de családós ember sem rendelkezik oly szabadon önmagává], mint az egyedül álló, mivel ő

¹ Hitel 265.

² Hitel 266 .

³ Hitel 267,

⁴ Hitel 267.

⁵ Világ 56.

⁶ Világ 58.

⁷ Világ 118.

⁸ Világ 211.

jobbadán nem a magáé, hanem másoké.¹ — Ha valamiről fogalmunk nincs, ámbár több velünk lenne is, mint Socratesnek, több eszünk, mint Themistoklesnek, terjedtebb ismeretkörünk, mint Aristotelesnek volt, nem szégyen azt bevallani, mert már a lehetetlenség folytán sem kötelességünk mindent tudni. Dicséretes oly dolgokba, melyekhez nem értünk, nem avatkozni, sőt kötelesség az ily feladatokat elhárítani magunktól.²

A rosszakkal kötelességünk szembeállni, de, ha nem ártalmasak, a gyenge dolgokat és mások kedvteléseit üldözni vagy elrontani nem nemes dolog.— A magyar bajnok nem tekint jobbra, balra, hogy vájjon követi-e pajtása. Ő megy az ellenséggel szembe, mert királyának és zászlójának hűséget esküdött. Nem veszi számba gyöngé lélekkel, hogy mi lesz belőle, hanem vagy híven és dicsóén hal meg, vagy megmenekülve meglepedéssel csendben éli napjait, ha babérkoszorút homloka körül nem font is senki sem.⁴ De a közélet embere is, ha valamit mond, mondja azt szembe és arról felelni is kész legyen.⁵ — Gyermekünk boldogságáért fáradozni és éltök tavaszán elveszíteni őket; olyat imádni és ki bennünket gyűlöl; hívnek tartott barátban csalatkozni: szivrepesztő kin. De mindez tűrhetőbb, mint hazánk fiaitól elhagyatva és kárhoyzatva lenni. Azonban az igazán lelkes hazafinak még az ilyen áldozatra is készen kell lenni. Önhíúságának a közjót bármiben is feláldozni, nem irigylésre méltó lelkületnek jele.⁶ A kötelesség mértékét helyesen megállapítani nem könnyű, de érdemes. Azért lelkiismeretünk megnyugtatósa vegeit igyekezzünk állásunkat és összes körülményeinket alaposan mérlegelni és megfontolni. Mert lelkiismeretünk csak így lehet nyugodt és tiszta, ez pedig mennyei érzéssel tölti el keblünket. Boldog napokban kimondhatatlan bájt von az mindenfelé körülöttünk. Ha ellenben egünk elborul s viszontagságai életünk minden kellemeit elsötétítik, ha a hűnek vélt jóakarók azelőtt hosszú sorából az utolsóig mindenki elfordul tőlünk: a tiszta

¹ Stádium 43.

² Világ 217.

³ Világ 246.

⁴ Lovakról 242.

⁵ Lovak 245.

⁶ Világ 478.

lelkiismeret oly édes meleget önt lelkünkbe, mely az élet minden csapásai ellen férfias önérettel és elszántsággal vértéz fel. Nélküle a királyi szék is pusztaság; vele még a kiapad és vesztőhely sem ijesztő. A tiszta, jó lelkiismeret pedig e világ roppant felszínén az elsőtől az utolsóig mindenkinek osztályrésze lehet, a ki becsületesen teljesíti kötelességeit.¹

Előbb lesz vége a magyar honnak és földünk is hamarabb fogja különállását elveszteni a mindenségben, mint az önérdek kivész az ember kebléből. Az különben, ha józan irányt kapott, korántsem oly alacsony vágy, mint a minőnek képzelni szokás.² Az ember ösztönszerűleg mindenekfelett magát szereti. De ki az, a ki okosan teszi ezt? Valóban nem más, mint azon egyén, a ki soha sem testét, sem lelkét nem sérti, a mellett pedig mindent elkövet, a mi testének és lelkének szépítésére és nemesbítésére szolgálhat.³ És a bölcsen önző tapasztalni fogja, hogy ha az örömek minden faja tárva áll is előttünk, sziveinket férfi korunkban már semmi sem tölti be úgy, mint ha közjóra célzó munkásságot fejtünk ki.⁴ Az életnek tökéletesb összhangját csak úgy érhetjük el, ha földi gyarlóságainkon tülemelkedve, a szántóvető fát ültetve, a fejedelem egész országok jólétét előmozdítva, tehetsége szerint másokért fárad.⁵ A közérdek megértése és parancsainak követése az a nagy titok, mely mindent egyesít s a nemzetek hosszú életének egyetlen biztosítéka.⁶ — A szabadságot mindenki szereti, az önző azonban csak önmagának, ellenben az igaz az egész emberiségnek kedveli azt.⁷ Hanem az önzésnek annyira rabjaivá válhatnak az emberek, hogy annak békőiből leikök nem tud soha sem szabadulni.⁸ Pedig csak az oly földön virágozhatnak fel a szép és dicsőnek valódi hazája, a hol a lakosok minél nagyobb száma reméli a hon emelkedését. annak jövőjében bízunk s inkább magáról feledkeznek meg.

¹ Világ 54.

² Stádium 41.

³ Önismeret 201—203 1.

⁴ Világ 75.

⁵ Világ 76.

⁶ Világ 321.

⁷ U. o. 386.

⁸ U. o. 404.

mint szülőföldről.¹ — Hazánk előmenetelének és magasbra emelkedésének legfőbb akadályai a felsőbb osztályok és különösen a tehetősebb birtokosok.²

De ne áhitozzunk a másé után. Ez a szűkkeblű hívvány sem az egyesre, sem a közre nem hasznos. Inkább lépjen helyébe a polgári erény és közszellem. Ezek által ihletve, nagy és kicsiny minden erejéből igyekezzék magát és a haza minden kincsét a legmagasb fokra kifejteni. A király szent személyétől kezdve a legutolsó ügyefogyottig mindenkinek nyílják meg itt a legnagyobb mértékben a megelégedés és a boldogság lehetősége, hogy így az ország közjóléte folyton emelkedjék. Ez oly probléma, melynek megoldása csak tőlünk függ.³

Ha minden értékünket nagy kastély rakására fordítjuk, melyet magunknak építünk, az nagy pompája miatt nem ritkán úgy áll a falusi kalibák között, mintha gúnyolni akarná azokat. Sokkal jobban büszkélkedhetnénk és nagyobb kortyokkal, öblösebb billikomból innék az igazi örömek nektárját, ha a helyett, hogy magánosán olvasnék arányúinkat, vagy előítéleteink, tudatlanságunk és hiúsodásunk folytán odahaza poshadnánk, hazánkfiaival pedig ellenséges lábon élnénk, egyedül magunkat, és mindig csak magunkat ápolnók, s a mi főbb, kajánsággal gátoljuk mások törekvéseit is: ha mindezek helyett oly dolgokat mivelnénk, melyek a nemzeti vagyonszámot és közmíveltséget gyarapítják. Az lelkünket is jobban kielégítené, mint akár a pénz pusztá kuporgatása. akár annak könnyelmű elfecsérlése.⁴ A közönségért való munkálkodás lelkeinket az önbecsérzetnek édes csendjével tölti be. Annak végeztével a saját dolgaink intézése rendszerint könnyűnek, minden egyéb foglalatosságunk pedig mulatságnak látszik. A munka utáni pihenés annál édesebb, minél magasabbra emelte az a lelket fáradt testünkben.⁵

Közöttünk magyarok közt akadna olyan elég, a ki életét hajlandó feláldozni, ha meg lenne győződve, hogy halá-

¹ Világ 50.

² Világ 231.

³ Stadium 293—296 11.

⁴ Hitel 238.

⁵ Hitel 267.

Iával használ a hazának. De nálunk nemesebb és nehezebb hazafiság kell. Mindenek felett szükséges itt a kitartás a nehéz munkában, a hol annak tanúi nincsenek, s a zord magányban dicséret és taps helyett fanyar visszavonulás, elhidegülés, talán gyűlölet és folytonos veszély vesz bennünket körül.¹ Erre becsületes kitartással vállalkozni sokkal nehezebb, mint valamiért néhány félóra felhevülni. Pedig az esztendőig tartó türelem, a lelki sérelmek között való kitartás jellemzi a szó leg súlyosabb értelmében vett „férfiúságot”. Az okos ember semmiért, vagy olcsón, sem pénzért, sem idejért, sem életét nem áldozza fel. Pedig nálunk mindezt gyakran semmiért, vagy alig valamiért adják oda.

A ki hazája emelkedését emberségesen hordja szívében, tegyen félre minden hiúságot és könnyelműséget. De azt az anyagi erőt, melyet honának szentel, ne dobja azután az elemek martalékaul, hanem fogjon kezét rokonérmű honfitársaival, mert egyesült erővel még az elemek felett is uralkodni fognak.² Sokan azonban a szerénység köpenye alá bújván, azt mondják, hogy ők ezt s amazt inkább a tudósabbakra és belésebbekre hagyják, pedig valóban azért nem avatkoznak a dologba, mert vagy nincs bátorságuk, vagy hamar bekövetkező hasznot nem várnak belőle.³

Voltaképp a boldogság útját készítő erény nem egyéb, mint a legfőbb jó. Ez pedig abban áll, hogy a lehető legtöbb embertársunkat boldogítsuk. A ki egy-két nemzetség házi boldogságának eszközlője, az erényesség magasb fokán áll, mint az ó-kor mindazon hősei, a kiket csak a hírszomj ösztönzött úgynevezett halhatatlan tettek véghezvitelére. Azok, a kik fáradhatatlan szellemi munkájok révén a természet törvényeinek megismertetése által nem csupán egyeseket, hanem egész nemzedéket, sőt talán egész nemzeteket vittek közelebb a szabadság igaz uralmához és az emberi méltóság általános elismertetéséhez, a sokszor annyi embervérrel és könnyel jelölt úgynevezett „nagyság” pályáján haladóknál mennyivel

¹ Hitel 237.

² Világ 384.

³ Hitel 267.

nagyobb jóltevői fajunknak?¹ Nem élvezet és comfort az emberi élet legfőbb célja. Azért tegyen mindenkünk annyit, a mennyit csak tehet honáért és földiéért, s a ki becsületesebben és elszántabban jár utolsó leheletéig a hazafiság pályáján, azé legyen a diadalmi babér.³

Ha esze van, a vagyonos nem fogja pénzét elásni, a hei'Xfé, vagyontalan pedig fizetőképességén túl nem fog költeni. A természettel ellenkeznek a parasztgazda markában az állam-kormány, valamint a kapa és cséplő az uralkodóiban. Épp oly neveléses az egészséges fiatal ember orvosok s gyógyszerészek kezében, mint a beteges öreg úr fiatal menyasszonyával négy szemközt. Az emberi nyomorúságok nagy része annak a bölcs törvénynek szem előtt tévesztéséből származik, mely szerint mindent a maga helyén és idején tegyünk s hagyjunk el. Ehhez azonban sok ön- s helyzetismeret szükséges.³

Ha görög volnék, bizony nem Írnék egy szót sem a hitelről, s hazámfiát sem serkenteném számolásra, hanem a szabadságról, nemzeti függetlenségről s költészetről beszelnék. De nekünk magyaroknak nem kell az intés, midőn a szabadságról, vagy a pegazusra ülésről van szó, mert ha az elsőt említeni halljuk, mindegyikünkben hévül a vér, ha talán nem is tudja mindegyikünk, hogy valóban mi a szabadság. Ha pedig a légben nyargalás kívántatik, arra is készen vagyunk, mert szeretünk ábrándozni, s az Olympuson az Istenek között tartózkodni, minélfogva — fájdalom — ebédünk s a vacsoránk is nem egyszer alig áll másból, mint képzeletből, s az sem egyéb, mint csupán az agyvelőn átfutott álom. Annál szükségesebb a buzdítás és nevelés a pénz s vagyonszerzés körül. Azért nem szünöm meg mondani, hogy ebben való hátramaradásunk más nemzetekhez viszonyítva szembetűnő.⁴

Csupán a cél, melyet érni akarunk, határozhatja el, mily idomot és alakot adjunk építményinknek. Hellas és Itália éghajlata sokat enged meg, a mi tőlünk egyenesen el van tiltva, s

¹ Világ 323.

² Világ végszavai.

³ Hitel 29.

⁴ Világ 205.

ha ezen országok egykori építményei szemrehányó fényben állnak előttünk, az érintett kedvezőbb éghajlat mellett még azt is tekintetbe kell vennünk, hogy ott a közélet inkább divatozott, mint nálunk, s ekképp úgyszólván csak középületeik valának, mert egyesek lakjait — némi keveset kivéve — helyesekül nem hozhatni fel. Mi viszont szokásainknál s a XIX-ik század fejlettebb szükségeinél fogva inkább egymástól elszigetelve lakunk, és mai jobb házaink kellemé kétségen kívül mindenben felülmúlja az egykori Hellas és Róma polgárlakjait.¹

Visszas dolgot cselekszik az, a ki szívömlendezéssel fejteget problémákat, a ki jó lelke szerint gyakorolja orvosi tisztét, bensőjének gerjedelme után méri a csillagok keringését, a ki felmagasztalt érzéssel ül sakkjátékhoz s jó szívvel pótolja országilási tehetségét. Lehet bizonyos alkalommal és mennyiségben még a leggyilkolóbb méreg is üdvös, míg viszont bizonyos körülmények közt a szó- s sajtószabadság is kártékonyává válhatik. Ott, a hol számítás vezet egyedül célhoz, annak engedjünk tért s a szív gerjedelmeit zárjak ki a játékból. Oly országban, a hol az elsőrendű nagy szükségletek nincsenek meg, ott a fényűzés nem lehet jogosait. A hol kórház, dologház alig van, a hol az emberek legnagyobb része olvasni, írni, számolni nem tud, ott a porba sülyyedő Mátyás-szobor, az amerikai módra épült kényelmes börtön helyén kívül van. Tisztelet, becsület, de igazság is I² Mindennek megvan a maga pillanata; a lepergett másodperc többé vissza nem jön, mert valamint mindennek eljön a maga ideje, úgy az el is múlik s ha fel nem használtatik, oda van az élet is és annak minden reménye.⁴ Éljen az ember, mintha örökké élne, de mindennap meg is halhatna.⁵ (Herdert idézte.) Honunk állapota megmozdult, de élttem hanyatlak s csekély tehetségim gyengülnek.⁶ Azonban a természet örök törvényeinek engedelmeskedni s a minden-

¹ Por és sár 27. 1.

² Kelet Népe 162—163.

³ Kelet Népe 196.

⁴ Kelet Népe 374.

⁵ Stádium 11

⁶ Stádium 16.

ható Istent felebarátaink boldogságára célzó munkálkodásaink által imádni soha sem késő.¹

Múlt és Egy időben görögországi utazásom alkalmával Athéné-jövő. ben Zeus templomának oszlopaihoz támaszkodva s mély gondolatokba merülve, csak a múltban éltem. A képzelet legédesebb képei a hajtankor nagy emberei közé varázsoltak. Körülöttem minden a legnagyobb csendben és álomban nyugodott. Ezen majd édes, majd kínos álmomból egy fiatal egészséges és bájos görög leány megjelenése ébresztett fel. Nem fogom elfelejteni soha, hogy telkemen mi villant akkor keresztül, s hogy mily halványoknak látszottak a görögök remek márványoszlopai a bájos fiatalság ezen viruló képviselője mellett. Bennem ekkor örökre változhatatlanul el volt határozva, hogy a múlt a halál, s csak a jelen és a jövő az élet, és hogy az élő embernek nem a múltban, hanem a jelenben és jövőben van igazi helye. Igaza van Montesquieunek, hogy gyermeteg dolog a mi századunknak eszméit belevinni a régi századokba; de megfordítva is áll ez a mondat. Sok veszett el a régiekkel, nem tagadhatni; de korántsem annyi, mint a mennyit festeni és hirdetni szoktak az ábrándozók. Az emberi gyengeség a múltat mindig fényesebbnek képzeli, mint a jelent és jövőt, mert a gyengeség nagyobbakat végbevinni és alkotni képes nem tevén, az emlékekhez ragaszkodik. Ellenben az erő természete az, hogy tettekre vágyik. — A múlt a mi haladásunk alapja, a jövő századok előmenetelének alapjai pedig mi vagyunk.

Oly igazságtalanságok, mint a minők a múltban törtétek, Dionysios. Nero, Caligula és az autodafé idején, talán nem fogja gyászos könyvvé tenni az emberiség történetét a jövőben. Bízom a nagy Istenben, hogy eljövend még az az idő, midőn az ártatlannak, bármily alacsony sorsú tegyen is. egy hajszála sem fog büntetlenül meggömbölyödni. Meg vagyok róla győződve, hogy minden más hátrányaink daczára magasabban az emberiség nem állott még soha, mint napjainkban, és hogy még előbbre fogunk jutni mindaddig, míg ezt a földgolyót a megrendült és összebonyolódott naprendszerek nem temetendik el. Ne zavarjuk azért egybe a régi nagyságot a

¹ Stádium 16.

mai tudományokkal, s ne keressük az igazi előmenetel rúgóit görög vagy latin könyvekben, hanem használjuk fel az újabb angol, francia és német irodalmat erre. Merjünk nagyok lenni, a mi valóban nem oly nehéz, de legyünk egyszersmind bölcsek is.¹

Mily szemtelenség néhány száz, vagy ezer évvel előbb bizonyos szabályokat állítani fel a jövők számára; vagy inkább mily gyávaság ily szabályok rabja, sőt bolondja lenni örökké? Győzzön az ok s csak az ok, ne a régiség, s még kevésbé azon nyibus, melyet álbölcsek a saját sötét céluk, vagy viágos hiúságuk elburkolása végett szoktak a régiség körül terjeszteni.²

Az egykori Hellas maradványait vette fel a civilisált világ az építési ízlés mintájául, s ha ezeket egybe hasonlítjuk Egyiptus idomtalan rakványival s a későbbi Rómának sokszor össze nem hangzó vegyességeivel, nem azért adunk elsőséget Görögország remekeinek, mert így akarjuk, így tetszik, hanem mert tagadhatatlanul több összhangzat, azaz a czélnak és szükségnek több megfelelés van a görög épületi anyagok és alakok közt, mint az egyiptusi s római építményekben. De azért azt kiáltani: „Siste, nec plus ultra,“ „állj helyt, ne tovább“; itt is éppen oly képtelenség, mint akármily földiben.

Hogy eddigelé Hellasnak sem szobrait, sem építményit a természethez vagy józan okokhoz közelebb nem hozta az emberi nem, sőt nem is érte el hasonlat! s okirányos arányukban, az bizonyos; de ez nem mutatja elérhetlenségüket, hanem azt, hogy részint az új Európa nem érte még el, ha úgy szabad mondani, szobrászi századát, részint változtak a szükségek, szokások, miszerint mai időkben, hol ki-ki kényelmet vadász, például Magyarországra, melynek éghajlata sokszor éppen nem görög, sem illenének Hellas remekei többé egészen, de bizonyosan legnagyobb javításokra s ekképp szebbítésekre volnának képesek.³

Embertársaink hasznára és jólétére irányuló fáradozásunk és munkánk minden foglalatosságaink között a legneme-

¹ Világ 222—225.

² Por és sár 25. 1.

³ Por és Sár 26—27. 1.

sebb és lélekemelőbb. Van-e okunk azért keseregni, hogy a régi nagyságokat és a régi értelemben vett jókat a múlt sötét fátyla borítja, és sajnálhatjuk-e azt, hogy egész életünket nem mint madárjósok, álommagyarázók s más egyéb babonák felhevült képzeleti áldozatai, avagy egy pár kék vagy kőkény szem troubadourjai és lovagjai küzdünk értünk fogytáig, hanem e helyett az emberiség közvetlen hasznát vagyunk hivatva előmozdítani, s újkori ismereteink, szelídebb szokásaink s azon hitvallás következtében, melynek legfőbb tanítása a felebaráti szeretet, nem szabad jótéteményeinkkel kérkedni, hanem jót kell tenni kötelességből, akkor is, ha tetteinknek nincsenek tanúi. Ily értelemben véve nincs ok a szomorúságra azért, hogy az emberiségnek többé nem a régi értelemben vett ideális, de nemes értelemben veendő reális haszna az, melyet odaadással és híven kell szolgálnunk.¹

A hogy másokért hol kell elsősorban is tennünk, azt megmondja maga a bennünk megnyilatkozó természet. A mi a lélektelen testekben a vonzódás és visszataszítás, az a nemzetekben a honnak szeretete. Sokkal mélyebb gyökere van lelkünkben, mint gondolnók, annak a kimondhatatlan édes aggodalomnak, mely szülőföldünkhöz von s a halandó port is félistenné emeli bennünk. A lelki rothadás jele az, ha valakinél a természet ezen szent törvénye elhomályosult. Mint a kiégett üstökös, az ilyen rothadt lélek mások kárára, veszedelmére és megrontására cél és törvény nélkül, hazátlanul bolyong s mindenkibe bizalmatlanságot csepegtet, míg végre önmagával is meghasonlik. A ki világpolgárságával dicsekszik, az a romlottságnak alacsony lépcsőjén kérkedik szemérmertlenségével. Pedig, a hol a szemérem eltűnt, ott az élet minden bájainak vége. Szerencsére, a kik magukat világpolgároknak vallják, nem is tudják, hogy olyasmivel dicsekszenek, a mi gyalázatukra válik. A kosmopolita nagyobb szívűnek és jobbnak tartja magát, mint a minők mások. Ő állítólag minden embertársát befogadja szívébe, míg a hazafi főleg csak honfitársait. Ő minden régi szokáson és bevett felfogáson túlteszi magát. Ő egyszerre keresztény és zsidó, török vagy ateista, s chameleoni ügyességgel alkalmazkodik a körülmények-

¹ Világ 322, 323.

hez — a haszon kedvéért. A kosmopolitizmns rendszerint a félműveltség jele, vagy a rosszul felfogott tudomány éretlen és savanyú gyümölcse. Az igazi sajátságából kivetkőztetett embert a világpolgáriasság oly neveltségessé teszi, mint a milyen a szelídített farkas, a lánczon tánczoltatott medve, vagy a legvékonyabb vesszőtől is rettegő kalitkabeli oroszlán. Ez a lelki rothadság és elaljasodás tehát elsősorban a nem eléggé kifejlődött értelmiségből fakadt. Ha ez az elaljasodás kezd általánosulTM, akkor a nemzetiség lassankint semmivé válik. Pedig a nemzetiség nem egyéb, mint a rokonok közötti szeretet, barátság s a családi becsület felett való örködés./

A nagy férfiak teremtik a nagy országokat és ők népeik orvosai.³ Egy királynak sem szabad cosmopolitának lenni.³

A nemzetnek erkölcsi súlya elvész a nemzetiség nélkül. Ennek hiányában erős az nem lehet s a trónnak sem képezheti szilárd alapját? A nemzöt egészséges, fiatalos életműködésének és vérkeringésének vége volna, ha sajátságából kivetkőztetnék, mert ezáltal úgyszólván vérének természetes keringését akadályoznák meg. Ha ez nem így lenne, a természet ma fennálló törvényei dőltek volna ki örökös sarkaikból.⁵

Az a magyar, a ki a magyarságot megszüntetni igyekszik, nem kevésbé utálatra méltó, mint a szülőgyilkos.¹⁵ A közértelemiség, a nemzetiség s velük együtt a honszeretet és a közszellem nem emelkedhetik gyorsabban és biztosabban, mint ha a lélek orgánuma, a nyelv gyarapszik és nemesbűi.⁷ Minden bel- és külbecsünket elvesztjük, ha megszűnünk magyarok lenni, s minden más, a maga nemzetiségére tartó, tehát tisztességes nemzet ujjal és megvetéssel fog reánk, mint elvetemedett korcsnépre mutatni, melynek többé semmi eredetisége sincs.⁸

A nemzetiség angyala a legmagasabbra emeli az embert,

*

¹ Hitel 161—163. '

² Írott naplói 1822-ből a 43. lapon.

³ Írott naplói 1825-ből a 126. lapon.

⁴ Hitel 184.

⁵ Világ 110.

⁶ Világ 310.

⁷ Világ 368.

⁸ Világ 442.

t. i. az istenség ideáljához. A hol annak mennyei sugalma nem hat át az önzésen s egyéb nyomorúságok sükketté teszik, ott sötétbe borult a világ az illető hon területe felett.

A nemzetiség csodákat művelhet, mert, a hol egy szív, egy nyelv és egy cél nem köti össze a lakosokat, ott tüstént eltűnik a közszabadság és számtalan lesz a baj. Ellenben vele, a mit milliónyi szolganép még képzelni sem mer, ha a nemzet komolyan akarja, azt is meg lehet valósítani.¹

A nemzeti érdekek hű szolgálata mindazáltal éppenséggel nem követeli a külföld mellőzését, sőt megfelelő irányítás mellett bár mindenki ismerné azt és pedig nemcsak könyvek-ből, hanem saját szemlélete útján is. De az ilyen utazónak éppen úgy, mint az itthon maradónak, át kell hatva lenni a magasabb kötelességek érzete által.³

¹ Stadium 106.

² Világ 188.

ÖTÖDIK FEJEZET.

SZÉCHENYI NEMZETGAZDASÁGTANI ELVEI ÉS KÖZGAZDASÁGI POLITIKÁJA.

Széchenyi nemzetgazdasági képzettsége nagy olvasottságán, széleskörű gazdasági tapasztalatain és a nemzeti és állami életbe való mély belátásán nyugodott. Nem volt az sem rendszeres. Maga bevallja, hogy fiatal korában ezt a szakmát nem nagyon kedvelte, de meggyőződven arról, hogy alapos közgazdasági ismeretek nélkül nemzetének valóban hasznos szolgáltatásokat nem tehet, hozzálátott az újabb nemzetgazdasági beható tanulmányokhoz. Ennek eredménye az, hogy nálunk a tudomány alaposabb művelésének is úttörőjévé vált.¹

Arról, hogy e részben alapos ismeretekkel bírt és hogy kora tudományosságának színvonalán állott, ezen fejezet tartalmából mindenki meggyőződhetik. Annak tanúsága szerint nemcsak idézi a tudomány nagy mestereit, hanem azok szellemét és irányát is teljesen a magáévá tette. Mint Kautz Gyula írja „egész sora azon nagy tudományi igazságoknak, melyeket épp századunk második negyedének első fele fejtett ki és a melyeket első rangú szakférfiak, névszerint Say, Ricardo, Bentham Malthus, Mill, Torrens, Sismondi, Macculloch, Lotz, Ran Nehenius és Hermann juttattak érvényre, iratain keresztül hangzóik. Számtalanszor hivatkozik Smith Adamra. Sayre, Sismondira. Young Arthurra, de egyik sem gyakorolt rá oly befolyást, hogy azok eszmemeneteinek magát szolgáira alárendelte volna. Kautz Gyula megállapítja, hogy Széchenyi

¹ *Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története Magyarországon. Budapest, 1868. 298. lap.*

egyike volt a legelső állambölcsezőknek és nemzetgazdasági íróknak egész Európában, a ki a nemzet- és állam gazdaság körében a tapasztalati inductiv módszert tudatosan alkalmazta s érvényre emelte. Ő volt kétségtelenül az első theoreticus, a ki a szellemi és ipari érdekek kapcsolatát és együttes tekintetbevételét tanítja.¹

Hogy nálunk az első újabb felfogású nemzetgazda volt, ki ennek az iránynak is kezdeményezője, az általan el van ismerve. Az ő fellépése nyomán egész irodalom keletkezett, melynek áttekintése az általa e téren is tett mély benyomásról tanúskodik. «

A mi a jelen fejezetnek tartalmát illeti, azt igyekeztem oly rendszeresen, a mint csak lehetett, előadni. Széchenyi közgazdasági eszméit és elveit nem összefüggően, hanem gyakran heterogén tárgyakkal foglalkozva adta elő. Azok szintén inkább szellemi szikrák és sziporkák, mint összefüggő okoskodások alakjában láttak napvilágot. De logikai sorrendben egymás mellé való állításuk a legteljesebb bizonyítotték a mellett, hogy nemzetgazdasági rendszere is egységes volt és annak részei szerves kapcsolatban vannak egymással. A nemzetgazdaságtan hasznosságát néhány sorban találóan emeli ki, de óva int az általánoskodástól. Erre csakugyan behatóan tárgyalja az éghajlatnak és a földirati fekvésnek hatását a társadalmi és a gazdasági életre. Kellőleg domborítja ki az emberi szükségek folyton növekvő és terjeszkedő expansiv erejét. Megmagyarázza a divatnak természetét s mindezeknek befolyását, a gazdasági haladásra. Utal a fényűzés fejlesztő befolyására, azután pedig a jólét lényegét és fontosságát ecseteli. Megmagyarázza azt, hogy miben áll a gazdagság és már itt rámutat az öntevékenység fontosságára, mely nélkül a félelmes szegénység vajmi könnyen beköszönt. Félelmes ez azért, mivel a nemzeti önállást és függetlenséget veszélyezteti s a szolgaság kárhözatalával fenyegeti az embereket. Azután az érdekek horderejüre utal, mely nélkül semmi nem történik a világon. A tisztességes haszonkeresés azért a nemzetnek és egyesnek egyaránt kötelessége.

Ennek nyomán az észszerű gazdálkodás elveit adja elő,

¹ Kautz: id. műve 299. 1.

melyek kapcsán beszél a termelésről és annak tényezőiről. Különösen behatóan foglalkozik a munkával, annak megosztásával, jutalmával, megválasztásával, gyakorlásával, felosztásával, egyesítésével és az erők összpontosításával. De a szorgalom mellett nem feledkezik meg a mulhatlanul szükséges munkaszünetről sem. A közönséges mellett kiemeli a képzett munka és a munkavezetés fontosságát. Mindebből levonja azt a tanulságot, mely szerint józan beosztás mellett rendszeresen kell munkálkodni, mert minden észszerű gazdálkodásnak ez az alapja. Természetes azért, hogy a szakszerűséggel behatóbban foglalkozik. Azután közgazdaságunk lendületes fejlesztése érdekében a gazdasági szabadságot proclamálja, a czéhek és árlimitációk eltörlését kívánja és utal a verseny előnyeire. De a gazdasági szabadságot lassankint kívánja behozni. Kimondja, hogy Ausztria vagyonságát Magyarországnak köszönheti, de viszont az osztrák piac nagy előnyünkre szolgál. Kidomborítja a fizetőképesség fontosságát a nemzeti fejlődésre, valamint különösen a belfogyasztás jelentőségét. A kamat törvényes megállapítását elítéli. A forgalmi állapotok elégtelenségének tulajdonítja, hogy fogyasztásunk olyan csekély.

Azután arra a kérdésre felel meg, hogy miért oly kevés min álunk a gazdasági siker? Felelete: mert az általános és szakértelmiség csekély. Egész rendszerének szaktételét újból hangoztatja, e szerint az ember a főtényező a gazdasági téren is. Nagy baj, hogy e téren is a létező bajokért mindig más okolunk s a gazdálkodás és hazaiiság követelményeit össze-zavarjuk. Részletesen foglalkozik azután a munkaerő jellemzésével az egyes fajoknál, a munkakedv fokozásával, a tőke bevonásával és beruházásával, az alkotási vágygyal, az alkotóerővel. Kifejti továbbá gazdasági alapfelfogását. Ezután a közteherviselés igazságos és czélszerű voltának megokolása következik. Annak kapcsán felemlítem azt, hogy a jobbjágságról, hogyan gondolkozott s annak hátrányait előbb s utóbb miként akarta elhárítani. Az ósiség ellen irányult támadásával kapcsolatban feltüntettem a hitelre vonatkozó nézeteit, a hitbizományokról és a minimumról tett nyilatkozatait, mint annak bizonyítékait, hogy, ha az angol classicus nemzetgazdasági iskolának volt is híre, a doctrinalismus nem ejtette őt ke-

lepczéjébe, mivel az anyagi érdekei felé helyezte a nemzeti érdekeket, melyekre való tekintettel az általa oly nagyra becsült forgalmi szabadságnak is korlátokat tudott állítani. A pénzről, a classicus nemzetgazdasági iskola felfogását osztotta. Az iparra és kereskedelemre vonatkozó nézetei, melyek részben itt, részben röpiratai ismertetésénél adatnak elő, annyira modernek, hogy azok ma is egész terjedelmökben megszívlelendők.

A nyers termelés és ipar egyes ágaira vonatkozó különböző véleményeiről műveinek ismertetése alkalmával voltam kénytelen már sokat elmondani. Itt pótlólag még a szeszégetés és a selyemtenyésztsérről szóló iratainak ismertetésére szorítkozom.

A közlekedésügy fejlesztését Széchenyi mindig Magyarország elsőrendű közérdekének tartotta. Arra vonatkozó külön munkálatait már nagyrészt elemeztem, de többi műveiben foglalt idevágó nézeteit szintén e fejezetben behatóan ismertettem és pedig lehetőleg minden irányban. Végül a népese-
dést tárgyazó gondolatainak, melyeken a Malthus tanának befolyása félreismerhetetlen előadásával rekesztem be ezt, a Széchenyi felfogására nézve nagyon jellemző fejezetet.

„Míg a politikai gazdaság tudománya ismeretlen tárgy marad előttünk és így tanításait nem szívlelhetjük meg, más egyebek közt ezért sem fogjuk a magyar népet a nemzetek sorába emelhetni.¹

Kívánatos, hogy specialitásokra adva magunkat, tegyünk végre czélszertien és alkossunk életrevalót. De ebből nem következik, hogy az általános nézetek elemzése nem szükséges többé. Hiszen, ha ezek hiányosak, teljességgel nem szolgálhatnak bármily specialitás számára, is virágzást ígérő alapul. Az első kérdés tehát, hogy hazánk fejlődése egészséges alapon nyugszik-e, vagy nem? Ha ennél fogva az általános nézetek terére állok, ezt az olvasó ne vegye tőlem rossz néven, mert míg politikánk főelvei nem tisztázzák, addig új specialitás sem emelkedhetik fel, sőt még azon kevésnek is hervadni kell, a mi eddig ügygyel-bajjal keletkezett.² Hanem

¹ Világ 524.

² *Széchenyi*: Czikkei, I. 540 és 544. 11.

azért még se „általánoskodjunk“.¹ Hogy ezen követelményt Széchenyi mennyire szemei előtt tartotta, azt minden gazdálkodás egyik legfőbb alapfeltételének, az éghajlatnak mély felfogású és beható elemzése által fényesen bebizonyította. „Minden éghajlatnak megvan különös szépségi sajátsága; ekképp a mi az egyik szélesség fokán célirányos s e szerint jó ízlésű és szép, nem következik, hogy ugyanazt a másikán is okvetlenül ilyesnek kelljen tekinteni. Noha alig hihető módon szelidül is, vagy zordul a lég a nemzeti csinosodás vagy durvaság által, azért a földgolyói szélesség s hosszúság határozott törvényeit ember még sem változtathatja meg gyökeresen. Ez okból eltöriihetetlenül megmaradt a világi tájak mindig ugyanazon jellege. — Ha oly túlságban állítjuk magunk elé a külön-külön sajátságok okszerintiségét, hogy az, a mi célirányos a Hebridák közt, tán semmi célnak nem felel meg Borneo szigetén, akkor azon különbséget sem vehetjük kérdésbe, mely Olaszország, sőt mely Ausztria és Magyarország közt is van. Csakhogy a Hebridák és Borneo szigetének különbsége szembeötlő s azt felfogni gyermekjáték, míg azon sajátságok árnyalataiba, tán negédjeibe, melyek Magyarországot Itáliától, sőt legközelebbi szomszédjaitól választják el, csak a mélyebb és érettebb megfontolás bír tekinteni. Szent Pétervár számos úri palotájának annyi kellemmel ellátott idomait ki meri rútnak állítani. Viszont ki az, a kinek a sötétkék keleti szabad ég alatt díszelgő Calcutta kéjlakai nem tetszenének? Amazok is jó ízlésnek, ezek is. A kérdés csak az, hogy melyek azok inkább, a mit azokban nem csupán a mostohább vagy szerencsésebb éghajlat határoz el; hanem még az is, hogy nem lehetnének-e az elsők még péterváriabbak, ezek ellenben még calcuttaiabbak?

Soha nem lehet Muszkaországnak, ha nem terjed is tovább, oly jó ízlésű tanácsháza vagy helye, mint vala egykor Athénének és Norvégiának, s oly jó ízlésű színháza, mint volt Rómának vagy Magyarországnak, oly jó ízlésű lakháza, mint lehetne Itáliának. — Szükségeinket, melyek bekermészetünkől függenek kielégítvén, minél inkább lehetünk szabad összeköttetésben a kültermészettel, vagyis minél inkább

¹ Pesti Por és Sár 126. 1.

engedi az éghajlat szelídsége lakházainkat a kiiltermészet bájaihoz szabni, annál tökéletesb ízléssel ruházhatjuk fel azokat, mert a természet egybehangzása a legmagasb emberi ideált is fölülmúlja. Athén tanácshelyisége például szabad lég alatt volt, Acropolis fénye pedig Hymetus bérceitől körülövezve a felséges naptól lehetett megvilágítva, a mi a muszka legszebb tanácsstermek bármily ékes selyem pamlagait s bármily nagy ablakain aránylag még is csak mostohán beszolgáló napsugarakat vagy éppen lámpákat, minden bizonynyal messze maga mögött hagyja. Így létezhetett a fejedelmi Colosseum a nagy természet közepeit, határtalan égi boltozat közvetlen födele alatt, míg a gyenge embernek Norvégia magas fekvése a szabad természet ottani nyersségivei való szorosabb barátkozást egyenesen megtiltja. Így Magyarország lakosa kénytelen visszavonulni a kiiltermészet bájaitól sokszor, vagy inkább ezek hagyták el irgalmatlanul, midőn a kies Itália bájos ege alatt mindenki az örök természet anyai kebelére büntetlenül dőlhet.

Túlságok által, — mint érintém — legbiztosabban vezetünk azon lépcsők árnyalatainak méltatására, melyek bármi kis mértékben s így nem könnyen érezhetőleg, de mégis a szomszédos vidékek éghajlatában is léteznek, minthogy ennek minőségét nem egyedül szélességi és hosszassági fokok s nagyobb, vagy kisebb műveltség határozzák el, hanem még más számtalan részint értett, részint nem értett okok. Ilyenek a viharokat fenntartó hegyek, tengerek közelléte, stb. Az egyenlítő alatt és még inkább a gönczöl (sark) tövében lakó szintén el van a természet anyai ölelésitől tiltva s úgy az egyik, mint a másik annál kellemesebben létezik, sőt szinte csak úgy létezhetik, ha minél inkább-elszigeteli magát az őt környező természet mostohaságaitul. Már pedig halandó sorunkat és tehetségeinket tekintve, mily szűk köre van ilyen helyzetekben a szépnek s a jó ízlésnek? Mert, a hol földalatti élet örök árnyék, vagy minél több állatbőrrel beburkolt alvás közti tengés a lehető legnagyobb kéjelem, sőt szükség, ott az emberi gyarlóság mindenben szűk határok közé van szorítva. De igaz, viszont az is, hogy ha teszem, Nápoly ege alatt | Görögország bércei közt ha közelebb áll is az emberi nem a nagy természethez, mégis be kell vallani, hogy minden éghaj-

latnak nagyobb-kisebb tere van, melyen az emberiség tehetéseinek és így izlésének is kifejtése és gyakorlata több-kevesebb nehézségekkel jár. S ez határozza el minden országnak mások feletti physikai elsőségét, úgy, hogy az, a mi egyben a természet ajándéka, vagy csekély munkával szereshető meg, az a másokban csak állhatatos küzdesnek s keserű verítéknek lehet gyümölcse.

Magyarország éghajlata, noha mérsékelt, mégis inkább a zordanabbakhoz tartozó. De nem ezért, hanem szapora változékonysága miatt nem legkellemesb. — Ha melegebb lenne, nem volna rossz, mert akkor lakosai tartózkodás nélkül borulhatnának a mindig virító tavasz karjai közé. Ha ellenben hidegebb volna, az sem lenne baj, mert akkor megint csak óvakodással ölelgetné az északi éghajlat ritkább kecsseit. Most ellenben a sem hideg, sem meleg mellett folytonos változások közt tág kelle sokszor találkozik didergő fagygyal, vagy ettől tartván, éppen akkor járja azt el, midőn az ég minden malasztja száll reá.

Zordanabb éghajlatra könnyebb kitalálni czélirányos eljárást és lakmintát, mint Magyarországera. A szelidebbre még könnyebb; mert ám ott nem enged elalvást a mostoha természet, itt pedig minden kívánságnak eléje mosolyog. A szegény magyar pedig reményei és a zordon valóság közt örökké hányatva többek közt arra sem határozhatja el könnyen magár, hogy lakóháza a délnek vagy éjszaknak viselje-e bélyegét. Az ily habozás azonban nem káros, sőt annak a leghasznosb eredménye lehet; mert valamint minden akadály és nehézség, úgy ezen kétség is bizonyosan új és új képzetek, új és új axiómák s új és új erők kifejtésére ingerlend. ¹ Ennek kÖÁ¹etkezében az éghajlat közművelődés által veszíthet majdnem nyersességéből is.³

Magyarországnak legnagyobb része erdőktől s fáktól rideg rónaság, homokterületből vagy mocsárból áll. Felföldje nincs ugyan dombos erdős tájékok híjával, de ott ismét sem hajózható folyók sem nagyobb tavak nincsenek. A Fertő nem eleven, de valósággal holt tó, a melyen semmi mozgás,

¹ Pesti Por és Sár 97 lül. II.

² Pesti Por és Sár 58. 1.

egyetlen kis vitorla nincs; partjai — a nyugoti s déli szintelen dombocskáit kivéve oly alacsonyok, hogy nincs ok, miért ne menne az egész tó a legelső alkalommal odébb.

A sokak által felhőkig emelt Balaton sem nyújt lakásokra különösen kedvező fekvéseket. Somogyi partjai laposak, Zalai partjairól pedig kies ugyan a tükre, de vájjon mi van azontúl? Nem határtalan kékség, mint a fejedelmi tenger síkja, nem a felhőkbe nyúló kies bérezek, hanem, alacsony, somogyi berkek s viránytalan dombok. Nevezeteseb tó pedig ezenkívül az egész országban nincs. A Duna partjai hol bájteliek? Ha Visegrád körül azok is, de költőileg felfogva lakházakra egy pontot sem lehet lelteni egész hosszában, melyről nyugodt lelkiismerettel a német kifejezés szerint azt lehetne mondani „ez semmit sem hagy kívánni hátra“. Hát Drávánk, Tiszánk és Szávánkról mit mondjunk? Jobb, ha azokat elő nem hozzuk. De Anglia jobb lakházainak helyes fekvése s kitétele nem csupa természeti adomány, hanem jobbadán mesterség utáni, azaz nagyobb civilisatio s ebből eredő közszorgalomnak következménye. Ott lecsapolt vizenyős laposokból kiemelkedő dombosabb helyek, szomorú s mezetlen ingoványokból vízcsatornák s számtalan ültetvények által elővarázsolt gyönyörű völgyek, farkas lakta vadonból fejledező bájos magányok; emberi nem járhatta zordon tájból felséges utak által előbűvölt remek kertek váltak. Vigyünk például a Balatonból derék csatornát a Dunába, járja azt s ezt 10 — 12 gőzhajó s néhány ezer kisebb nagyobb vitorlás, környezze ennek partjait is angol civilisatio és szellem csak egy századig, vagy csak félszázadig is, akkor nem száz, de ezer meg ezer kies lak fogja bizonyítani a helyesnél helyesebb fekvések s kitételek számúéiküliségét e vidéken. Holott jelen körülményei között nem volna könnyű kimutatni, hová illenék körülötte nemcsak költői, de gyakorlati bájlok is legjobban.

S noha, ezen arányban s oly könnyen nem ölthetne szebb képet magára a Magyarhon minden tájéka, mint a Balaton-melléki vidék, egyéb minden részeiben is több fejlődési képesség rejlik, mint gondolnók. ¹

De éghajlatunk ma gazdasági szempontból tekintve is csak

¹ Pesti Por és Sár 75-78. 11.

középszerű. A tavasz változó és a tél agóniája sokszor május közepéig tart. Némely évben azt kérdezhetjük: ugyan, van-e. vagy volt-e tavaszunk? Nyárunk meleg s az alföldi gazda jól tudja, hogy egy kissé több eső gyakorta nem ártana. Őszünk még talán a legjobb, sőt ritkítja párját az egész világon. Telünk sem hideg, sem meleg és a legkisebb jellege sincs. — Hanem mindezen hátrányokhoz alkalmazkodunk, e mellett pedig javításukra törekednünk lehet, sőt kell.

A földirati fekvés¹ tagadhatatlanul nagy befolyással bír a nemzetek gyorsabb vagy lassúbb, nagyobb vagy kisebb fejlődésére. De mindent annak tulajdonítani csalódás, mert ugyanazon viszonyok s más és más népeknél gyakran különbözök az eredmények. Néha a látszólag kedvezőtlen körülmények közt az erőteljesebb emberekből álló faj jobban boldogul, mint a kedvezők közt a gyengébbek. A haladás nyitja a lakosokban van; azok fejlesztésére és emelésére kell tehát a súlyt fektetni. Spanyolország mennyire hátra maradt, pedig kitűnő fekvése volt és van. Franciaország földirati fekvése sem rossz és mégis hátrább van Nagy-Britanniánál. Miért van százszer több műveltség Szászországban mint Sziciliában? Hogy maradtak el Byzancz és Hellas örökösei az újkori nemzetek haladásához képest.²

Magyarország tengertelen területének geográfiai helyzete mostoha. Tőlünk észak felé lengyelföld, nyugatra német birtok van; keletre és délre Törökország, azután egy kis tengerpart, de az sem igen jó. Vizeink vad természetűek és folyóink iránya jelen viszonyaink között reánk nézve nem a legkedvezőbb. Utaink társzekerekre többnyire hasznavehetetlenek. Csatornáink ritkák és hibásak, pedig nincs ország, mely a keresztül-kasul történő csatornázásra alkalmasabb lenne.³ Ha mindez nem volna így, akkor valószínűleg jobban haladtunk volna. De a cultura és civilisatio alapja és talpköve a szabadság és a vetélkedés! ösztön. Ezek a földirati fekvéssel együtt mozdítják elő a haladást. Miután a geográfiai helyzetet nem lehet megváltoztatni, ennél fogva nekünk kell mozgékonyabbak-

¹ Lásd a Stadium 65. lapját.

² Világ 337—338. 11.

³ Pesti Por és Sár 127.

nak lennünk. Oda kell hatni, hogy közülünk minél többen menjenek a külföldre s a külföldiek minél többször és sűrűbben jöjjenek hozzánk. A külföld meglátogatásához csak pénz és akarat kell. De ahhoz, hogy haszonnal utazhassunk már előismeret és czélszerűen gyakorlott gondolkodás is szükséges. Az idegent, a kinek a behozatala kettőn áll, csak akkor tudjuk beédesgetni, hogy itten utazzék, ha vagy hasznot, vagy élvezetet tudunk nyújtani neki.¹ A fürgeséget, a pezsgő nagyvárosi élet mozdítja elő, ennek tehát megvan a maga előnye. A kis városokban sokkal több epe és méreg forraltatik az emberek ellen, mint a világ nagy metropolisaiban. Budapest napról-napra nő, már kilábolt a kisvárosok sorából, de itt még nincs igazi nagyvárosi élet; nincs elég különféleség. Kicsiny a választási kör, ennek következtében az unalom ivadékai: a kölcsönös kémkedés, bírálgatás, rágalom és irigység még mindig uralkodnak itten.²

A közművelődésnek és gyarapodásnak legfőbb rugója az expansiv természetű szükség. Mennél többen kívánják az élet kellemeit megszerezni maguknak: annál nagyobb lesz az iparkodás és munkakedv, mely azután a sivatagot, a homok pusztákat s a mocsaras tájakat is kies erdőkké s viruló vidékekké változtatja át. Lakjék Magyarország lakossága kőből és téglából épült s cseréppel fedett csinos házakban; egyék kövér húst; s igyék jó bort; ne járjon mindig egészen vagy félig pőrén. Ennek elérése végett emeljük minden ember-társunkat s engedjük, hogy az emberiség jogaiban mindenki osztozzék.

A szükség szülte szorgalom a mostoha tájakra is a miveltség bájait varázsolhatja. Fogadjuk azért hálás szívvel a természet gazdag áldásait hazánkban, azok hiányait pótoljuk ki, csorbáit pedig hozzuk helyre. Földirati fekvésünket ne gyalazzuk, de ne is emeljük a felhőkbe, hanem előnyeivel élve, hátrányait igyekezzünk ellensúlyozni.⁴

AAZ emberiség legnagyobb részét két rúgó hajtja: a nvereség és az élvvágy. Ezek által ösztönöztetve győzte le a

¹ Világ 342—344. 11.

² Világ 346—347. 11.

³ Hitel 134 — 135.

⁴ Hitel 113.

tengerek hatalmát, szállott le a föld gyomrába; varázsolta kertekké a vadonokat. A ki a haszon vagy élvezet reményét fél tudja kelteni, vagy éppen azok iránt biztosítékot képes nyújtani, az embertársai nagyrészét oda csábítja, a hova neki tetszik.¹

Miután ki vannak elégítve az emberi testnek szükségei, ha t. i. tápláléka, födele és ruhája van, vágya keletkezik ezer kis kényelem után, melyek szorosan véve ugyan nem szükségesek, melyek azonban tagadhatatlanul szebbé teszik az emberi életet, miként a virágok is bájolóan ékesítik a mezőt. Ama kényelmek nélkül ellehet ugyan a bölcs, ámde éppen azért, mert bölcs, azokat szükség nélkül otrombául el nem gázolja de hálával élvezi és tehetsége szerint élvezted másokkal is.²

De minél inkább távozik az ember az anyagtól és emelkedik a felsőbb lényekhez, annál inkább tágul boldogságának köre.³ Xem áll, hogy a csak anyagi életet élők több boldogságot éreznek, mert hiszen akkor legirigylődőbb lenne a medve sorsa. Az ember érzéki eszes lény; összetett természeténél fogva boldogsága is nagyobb, ha nemcsak testének, hanem szellemének és lelkületének is táplálékot nyújtván, azok összhangzatát megteremti, vagy legalább megközelíti.⁴ Emberi rendeltetésünk a tökély felé való törekvés. Ennek is csak akkor tehetünk eleget, ha a teremtő minél több lelki és testi adományának hasznát tudjuk venni és azokban részesítjük embertársainkat is. Ez által csak a természet nagy törvényeinek engedelmeskedünk. De alapul nem az anyagi kincseket, hanem a lélek gazdagságát kell elfogadnunk. Istent imádni pedig nem egyéb, mint a nekünk kiszabott rendeltetést minél jobban betölteni.⁵ Sokan elysiumnak tartják szabadság nélkül is az életet, ha gondtalanul, bőségben, finom kényelemben és a gyönyörök minden nemeinek élvezete mellett telnek napjaik, de idegen kénytől vagy kegyelemtől függenek. Az ilyeneknek jó volna, ha Lafontaine meséje a szabad

¹ Világ 344

² Ö. i. 190., 191.

³ K. X. 20.

⁴ K. X. 20., 21.

⁶ K. X. 21.

farkasról és a pórásra kötött kutyáról esziükbe jutna. Ámbár én az ily farkas életét sem tartom irigylésre méltónak.¹

Luxus alatt a cynikusok szótára szerint mindaz értendő, a mi nélkül szigorún véve ellehetünk. Így például, közönséges fenyő padolat, mely, ha tiszta és száraz, szorosan véve elég kényelmű; és mégis nagyobb mód mellett parquettel és szőnyeggel szoktuk ellátni a főtermeket. Négy erős tisztafehér fal s fehér plafond szorosan véve jó hajlkéket képez, s mégis vagy festetni, vagy bevonatni szoktuk azokat, úgy, hogy a lakház építésénél az otthonosság, kényelem szoros föltételei mellett még a luxus ezen árnyalata is fontos számolásba veendő. Van a luxusnak több neme, melyek oly jól és édesen esnek, annyi kellemmel bírnak, hogy azokat alig lehet megmagyarázni, míg viszont bizonyos nemei a luxusnak nem annyira ragadják meg érzékeinket. Így teszem, semmi nem foly be ránk oly jóltevően, mint a lehető legnagyobb világosság s a tiszta üvegekkel berakott tágas, nagy ablakok. Aranynyal ékített szobamennyezet, noha igen kellemesen hat ránk, valamint a remek falfestmények művészeti érzékünkét felette bájolólag érdekelhetik, azért még sem gyakorolnak emberi természetünkre oly általános és határozott befolyást, hogy talán korlátolt pénzviszonyaink között is, a luxust a luxussal egybevetve, a többi, de nem nélkülözhetetlenek előtt a józan okosság parancsa szerint elsőbbséget adnánk az ilyeneknek.

Nincs valóban vizásabb érzés, mint költséges festéseket, bevonatokat, selyem függönyöket s drága semmiségeket látni nedves, szűk, sötét lakokban, mivel józanul véve a kellő kényelem a lakályosság megszerzése után következik. I

A szükség kielégítéssel és a fényűzéssel szoros összefüggésben áll a kitűnni vágyás, a vetélkedés és az utánzási ösztön együttes eredménye, a divat. Erre vonatkozólag Széchenyinek ez volt a felfogása: Az észszerű divat nem egyedül a bevett ízlés zsarnokságának okozatja. Mert vajjon mi szép, mi az ízletes az emberi készítményben? Semmi egyéb, mint a célirányosság s így azon idomok és formák, melyek ahhoz legközelebb visznek. Ebből az következik, hogy valamint

¹ Világ 518.

² Pesti Por és Sár 93., 94.

minden nemzetnek, mely még cosmopolitai zagyvaléokra nem olvadt egybe, sajátosságának megfelelő öltözete van, úgy külön-külön országra nézve is külön-külön lakház. építési Ízlés illik inkább, a mit első sorban az éghajlat határoz el. Minden divat, mely ettől távozik, hibás s nem jó ízlésen, hanem oknélküli majmoláson alapszik. Azonban, ha ez az anyatejjel szivatik be és később belőlünk gyökerestől ki nem irtatik, minden ítéletünk körül oly vastag homályt von, melyen józanul keresztül nézni teljességgel lehetetlen. Ha valóban célirányosság és ehhez vezető idomok vethetik meg egyedül az ízlésnek józan sarkalatát, tagadhatni-e, hogy valamint az éghajlat és a nemzetek szelleme különböző, úgy a szép és tökéletes ideáljának is okvetlen számnélküli árnyéklatokra kell elágaznia.

Az előítéletek közt felnőtt lelkileg csak azt tartja szépségszerűnek, a mihez szűk látkörében hozzászokott. Nem éppen a legrosszabb időtöltés tapasztalni néha, hogy mily jó ízűen és minden kétség nélkül kaczagja az oknélküli az okszerintit, az oktan az okost; holott lehetetlen, hogy éppen azon egy — vagy jobban mondva: egy ízlés után készült öltözet és lak egyaránt s éppen annyi célszerűséggel feleljen meg Zeeland és Hindostan lakosainak.¹

A jogosult fényűzés és az észszerű divat fontos tényezői a haladásnak. Erre vonatkozólag Széchenyi ekképp nyilatkozik. Minden, a mi szép és közelit a tökéleteshez, édes nyugalomba ringat. Egy szép valóság szemlélete, ha az képzeleti erőnk által a tökéletességnek bájaival vétetik körül, annyira betöltheti létünket a lelki csend és béke malasztival, hogy állati dologtalan nyomorinkon túl emelkedve s felette elmélkedve napokig vesztegelhetünk.

Hogy javítsunk, előbb érezni kell kellemetlen létünket. Minél érzékenyebb és fájdalmasabb ezen érzés, annál hihetőbb, hogy azon munkásság és állhatatosságnak kifejtése, mely nélkül semmi sem javíthatnánk, hanem minden régi helyén állana meg, úgy mint volt és van, be fog következni.

Mily hibás észrenddel élnek tehát azok, a kik javítást ugyan kívánnak, de azoktól, a kik javíthatnának, visszatartják

¹ Pesti Por és Sár 95. és 96. II.

azt a jóltevő, noha keserű serleget, mely a szükséges krisist eszközölhetné.

Minden nagyobb javítást szükségképp meg kell előzni valamely kellemetlen nyugtalan érzésnek; mivel csak ez bír rendszerint hatással azon erők felébresztésére, melyek nélkül nem javíthatni.¹ Mostani botránykozásinknak egyébiránt még más okai is vannak, t. i. több kellem megismerése, részint használása, részint forró megkívánása. Hozzuk csak emlékezetünkbe, hogy aránylag milyen bútorra házakban laktunk azelőtt és lakunk most. Mily ágyakban tartottuk súlyegyenben magunkat azelőtt s milyenekben alszunk most. Mily ezüsttel, edényekkel, üveggel, világgal éltünk azelőtt és élünk most. Mily kocsikban és mily sebességgel kívánjuk manapság megtenni utainkat s miképp, s mennyi idővesztéssel mozogánk azelőtt. Színházi, mulatsága s egybegyűlési termekről mily ideáink voltak annak előtte s vannak jelenleg. Azelőtt sokat megcsodáltunk és bámultunk, a mit mostani körülményeink közt mindenütt elérve, sőt felülhaladva is látunk.

Megváltoztak az idők és mi is sok tekintetben változánk. Szükségeink szaporodtak, nézeteink józanultak és az okosabb rész munkás élet közepeit nem tartja többé véteknek annak lehető legtöbb kellemével mértékletesen élni és az emberi lét zordon pályáját mindenütt behinteni virágokkal, a hol csak lehet. Kiviláglott, hála az égnek, a legelői álló nemzetek példája által, hogy a durvaság s a mindenben való szűkölködés nem jele sem erőnek, sem erénynek; hogy az Isten ajándékozta kellemekért a természettel megívni és azt engedékenységre bírni, soha sem szokott elkényesülésnek, elkorcsosodásnak okozója lenni; hanem, hogy éppen azon közmunkásság, melynél fogva valamely nemzetnek minden tagja saját létét javítani s állását emelni iparkodik, ama közerény, melyet szolganemzetek közt, zsarnokok járma alatt e földön sehol eddigelé még nem tapasztaltunk.²

Ilyen törekvésnek szokott természetes következménye lenni a jólét és gazdaság. Annyi előnyünk van lakosságunk életerejében, fiatalságában, mert szervezetünk még nincs kiéke,

¹ Pesti Por és Sár 6. 1.

² Pesti Por és Sár 17. 1.

hogy ha pénzünk nem elegendő, ennek csak mi vagyunk az okai. Nem értjük a dolgot és nem nyúlunk azon módokhoz, melyek által magunknak pénzt szerezhethénk.¹ Támadjunk fel tehát ennek megismerésére is! — De az anyagi jólét bármily fontos is, hazánk helyzetét magasabb szempontból kell felfogni. Nemzeti létünket elsősorban anyagi sarkalatokra még sem állíthatjuk. Az anyagi jólét a szelleminek kifejlődését is nagy mértékben előmozdítja, azonban mi összes viszonyainknál fogva magunk és utódaink számára csak attól remélhetünk üdvöt, ha a dolgok mélyére tekintve szellemi és erkölcsi alapon nyugszik jelenünk és jövőnk és ha ilyen alapokra van fektetve anyagi kiképezetésünk is. De ha gazdasági üzletvitelről van szó, ne követeljünk hazafiságot, ha pedig hazafiságot kell gyakorolni, akkor ne üzérkedjünk.² Mindent a maga módja szerint és a maga eszközeivel tegyünk.³ Azok, a kik azt hiszik, hogy szegények és még is szabadok maradhatunk, ábrándoznak, mert szabadok huzamosan csak a vagyonos nemzetek lehetnek. — A ki jobban bírja magát, rendszerint függetlenebb, mint az, a ki néha más segélyére is rászorul. — Amaz többet tudhat, jobban mívelheti magát, több tapasztalatot szerezhethet és gyermekeit is jobban nevelheti. A gazdagsággal együttjár ennél fogva a haladás nagyobb lehetősége is, ellenben a szegénység elaljasít. Az elaljasodásból pedig igen könnyen fejlődik ki a szolgaság, vagy oly elzüllött állapot, mely a farkasokhoz jobban illik, mint az emberekhez.⁴ De a határtalan bőségnek is megvan a maga veszélye, és gyakran sajnósabb következményekkel jár, mint a szükség. Ez t. i. csak testi ínséget okoz, míg amaz egyszersmind lelkit is.⁵ — Gyakran megtörténik, hogy hazaszeretetünk csak pusztán szó, vagy legfeljebb szép gerjedelem marad; de nem azért, mivel keblünk, melyből fakad, tisztátalan lenne, vagy színeskednénk. hanem egyszerűen azért, mivel nincsen pénzünk. — Midőn a világ zajában kellene tapasztalatokat és élettudományt gyűjteni, akkor legszebb éveinket elvonultságban töltjük. Nem

¹ Hitel 118. 1.

² Világ 241. 1.

³ Lovakról 177.

⁴ Hitel, 56. 57.

⁵ Hitel 121. ’

azért, mivel vakand módjára félnénk a világtól, hanem csupán, mivel nincs pénzünk! Gazdaságunkat s gyermekeink nevelését is nem azért hanyagoljuk el, mintha nem szeretnék őket, hanem mivel nem győzzük költséggel. — Szegénységünk így számtalanszor akadály abban, hogy honfíúi kötelességeinket teljesítsük.¹ Tehát gazdagodjunk.² A gazdagság alatt azonban nem csak pénzt és jól miveit földet kell érteni, hanem a henyeség megszűntét minden irányban: a szorgalmat, a jobb nevelést, a külföldön szerzett tapasztalatokat, szóval az ember nagyobb belbecsét is.³ — Ha a nőtlen nem iparkodik gazdagodni, ő ebben is szabad. De ha házas ember nem törekszik a vagyonosodásra, akkor vétkezik, mert gyermekeket szűkölködésre és nyomorúságra nemz,⁴ — Hogy valamely ország gazdag lehessen, minden lakosát fel kell ébreszteni szorgalomra és állhatatos munkára.⁵ Bármennyit hozzon be az adó, vám, a király nem lehet hatalmas, ha a királyság nem gazdag.⁶ Az ország azonban értelmi erő és erkölcsi melegedés nélkül gazdag soha sem lehet.⁷ Az ember tetteit vagy a nyereségvágy, vagy az alkotási ösztön irányítják. Mind a kettő lehet igazolt és igazolhatatlan. Attól függ nemes vagy nemtelensége, hogy mily czélből táplálja valaki azokat.⁸ Az egész ország csak úgy lehet gazdag, ha lakosai előítéletektől mentek, tisztánlátók, józanok, szorgalmasok, takarékosak és erősek.¹¹ Sok az ember, kinek kenyere nincs és sok a föld is, mely voltaképp műveletlenül hever. Már pedig a mit bizonyos időben megteremhetne, de meg nem terem és az a munka, a mit valamely ember elvégezhetne, de nem végez el, Örökre veszve van. Ott, a hol sok oly ember van, a ki még munkálkodhatnék, és sok a műveletlen termékeny föld, valami hibának kell lenni.¹⁰ Ennek a hibának mindazáltal

¹ Hitel 221.

² Világ 105.

³ Stádium 43.

⁴ Stádium 43.

⁵ Stádium 46.

⁶ Stádium 92.

⁷ Stádium 112.

⁸ Világ 191.

⁹ Világ 195.

¹⁰ Hitel 103.

kitalálása s orvosszereinek megállapítása nem könnyű dolog.¹ Micsoda önállás az, ha pénz nincs! Hiszen vannak emberek, kik roppantul önállóak és Széchenyi maga is nyert egy fogadást az által, hogy két óráig egy lábon állott s ez valódi önállás volt; de végre ilyen féllábú önállás mellett utóbb még is bókolni kell, vagy nem igen kecsgetető farkasfüggetlenséget élvezni.²

A vagyon kétségkívül csak eszköze a nemzeti lét minden irányban való fejlesztésének. De az anyagiak becsmérése s a rendetlen gazdálkodás mentetése oly országban, mint a mienk, a hol a vagyon kezelésénél tapasztalható rendetlenség szomorúan általános, nem egyéb, mint az ezen baj további fenntartására való buzdítása a sokaságnak.

Tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészségi és vagyoni rend egyaránt szükségesek arra, hogy a nemzet tagjaiban a lelki függetlenség terjedjen, mert csak így lehetnek boldogok, ha ezzel bírnak, csak a lelkileg független polgárok nagy sokasága biztos alapja a közszabadságnak. Tehát ezen magasabb szempontból is szükséges, hogy lelkiismeretén, egészségi és életerején kívül számítási képességét is erősítse és fejlessze a nemzet.³ A szegénység a kétes tettek zavarába, hajtja az egyént és hajtja a nemzetet, mind a kettőnek lelki tisztaságát és függetlenségét pedig veszélyezteti. Nem szükséges azért, hogy az anyag uralkodván felette, már a fiatal-ság ne bírjon kiemelkedni a selejtesek szomorú sorából. Azonban vagyonára se fordítson csekély gondot, mert ez utóbbi niagashab czéloknak természeténél fogva alsóbb rendű, de nélkülözhetetlen eszköze.⁴ Pedig a magyar nem lévén fősvény, könnyen esik az ellenkező hibába és tékozlóvá lesz. Mintha a pénznek lába vagy szárnya volna, erszényünk-ből vagy szekrényünk-ből az oly könnyen szalad, vagy repül ki, hogy ezek rendszerint előbb üresek, mint gondolnók. Pedig jó volna megszívlelni, hogy a szegénység csaknem kizárja az értelem fejlődését, az értelmi fejletlenség pedig függésbe

¹ Hitel 76.

² Beszédei 549.

³ Világ 201.

⁴ Világ 202.

hoz, mivel az értelmiség az egyedüli felsőbbség e világon. A mondottakat minden olvasóm szíves és jóakaratói megfontolásába ajánlom, mert főleg ezen kicsinységnek látszó tengely körül forog reánk nézve a lenni vagy nem lenni kérdése.¹ Azonban nem várom eszméimnek, melyek szorosan véve csak régen tapasztalt igazságok, gyorsan történő elfogadtatását, de bizom az időben, mely azokat érvényre fogja emelni.² Arra a kérdésre, hogy miért vagyunk mi szegények? a felelet: mert nincs hitelünk és a mi annak alapja, a bizalom hiányzik itt. A bizalom nem létezik pedig egyik főoka az erkölcsi romlottság s a lelki elaljasodás.³ Azonban könnyű annak nem lopni, a kinek mindene van. Könnyű megelégedett és csendesnek lenni annak, a ki mindennel bővelkedik; de a szegénynek, fázónak és koplalónak vajmi nehéz.⁴ Ez okból a meg nem érdemelt szegénység iránt méltányosnak kell lenni és a jogos érdek érvényesülésének irányzatát nem szabad elítélni.

Haszon keresés nélkül ugyanis nem történik semmi a világon.⁵ Csakhogy az egyik pénzbeli haszon, a másik becsület, a harmadik halhatatlan név, más valaki menyecske, ismét más a mennyország után vágódik.⁶

Van-e igazság abban, hogy valaki az ország minden javával éljen és annak semmiféle terhét ne viselje? A nemesiségnek nemesedése valóban nemcsak közérdek, hanem saját magán érdeke is. — Azért még azok is, a kiket becsület, dicsőség és honszeretet nem melegít, nem szívok sugallatára, hanem saját és ivadékaik biztonsága által indítatva és az ész szavára hallgatva, teljesítsék kötelességöket. — A kötelességnek ezt az alapját, a jól felfogott önérvéket, a legridegebb érzékű embernek is méltányolni kell.⁷

Becsesebb az oly ember, a ki magának és így a hazai vagyonosságnak is tisztességesen vagyont tud gyűjteni, mint

¹ Világ. 210-212.

² Világ 212.

³ Hitel 24—25.

⁴ Hitel 207.

⁵ Gr. Sz. 1. írott naplói III. kötete.

⁶ Hitel 147.

⁷ Hitel 235.

az olyan gazdag, a ki kincsek közepeit születt, de azokat még jól és okosan elkölteni sem tudja.¹

Hasznot keresni a józan észnek és igazságnak határai között tehát kötelesség,³ mert csak a remélhető előmenetel, legyen annak reménye közel vagy a határtalan távol homályában, tartja fenn az emberben az elszánt akaratot.³

A jó hazafinak tehát egyszersmind jó gazdának is kell lenni, mert csak a takarékos és rendezett viszonyok közt élő honpolgár lehet rendszerint hasznos és nem a csupán lármázó hazafi.⁴ De eledel nemcsak a testnek, hanem az észnek és léleknek is kell. — Mindeniket szükséges táplálni, hogy azt mondhassak: emberhez illően élek.⁵ Ha bennünk valami ügyesség marad kimiveletlenül, az elégedetlenné tesz bennünket s ennek folytán fiatal korunkban az unalom, öregségünkben pedig az életgyűlölet gyötör.⁶ A ki csak testét táplálja, annak esze végre faggyúvá és szíve kiaszott bőrré válik. A ki csak esztét táplálja, az sovány embergyűlölő, félördög leend. A ki ellenben kizárólag szívbéli eledellekkel él, az nem egyéb megtestesült sopánkodásnál.

Egy tudós, gazda, mesterember vagy szépművész sem fejt ki tökéletességet, ha tárgyát gépiesen, mástól veszi át. Neki a dolog új feltalálójának kell lenni, ha azt akarja, hogy annak velejét és lelkét is kimerítse.

Semmi orvos jobb, mint rossz orvos. A lehető legnagyobb tudomány és művészet legközelebb áll a természethez. Csak a rossz kertész vár mindenkor esőre; azért mi öntözzük gyenge plántáinkat. Megáld egykor gyermekeink háladatos szíve. Az, a ki életében sok gyümölcsfát nevelt, a föld alatt is csendesebben nyugszik.⁷

A legerősebb embereket olyan helyeken láttam, a hol az ég tiszta, a levegő egészséges, az eledel bőséges volt; de a hol a lakosokat a körülmények egyszersmind erős mun-

¹ Lovakról 30. 1.

² U. ott.

³ U. ott.

⁴ Hitel 237.

⁵ Hitel 237.

⁶ Hitel 238.

⁷ Lovakról 232.

kára és fárasztó dolgozásra is kényszerítették. Sem a nagyon vagyonos, a ki jó él, de sokat nyugszik, sem a szegény, a ki erősen dolgozik, de nincs mivel táplálkoznia, általában nagyon erős ember nem lesz.¹

A természeti erőt kellő tudománnyal és ügyességgel fordíthatjuk hasznunkra.² A józan eszű semmit sem hagy a vak szerencsére, hanem mindenben, a minnek sikere nem elkerülhetetlen és nem éppen mathematice biztos, arra törekszik, hogy a legnagyobb hihetőség szerint céljának elérése felé haladjon.³

A ki arra törekszik, hogy neki mindenfelé legyen hajléka, annak derék lakása sehol sem lesz.⁴ A ki mindenkin segíteni, s a magáéból mindenkinek adni akar, az annyira elforgácsolja anyagi erejét, hogy valami érdemest felkarolni, vagy nagyot felállítani nem lesz hatalmában.⁵ A gyenge elme és gyenge szív mindenét kis részekre osztván, a henylést és gondnélküli életet előmozdítja, ellenben az, a ki concentricus módon dolgozik, azt eszközi, hogy a gondatlanság, henylés, lustaság, melyek a szegénységet, betegséget és ínséget vonják maguk után, kipusztulnak embertársai köréből.⁶

Mindenben van jó és rossz mód és majdnem mindenkor csak egy csekélység választja el azon utakat, melyek egyikén a cél elérjük, a másikon pedig mind jobban eltávolodunk tőle. Minden nagyot az egyetértés szelleme hozott létre. Az egyiptomi gúla alapja számtalan rabszolga nyugalalmát s boldogságát temette a saját terhe alá, s e nagy áron csak egy — két kiválasztottnak fedte hamvait. A keresztény felebaráti szeretettel és egyetértéssel ma az emberi nem szintén nagy alkotásokat emel a felhőkig, leereszkedik továbbá a tenger fenekére és a föld gyomrában is dolgozik, de nem egyeseknek, hanem sokaknak, mivel szabadságukat meghagyja és szaba-

¹ Lovakról 148. 1.

² U. ott.

³ U. ott 149. 1.

⁴ U. ott 233.

⁵ U. ott 233.

⁶ ott 233.

⁷ U. ott 234.

⁸ U. ott 234.

dón járul hozzá, hogy élelmet, menedéket és hasznuk után jövedelmet kapjanak.¹

Csak a nagylelkűséget és patriotism üst nem kell, az Istenért, összekeverni a gazdasággal és kereskedéssel. Mindegyik a maga helyén jó.³

A mindenbe avatkozó ritkán tud egy dolgot is derekasan elvégezni.³

Gazdaságban és kereskedésben kit-kit a maga eszére kell hagyni, mert azokban az erőltető törvények a céltól inkább eltávolítják, mint közelebb viszik az embert.ⁱ Semmi sem szül a gazdaságban több rosszat, mint a szünet nélkül való ingadozás.⁵ De azon hidraula, ki tudománya által valami hasztalan mocsarat hasznos rétté varázsol, erkölcsileg bizonyosan magasb lépcsőn áll, mint például az a gróf vagy herceg, a ki vadászatban vagy hímzés készítésben gyakorolja legjobb erejét.^G

Duna, s Tisza folytában több kincs fekszik rejtve, mint a mennyit távolról sem sejt tizedik, sőt századik sem.* Ezt használjuk fel. De ha valaki kisebb, takarosb házat épít, mint a milyent tehetsége szerint szorosan véve építhetne, meglátandja, hogy mily kellemesen fog esni, ha minden pénze nem lesz falba vakolva, hanem egy része pinczében, másik része ládában nyugszik, miáltal mindig könnyű módja lesz házában a szó teljes értelmében jól lakni s másokat is jól tartani, és ha később csakugyan kell, építményét ügyes hozzátoldás által tágítani.^ö

A^alminek sikeres előállítására idő, dologhoz értés s kéz, vagy ennek mozgásba tevője, „pénz“ kell. Ha valakinek ideje nincs, bármiképp értene is valamihez, s bármennyi pénze volna is egyébiránt, célta nem érhet. Szintoly kevés sikerrel fog haladni az, a kinek van ugyan ideje s pénze is, azonban

¹ Lovakról 235.

² U. ott 177.

³ U. ott 189.

⁴ U. ott 193.

⁵ U. ott 193.

⁶ Ó. i. 13.

⁷ Por és Sár 31. 1.

⁸ U. o. 44. 1.

nem ért ahhoz, a mihez fogott. Míg végre az sem boldogul, a kinek kézmozgatója, munkaébresztője, azaz pénze nincs, bármennyi üres ideje, s felhalmozott tudománya volna is egyébként.¹

A természet bő kézzel nyújtott adományai csak akkor viszik előbbre a közművelődést, ha a természet törvényei szerint élő nemzet kapja azt; különben éppen e bőkezűség-altatja el az emberben szunnyadó erőket. Ellenben a kissé mostohább természet óriási erőfeszítésre ingerli az embereket. De ezen mostohaságnak nagynak nem szabad lenni, különben a fejlődést elnyomja, holott a mérsékeltlen mostoha természet mérsékelt adományaival is áldás, az azt felhasználni tudó népekre nézve. A természet fejletlen fia csak addig él bőségben, míg a szerencsés véletlen ezt magával hozza és tüstént ínséggel kttzködik, mihelyt a jó szerencse elhagyja őt. A művelt ember ellenben nem alapítja életét a vak véletlenre s esze és keze munkájával parancsol az elemeknek s előre bőven gondoskodni igyekszik a lehető szükségről, és így minden Ínségnek elejét veszi.² Azonban mindazt, a mit a természet a'd vagy nem ad, alaposan kell átérteni és nem csak sejdíteni.³ Minden országiás főcélja az, hogy a lakosság legnagyobb részét boldogítsa.⁴

A kereskedelemre és a gazdálkodásra nézve általában kétséget nem szenved, hogy az igen sok beavatkozás abba rendszerint több kárt okoz, mint a semmi beavatkozás. A badság, kereskedelmet nem lehet parancsszó szerint intézni annál, a kinél oly organikus tényezők működnek, mint a nyereségre való kilátás. A nemzetgazdaság kérdéseiben egyáltalán könnyen tévedhetünk, mert nehéz kifürkészni, hogy valamely jelenségben mi az ok, és mi a következés. E kettőt gyakran összecserélik.³ Oda kell törekednünk, hogy mindenkinek, a szegényebb osztályúnak is, elegendője legyen s itt minden ember .boldogulhasson, a ki hazánk levegőjét szívja.¹⁵

¹ Széchenyi István gróf: Hírlapi cikkei I. 499. 1.

² Stádium 272.

³ Stadium 279.

⁴ Hitel 122. 123.

⁵ Hitel 130.

⁶ Hitel 135.

A nemzetgazdaságban a tőke a munkával oly szoros összefüggésben áll, hogy majd az egyik az ok vagy következés, majd a másik. A munkából tőke lesz, a tőkéből ismét munka. Magános iparos ember akármily jól értse is mesteriségét, vagy egy természető, bármily jó legyen is földje, nem igen gyarapodhatik a neki szükséges tőke nélkül. De nem boldogulhat egész nemzet sem. Hazánknak több mint 1000 □ mértföldjét borítja undok mocsár. Már ilyeseknek legnagyobb haszonnal virágzó telkekké átvarázsolására pénzt venni fel, nemcsak nem volna esztelenség, sőt a lehető legbülcsebb tett.¹

A nemzeti bank által százszor több jót tennék az országban, mint kórházak s más hasonló intézetek felállítása által. — A nemzeti bank felállítását azonban szakértőkre kell bízni, a kiknek érdekére azután, kellő tekintettel szükséges lenni. — A tőke birtokában ügyességgel kell a gyakorlati szellemben nevelt erőket oly helyzetbe juttatni, hogy maguknak nemcsak kenyeret, hanem még sültet is szerezhessenek. Gyarapodnék így a közjóiét, s kevesebb lenne az olyan szegény, a kit könyöradományyal kell támogatni. De itt is veszély fenyeget bennünket, mert érzégésünk közben úgy járhatunk el, mint a gyermekkel, a kit mindig tartogatunk, hogy el ne essék és jószívúségből végre a saját lábainak használatától is elszoktatunk.² A sokaság legfőbb ingere a nyereség vagy taps, tehát valamely alakban a biztos jutalomé

Olyasról, kinek kenyere fűtés, nem tehetni föl annyi értelmességet, miszerint hévmérői pontossággal el tudná találni mindig azon mérséket, melyet nem maga, hanem másnak oly sok árnyéklatban változó alkata kíván meg, s mit ha felfogni mindig tudna, bizonyosan „fűtő“ nem maradna.¹

A határozott irányú szorgalmas foglalatosság inegszokvaA munka, éppenséggel nem kellemetlen. Hiszen csak a mnnkakedv teheti túrhetővé, sőt kellemessé sorsunkat, míg a dologtalansága boldogsághoz vivő iránytól félrevezet. Munkálkodunk és fáradozunk kell tehát, ha unalomra és életuntságra nem akarjuk kárhoz-

¹ Beszédei 164. 1.

² Hitel 145. 147.

³ Hitel 152.

⁴ Pesti Por és Sár 131. 1.

tatni magunkat. Meglepő jelenség, hogy életszükségeink kielégítésére irányuló törekvésünkben származnak a legszebb, a legdicsebb emberi tettek. Az éhség és szomj kínjai kényszeríttek vízözön előtti őseinket az áldásthozó földművelés kifejlesztésére és felkarolására. Lakás iránti és ruházati szükségünk a legszebb találmányokra nyújtottak alkalmat. A felfenntartási vágy a boldogító szerelem forrása, melyből viszont ennyi hallhatatlan tett fakadt, s az enyhe házi boldogság a maga szelíd melegével az embert leginkább kízó lángnak, a szerelemnek szülötte. Az emberi folyton fejlődő és gyarapodó szükség a munkára való kényszerítés folytán haladásunknak alapját képezi s azon egyik eszköz, mely által a Mindenható kívánta összhang keletkezik, s az emelkedett költészet, művészet és tudomány is tőle származnak.¹

A henyézés ellenben minden hiba, véték és bűn kútfeje. Minél több valahol a fáradozó munkás és törekvő ember, annál több ott az erény.² Minél szabadabb, tiszteltebb és jutalmazóbb a munka, annál nagyobb hatása van a közjóit és közérkölciség fejlesztésére; annál több előre látással is fogják azt alkalmazni. A ily munkálkodást biztosító államban azért nem keletkezik oly könnyen Ínség és általános nyomor, mint a szabadságot nagyon megszorító, vagy járom alatt görnyedő országban.³ A legnagyobb áldás nem abból származik, hogy ingyen kenyér adassék a szegény népnek, hanem hogy lehetőleg mindenkinek munkaalkalom nyitassák, melyben talán fárasztó dologgal, de biztos és megérdemlett kenyeret lehessen szerezni.¹

Vajmi sokan édes-örömet akarnak pedig aratni, de szántani, vetni nem. Az élet mindenféle javaiban bővelkedni óhajtanak, de izzadni, fáradozni nem. Sokan a kereskedelmi tevékenységre megvetéssel tekintenek, mert magukat nagyobbra termeteknek hiszik s hajlandóbbak némi vagy talán sok igazságtalanságot elkövetni a kevesebért, mint tisztességes úton többet biztosítani maguknak. A fáradságos munka kerülését

¹ Világ 49.

² Világ 50.

³ St. 274.

⁴ St. 286.

még érthetni annál, a ki kevés igényyel bír, de kiállhatatlan dolog mindennap százszor hallani az emberektől azt a panaszt, hogy nincs jövedelmünk s e mellett látni, hogy nem nyúlnak oly módokhoz, melyek által szűkös jövedelmük természetes úton gyarapodnék.

Csak boszankodva szemlélhetjük az olyat, a ki magán könnyen segíthetne, de nem segít.¹

Hanem a munka jutalmának állandónak s lehetőleg biztosnak kell lenni, hogy sikere legyen. Minden, a mi a munkajuttatalkasságot neveli, hasznos, legyen az jutalom, szükség vagy remény, ez utóbbi pedig akár alapos, akár csak képzelt. A háború;és tűzvész pusztításának azért nem szokott oly szomorú hatása lenni, mint első pillanatra gondolni kellene, mert mind a kettő után megfeszített erővel dolgoznak az emberek. A képzelt szükség kielégítésénél a cél ugyan hibás, de a törekvő kedvező hatása azért nem marad el.³

Tegye meg mindenki a maga kötelességét s ne valami egyebet; hanem azt ugyan emberül. Tanácskozzunk, fáradjunk, cselekedjünk s ne kívánjuk, hogy mások cselekedjenek helyettünk, a ki pedig úgy akar eljárni, hogy cselekedetét meg ne abánja és meg ne sirassa, annak összes körülményeit alaposan meg kell ismernie. A ki tudja, hogy egészsége gyenge s bátorsága csekély, katonává ne legyen; a ki tudja, hogy szemei gyengék, azokat kíméivé használja, mert ha sokat olvas, végre talán többet tudhat majd másoknál, de sokkal kevesebbet vagy semmit sem fog látni.⁴

A mindennapi munka és gyakorlás által nagy tökélyre fejleszthetjük természetes tulajdonságainkat, sőt időjártával még olv dolgokban is ügyességet nyerünk, a mihez kevés a természetes hajlandóságunk.

A legtöbb embernek nálunk nagy hibája az, hogy igen sok akar lenni, pedig tökéletesek egyben sem, kiváló csak kevésben lehetünk. Csupán azt művelhetjük nagy ügyességgel, a mit mesterség és nem időtöltésképpen űzünk. Válaszszon

¹ Hitel. 140—141

² Hitel 150—151.

³ Hitel XIX.

⁴ Hitel 28.

tehát tehetsége szerint ki-ki foglalatosságot magának. Az legyen gondjának főtárgya s minden egyebet mellesleg folytasson, mint valamely szórakozást pihenésképpen. A festészet a festő, a hegedülés a hangász dolga. Mindenki természetes kötelességként gyakorolja a maga mesterséget. A ki ezenkívül még többet is tud tenni, az esetleg nagy elismerést érdemelhet; de a ki kötelességét sem teljesíti, annak előbb-utóbb szégyen a jutalma.¹

Mi igen sokfelé daraboljuk el munkaerőnket. Azért tudunk „ex omnibus aliquid, ex toto nihil.“ Azért sem oly jó és ügyes katonák, sem oly jó törvénytudók és szónokok, sem oly jó gazdagok nem lehetünk, mint a kik minden idejüket és törekvésüket ezek közül csak egyre fordítják.³

ASokan azt gondolják: szégyen mindent nem tudni, sigy tudatlanságuk leplezése végett éppen arról beszélnek leg-többet, a mihez a legkevesebbet értenek.³

Rossz néven veszik, ha szemökbe mondják nekik: „barátom ehhez te nem értesz,“ pedig sokszor mathematice lehetetlen, hogy egyhez vagy máshoz alaposan értsünk.⁴ Mindig jobb, ha kiki csak a maga dolgánál marad, mert a ki két vagy több foglalkozást egyesít, az ritkán boldogul s nagyon gyak-Atönkre megy.⁵ A munkafelosztás útján emelkedhetünk főleg, egyedül az által érhető el a tökély. Az az eszményi, úgyszólván arkádiai életmód, mely mellet mindenki magának készit mindent, nem a mi korunkba való többé. Az, a ki mindenhez ért egy keveset, rendszeren semmihez sem ért igazán.⁶

ADe ugyanazon munkakörben is igen sokat kezdeni egy-többnyire felette ártalmas, s a ki így cselekszik, nem dolgozik nagyobb sikerrel, mint az az agár, mely több nyalat kerget egyszerre.⁷

A jó építőmester nem engedi, hogy minden ember egy-egy nehéz kő mellé álljon, s annak emelgetésével haszta-

¹ Hitel 35-36.

² Hitel 55.

³ Hitel 125.

⁴ Hitel 126.

⁵ Hitel 144.

⁶ Hitel 181.

⁷ Hitel 284

lanul fogyasztsa erejét, vagy megszakadjon, hanem valamennyi ember erejét egy kő felemelésére egyesíti.

Így nem szakad meg senki s az épület felemelkedik.

Nekünk is koncentrálni kell erőnket bizonyos határozott fel-ú adatok megoldására. Csak így maradunk meg erőseknek és vagyunk képesek a munka felosztás révén alkotni valamit. ¹ A munka felosztása a viszonyok haladtával később minden téren tovább vihető, s így a siker is minden valószínűség szerint folyton nagyobb lesz.²

A munka a nemzeti gazdaság talpköve; ezt hirdetik Smith, Say, Ricardo, Malthus és Sismandi. Pedig nem a munka magában, hanem igen is a jól elrendezett munka, szóval az ész a nemzeti gazdaság alapja. De azért senki sem kívánhatja azt, hogy a munkálkodó ember ne pihenjen, sem azt, hogy az országban többé ünnep s vasárnap ne legyen. Senki sem kívánhatja helyesen, hogy a munkás ne vigadjon koronként, de minden józan belátásai kívánja, hogy ha azután kiáll dolgára, azt emberül végezze.³

Tehát a gazdasági siker egyik főfeltétele a jól elrende- ^{A kepzett} zett munka. De a tehetséggel bíró munkás gyorsabb sikerre számíthat, mint a tehetségtelen. Különösen a vezetés a ter- ^{Amészet rendelésénél} fogva a tehetségeket illeti meg. Pedig ^{tezetes.} hány szép talantum fénylik csupán a maga kis körében, mert mi nem keressük fel. Hány valóban érdemes hazánkfi él elfelejtve, koszorúzatlanul közöttünk s mennyi termelő erő, mennyi élesztő fekszik a föld gyomrában, mely, hogy sikeres legyen, csak kezeinket várja.¹

A munkaerőt a nehézségek és akadályok az életképes ^{AZ aka-} népnél csak nagyobb megfeszítésre ingerük, mert a hol ilyenek vannak ott a testi és lelki tulajdonokat jobban kell kifejteni, hogy a mostoha természetet engedékenységre bírassuk. Annak ^{tes} ellenkezése a bátorságot csak edzi.

A derék legény azzal szemben fokozott erőt érez magában, míg a nagyra nem hivatott, közönséges ember elyengül.

¹ Világ 150.

² Világ 486

³ Világ 102.

⁴ Hitel 104—107.

Fogadjuk hazánk természet adta áldásait hálados szívvel, földirati fekvésének hibáit pedig igyekezzünk helyrehozni és hiányait pótolni.

Földünk felséges és mily kiterjedésben áll rendelkezésünkre. Rezünk(?) vasunk és kőszénünk elég van. A többi ásványainkat nem becülöm nagyra I még az arany és] ezüst bányáért sem adok sokat, akárhogyan botránkozzanak is meg némelyek e felett. Én azt hiszem, hogy a papirospénz kellő fedezet mellett többet ér az aragnál és ezüstnél. Nem Selmece és Kőrmöczbánya alatt fekszik e nemzet kincse s nem kedvezőtlen földirati fekvésünk oka annak, hogy kereskedelmünk nincs, hanem önmagunk. Nem is emelheti fel szülőföldünket más, mint agyvelőnk és kezeink munkája. Pénzünk ugyan sok nincs, ezt nem lehet tagadni, de hát más mostanság dús nemzetek mindig gazdagok voltak-e? A jó fekvés és véletlenül összegyűlt vagyon nem biztosítékai a nemzeti nagyságnak és jólétnek. Spanyolország kereskedelme például mind a kettőnek megléte után is alig érdemel figyelmet, ellenben Szászországnak és Sziléziának mostoha fekvése mellett kereskedése virágzó. Velence, Genua s Hollandia arany- és ezüstbányák nélkül is Európa minden kincseivel fényltek valaha, mert az emberi ész tömegesen vitte oda a pénzt. Ugyanaz hajtja Nagy-Britanniába a fél világ aranyát. Az angol nem rakta be gyarapodásának talapzatát pénzzel, hanem jól elrendezett eszes és rendszeres munkával.¹

Tehát magunkat képezve dolgozzunk és gondolkodva gazdálkodjunk. Jegyezzük meg magunknak jól, hogy a tanító sem kezdte életét tanítással, hanem tanulással. Sok vezérkedésre vágyó ember is gondolja meg jól, hogy nincs nevetésesebb a fennhéjázó, de tényleg alant járó okoskodásnál, nemkülönbén nincs nagyobb gorombaság, mint másokat oktatni akarni, ahhoz való tudomány nélkül.²

A komoly dolgok intézésénél a szakszerűség mögött az szerűség egyszerű műkedvelés nagyon lemaradt.³ A legvitézebb embernek is előbb készülnie kell a csatára, másképp „győri ütkö-

¹ Hitel 124.

² Hitel 124.

³ Világ 113.

zet“ lesz belőle. Az írónak, mielőtt munkájához fogna, előbb minden tárgyára vonatkozóról jól kell értesülnie. A bornak is jól kell elkészülni, mielőtt kiviszik a pinczéből, mert különben ezet lesz belőle.¹

Az idegen példákból ne az eljárás részleteit, hanem annak vezérelveit és szempontjait igyekezzünk megtanulni. A régieknél is ne azt nézzük, hogy mit tettek, hanem, hogy azt miként, milyen erős elhatározással, akarattal és kitartással végezték. Mert valamint a régi eszközöket nem fogjuk a mai sziklarepesztéseknél alkalmazni, úgy a szakszerűség egyéb kellékeit se helyettesítsük a régi elavult segédeszközökkel.² De öntudatos kitartás is szükséges. Az állat ja vitásnak pl. leg-észszerűbb eljárása a legszebb és legegészségesebb párokat egybekötni s a nemzőket, nemkülönbén ivadékaikat is jól tartani és az ily bánásmódot geueratióról generatióra következetesen folytatni.³ Haladásunk szükségéit nem elégíthetjük ki azzal, ha megfelelő szakerőket jól megfizetve külföldről hozunk be.⁴ Ezt csak eleinte tegyük, később az ilyeneket itthon kell nevelni. De a kontároknak tért engedni sohasem szabad.⁶

A magyar szántóvető rendesen, komoly jelleme következtében, nem törekszik úgy, mint sváb, vagy szász szomszédja, hogy életjavakat szerezzen magának. — így sem maga nincs oly jó állapotban, sem földesurának, sem a községnék nem oly hasznos embere, mint amazok. De ebből nem az következik, hogy a magyar földműves régi s részben mostani henye apathiájában hagyassék, hanem éppen renyheségi hajlandósága miatt a legnagyobb ingert s mindazon nagyerejű eszközöket fel kell használni, melyek más országokban, mint a tapasztalás mutatja, oly csodákat műveltek, hogy nem tudunk rajtuk eléggé bámulni.

A belső fogyasztás nyújtja a társadalomnak a lehető legjobb s gazdagabb életet. Hogy pedig a társadalom legnagyobb része az élet legszükségesebb s egyszersmind legkellemesebb javaiban részt akarjon venni s hogy ezen kivá-

¹ Világ 153.

² Világ 225.

³ Önismeret 213. 1.

⁴ Világ 397.

⁵ Stad. 23.

natiak eleget is tehessen, elkerülhetetlenül szükséges, mint conditio sine qua non: hogy minden statusbeli — személyes függetlensége s véreben mélyen rejtett s gyökerezett nemzetisége leöltése nélkül, állati vadságát hagyja el, s a józanabb philosophia alapjain, a mely a keresztény A'allás által megtisztult, fejtesse ki halhatatlan emberi méltóságát.¹

A földesuraknak kell tehát, hogy részint a szív ösztöne s még inkább az ész tanácsa szerint nemes tetteket cselekedjenek: vállalják el az ország terhének egy részét s így könnyítsék a szántóvető sorsát s méltóságát emeljék fel.² Javítani kell a bor és gabonatermelés körüli ismeretünk^{et}. földjeinket természetesebben oszszuk fel, gyapjúnkat magunk fogyaszszuk, illetve dolgozzuk fel, ásványainkkal ügyesebben járjunk el, erdeinket rendezzük, dohányunkkal, ken-cjerünkkel czélirányosabban bánjunk. Jobb rendszerrel, szorgalommal s hathatósabb szorgalmi tőkékkel két, három sőt tízszer annyit tudnánk lassanként előállítani. A jobb rendszer sok tekintetben tőlünk függ, mert ki gátolhat bennünket abban, hogy előítéleteinkkel felhagyjunk, ismereteinket megigazítsuk, tapasztalásainkat bővítsük? Senki! Ekképp pusztáinknak felvirágoztatása a mi kezünkben van, mert a ki nem, fejlett gazdaság, okvetlenül kifejlődik s jó rendszer behozatalával haszonra fordítatik. A szorgalmi tőkepenzek ellenben, melyek]^te| ut^ⁿ kétségen kívül hazánkba kerülnek, azon helyzetbe hozzák a nagy és kis földesurat, hogy több pénzhez olcsó kamatért jutván s oknélkiili felmondástól menten azt bátran a legnagyobb jövedelmeztetésre helyezheti el. Jó hitelt végre bizonyosan égetőleg kívánunk, mert dönthetetlen igazság, hogy előbb sok és jó termény kell s csak azután lehetséges kereskedés. Voltaképp tehát előbb a termelőnek, azután a kereskedőnek kellene hitelezni. De miután az egyik osztályt sem lehet belőle kirekeszteni, ebből az foly, hogy mindkettőnek hitele javíttassák.

Az ember testi, szellemi és erkölcsi táplálékot kíván, 4 három különféle táplálék mil aránva emeli az embert a legmagasabbra? A legjelesebb és legjózanabb férfiak azt

¹ Hitel 255.

² Hitel 256.

felelendik erre, hogy a halandót a legnagyobb tökéltre a táplálékok oly beosztása emelendi. mely szerint a szellem a legtöbb, a kedély sok, a test elegendő eledelt kapjon. Azonban a legtöbb, sok és elég nagyon viszonylagos fogalmak, az tehát az egyes emberek szerint változik. De a mi nem AVÁLTOZIK az emberben az. hogy mindenkiinkben él az Isten-^{tas}tasf, nek egy kis szikrája és teljesen csak az nyugtathat meg bennünket, ha erőnk, tehetségünk hatásköréhez képest képe- sek vagyunk valamit alkotni. Nézzünk a leghatalmasabbtól lefelé a legkisebb emberig, kevés kivétellel mindenki öntudat- tal, vagy öntudat nélkül teremt vagy teremteni törekszik. Rontani készakarva csak kevés akar, s ha nem teremt, annak oka nem más, mint az ő tudatlansága és gyengesége. De az alkotási vágy oly természetes, hogy az ember kebléből csak a sir szélén szakad ki.

A ki valamit valaha alkotott: gazda, családapa, tudós, művész, mesterember vagy napszámos, mindegyik valamely meg nem fejthető kellemes meleget érzett keblében s alkotása közben és különösen utána a halhatatlanok országából eredni látszó jó érzés boldogítja őt. A meglett férfiút semmi sem tölti el oly malasztal, mint midőn a maga hatásköré- ben Correggioval így kiálthat fel: „anche io sono pittoreA¹

„Meg vagyok róla győződve, hogy a ki munkámat ügye- lemmel olvassa, a nyereséget, pénzt és életkellemeket nem aiap- értelmezendi úgy, mintha azokat én egy magasabb cél esz- közeinek s egyebeknek kívánnám tekintetni.² De nyomatéko- san foglalkozom velők, mivel közgazdasági nézeteink nagyon hátra vannak, pedig azok tágítása és józan fejlesztése ki nem számítható haszonnal járna ránk nézve. Ennek meggondolása bírt arra, hogy a pénz, vagyon, nyereség, haszon, hitel és más effélék megérthetése, lényegük felfoghatása céljából annyira fáradoztam. A gazdasági számítás tulajdonképpen soha sem volt kedves foglalatosságom s gyakran kellett nevetnem, hogy eleinte a jó szándék, később a kénytelenség mennyire vittek azon tudomány megismerésében, melyhez természetem-

¹ Világ 190.

² Világ 200.

nél fogva kedvem nem volt, sőt iránta korábban ellenszenvvel viseltem.”¹

De férfias nyíltsággal meg akartam értetni hazám fiával, hogy a szegénység lehetetlenné teszi az értelem fejlődését. A szegény nem utazhatik, s összehasonlításokat nem tehetvén, csak keveset tapasztalhat, s még a legszükségesebb ismeretek megszerzésében is folyton nehézségekbe ütközik. Az értelmi fejletlenség előbb-utóbb, de minden bizonynyal függésbe hoz bennünket valakitől, mert az értelmi súly egyedül teremti meg a valódi felsőbbiséget ezen a világon. A szegénység tehát napjainkban karöltve jár a szolgasággal. A múltban is nagyon sok helyen elaljasodás volt a következménye, ez pedig szintén minden bizonynyal szegénységre vezet. Ezeknél fogva a pénz és vagyon iránti gond, bármily szűkkeblűnek lássék, s bármily unalmas, sőt gúny és nevetés tárgya legyen is, az egyesnek s az egész társadalomnak már csak azért is elengedhetlen kötelessége, nehogy elaljasodjunk s szolgaságba törpüljünk. A vagyonosodás tehát reánk nézve a lét vagy a nem lét kérdése.-

AA hazafiság és gazdálkodás egymást támogatják, de azért bizonyos tekintetben mindegyiknek más követelményei vannak. A gazdaság körül túlságosan szorgoskodó! kislelkűnek tartjuk: pedig általában véve korántsem oly szorgalmas s minden garasra néző, mint a milyennek lennie kellene. A hazafi ellenben nemcsak adakozásai, de cselekvései között is sokkal körültekintőbb s fősvényebb, mint hozzá illenék. Azonban a kettő közti összefüggés világos. Azért lehet a gazda időnként nagylelkűbb, mert a maga helyén nem volt elég kislelkű. Számos jóakarató hazafi merőben tehetetlen, mert a közjó előmozdításához üres fohászkodásnál egyébbel nem járulhat.³

A jó hazafi — ismétli — legyen egyúttal jó gazda, de a ki annak nevét akarja viselni, az jövedelménél kevesebbet költsön. Mit ér a szorgalom, ha gazdálkodásunknak

¹ Világ 210.

² Világ 212.

³ Világ 227.

nem marad eredménye? Jobban kell tehát mind az idővel, mind a pénzzel gazdálkodnunk, mint mostanság.¹

Altalános a kormányra való hivatkozás, ha rosszul megy a dolgunk. De számos vállalataink bukását nem anynyira a kormány, mint a vállalkozók tehetetlensége és állhatatlansága okozza.

Nagy hibánk, hogy a bajokat másutt, mint a hol vannak és másokban, nem pedig magunkban keressük. Ritkán, vagy soha sem okoljuk saját restségünket, hiányos kombinációinkat s állhatatlanságunkat, hanem főleg körülményeink mostohaságát, a hatalom nyomását, a velünk, vagy alattunk dolgozók kajánságát és rosszakaratát, az ádáz elemeket, a balsorsot, rossz csillagzatunkat s a szerencsétlen végzetet.²

Az ember az első tényező a gazdaságban.

Ha valamely határban százezer ökör van s évenként egv millió mérő gabona terem, azt még ezért nem nevezem gazdagnak. De, ha ott egy-két ép, tökéletesen kifejlődött emberi fő létezik, azt igazi kincsnek tartom, mert az emberi agyvelő teljesen kifejlődve minden nagnak, szép és nemesnek szüilőoka s a földgömbön a legnagyobb hatalom. Ezt csak azért nem tudja s talán nem is gyanítja a sokaság, mert uralma oly könnyű s oly szelíd. Mi virágoztál fel egy országot, még akkor is, ha fekvése nem kedvező, s enged elhalni egy másikat, habár fekvése nagyon előnyös is? Hol van az igazi nemzeti élet és nemzeti halál oka elrejtve? A feleletet megtalálándjuk, ha meggondoljuk azt, hogy az okosság a szikla felett is képes kertet ültetni s a tudomány még Palmyra síró fővényére is bájt varázsol. Ellenben a butaság a legszebb vidékekre is gyászleplet terít s még Arkadia virányait is szomorú vadonná diszteleníti. Az emberi halhatatlan lélek s annak székhelye, az agy velő, jelöli ki a kultúra ösvényét s csupán az képes az embereket a civilizáció legmagasabb fokára felemelni.³ Az értelmiség fejlődésére azért nagy súlyt kell fektetni. A nemzeti nyelv tökélye ennek egyik legerősebb eszközét képezi. A magyar tudós társaság — remélem a magyar szel-

¹ Stádium 217.

² Világ 331.

³ Világ 338—340.

lem egyik leghathatósabb fejlesztője lesz. Ez és a nemzeti értelmiség s nem mechanikus dolgok, mint híd, út, víz-csatorna, vannak hivatva igazi embereket nevelni. A kimívelt emberi szellem azután nemcsak ilyeneket, de ezeknél minden bizonynyal sokkal nagyobbakat és dicsőbbeket is teremtendő. A belfogyasztásnak okos fejlesztése maga után vonná az iparnak, kereskedelemnek fejlődését, a nyers termelő itthon adhatná el termékeit, ez által nyerne a szegény napszámos is, a ki most rongyban jár, ha t. i. fáradni és dolgozni akarna, mert fáradság és munka nélkül nincs gazdagság s a nemzeti jólét kútfejei nem olyan közel fekszenek a föld színéhez, hogy azokat mindenki könnyen föltalálni képes volna. Smithnek, a ki a nemzetgazdaság alapjait lerakta, egyik életrajzában az foglaltatik, hogy ő a régi intézmények hibáit fölfogta, és hogy például az oxfordi egyetemnek hátrányait nagyon jól látta és nagy művében ostorozta is azokat. Kérdik, mért nem boldogul nálunk sem gyár, sem kereskedés, úgy mint kellene? Ennek oka nem valamely külső körülményben, hanem az erkölcsi tényező gyengeségében rejlik. Ha ezt az erkölcsi tényezőt minden embertársunkban nem fogjuk megbecsülni, a nyers termelő mindaddig por és sár közt fog szegénykédül, a fogyasztó ellenben hazánk sok részében alig költ valamit s a mit fogyaszt, azt is többnyire külföldről hozatja, oda pedig valamely nevezetes dolgot aligvihet ki. Ily marasmusban élni igazán nem nagy boldogság és nem nagy dicsőség. Ez az erkölcsi nemleges tényező voltaképpen egy nagy hiányban gyökeredzik, abban t. I, hogy én a nemzetet honomban sehol sem vagyok képes feltalálni. Mert egyfelől van a jogtalan nagy szegénység, másfelől a kiváltságos rendek, melyek az iparossal, gyárossal, kereskedővel ellentétbe helyezkednek ³ Közlekedési eszközeinknek hiánya (és fejletlen volta is) nagy oka a fejlődés elmaradásának.⁴ Továbbá a közbiztonság szintén elsőrendű kívánalom.⁵

¹ Világ 368,

² Világ 439., 440.

³ Világ 413—414.

⁴ Világ 434.

⁵ Stádium 52.

E nélkül semmi sem fejlődhetik s minden vállalkozás hajó-
törést szenved.¹

A pénz kamatját a törvény sohasem határozhatja meg. A kik az ily törvénynek engedelmeskedni kívánnak, azok pénzüket nem adják ki kamatra, a kik pedig engedelmeskednek, azok titkon még magasb kamatra kölcsönöznek, mint annak meghozatala előtt. Az ilyen törvény neveli a bajt, melynek meggátlására volt kigondolva. Tehát káros, mert a pénz forgalmát csökkenti; s haszontalan, mert senki sem törődik vele; nevetséges, mert hatása a célzatnak éppen ellenkezője; végre azon intézkedések sorába tartozik, melyek, ha egyeseket megmentenek is az eltapodtatástól, a visszahatás örök törvényei szerint ezeknek is nyomorúságát idézik elő.³

A nemzetgazdaság alapja a nemzeti fogyasztás; e nélküli nem lehet nagy forgalom s nagy termelés sem.³ A vevők és vásárlók számát kell elsősorban nevelni. Ez a dolog veleje.

Mert legyen csak, a ki a dolgot keresse és megfizesse, akkor akad elég fáradozó, a ki javakat termel. A vásárlás azonban a fizető- a fizetőképességtől függ, erre pedig a közbiztonság, szabadság, mnnkakedv és kitartás bírnak legnagyobb befolyással, A gazdaság terén tehát a rend mellett első követelmény a szabad kereskedelmi s szabad alkotmányi rendszer. A szabad külkereskedelem azonban kölcsönösséget tételez fel; nekünk tehát a gazdag szomszédok közelsége határozottan előnyünk, mert az ő vásárlási képességük fokozódása előmozdítandja termelési képességünket. Volna csak honunk minden sarkán egy-egy Bécs, ebből több haszna volna országunknak, mint azon szomszédokból, melyek hazánkat dél s észak-keletről veszik körül. De viszont Ausztriának is érdekében áll az, hogy hazánk gazdag s nagy legyen. Nem is kérdés a magas vámok, melyek árúinkat nyomják, bennünket lehetetlenebbekké tevén, az osztrákoktól a legjobb akarattal nem vásárolhatnánk annyit, mint a mennyit akarnánk. Ki kételkedik abban, hogy Bécs s általában Ausztria gazdagságának nagyrészt Magyarországnak köszönheti. A szabad forgalom e részben rövid

¹ Stádium 70.

² Stádium 77—78.

³ Stádium 253.

idő alatt mindkét félre nagy és maradandó előnyöket biztosítana. A külkereskedelem fellendülése előmozdítaná a bel-fogyasztást is. A vevők számát és anyagi tehetségét tehát egyedül a szabad külkereskedelem s a lakosok tökéletes emancipációja gyarapíthatja. De a súlyt a belkereskedelemre kell fektetni.¹ Oda kell törekednünk, hogy az országban a közjóit fejlődjék s lakosainak lehető legnagyobb száma anyagilag s szellemileg boldoguljon?

A Itt azután mindenkire nézve és mindenben lehetőleg érvényesüljön a legnagyobb verseny, mert különben könnyen beáll az egyoldalúság. A szabadság mellett a közönség éber szemére van szükség, mert az álmosak és kétszínnek ellenőrizetre szorulnak. Ellenőr híjában sok dolog megyen ugyanis félre és tanuk nélkül sok marad abban.³

AA mi a versenyt megfelelő correctivum nélkül kizárja, a m_j pedig: nem mindenütt alkalmazható, az a közönségre nézve káros. A verseny rögtönös beállta a kiváltságos állapotok után, sok jó embernek is pusztulására vezethet, mert a tömeg a sokat Ígérők serege által könnyen csábítható el. A kiesettek helyébe pedig nem lép tüstént elég megfelelő új erő. Ebből rövid időre egyben-másban hátrány és kár származik; de csak kevés időre, mivel a verseny megteremti a maga embereit és ellenlábasait?

A cézhek a nemzeti termelés főágai között létrejehető arányosságnak akadályai. Az arlimitatiók kepezik részben okait gazdasági életünk félszeg működésének. Mind a kettő lehetetlenné teszi a haladást.⁵ A cézhek és a limitatio megszüntetése nagy haszonnal jár és igen könnyen eszközölhető. Vájjon kellemesebb, hasznosb, emberhez illőbb: napról-napra fátul ridegebb országban létezni, a hol sem gyár, sem műhely, sem eleven ipar, sem közgazdagság nincs, vagy szalmatűz s fa- és pipafüst között élni, mint néha a kőszénfüst alkalmatlanságát is túrvén, a pezsgő szorgalom, a szüntelen gyármozgások, a százados lomberdők s közönséges gyarapodás mellett.

¹ Stádium 287—290.

² Kelet-Népe 152

³ Stadium 263., 264.

⁴ Stadium 274., 275.

⁵ Hítel 97., 99.

Pedig e kettő közt, Magyarország erdőtlen vidékit tekintve, középút nincs.¹

Ha honunkban a kereskedés és a gyáripar fölvirágzását akarjuk, akkor azt kell akarnunk, hogy egyes capitalisták üssék itt fel sátorukat. Akkor azon kell munkálkodnunk, hogy itt közbiztonság legyen és mindenki elmondhassa: hogy noha alacsony állású ember vagyok, de mint véres verítéssel és tenyeremmel dolgozó munkásnak, nekem akár a legmagasabbtól, akár a legutolsótól semmiféle kegy nem kell. Habár süvegemet alázattal leveszem is minden ember előtt, de bennem is él azon öntudat, hogy én is meg vagyok híva a szabadsághoz, és hogy oly polgár vagyok, mint bárki más.“ Mi kereskedést s fölvirágzást kívánunk és akarunk. Már pedig kiki tudja, hogy az ilyeneknek kezdete egyenesen csak a városokban történhetik és indulhat meg.³ Tehát fejleszszük azokat.

A magyar nemes olyan irigylésre méltó helyzetben élt Közte a világon, hogy szerencsésebb halandó, mint ő, nem élhetett földünkön. Ha a leveleket és újságokat kitiltotta házából s várlakába nem bocsátott be senkit, akkor élete fogytaig azon édes andalgásban ringathatta magát, hogy ő egy külön, boldogabb planéta lakója, melyen csak öröm és víg időöltés létezik; a munka, fáradtság és gond pedig ismeretlen. Az országnak semmiféle terhét nem viselte: nem adózott, nem katonáskodott s ha nem akart, még gyűlésekre sem járt. Szóval őt az Alkotó felséges jó kedvében olyannak látszott teremteni, a ki kizárólag az élet örömei és édes érzéseinek élvezetére van hivatva. Voltak közöttük, a kik az ország-öttszázad-, század-, sőt harminczadrészét nevezhették tulajdonuknak s a földkerekeének 17000, Európának pedig 1100-ad részben urai voltak. Ha egy ily úr reggel felébred és szívével csak egy pillanatra is felemelkedik az Örök Tökéletességhez s boldog sorsát számos millió embertársának sorsával összehasonlítja, a kik csak máról holnapra élnek s reggel még nem tudják, hogy este hová fogják fejüket lehajtani: miképp

¹ Pesti Por és Sár 128.

² Beszédei 318.

³ Beszédei 310.

lehet az, hogy az ilyen elkényeztetett kegyencze a sorsnak az Isten annyi ajándékáért bensőjében ellenállhatatlan vágyat nem érez arra, hogy mindezért nem szavakkal, de hasznos tettek által hálát ne tanúsítson.¹

De a legtöbb ilyen úr azt gondolta, hogy' a magyar föld egy bizonyos része őt teljes joggal illeti meg, hogy ő jobb, nemesebb csontból, húsból és vérből áll, mint a haza többi lakosai s azon sok jóért, melyben dúskál, semmivel sem tartozik. Széchenyi az ilyenekre mondta, hogy „megvetésre méltók és egyedül az által használhatnak honunknak, ha valamit fogyasztanak. E mellett azonban mégis ártnak, mert szégyenünkre állati kéjek közt a külföldön unalomtól gyötörtetve gyalázatos életet folytatnak!”²

A nemességnek a szív és ész egyaránt tanácsolhatta, hogy az ország terheinek egy részét vegye vállaira s így a szántó-vető sorsát könnyítse és méltóságát emelje. De ezen magaslatra e század első évtizedeiben a nemesség nem emelkedett fel, hanem a helyett engedte, hogy az adót fizető AZnyomorait nép napról-napra tehetlenebbé válják. De azért birtokos nemések sem gazdagodtak, hanem szegényedtek, Kénytelenek voltak éltök fogytáig ispánkodni s legszebb élet-
 űveiket — a sequestrum nyomása alatt — sínylődve töltötték. Széchenyi figyelmeztette őket, hogy vegyék szemügyre más nemzetek alakulásának tanulságait. Csodálatos utakon, számos szenvedésen keresztül vezette az isteni gondviselés e nemzetek nemességét is a boldogulás útjaira, midőn az buta hevében és kölcsönös kajánságai és üldözései között valódi érdekeit mindaddig lábbal tapodta, míg a végzet kegyetlenségükbe és vérontásaikba bele fáradt és a Szent igazságot küldötte reájuk?

Nincs igazságosabb dolog, minthogy az ország terheinek viseléséhez mindenki járuljon, mert míg csak egy rész visel terhet, a másik pedig nem. vagy az egyik aránylag többet hordoz, mint a másik, vagy az egyik rész azt a terhet, melyet jobbadán maga vitt azelőtt a változott viszonyokat felhasználva,

¹ Hitel 127.

²Hitel 229.

³ Hitel 256., 257.

azt részben másra hárította át, mindaddig nem lehet az országban összhang s az igen beteg és gyenge marad mindig.¹ Már a Széchenyi fellépése idején voltak sokan, a kik belátták, hogy ez nem helyes. Gróf Dessewffy Józsefnek a Taglatatban foglalt nyilatkozatai tanúskodnak erről.² Ő sem volt az ellen, hogy „a nemesség is vegyen részt a belső igazgatási költségek viseletében, valamint az utak, hidak, csatornák készítésében és fenntartásában.” Belátta ő is, hogy a nemességnek több terhet kellene vállalni s az úgy fizessen vámot, mint a taksás s hogy ez a vármegye tisztjeinek és az országgyűlési követek fizetésének terhet se hordaná mindaddig egyedül. De az ily felfogás nem volt nagy nyomatékai, részint, mert nem lehetett azt általánosnak tekinteni, sőt ez határozottan a kivételt képezte, részint pedig, mert rendszerint úgy is nagyon sok oly feltételhez volt kötve, melyek nem következhetvén, be az adózási hajlam voltaképp még a kivételesen emelkedettebb felfogású nemzeteknél is felette platonikus volt.

Széchenyi a gróf Dessewffy szavaira felelve, felsorolja azokat a kifogásokat, a melyeket ily esetekben rendesen emlegettek. Hiszen ő előtte is magántársaságban és nyilvános gyűlésekben, egyaránt több lelkes hazafi fárasztotta magát a közteherviselés eszméjének hangoztatásával. De az a helyett, hogy hódított volna, csupán rák-előmenettel haladt. Emlégetését azután majd időszerűtlennek, majd helyén kívülinek találták. Sokan azt hitték, hogy másként kell az adófizetők segíteni, nem az adózás megkönnyítésével. Nem is könnyebült a jobbágy helyzete, sőt az érezhetőleg súlyosabbá lön. Számptalan igavonó jószágá, az ő legdrágább kincse veszett el útszínálás közben. A házi pénztárba való befizetései mind nagyobbak lettek s mind gyakrabban olvadtak el a kezelők ujjai között. A vámfizetéstől sokan azért idegenkedtek, mert egyszerűen a mások terhére létesített utakat és hidakat ingyen akarták tovább is használni, vagy mivel az általános adófizetés elvének érvényesülésétől tartottak. Széchenyi rossz néven vette gróf Dessewffy Józseftől, hogy ez kétségbe vonta abbéli állításának igaz voltát, mely szerint neki egy igen fel-

ÖTÖDIK FEJEZET.¹ Vil. 120.

² A Hitel Taglatatja 21., 228., 238., 239.

világosuk úri ember (gróf Cziráky Antal) azt mondta, hogy inkább vár három napig Pestén a Duna partján, vagy jeget törve csolnakázik át Budára, semhogy vámot fizessen a tervezett állandó hídon, habár az fényes aczélból lenne is. Ezért hangoztatta Széchenyi, hogy mindaddig nem lehet nagy és dicső dolgokat alkotni, melyekhez tetemes anyagi erő kell, míg ilyen az uralkodó felfogás. De hála a keresztény vallás befolyásának, azt már akkor sem tarthatta senki lehetségesnek, hogy az egyiptomi gúlákhoz és a római collosseumhoz hasonló alkotások az ezeryi rabszolgák, -vagy közmunkás jobbágyak segítségével és koncarjaival volnának emelhetők.¹ Semmiből nem lesz semmi, sőt a nagyon kevésből is csak felette lassan lehet valami. Nagy erőt csupán sokaknak jogos közreműködése és egyetértése által lehet kifejteni.² Sokan sokat adózhatnak és pedig könnyen.³ A közterhet azért úgy kell elosztani, hogy az senkit se sértsen és senkit se nyomjon agyon.¹ A hol csak a legszegényebb sorsú osztály viseli a közterheket és csak az fizet vámot, a kinek parasztruhája van, de pénze nincs, ott bizony az utak igen alávalók szoktak lenni.⁵ A közadóság elvéhez tartozik mindazáltal az is, hogy az adózó tudja, hogy a közteherből mi mire fordítatik.⁶ Az adózásnak erkölcsi alapját tehát annak az arányossága és célszerűsége képezi.⁷

A jobbágyság egy nagy igazságtalanság volt, melyet kisdéd igazságtalanságok még jobban elkeserítettek.⁸ Ha a régiebb idők történetét vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy országos tanácskozásaink, vagy helyesebben mondva vizsgálódásaink tele vannak a jobbágyok sorsának javítására irányuló törekvésekkel. De ezek eredménye az lön, hogy azokat mindig szorosb korlátok közé szorítottuk. A misera plebs contribuens valóban iszonyúan nyomorult volt és azt, hogy

¹ Világ 122—223.

² Világ 122.

³ Stadium 42.

⁴ Hitel 123.

⁵ Hitel 132.

⁶ Stad. 130.

⁷ Stad. 133.

ennek feszélytelen emlegetése miatt nem kell pirulnunk, csak annak köszönhetjük, hogy Európa előtt belső életünk ismeretlen. ¹ A jobbágság minden teher türelmes viselője, melynek nagy része pedig a magyarság utolsó világa, reménye, fenntartója.² Hivatkozik Jómig Arthurra, a ki az okszerűbb mezőgazdaság apostola volt, s a ki azt mondta, hogy „a mezőgazdaság megrontására a dézsmánál sikeresebbet kitalálni nem lehetett/ Mert mennél jobban iparkodik a jobbágy és mennél többet természet, az által, hogy aránylag többet kell másoknak átadnia, annál jobban büntetik őt.

A hibás felfogás következtében a földesúr és jobbágy között a barátságos viszony hazánkban oly ritka kivétel volt, hogy az valóban csodaszámba ment. Pedig ez az állapot természetellenes, mert mellette csak látszólag vagyunk gazdagok. A világtörténelem arról tanuskodik, hogy a jobb, engedékenyebb és szelidebb földesúr rendszerint a legvagyonosabb is. A paraszt nem dolgozik odaadással, a mi nagyon természetes. Ha mi parasztok volnánk, dolgoznánk-e robotban oly szorgalommal, mint ha bizonyos bérért folytathatnék munkánkat és dolgoznánk-e verítékkel olyan jól másoknak, mint magunknak? Képzelnék csak magunkat a jobbágy helyébe és másképp nem ítélnék igazságosan, mert gondoljuk-e, hogy az embert természetéből és gyarlóságából ki lehessen vetköztetni?³

Több nemesebben gondolkodó földesúrnak már a múlt század második negyedének végén jól esett, ha jobbágyainak minden tartozását elengedhették volna. De hogyan, miből élnének akkor? Ez időben tehát még az volt a Széchenyi véleménye, hogy az észnek meg kell győzni a szívet s mindenkinnek viselni a sorsával járó terheket. „Többünkben“ írja „bizonyosan él az az érzés másokról épp annyi jószívűséget feltenni, mint magunkról s úgy bizonyosak lehetünk abban, hogy atyai fejedelmünk is eltörölné a vámot, elengedné az adót, a sőt ingyen adná, a katonaságot saját költségén tartaná s mindegyik szükölködőnek egy-egy aranyat nyomna a

ÖTÖDIK FEJEZET.¹ Stad. 40.

² Stad. 41.

³ Hitel 103., 106.

markába. De mivel tartaná fenn a kormányzást, az egészet? Soha se felejtjük el tehát, hogy mi fejedelmünkhöz úgy állunk, mint hozzánk a jobbágyok; akkor igazságosabban fogunk sok dologról itélni. A kormány talán rendetlenül járt el; de szemére vehetjük ezt mi, kiknek dolgai oly rosszul állanak, hogy szinte a félország sequestrum alatt van vagy ahhoz igen közel? A jobbágnak viselni kell az urasági terheket, minekünk némileg a kormányt. A közterheket azonban, ha nem lehet kisebbiteni, könnyíteni kell!¹ A dézsmát és robotot kárpótlás nélkül eltörölni a legnagyobb igazságtalanság lenne, mert mindenkinek tulajdoni joga szentnek tartandó. Hány van, a kinek nincs egyebe, mint azok, ennél fogva az olyan eljárás által mindenéből ki lenne vetköztetve.² Különben Magyarországon a jobbágyok korában a lakosok csak kis része dicsekedhetett igazi tulajdonnal, mert a nemesi birtok a családe volt és az is csak feltételesen.³ Ennek okát a rendi és adományi rendszerben gyökeredző állapotok képezték.

Széchenyi a jobbágyoknak a Stádiumban még saját maguk által választott pártvédet akart adni. Szerinte ettől csak az önző földesúr félhetett volna, ellenben, a ki jobbágyaival tisztességesen és igazságosan akart bánni és kötelességeit irányukban teljesíteni kívánta, az csak szívesen fogadhatta ez eszmét. Részrehajlatlan és tökéletesen független harmadik közbejötté nélkül az ily földesúr sem tudhatja, hogy mily bú és gond emészti jobbágyainak belsejét. Hiába mondja a paraszt urának szemébe, hogy mit érez, az függő helyzete miatt, sohasem lesz őszinte.⁴ Javaslatára értelmében minden eljárásban közhírré tenné a szolgabíró, hogy törvény szerint az adófizető jobbágyok ezentúl maguk választandják pártvédjüket (szószólójukat) s ennek eszközölhetése végett minden helységben, mint bíróválasztáskor, tanácsot tart s azt, a ki iránt bizalma van, kinevezheti. Az ily választás eredménye pecsét alatt nyújtatik be két héttel a tisztújítás előtt az alispánnak s annak alapján nyilvános ülésben összeszámláltatván a szava-

¹ Stádium 163.

² Világ 137.

³ Stádium 74.

⁴ Stadium 194.

zatok, a ki a jobbágyok szavazatainak a többségét megkapja, az a pártvéd (szószóló). A választást azután kihirdetik. Esetleg lehetne egy nemes és jobbágyi pártvédet választani.¹

Lassanként a jobbágyok teljes, habár fokozatos felzabadtatásának hívévé lesz Széchenyi is. mert e részben sem akar elhamarkodni semmit. De azután azt mondja: Ha a magyar nemesség a jobbágyoknak kétségbeejtő bajait nem orvosolja, akkor reá nézve hiába folytak le a nagy idők, mert azok történelméből nem tud tanulságot meríteni. Ezt a mulasztást könnyen a saját léteivel fogja majd megfizethetni. Mosolygó színben tűnik fel jövőnk, ha az önösség és elfogultság nyomorult békóit le tudjuk dobni magunkról és szívünk sugallatát követve eszünk józan tanácsait megfogadva, az ország szolgálatosait az emberiség örök jogainak birtokába iktatjuk be. Így nemcsak a jobb ember lesz kielégítve bennünk, hanem a gyarló is, mert honfitársaink boldogítása által nemesb vágyainknak teszünk eleget, de e mellett saját jól felfogott érdekeinket is a legjobban fogjuk megóvni.³ A patriarchalis korszakban a teljes önzetlenségnek helye lehetett, de most, midőn az emberiség már mindenféle nagyon megszorodott, kiki világosan szereti látni azt a határvonalat, mely az enyémet elválasztja a tiedtől. Ebből világosan következik, hogy a jobbágyoknak is a jog biztos alapján álló tulajdont kell adni(3? Szikes földeken, homok-buczák közt csak „anyai gond és szorgalom nevelhet fát,” ily gondot pedig, mint az ellenmondást nem szenvedő tapasztalás mutatja, semmi de semmi nem fejt ki általában és valódi sikerrel, mint: „A saját birtoknak varázsa“? Később mondja a felső táblán, hogy valamint húsz évvel azelőtt, úgy most is a közös teherviselésnek ernyedetlen bajnoka, az egyenlő jogok és egyenlő terhek lévén azon alap, mely után szomjazik? Azonban mint minden eljárásában, itt is óvatosan kívánt haladni, mert ezen eladósodott ország idegen kezekre kerül s ha aztán felvirágzik is, nem lesz többé magyar?”

¹ Stádium 196.

² Stádium 293.

³ Stadium 190.

⁴ P. Por és Sár 22.

⁵ Beszédei 550.

⁶ Beszédei 558.

Irigylésre méltó az, a ki kényelmes házat nevezhet sajátjának; de irigylésre méltó az a hon is, melyben sok jó háztulajdonos létezik, mert valóban semmi sem bizonyítja valamely ország egészségét jobban, mint az ingatlan tulajdonosainak nagyobb vagy kisebb száma. Nincs erősebb alapja a közrend és csendnek, mint szabad birtok s nincs biztosabb kútfeje a fenntartási (conservatív) szellemnek s a mindenkori, ha nem is bőségnek, de legalább éhség híjának, mint a célirányosan elrendelt ház, vagy ezekhez való legalább biztos remény s a derék és sikeres munkához való bizonyos eljuthatás. Sőt mondhatni, hogy aránylag semmi nem fejt ki annyi polgári és házi erényt, mint éppen ez. A kinek sem földje, sem lakháza, vagy ezek elérésére semmi reménye nincs, ugyan mily kötelékkal van az hazájához, embertársaihoz és felebarátaihoz kapcsolva? Bizony, felette gyengével, mert minden változás, minden ingás szinte csak kedvezőleg hathat rá. Nem így van az, ki elődei lakta hazájában, ingatlan tulajdonán vagy atyai házában lépett e világra; illetve két tenyere s veleje által pótolhatta születésének ebbeli mostohaságát. Szomorú színekben jelenik meg amannak az élet minden varázsa, míg ez, ha a szent természet legszebb vágyait nem taposták el benne, honának bármilyen kis jelességeit is forró kebelrel öleli.¹ A saját birtoknak varázsa, és pedig oly birtoknak, mely sem felette terjedt, sem felette kicsiny, de éppen elég oly háznép eltartására, mely nem tesz és ír rendelkezket, hanem maga forgatja az ekeszarvát, az ásót és kapát, igen nagy.²

Az ősiség iránti következő elítélő véleményét nem változtatta meg soha. — Az ősiség mellett voltaképp nem is lehet igazi tulajdon, mert az erre vonatkozó jog azt foglalja magában, hogy vele minden lehető tethessen az ember. De mivel annak uralma alatt az ingatlannal nem teheti mindent, mert az nem köthető le, nem adható el, ennél fogva az úgynevezett tulajdonos annak voltaképpen csak haszonélvezője volt. Így azután sem a hitel nem fejlődhetett, sem magát az ingatlant nem gondozták eléggé. — Az igazi tulajdon sokkal becsesebb

¹ Por és Sár 23—24. 11.

² U. o. 22 1.

a tulajdonosra nézve, mint a félig-meddig bitang jószág, a minővé az ősiség tette az ingatlant. Már pedig Magyarországon az ősiség idején vajmi kevés ilyen tulajdon létezett. Az állami és alapítványi, valamint az egyházi javak kötve voltak. Kötve voltak a nemesi és jobbágyi birtokok valamint a censualis és taksás földek is. Csak a szabad királyi városok határában létezett nem nemesi birtokok képeztek igazi tulajdont.¹ Hogyan fejlődhetett volna ki ily viszonyok közt a hitel? Egy más alkalommal pedig így nyilatkozott: „A mi az ősiséget illeti, azt tartom, én voltam az első, a ki megváltoztatásának, tulajdonképp eltörlésének szükségét szőnyegre hoztam és megvallom, hogy politikámnak úgyszólván sarkköve.”² Mert hiszen a hitel nem egyéb, mint bizonyos lekötölések által más kezében lévő jószág iránt nyert bizodalom és bátorság. — Ha hiteltörvényeink oly szigorúak volnának, hogy az adós minden bizonynyal előre tudván, hogy majd megveszik rajta, a mivel tartozik, akár vagyonún, akár bőrén, nem lehet kétkedni benne, hogy más érzéssel írná nevét a hitlevél alá, mint ma teszi! — A család is az ily törvények tiszteletében nevelné ivadékeit. Abderita állapotok azok, melyek közt Magyarország hitele volt. Mint keresztények jótékonyágunk gyakorlása közben tegyük fel minden emberről minden jót, de — ismétli — a pénz, a kereskedelem és az alkotmány dolgainak intézése közben tegyük fel mindenkiről inkább a rosszat. Így boldogulni fogunk ezen és a másvilágon.⁴ Sürgette ennélfogva a szabad tulajdon behozatalát, melybe a tulajdonos tőkét ruházhat be s ennek hasznát veheti. — Annak idején a nemesség az ősiséghez ragaszkodván, voltaképp azt a nagy ellentmondást akarta fenntartani, melyet Séchenyi szellemesen így fejezett ki: Az eladósodott földesúrnál sem földbirtok, sem uraság nincsen. A kettő csak úgy illeti őt, mint sok titkos tanácsost a titok.⁵

Kérdem miért akarjuk mi nemesek, földbirtokosok magunkat büntetni s hitelünket e tekintetben is a városi polgárok

¹ Stádium 71—75.

² Beszédék 273.

³ Hitel 208.

⁴ Hitel 48.

⁵ Hitel 46.

hitele mögé állítani? Mi úgy is sokkal rosszabb hypothekát vagyunk képesek adni, mint a városiak; miért nem akarjuk hát legalább az ő betáblázási jobb rendszerüket, a mennyire lehet, sajátunkká tenni?¹ A tőke rendszerint nagyobb szorgalomnak vagy jobb szerencsének gyümölcse s oly tulajdon, mint az ingatlan birtok is, éppen annyira megkívánja a legisláté figyelmét és pártolását, mint amaz, úgy, hogy ha ezek hibáznak, minden pénzes ember kerüli a hazát vagy annak elhagyását forgatja eszében.²

Eleinte radikálisabb nézeteknek adott a hitbizományokra vonatkozólag kifejezést. Akkor szerinte ezek nem szükségesek és nem hasznosak. — Egész beesők azon képzeletben gyökeredzik, mely a régi nemzetségeket a korona drágaköveivé tudja varázsolni. Azonban néhol csak a régi név maradt meg, a régi becsület és tehetség pedig eltűnt. Ott aztán az igazi gyémánt kitört az ékszerből és csak hitvány üveg tölti be helyét. Többet ér a királyra és az országra nézve egy új nemzetség, mely érdemeket szerez, az oly régi családnál, a mely a helyett, hogy elődeinek példája által hasonló nagy tettekre buzdíthatnák. magát minden áldozat és munkától felmentettnak hiszi, mert ősei valaha sok szépet és halhatatlant vittek véghez, minélfogva ő ingyen élhet és csak ünnepelve töltheti napjait.³ Az örökösödést egészen másképp kellene berendezni. Nem a hercegi palást, vagy grófi köpeny alá, nem régi fény és gyakran üres pénzesláda mögé bujkálva, hanem az igazi becsületre, egyenességre, takarékosagra és halhatatlan tettekre kellene a súlyt fektetni. — Ha a szülők azt az időt, melyet hitbizományok kieszközlésére pazarolnak, gyermekeik jobb nevelésére kényszerülnének fordítani s oda törekednének, hogy kitörölhetetlen betűkkel véssék kebleikbe, hogy valóban csak az erkölcsileg jó és szép nemesíthet, s a magasb születéstől és nagyobb vagyontól jobb és hívebb szolgálatot várhat a haza és a király: akkor oly aristokratia keletkezne, mely a trón igazi támasza lenne, s az ily erények öröklése valódi fényt derítene a nemzetre is.⁴ Ellenben az, a

¹ Besz. 174.

² Besz. 171.

³ Hitel 204.

⁴ Hitel 209.

ki csak külsőségekre fekteti a súlyt, az életuntségnek könnyen martalékvá lehet, s a helyett, hogy születésétől holtáig dicsőnton haladna, a csömör, a hazafiak gyűlölete és az idegenek megvetése kíséri. Üresség lakja palotáját, meg az őt környező szeretet is meg van fizetve, mert társasága kizárólag javadalmazott jóbarátokból áll.

Később mindazonáltal a törvényhozás termében a hitbizományokról is így beszélt:

„Megvallom, hogy én barátja vagyok a majorátusoknak a nemzetiség érdekében. De nem az oly majorátusoknak, melyek az országnak harminczadrészét is teszik, a mi ismét egy oly túlzás, mely talán több kárt hajt, mint hasznot. Ezeknek barátja nem vagyok. E részben el lehetne rendelni, hogy egy megyének csak egy harmada, vagy fele, vagy tizedrésze lehessen majorátus, a többit pedig el lehessen adni. Ez is nagy javulás volna a mostani állapotokhoz képest,¹

Később még egyszer nyilatkozott úgy, hogy a majorátust ő általában észszerűtlennek tartja, de nem volt vele tisztában, hogy nemzetiségi szempontból az illő korlátok közt ne tartassék-e fenn?²

Hogy a közgazdaság terén az elvont szabadelvűség Miniszintén nem vezette, bármily súlyt fektetett is a gazdasági mum. szabadságra, azt legjobban mutatja a minimum tárgyában elfoglalt álláspontja. Széchenyi Pestvármegye törvényhatóságához 1839-ben a következő indítványt nyújtotta be a minimum tárgyában, melyet a vármegye kiküldött bizottsága magáévá tett, de a közgyűlés nem fogadott el.

„Alkotmányos országban egyenesen a törvényhozás feladata lévén oly módokról gondoskodni, melyek által az országlakosainak jobbléte célirányosan eszközölthetnek, a küldöttség aggodalmát nem kerülhető el a szegényebb sorsú nemeseknek jelen állapota. Ugyanis nem tagadhatni, hogy honfitársaink ezen oly nagy figyelemre méltó része ingatlan birtokának mindinkább s végnélküli elszabdálása által már-már a városi polgárság, sőt a pórság sorsánál is mélyebbre sülyedez, s teljesen elszegényülván s elaljasodván, végpusztulásához

¹ Beszédei 371.

² Beszédei 560.

közelít. Mihez képest a küldöttség ezen naponként tovább és tovább terjeszkedő rossznak elhárítása tekintetéből oly törvényt javasolna a jövő országgyűlésen hozatni, mely által meg lenne határozva, hogy a törvény kihirdetése után kötendő házasságokból születendő nemes gyermekek közt semmi oly ingatlan örökség többé osztály alá ne eshessék, mely ötven holdnál csekélyebb; hanem azon esetben, ha az egész felosztandó birtok csupán ötven vagy kevesebb holdból áll, a többi testvéreknek becsárszerinti kielégítésére elégtelen lenne, vagy erre hajlandó nem volna, a testvérek közül annak kezén hagyassák, ki a becsár kiűzetésére kész és arra elegendő tehetséggel bír. Ezt az indítványt azután a minimumról szóló cikkében ekképp okolta meg:

„Ha éri, három fiúnak atyja, csupán ötven hold ingatlan s szabad rendelkezésemtől függő sajáttal bírok, azt nem bonczolom el, mert majomi szeretettől magamat elcsábíttatni nem engedvén, igen jól látom, hogy az ily eldarabolás által földi létét egynek sem biztosítom, de mindenikét már a bölcsőtől fogva hiú reménnyel mérgezem meg. S ekkép az egészet egynek hagyom, a másik kettőt ellenben, atyai szivemhez éppen oly közel fekvőt, már kisdéd korától kezdve azzal ismertetem meg, hogy semmiben a világon ne bízzék, mint egyedül veleje s tenyere kiképzésében s erre állítsa minden földi reményét; mihez képest idomítom, nevelem is őket. Ezt parancsolja atyai tisztem. De mennyivel erősebben sürget ily tetre még polgári — kivált magyar nemesi — kötelességem; mert ez által, csak ez által menthetem meg teljes elpusztulástól nemzetem alkotmányos részét, s ekképp az egész nemzetet, minthogy ez egyedül amaz körül tágulhat s fejlődhetik férfiaságra. — A kisbirtokos soha nem bírja elfelejteni szerencsétlen maroknyi földjét, szilvafáját, mely az ingatlan birtok csábja által őt a henyélés, vagy legjobb esetben az ímmel-ámmali munka és törekvés oly körében tartja, mely rendszerint teljes elpusztulással végződik, sőt nem ritkán a legundokabb vétekbe bonyolít. Mennyivel szerencsésbek ilyeseknél azok, kiknek semmi efféle csábító, elaltató, minden energiát elnyomó csalfa kincsük nincs, s a kik ekképp az életnek már tavaszán kénytelenülnek Istentől nyert tulajdonaikat minden módon kifejteni ¹

¹ Hírlapi cikkci. I. 224.

Áttérve a forgalomra, annak főszeközéről, a pénzről a pénz, következő nézeteket nyilvánította: „A pénz nem kincs, hanem csak a termelt kincsnek vagy értéknek képviselője.¹ A törvény közvetlen nem teremt ugyan pénzt, valamint föld, nap és eső sem teremt közvetlenül búzát: de azért éppen úgy, mint föld, nap és eső nélkül csak bajjal teremne meg a búza, bármily különös szorgalom fordítatnék is reá, úgy bizony a pénz is csak vajmi gyéren terem ott, bármiképp fáradozzanak is a lakosok, a hol a törvényi szerkezet rossz, vagy csak papiroson áll: hanem nagy mennyiségben ellenállhatlanul mindig csak oda tódul és ott forog, a hol e szerkezet helyes és a törvény nem egyedül holt vagy nyavalyás betű. Úgy, hogy a közgyarapodásnak, melyet a pénz képvisel, nincs mélyebb s feltételesebb alapja, mint czélszern és teljes erőben alkalmazott törvény szerkezet.²

Hitel és pénz és pedig erős hitel és sok pénz nélkül azonban teljességgel lehetetlen bármiben is — és e körül ne ámítsak magunkat — a gyors haladás. Erős hitel, továbbá ceteris paribus csak ott létezik, sok pénz egyedül oda foly és ott tartózkodik, hol a kormány és nemzet közti viszony közbizodalomra gerjeszt.³

A mezőgazdaságért szóval és tettelg első sorban szállott ipar és síkra. De hogy az ipar és kereskedelem fontosságát is meny- keresenyire átérezte, arról ezekre vonatkozó nézetei meggyőzhetnek ^{delem.} mindenkit. Nálunk az a tatár, hogy ne mondjam, antililuvianus nézet uralkodik, hogy az iparos és kereskedő osztálynak még azon előkelői is, a kikben több értelem és pénztehetség pontosul össze, mint sok magyar mezővárosban, alsóbb osztályhoz tartoznak, mint az üres zsebű és fejű úrfiak. Pedig kevés emberi lény érdemli meg halántéka körül jobban a polgári repkényt, mint a becsületes kereskedő, vagy a talpraesett gyáros. Mily ellentét? Góg és folyton apadó erszény egyfelől, gyakorlati szakavatottság és mindig növekvő pénzerő másfelől! Nekünk ennek a viszonyoknak mibenlétét jobban kellene megfigyelni és levonni a belőle folyó tanulságot. De ma

¹ Pesti Por és Sár 61.

² *Zichy Antal*: Gr. Széchenyi István hírlapi cikkei, II. kötet 650. 1. A szentgróti levél elemzése.

³ *Zichy Antal*: Gr. Széchenyi István hírlapi cikkei, II. k. 664.

megint olyan divatos a gyárakról és kereskedelemről beszélni, hogy azok minden szájban forognak s a közönségnek nagy része innen várja honunk üdvét és vérünk felemelkedését. Ehhez járul, hogy a legtöbb, a ki erről fecseg, az ilyenek száma pedig légió, azokkal a legtávolabbról sincsenek tisztában. Azt hiszik, hogy csak lelkesednünk s egyesülnünk kell és akkor majd lesz gyárparunk. Pedig a kereskedelem és gyárpar nem olyan egyszerű dolog, mint ükapáink módjára kardot rántani és vad rajként megtámadni az ellenfelet, hanem azok fölvirágoztatása hideg számítást, tudást, pénzerőt s a rendnek úgyszólván kegyeletes tiszteletét követeli. „A magyar hon földmívelő ország s ekképp legalább még most kár volna a benne rejlő termelő erőt gyárakra fordítani“, így szólnak a gyárpar ellenfelei. Az iparbarátok pedig azt mondják: „Kivétel nélkül mindent és rögtön Magyarország határai között kell készíttetni!“ A való itt is, mint majdnem mindenben, a középben fekszik. Nevetséges az az állítás, hogy a magyar hon még ném volna gyárakra megérve, de épp oly émelygős állítás az, hogy iparilag önálló lehetünk. Magyarország nem egy része, a hol ritka jó a föld és sűrű a lakosság, igen alkalmas a gyárparra s valóban szeretném tudni, hogy mikor üt hát majd itten az iparfejlesztés órája, ha már eddig nem ütött? Ellenben a magyar alföldön a munkáskezeket a földmíveléstől elvonni az ország gazdasági érdekeinek megrövidítése volna. De ne féljünk, ez nem is lehetséges, mert az „élet kineveti a mulékony divat szüleményeit. Minden efféle erőlködés nem egyéb, mint hiábavalóság, igazi „kappanrepülés.“ A maga jószántából ugyanis csak a bolond zárkózik a gyárak falai közé, ha az Isten szabad ege alatt aránylag csekély fáradtsággal szedheti a mező jó, illatos gyümölcseit. Nagy számmal ilyen bolond sehol sem található. Azután meg egy-két mesterségesen felfújt és ügygyel-bajjal tatarozott fabrika még nem igazi gyárpar, hanem csak szappanbuborékféle, valamiképp oly kevéssé lesz abban gyári élet, mint a faragó béresnek és a fonó leánynak üres óráik alatt folytatott működése nem nevezhető ilyennek. A gyárparról honunk jelen állását tekintve, általában ez a nézetem.¹

¹ Széchenyi István gróf Hírlapi czikkei: II. k. 515. 1. „A magyar gyárpar s a csak most született gyáralapító társaság*“.

Általában az iparnak nem természetes úton való fejlesztése még védegyelet útján is sokkal több hátránnyal, mint előnnyel jár, ha az ily mozgalmat egyoldalúan politikai célokra nem is használják. Tegyük fel, hogy ha az osztrák cikkeknek behozatala megszűnnék, de az osztrák fogyasztók minden valószínűség ellenére mégis jó áron vennék a magyar termékeket, még az esetben is túlnyomólag káros hatással járna a védegyeleti mozgalom, mert:

1. Általa számtalan kisebb kereskedő, szatócs és kézműves abba a kísértő dilemmába jönne, hogy vagy csaljon, azaz honinak adja ki a külföldi árút, vagy pedig megbukjék. Az ily dilemma azért veszélyes, mivel az emberek legnagyobb része inkább él mint csaló, semhogy szűziesen, tiszta becsülettel meghaljon. Az erkölcsiségnek tehát a védegyeleti mozgalom valósággal mérgét képezi.

2. A fogyasztókat arra kényszeríti, hogy rosszabb árút drágábban fizessenek meg. Ez oly országban, mint a minő hazánk, a hol a legtöbb ember máról holnapra él, kétes értékű kísérlet, melyet végül mégis a leginkább lelkesedni tudó szegény magyar fog megfizetni.

3. Az ily mozgalom helytelen irányba tereli a productiv erőket. A helyett, hogy a legbusásabb jövedelmező természeti erők hasznosíthatnának, hogy magyar hazafias lelkiismeretét sok ember megnyugtassa, inkább veszteséggel fogtermelni magyar iparcikket, ez azonban a közgyarapodást semmi esetre sem fogja előmozdítani.

4. A nemzetiségnek nincs előnyére ez a mozgalom, mert annak hasznát nem a kisebb kereskedő, szatócs és mesterember veendő, hanem a $\frac{9}{10}$ részben nem magyar ajkú vállalkozó. A védegyelet tehát tulajdonképp Magyarország idegen fajtájú lakosságát fogja gyarapítani, az egész kísérletért áldozatot pedig okvetetlenül csak a magyar faj hozna.

5. Az egész mozgalom annyira természetellenes, hogy annak sikertelensége úgy viszonylik valószínű sikeréhez, mint száz az öthöz. Ha azután a kijátszott remények, az elfecsérelt idő, munka és tehetség folytán a kiábrándulás beáll, akkor az elbizakodottságot nagyfokú bizalmatlanság fogja követni s ez még a természetes fejlődésre is úgy fog hatni, mint a felhevült lelkesedésre a hideg vízsugár.

De az iparfejlesztésnél sem téveszti Széchenyi soha szeméi elől a nemzeti jólét magasb tekinteteit. Bizonyosság erre az, a mit az ő korabeli szeszégetésről mond. „A pálinkafőzés általános elvét kívántam megtámadni. S ebben nincs-e igazságom? Tegyük kezünket keblünkre, s tagadjuk ezt, ha merjük. A pálinkaivás csak lassan harapódzik maga körül, s mivel rendszerint csak a későbbi nemzedékekben bünteti áldozatait, nem tűnik fel kártékonyága oly visszarettentő színben miképp készítése valami elmenyugtalanossággal, önszemrehányással járna; mintha égetése csak oly kereseti ág volna, mint valami más ipar. Mindinkább növekedik a pálinkaégetők száma; míg az alatt napról-napra állatibb, lelketlenebb lesz a csáboktól körülfogott s azoknak ellen állani nem tudó s így mindig mélyebbre sülyedő nemzet. Ha azonban theoria s ábrándozás az, a mit állíték, bocsánatért esedezem. De én nem tudok kereskedőileg számolni, s bennem minden gazdai gyakorlat rögtön elhallgat, ha földiennél, a kiket eddig szerencse tartott fenn, ezentúl pedig csak bölcsesség menthet meg, tapasztalni vagyok kénytelen, hogy miként dülnek saját kebleikben, s égettbori mámorukban, sokszor mily különös egyetértéssel szorgoskodnak nemzetünk erkölcsi lealacsonyítása körül!”¹

A hol azonban ily tekintetek nem állanak előtte, ott így nyilatkozik: „Kötelesség a nemzet gazdálkodását előmozdítani s a nemzeti erő minden, még legkisebb forrását is megnyitni. Csak egyik mezejét is a hazai iparnak parlagon hagyni bűn. Azért a selyemtermelést, melyre éghajlatunk alkalmas, fel kell karolnunk. Számptalan oly gyenge munkáskéz van itt, mely ez úton hasznosítható. Ez okból járt elől Széchenyi az eperfa ültetéssel 1826-ban, a minek eredménye az lett, hogy 1840-ben már 16000 szál részint fasorokba, részint dülőkre, részint csoportosan kiültetett szederfája volt ezeni birtokán. Selymet is készítettett, sőt a szederfalevelet mázsánként három húszasával adta el. Később 3000 forint árú ilyen levelet hozott forgalomba. Mindezt nem nyerekedésből tette, hanem hogy a selyemtermelést megkedveltesse a környék népével, mert meg volt róla győződve, hogy annak ez országban nagy tere van.

¹ Széchenyi István gr. Hírlapi cikkei I. k. '271. 1.

Megalakította 1840-ben a sopron-vasmegyei szederfa-egyesületet. 1841-ben július 26-án a szeder egyleti ebéd alkalmával Sopronban beszédet mondott, midőn újra hangoztatta, hogy „nem értjük egymást; hogyan is értenők, hiszen alig jövünk össze barátságos, kézfogé, vállatvető érintkezésbe. Így nem csoda, ha minden pang, a mi gyakorlati és felébredt munkálkodó erőnk is inkább csak sikertelen teoriákban párolog el. Pedig ne felejtjük el, hogy koldus nemzet manapság még csak a vad függetlenség határai között sem tarthatja fenn többé magát, emberhez illő polgári szabadságra pedig soha, de soha sem emelkedhetik fel.¹

A selyemtermelésnek fontosságát a „Selyemről” című röpiratában² részletesebben kiemeli. Azt hiszi, hogy az jelentékeny jövedelmi forrás lehet. Feltétele azonban a szederfaültetés nagyobb mezőn felkarolása. Ültessünk hát sok szederfát, de ezt ne bízzuk sem a kormányra, sem a törvényhatóságokra, hanem egyesüljünk e célra. Ő azután a Sopron—Vasi Szeder-Egylettel e részben jó példával járt is elől.³

Az ipar és kereskedelem fejlődésének előfeltételül Széchenyi már reformtevékenységének kezdetén a szárazföldi és vízi közlekedés gyökeres átalakítását jelentette ki. E mű első részének harmadik fejezetében tüzetesen foglalkozom e téren kifejtett rendkívüli munkásságának sikereivel. Ott egyúttal a közlekedés jelentőségére vonatkozó sok nagy horderejű eszméjéről és irányelvéről is megemlékeztem már. E helyen azokat, úgyszólván, csak kiegészítem azon idevágó, nem kevésbé fontos és érdekes gondolataival, melyek elszórva különböző műveiben találhatók fel. Azok logikai sorrendben való közlése nélkül közgazdasági felfogásának ecsetelése hézagos lenne.

„Csináljatok utakat, drága Magyarok, hogy legalább saját körötökben mozoghassatok, s ne legyetek oly sokszor saját magatoknál de facto rabok, és aztán várjatok, míg rátok nézve majd talán kedvezőbben fúj a szél, s ti is egy

¹ Széchenyi István gr. Hírlapi cikkei 1. k. 238. 1.

² Megjelent Pesten, 1840-ben.

³ *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István és Sopronvármegye. Budapesti Szemle. 1902. okt. füzet.

kissé jobban fogjátok megtanulni a politikai hajózás mester-ségét.¹ — Simplicáljuk dolgainkat, s ne raboljuk el hosszas és minduntalan tartó szónoklatok által, kivált, ha bennök úgy sincs sok, drága honunktól az oly annyira drága időt. Nevel-jük ismereteinket, ámde észtehetségiinket, a mennyire csak lehet — a jogászságot ide nem értve — egy-egy speciali-tásra pontosítsuk össze, nehogy ex omnibus aliquid et ex toto nihil legyen jövőben is — a rabulistikát természet szerint kivéve — a magyar közönségnek legfőbb tudományi kincse. Gazdálkodjunk pénzünkkel. Ne szaladjunk minden nyúl után. A férfias abnegationak is megvannak kéjei.

Addig is azonban, míg ismereteinket egy-egy speciali-tásra állítva terjeszteni, s pénztehetségünket nevelni fognék, fordítsuk azon idő-, értelem- és pénztehetségünket, melylyel ma bírunk, mindenekelőtt, s a mennyire lehet, honi 'belköz-lekedési kérdéseink elrendezésére, melyek közt legelső helyet érdemel a szóban levő „duna-tiszai csatorna“. A belközleke-désnek csak a provinciális szellem lehet gátja. Legelső helyet pedig az érintett csatorna, hogy többet ne mondjak, e két okból érdemel: mert egész Felső-Magyarországot és Erdélyt hozná összeköttetésbe a hon szívével, melynek emelése fő-szempon, úgyszinte az egész hazai testtel. Mert e honnak oly vidékeit emelné, melyek leginkább megőrzék magyar jel-légőkét.

A vízcsatorna elsősegeiről általában tüzetesen ez alka-lommal szólni nem kívánok, annyit azonban mégis el kell mondanom, hogy a vasút rendszerint csak azon két vég-pontot gazdagítja, melyet összeköt, míg a czélszerű csatorna útján, melynek partján e fölött mindig keletkezik út, mind-azon középpontok is hízni szoktak, melyeken az keresztül vág. Keblemet pedig semmi nem tágitná annyira, mintha mind azon jó magyar képek, melyek a Duna-Tisza közt lát-hatók, egy új életet árasztó derék vízcsatorna mellett leg-nagyobb kéjjel éldelhetnék százszorta javított vidékük minden előnyeit. És akkor, ha majd Tokajból is,¹ Maros-Újvárról is látnék érkezni Pestre hajót, s Szolnokra és Szegedre hajón

¹ Gróf Széchenyi István: Hírlapi cikkei (Duna-tiszai csatorna), II. k., 511. 1.

indulván, kies kertek és csinos házak közt vinne át az út, hol a magyarságnak van legeredetibb bölcsője, mely azonban ma jobbadán homokon és sárban fekszik: akkor biz egy kicsivel megint könnyülne rajtam az agyag súlya!

Mi magyarok annyira bálványozzuk a szabadságot, s eddigelé még sem jutott eszünkbe, a min nem csudálkozhatni eléggé, hogy jó közlekedés nélkül nem egészen szabad az ember.¹ Nektek is jól esnék kemény utakon repülni, holott mostan helyből is alig tudtok mozdulni, vagy halálos unalom és rázás közt, melynek következtében a testtől a lélek is elválni készül, lézengve utaztok. Mily jó volna már e szempontból is az, ha a Duna és Tisza hajózható lenne.² A vasutak építése az ország némely részeiben kikerülhetetlen, mert kőutakat sok helyen éppen nem lehet csinálni, s a vasutak még kevesebbe kerülnek, mint a kőutak. Ha tehát csekély személyemmel parancsol az ország, adjon nekem a munkára tehetséget, különben fényes hivatalom csak „dignitas cum otio“, vagyis: „otium sine dignitate“ lesz, a melyet én elvállalni nem akarok.³ A vasúthálózat megállapítása alkalmával én sohase láttam várost, falut, megyét, legkisebb provinciális érdeket, hanem mindig csak a hazát.⁴

Minden ipart, erőt, tevékenységet, minden kereskedelmi mozgást, minden nemzetek érintkezését az ország központjához kell vonnunk.⁵

Felfogásom szerint, Magyarország összeköttetése Erdély- Alyel s egyáltalán közlekedési helyzetének javítása vasutak által is igen fontos kérdés, mert Magyarország sík vidéke esük úgy lehet várrá, ha az országnak — s mikor az ország- pontja¹. ról beszélek, természetesen Erdélyt is értem alatta — egyik szélétől a másikig minél sebesebben a legnagyobb erőt lehet átszállítani/

Nekünk nemzetiségünket kell még megmenteni, mert legyen bár törvényeink, kormányzékeink s az igazgatás

¹ Besz. 158.

² Világ 86.

³ Besz. 578.

⁴ Besz. 619.

⁵ Javaslat a magyar köz. rend. S3. 1.

⁶ Beszédei 602.

nyelve mindenütt a magyar; hangozzék bár királyunk s fenséges családjá a ajkairól a hazai nyelv; taníttassák bár minden iskolában a tudomány magyarul; legyenek országszerte magyar lobogók és pénzek: mindez nem menti meg nemzetünket az enyészettől, ha a magyar birtok idegen kezekre jutna, s a magyar faj koldusnéppé válnék saját honában. — Pedig inkább félhetünk e veszélytől, mint akármitől, és pedig azért, mivel az anyagi jólét forrásai nálunk fejletlenül hevernek, a pazarlás napirenden van, a szorgalom nem igen gyümölcsözik, a földbirtok becse pedig igen csekély s jövedelme parányi. — A magyar birtokot idegen kezekre juttatni öngyilkosság volna. És e tekintetben ne ámítsuk magunkat azon deszkavédelemmel, melyet a hajótörésben a honosítási törvény nyújthat. Egyfelől már annyi megelőző honosítás létezik a múltból, hogy e részben a jövőndő minden kecségtetése csak ábránd, másfelől alig lehet oly honosítási törvényt alkotni, mely minden kijátszást kizárjon, s a nemzetet megvédje az elmerüléstől, ha netán már neki indult volna.¹

Ez okból a vitelbér szabályozását utolsó részletekig az ország kezében tartsa, s az iparfejlődés igényei szerint eszközölje azt.²

Számtalan ok harczol a mellett, hogy az ország közlekedési rendszerének első stádiumában a rendezés vezetését egyáltalában másra nem bízhatja, hanem azt önmagának kell kezébe vennie. Nincs Európában — az angolt kivéve — ország, mely vaspályák tekintetében a magánosok iparának teljesen szabad tért nyitni merészelt volna s elvégre a verseny ott is oly állapotokat idézett elő, melyek miatt most az ország beavatkozása aligha leendő kikerülhető.³

Az általános európai gyors fejlődés sem tűri, hogy mi igen hosszú időre halaszszuk közlekedésünk rendezését.

Hazánkban a birtok-crisis, mely mostani sülyedésünkben fenyeget, addig nem veszélyes, míg a birtok becse nem emelkedik, jövedelme nem szaporodik. Nekünk tehát egy napot sem szabad veszteni, hogy a magyar birtokosban a vagyona-

¹ Beszédei 101 103.

² U. o. 105.

³ U. o. 107.

hoz való szívósabb ragaszkodást felébreszszük, s nyomasztó helyzetéből, s evvel a veszélyből kiemeljük. Állapotunk olyan, hogy ha az még két-három évtizedig tart, meglehet, hogy az orvoslás már késő lesz.

Nem csekély fontosságú, hogy az ily szegény ország a beruházás terheit már jobbadán a közlekedési eszközök gyümölcseiből fedezhesse.¹

Szükséges a közlekedési tisztviselők tekintetében megjegyezni azt, hogy ezek helyei az országos hivatalok állására emeltessenek. Minden kinevezés s változás országszerte tudatassék, hogy a közlekedési hivatalnokok annyi hatóságokkal való érintkezésben, oly tekintélyvel bírjanak, mint azt az ügy nek. érdeke s az ország tekintélye megkívánja.³ — Csak akkor várhatni ügyünk fejlődésében sikert, ha az anyagi erőhöz, melylyel rendelkezünk, a szellemi erők szövetségét is megszerezünk, s a tudományokat is számunkra gyümölcsözővé tesszük.³

A Dunaszabályozás az ország központjának kiképződését bizonyára előmozdítandja, de ez nem közvetlenül productiv kiadás. Ellenben, a mi vasúinkra fordítatik, az productiv. mert 4, 5, sőt talán 6%-ot is fognak hozni a vasutak.

A Tiszaszabályozás oly lábra van állítva, hogy az illető érdekelték visszafizetik a költségeket: a mit arra kiadunk, nem egyéb, mint előlegezés. Magyarországnak, melynek magyar népessége leginkább a Tisza körül lakik, érdeke, felfogásom szerint, szükségessé teszi azt, hogy az annak szabályozására szükséges összeg megszavaztassák. Ha úgy folytatják, mint a terv mutatja, akkor 2,700.000 hold földet fog nyerni, nem is említve hozzá az egészségi szempontot, mert mocsarak között csak teng az ember, egészséges helyen, jó levegőben pedig felvirágozhatnak a nép.⁴

Ismétlem, hogy a harmadik fejezet, a hol az ő alkotásait és műveit ismertetem, még igen sok becses, organikus, nagy gondolatot tartalmaz e részben. '

¹ Beszédei 118.

² U. o. 127.

³ U. o. 131.

⁴ U. o. 617.

Végre fel kell említenem, hogy a hírszállítás fontosságát is kellőleg méltatta Széchenyi. Idevágó következő nézetei bizonyítják ezt:¹

„A postához való nem juthatás miatt már az is elég-alkalmatlan rendelkezések, zavarok s mindenestre azon kellemetlen békónak unalmát vonja maga ntán, hogy az elutazó megszűnik ura lenni idejének, s mint hírnök legkisebb kirándulásánál is szorosan naphoz s órához van kötve. E nélkül azonban szigorúan véve mégis ellehetni, s így ezt, nehogy túlnehézkés legyek, el is akarom nézni, csak a mindennapi levél s újság ne maradjon el. A mindennapi, mondom, mert, a ki megszokta a lelki eledelt, annak nem sokkal visszasakban jelenik meg a hetenkinti két posta, mint a milyen kellemetlenül hatna rá hetenkint csak kétszer főzött ebéd. Az ilyféle tartásra valamint egyedül csak rab szorittatik, úgy valóban nem igen más, mint rablélekkel bír az, a ki ily ritkán nyújtott lelki eledellel már megelégszik.

De éppen ezen megszokása az isteni ambróziának mindinkább s még nagyobb vágyat gerjeszt utána, azért, ha itt a megelégedés és szerencsének kényes érzelmeit nem vesszük is bonczkés alá, legalább azt bátran állíthatjuk, hogy kiképzett embernek nincs valódi otthona és lakkényelme ott, a hová mindennap levél s újság nem jöhet.¹

Az idézett fejezetben alkotásai között természetesen nem említhettem fel az ő gyakorlati javaslatait és terveit, melyek azonban, bármily helyesek voltak is, nem valósulhattak meg. Ilyen életrevaló eszmeje volt a dunai hajozás fejlesztése Budapesten. A közlekedés javítása szempontjából nagyon előnyösnek bizonyul vala, ha eredményre vezetett volna Széchenyi az a törekvése, melylyel az újpesti szigetet körülvevő vízen nagy kikötőt akart létesíteni. Erre vonatkozó eszméit és javaslatait a „Jelenkor* 1845 évi folyamában négy igen tartalmas cikkben mondja el. Kimutatja azokban, hogy a jelzett hely erre a legalkalmasabb. „Pesti kikötő-társulat“ czim alatt részvénytársulatot igyekezett alakítani, de terve Pest városánál, melynek a sziget tulajdonát képezte, nehézségekre talált. E részben a következőket írta: „Pest és kikötő! Az ember, ha csak egy

¹ Pesti Por és Sár 82—83.

kissé ismeri is Pestet, valóban azt vélné, hogy e két szó úgy illik egymáshoz, hogy az elsőt a második nélkül jóformán nem is lehet elgondolni. Mert hiszen Pesten udvar nem tartózkodik, kéjei sem oly nagyok, mihez képest ezek képeznek elsőségét, de kitünőleg kereskedői város, mely ha Lipcsét túl nem haladja, bizony megint csak jobbadán azon fractió vétke, mely e városban az álló hídtól kezdve a keletkezendő czukorgyárig mindent gátolt. Volna csak annyi ereje, mint van rövidlátása és jó akarata, bizony minden közszellemet elfojtana itt. Az akadály nem a külföldről jön, mely azt irigyli, vagy Bécsből, mely Pesttel versenyez, vagy a kormánytól, mely kifejtésünk ellen szegül, vagy a dicasteriumoktól, melyek némieket oly lassan expediáinak, hanem egyenesen Pest fiaitól. Fogja-e azt hinni az utókor? Hinni talán igen; de bizonyosan sem dicsérni, sem megköszönni nem fogja.¹

E terv, tehát nem sikerült. De idézett cikkei mégis nevezetesekek. Oly jóslat foglaltatik azokban Budapest fejlődésére vonatkozólag, mely a Széchenyi éleslátásának újabb bizonyítékát képezi. A második cikkben erre vonatkozólag az alább olvasható érdekes részek foglaltatnak. „Budapestre nem egy folyó, de tulajdonképp négy csatorna szolgál közlekedésül, melyek mindegyike — legalább mélység tekintetében — jóval fölülmúlja Franczia, sőt Németországnak is egyes nagy folyóit. Ugyan is a váczi, szent-endrei, ráczkevei és földvári Dunaág négy külön csatornát képeznek és majdnem harmincz négyszögmérföldet hoznak érintkezésbe a fővárossal. Tegyük fel, hogy fővárosunk fejük, a minthogy lehetetlen nem fejlenie, ha pezsgő ereje mesterségesen, mintegy készakarva nem fojtatik el; tegyük fel továbbá, hogy annyi csinos nép, a mennyi Budapestet lakja, meg fogja elvégre kívánni azt a kényelmet, melynek legalább a civilizált világban egy nagyobb város sincs már híjával, mihez képest a vagyoniilag tehetetlenebb városi lakos is naponkint felcserélhesse s pedig olcsón, biztosan és sebesen a város izgalmaival és izzadásával a mezei lak békéjével és kéjeivel s naponta, sőt minden órában szintoly könnyűséggel, dolgához jó kedvvel s újra edzett erővel ismét visszatérhessen; tegyük végre fel, hogy Buda-

¹ Gr. Széchenyi István Hírlapi cikkei: Pesti kikötő 476. 1.

pest nagyobb kifejtése, melyre oly felette képes, több és több lakost vonz magához s mind az, a mi ma még csak csirájában létezik, mint például az ipariizó orsztály, nagyobb virágzásnak indul; tegyük mindezt fel s azt hiszem, nem mondtam túlságot, mikor azt állítám, hogy egyedül Budapest és négy csatornás vidékének szolgálatára nem lesz sok 30, sőt 50 kis gőzös sem.“ Hová megyen most a budapesti lakos nyáron, hogy egy kicsit kiszellőztesse magát? Mit miveljeu családjával a gondos atya, ki szorgalma után él és a ki ekképp, mert (hivatása közben) szakadatlan jelenléte szükséges, nem távozhatik messzebb földre, ámde a ki azért, mert szorgalma után él, éppen nem tompább, mint bármely élvező dúsgazdag azon kötelességek iránt, melyekkel ivadékaikhoz oly szorosan csatoltatik minden jobb ember? Ugyan mit miveljen? A pesti síkra állítsa kisdedeit vagy szűk udvarába szorítsa, hogy portól ellepve, a lombatlan vidék tikkasztó légétől elaszva, vagy a szűk udvar falai közé kaliczkázva még a testi erő és egészség azon tulajdonától is megfoszsza őket, mely legnagyobb kincs s melyet ekképp legalább, ha egyebet nem, minden atya övéi számára a legföltékényebben megóvni, megőrizni köteles? Vagy a budai hegyek közé? Hiszen fájdalom, azokat is szintén lombtalanná tette az anynyiakban maga-magát leginkább sújtó emberi kéz. De ez nem volna a budai hegyek lakhatása ellen felhozható legnagyobb baj. A budai hegyek ellen mindenesetre az a fő-kifogás, hogy igen nehéz, bizonytalan és aránylag drága az odajuthatás. Ez pedig a főszempont. Mert nem az neveli a városi lakás igazi és általános becsét, hogy onnan, mintegy kivételképp, néha-néha rándíthasson ki a tehetős, mint például Budapestről a Zugligetbe esztendón át egyszer-kétszer; hanem hogy többé-kevésbé a lakosok minden osztálya részeseülhessen azon kényelemben, hogy falura vihesse családját és azt dolgának megrövidítése nélkül naponkint felvidíthassa látogatásával és ő is felvidulva ismét térhessen vissza munkához, llyes valami Budapest környékén egyedül a Duna négy ága által eszközölhető. De erre e négy természetes csatorna oly kitünően kedvező, oly felséges, hogy azt minél hamarább nem használni a legnagyobb veszteség. Mi lenne, kérdém, például Proraontorból, Tétényből, ha oda és onnan vissza

csekély díjért, rendszeren naponként, sőt óránként menne és jönne a gőzös? De még mily következése volna annak, ha Budapest számos szigeteinek csak egyike is körülbelül úgy volna berendezve, mint például a Margitsziget? És az is kis gőzösök által egy-két garas díjért, meg nem szűnő, minden fertály órai összeköttetésbe tétetnék a két testvérvárossal? Hát még akkor micsoda képet mutatna Budapest vidéke, ha O-Buda felső tövétől kezdve, a hol a régi Aquincum állott és számtalan meleg forrástól ömledez a táj Bogdányig, sőt Visegrádon át Esztergomig ezer meg ezer lakház, melyből boldogság és megelégedés mosolyogna elő, ékesítné fejedelmi Dunánk partjait? Ki nem látja, mennyire emelkednék ezáltal honunk szíve? És ily körülmények között azt hisszük, hogy 30, sőt 50 kis gőzös már felesleges volna? Korántsem, sőt tán még kevés is, mert 30—40,000 ember csak naponként mozogna, de néha tán 100 ezer is; és ez váltig elég volna ennyi gőzöstre.

És ugyan álom-e az, a mit itt előhordok? Én nem hiszem. A mit mondok, az éppen nem álom, hanem annak igen egyszerű jóslata, a mi hasonló körülmények között másutt megtörtént, mert „a makkból mindig tölgyfa lesz, ha el nem gázolod/” Ekképp nem hóbort azt hinni, hogy a mi a szövetséges Amerikában, Britanniában, Franciaországban, sőt még Némethonban is szemünk előtt történt s mindegyre történik gőzhajók dolgában, az nálunk is előbb-utóbb, a mennyiben t. i. eszünknek hasznát vesszük, hasonlóképp meg fog valósulni.

Öröme gerjed a hazafi keble annyi fejlődhetési képesség meggondoltál! s hogy mindazon megsértett érdek helyett, melyek nélkül bármily kis javítás sem jár viszont, mily tágmező nyílik számtalan honfinak becsületes keretmódra.

Mindazok, a kik most részint kapitány, erőműves. conductor, részint ágens és más pesti hivataloknál vannak a gőzhajótársaságnál alkalmazva, egy-két kivétellel, fájdalom, majdnem mind külföldiek. És valóban nem az idegenek iránti előszeretetből hoztuk őket ide. hanem mert alig találtak ily hivatalokra alkalmas magyar. De nem azért, mintha bármire is kevesebb tehetség volna a magyarban, hanem egyedül azért, mivel ilyesekre nincs nevelve nálunk senki. Sok dologban előzetes nevelést és gyakorlatot pedig a legnagyobb ter-

mészetes talentum és ész sem pótolhat, annál kevésbbé a pusztá akaratvágy, lelkesedés.

Nem volna-e az hazánk középosztályú fiatal reményeire igazi áldás, ha efféle szép kereseti mező nyílnék meg előttük, s a helyett, hogy most író, jogász, leíró vagy semmi sem lesz, s az idegen a kész sültet ragadja el orra elől, legalább egy része gőzhajózási körben gyakorolhatná tehetségeit és élvezhetné becsületesen keresett kenyerét? Ugyan nem volna-e ez igazi nyereség?

Mert ismétlem: legyen csak a civilizált iparnak egy ága jutalmazólag megnyitva és szakadatlan láncolatban fejük egyik láncszeme a másik után. Így például számos gőzerőmű több kőszent igényel, ez pedig sok bányászt követel. Ha egyszer folyóink kellőleg használhatnák és a honi folyók által egyszer megfogtuk ízlelni a gyorsabb közle- igen a- kedés áldásait, ne kételkedjünk abban, hogy csakhamar ked- j, £00. jQ_{linj} azon folyókat egymással és tavainkkal víz- csatornák által egybekötni s pedig annál inkább, mivel alig van ország, mely rónasága és vízbősége mellett oly kitűnően volna vízi közlekedésekre alkalmas, mint éppen honunk. S akkor ismét hány ember, hány tehetség fog kívántatni?.

Hadd vessek azonban véget e horoscopnak, mely igen is messze vezetne attól, a mi végett felszólalni kötelességemnek hittem, s mely abból áll, hogy számos év óta hordom én mindazt már keblemben, a mit itt elmondék és pedig nem passiv contemplatióval, szomorú nótákat füttyörészve, szivároszva, vagy keserű panaszokra, vagy éppen magyar szokás szerint hegyes szidalmakra fakadva, hanem a lehető legcselekvőbb vágygal: a magyar gőzhajózásnak oly műhelyt, oly tudományos kútfőt, oly telet, szóval, oly középpontot alkotni, mely az ügynek nemcsak jelen állását, de lehető legczélszerűbb kifejlését is biztosítaná, s a hol honunk ifjúsága a szükséges előkészületre és gyakorlatra könnyen szert tehetne.¹

Széchenyi közgazdasági eszméinek rendszeresebb előadását az ő felfogásával a népesedésről fejezem be. Félreismerhetetlen abban Malthus tanainak befolyása. Az különben rendszerébe, melynek lényegét az erkölcsi alapon nyugvó bel-

¹ Gr. Széchenyi István Hírlapi cikkei. Pesti kikötő 465—370. 11.

terjes közművelődés lehető előmozdítása képezi, teljesen beleillett. Mondta ugyan Széchenyi többször, hogy kevesen vagyunk, sőt a szóhadomány szerint úgy is nyilatkozott volna, hogy e miatt még az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmezni, azonban ő a nép szaporaságot és sűrűséget, a mint az az alábbiakból kiderül, nem tekintette abszolút jónak.

„A népesedés mai állását hazánkban, miután a magyar vérrrel mindig pazarul jártak el. valami csodának, tulajdoníthatjuk. De voltaképp nem is a nép mennyisége, hanem elégtelen minősége a baj. Kiváló népesség, ha előfeltételei a szaporodásnak megvannak, gyorsan fog gyarapodni; de a nagyobb népesség is elpusztul, ha egyénileg és társadalmilag észszerűtlenül él, a mihez tartozik az is, ha egyesek a kellő számú népesség híjáról fecsegnek, de a népesedést egyenesen csorbító, undok és ádáz elemek között lustán vesztegül ülnék. Én hátramaradásunkat értelmi erőnk és nemzetiségünk fejletlenségének tulajdonítom, azért összpontosítom, habár gyarló, de minden tehetségemet, ezek kifejtésére.¹

Szép, erős és egészséges lakosokkal szaporítani a Hazát a bölcs fejedelemnek fő hivatása és feladata, sőt legszorosb kötelessége, a mit a lelenczházak és bölcsödék nemcsak nem eszközölnék, de éppen az ellenkezőjét vonják maguk után, a miért is ezek egyenesen káros hatással bírnak.²

Nagy nemzeteket nem érhet nagyobb szerencsétlenség, mint a túlnépesedés.³ Nem a nép quantitása, hanem a kvalitása határozza el az állam valódi és nem mesterkéltnem bitor híru erejét és suprematiáját.⁴ A katona oly igen számár, hogy enni is akar, s még sem oly felette nagy számár, miképp azt szalmával is el lehetne tartani, hóimét aztán még oly kitúnó ember consumens, mint Napóleon, sem veheti a túlnépesedésnek -határtalan hasznát.⁵

Hány van, a ki a népesedés nagy száma mellett buzog, de nem járul semmivel az egészségtelen, mérget lehelő posványok és mocsarak lecsapolásához, vagy kiszárításához. Ezek

¹ Stadium 251.

² Önismeret 197.

³ Önismeret 158.

⁴ Önismeret 1G1.

⁵ Önismeret 161.

kívánják az okozatot, de az okot akarni nincs erejük. Miért ?? Mert értelmi felfogásuk parányi s a nemzeti és egyesületi szellem nem szólott még hangos és hathatós szavakkal hozzájuk. Tehát minden az értelem és nemzetiség kifejlődését bizonyítja egyedül helyes kiindulási pontnak.¹

A nagyobb számban vélnek lelteni üdvöt, mintha bizony pl. 30 millió népben több magához vonzó, több magához olvasztó varázs volna, mint bármily kis számban is, ha ez a civilizatio kincsétől felcsordul. Ha ököltre, botra kerül a dolog, akkor megengedem, a nagyobb számban az olvasztói varázserő, a felsőbbség. De még a háborúban sem mindig, mert a néhány macedoni bors megtöri a számtalan perzsa borsót, és a kis számú belien dicsóíti fel Marathon síkjait.²

Engem soha nem ijesztett csekély számunk, de fennmaradásunkért annál erősebben rettegtem mindig, azon okból — s ezt ki kell végre mondani — mert fajtánk anyagi, mint szellemi léte oly felette könnyű. Itt a baj, és essünk át elvégre az önmegismerésnek ezen legkeserűbb adagán, — mert csak ez után javulhatunk teljes egészségre, — miképp ti i. nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata, s e szerint éppen nem azért forog veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi.³

¹ Stadium 252—253. 1.

² Besz. 244.

³ Besz. 243.